

САЙДУЛЛА МИРЗАЕВ
САИД ШЕРМУҲАМЕДОВ

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ

(Ўзбекистон Халқ таълими вазирлиги
дорилфунунлар ва педагогика
олийгоҳларининг филология куллийтлари
сиртқи бўлими талабалари учун ўқув
қўлланмаси сифатида тасдиқлаган)

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
1993

83.3 Ўз
М 54

Жамоатчилик асосида филология фанлари
номзоди **Тўхта Бобоев** таҳрир қилган

Мухаррир *С. Мирзааҳмедова*

М 4603020102—32 2—93
М 351(04)93

ISBN 5-640-01265-X

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1993

МУАЛЛИФЛАРДАН

Маълумки, ҳозирги вақтга қадар жумҳуриятимизда олий ўқув юртлари филология куллийётларининг сиртқи бўлим талабалари учун ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихи фанидан махсус ўқув қўлланмаси яратилмаган. Амалда эса бундай ўқув қўлланмага эҳтиёж жуда катта. Ана шуни назарга олиб ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихидан махсус ўқув қўлланма яратиш устида узоқ йиллар давомида иш олиб бордик. Натижада ушбу қўлланма юзага келди.

Унда 1917 йилдан кейинги ижтимоий ҳаётда ва бадий адабиётда содир бўлган асосий ўзгаришлар ҳисобга олинди. Ҳозирги замон ўзбек адабиётининг ўзига хос хусусиятлари, шаклланиш ва ривожланиш йўллари, тараққиёт босқичлари, эришган ютуқлари ва йўл қўйган камчиликлари ўқув қўлланмаси талаблари асосида хронологик тартибда баён этилди.

Мазкур ўқув қўлланмада ҳозирги замон ўзбек адабиётининг асосчилари ҳамда унинг шон-шухратини оширишга салмоқли ҳисса қўшган ва қўшиб келаётган истеъдодли ёзувчилар ижоди таҳлил қилинган.

МУҚАДДИМА

Ҳозирги замон ўзбек адабиёти кўп асрлик тарихга эга бўлган халқимизнинг мумтоз адабиёти меросхўридир. Шу билан бирга, бу адабиёт унинг янги замондаги қонуний давомчисидир.

1917 йилдан кейинги ҳаётнинг ўзига хос бадий йилномаси бўлган бу адабиётнинг асосий тасвир объекти — янги воқелиқдир. Бинобарин, унинг тематик доираси ва ғоявий мундарижаси янгидир. Ҳозирги замон ўзбек адабиёти новатор адабиётдир. Бу адабиётнинг новаторлиги аввало шу билан изоҳланадики, у янги ҳаётни акс эттиради, янги ҳаёт туфайли юзага келган янги мавзуларни тасвирлайди.

Ҳозирги замон ўзбек адабиётининг ғоявий мундарижаси ҳам янгидир. У халқимизнинг яратувчанлик, ўзгартирувчилик фаолиятини, унинг янги жамият қуриш йўлида олиб борган курашларини ва умуман, янги замоннинг руҳини ифодалайди. Бу адабиёт ҳаётдаги муҳим масалаларга фаол аралашди ва улар ҳақида ўз фикрини айтди. Кўп қиррали ҳаётимизнинг ҳеч бир муҳим воқеаси йўқки, у адабиётимизда ўз бадий ифодасини топмаган бўлсин.

Ҳозирги замон ўзбек адабиётининг ғоявий мазмуни ва тематик доираси янги бўлгани сингари, унинг асосий қаҳрамонлари ҳам янгидир. Бу адабиётнинг асосий қаҳрамонлари фаол ишчилар, деҳқонлар, зиёлилар, аниқроғи меҳнат аҳлидир. Демак, янги адабиётимиз ўз қаҳрамонларини ҳаётнинг ўзидан, янги воқелиқдан

олади. Ўзбек адабиётида яратилган Зайнаб, Омон (Ҳ. Олимжон), Ўктам, Комила (Ойбек), Жўра, Саодат (Ғ. Ғулом), Ҳафиза, Деҳқонбой, Саида (А. Қаҳҳор), Онахон, Луқмонча, Самандар (А. Мухтор), Гулсара, Нурхон, Собир Раҳимов, Ғозилхўжа (К. Яшин), Ойниса, Маъсуд (Ҳ. Ғулом), Йўлдош Комилов (И. Султон), Ойқиз (Ш. Рашидов), Маҳкам, Меҳринисо (Р. Ғайзий), Шоқосим (О. Ёқубов) каби қаҳрамонлар бунга мисол бўла олади.

Ҳозирги замон ўзбек адабиётида турли йилларда яратилган бу ижобий қаҳрамонлар ўз даврининг фарзандлари сифатида жамият тарихининг турли давларидаги ҳаёт ва курашни акс эттиради. Шуниси муҳимки, бу адабиёт тараққиётининг барча босқичларида ҳам янги турдаги қаҳрамон — замондошларимиз образини яратиш ижодкорларимизнинг диққат марказида турди.

Ёзувчиларимиз ижобий қаҳрамон муаммосини ҳал этишда замонавий мавзулар билан бир қаторда ўтмиш ҳаёт материалларидан ҳам унумли фойдаланмоқдалар. «Бой ила хизматчи» (Ҳамза), «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» (Абдулла Қодирий), «Қутлуг қон», «Навоий» (Ойбек), «Инқилоб тонги» (К. Яшин), «Алишер Навоий» (Уйғун, Иззат Султон), «Ўтмишдан эртақлар» (А. Қаҳҳор), «Ғарғона тонг отгунча» (М. Исмоилий), «Юлдузли тунлар» (П. Қодиров), «Улугбек хазинаси», «Кўҳна дунё» (О. Ёқубов), «Меъмор», «Темур Малик» (Мирмуҳсин) каби асарларда халқимизнинг ўтмиш ҳаёти, аجدодларимизнинг бадиий образлари маҳорат билан тасвирлаб берилган. Хуллас, ҳозирги замон ўзбек адабиётининг асосий вазифаси воқеликни ҳаққоний кўрсатиш орқали ёш авлодни эзгулик руҳида тарбиялаш, унга эстетик завқ беришдан иборат бўлди. Адабиётимиз, умуман олганда, бу шарафли вазифани яхши уддалади.

Ҳозирги замон ўзбек адабиётининг тараққиёт йўли — ривожланиш босқичлари ҳам ўзига хосдир.

Дарҳақиқат, бу адабиёт тарихи 1917 йилдан то ҳозирги кунгача бўлган давр (1917—1992 йиллар)ни ўз ичига олади. Бу давр ичида янги ўзбек адабиёти пайдо бўлди, шаклланди, янги ҳаёт билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ўсди. Йиллар ўтиши билан янги адабиётимизда хилма-хил сифат ўзгаришлари юз берди. Бу ўзгаришлар ҳаётдаги тарихий воқеалар таъсирида содир бўлди. Зотан, бу адабиёт тараққиёти Ўзбекистон халқларининг янги тарихи билан узвий боғлиқдир. Ана шунга кўра, ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихини даврлаштирганда инқилобдан сўнгги ҳаёт тарихининг ўзига хос босқичлари эътиборга олинмоғи лозим.

Муайян жамиятимиз ўз тарихининг ҳозирги даврига етиб келгунча мураккаб ва сермашаққат йўлни босиб ўтди. Жамият тарихининг босқичлари ўзаро бири-биридан фарқ қилганидек, ҳозирги замон ўзбек адабиёти тараққиётининг даврлари ҳам ўзига хос хусусиятлари билан бир-биридан ажралиб, фарқланиб туради. Масалага шу нуқтаи назардан қаралса, ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихини қуйидагича даврларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

I. Октябрь инқилоби, граждандар уруши, халқ хўжалигини тиклаш даврида ўзбек адабиёти (1917—1929).

II. Янги жамият қуриш учун кураш йилларида ўзбек адабиёти (1929—1941).

III. Ватан уруши ва урушдан кейинги дастлабки йилларда ўзбек адабиёти (1941—1956).

IV. Янги ўзбек адабиёти тарихининг ҳозирги босқичи (1956—1992).

Албатта бу даврлаштиришни муккамал деб бўлмайди. Бу маълум даражада нисбий, қолаверса, анча-мунча мунозарали масаладир. Шунга қарамай, муаллифлар муҳтарам ўқувчиларга тақдим этилаётган ушбу китобнинг мундарижасини шу йўсинда баён этдилар.

ҲАЁТ ВА АДАБИЙ ЖАРАЁН

I. ОКТЯБРЬ ИНҚИЛОБИ, ГРАЖДАНЛАР УРУШИ, ХАЛҚ ХЎЖАЛИГИНИ ТИКЛАШ ДАВРИДА ЎЗБЕК АДАБИЁТИ (1917—1929)

Бу даврда уруш оқибатида вайрон бўлган халқ хўжалигини тиклаш, саноат ва транспортни тартибга солиш, ривожлантириш, каби муҳим ишлар амалга оширилди.

Бу даврда ўзбек халқи ҳаётида ҳам ўзгаришлар юз берди. 1924 йилда Ўрта Осиёда миллий чегараланиш ўтказилди ва Ўзбекистон Совет Социалистик Жумҳурияси ташкил этилди. Ўзбекистонда ер-сув ислоҳоти, маданий инқилоб, саводсизликка қарши кураш сингари тадбирлар амалга оширилди.

Ҳозирги замон ўзбек адабиёти ана шу тарихий тадбирларни амалга ошириш жараёнида тугилди. Бунда халқ огзаки ижоди бойликлари ва мумтоз адабиётнинг анаъаналари муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Бу адабиётнинг туғилиши ва шаклланишига жаҳон тараққийпарвар адабиёти тажрибалари, биринчи навбатда, қардош халқлар адабиётларининг ўзаро ҳамкорлиги самарали таъсир кўрсатди.

Маълумки, 20-йилларда мамлакатимизда ҳали синфий кураш давом этарди. Синфлар ўртасидаги аёвсиз кураш адабий фронтда ҳам акс-садо берди. Бу даврда бадий адабиёт соҳасида турли оқимлар, гуруҳлар мавжуд эди. Марказий Россиядаги «Серapiон муридлари», «Перевал», «Кузница» сингари уюшма ва гуруҳлар бўлганидек Ўзбекистон ҳудудида «Чигатой гурунги» сингари уюшма ва ҳар хил йўналишдаги оқимлар фаолият кўрсатган.

1926 йилда Самарқандда «Қизил қалам» адабий уюшмаси вужудга келди. У ҳозирги замон ўзбек

адабиётини яратиш ҳамда ёш ижодкорларни тарбиялашда ижобий ишларни амалга оширди.

1930 йилда «Қизил қалам» уюшмаси тугатилди ва ЎЗАПП (Ўзбекистон Пролетар ёзувчилари уюшмаси) ташкил қилинди.

Шундай қилиб, 20-йилларда Ўзбекистонда ҳаётдаги ўзгаришлар натижасида янги адабиёт — ҳозирги замон ўзбек адабиёти шаклланди¹. Бунда Ҳамза, С. Айний, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, М. Сўфизода, А. Авлоний, Ғайратий каби ёзувчилар фаоллик кўрсатдилар. Шу билан бирга 20-йилларда ёзувчиларимизнинг сафи Ойбек, Ҳ. Олимжон, Ғ. Ғулом, Уйғун, Элбек, Боту, К. Яшин, Абдулла Қаҳҳор, Х. Шамс, Ойдин, Миртемир, Собир Абдулла каби янги-янги ёш ижодкорлар билан кенгайиб борди.

* * *

Ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихининг турли босқичларида доимо шеърият етакчи ўринни эгаллаб келди. Бу ҳол мумтоз адабиётимизда шеъриятнинг етакчи тур сифатида асрлар бўйи муттасил ривожланиб келганлиги анъанасининг ҳозирги замон ўзбек адабиётига кўрсатган баракали таъсири натижасидир. Шу ваздан ҳам янги адабиётимизнинг илк саҳифалари шеърий асарлар, қўшиқ ва термалар билан очилган.

Ҳамзанинг «Ҳой, ишчилар!», «Биз ишчимиз!», «Ҳой, ҳой отамиз!», «Уйғон», «Яша, Шўро», «Ишчи бобо», «Ишчилар уйғон», «Берма эркингни қўлдан» каби инқилобий қўшиқлари, С. Айнийнинг «Октябрь инқилоби», «Байналмилал марши», «Ғалаба марши», «Хуррият марши», «Биринчи Май марши» сингари жанговар маршлари ҳозирги замон ўзбек шеъриятининг дастлабки намуналаридан ҳисобланади.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва Садриддин Айнийнинг адабиётимиз олдидаги катта хизматларидан бири шундаки, улар ўзбек мумтоз шеъриятидаги илгор анъаналарни ривожлантириш ва рус классик шеъриятдан ижодий ўрганиш асосида минбарбоп шеърият яратдилар.

20-йилларда Ҳ. Ҳ. Ниёзий, С. Айний, Чўлпон, Фитрат каби машҳур шоирлар билан бирга Завқий,

¹. Бу ҳақда С. Мирзаев, Ҳ. Дониёровнинг «Ўзбек совет адабиёти» (1978) қўлланмасида батафсил маълумот берилган.

А. Авлоний, А. Мажидий, М. Сўфизода, Фақирӣй, Мутриб, Баёний, Чокар каби шоирлар ҳам 1917 йилдан кейин юз берган ўзгаришлар, янгиликлар тўғрисида шеърӣй асарлар яратдилар.

Бу даврдаги ижтимоӣй-сиёсий ҳаёт Ғайратӣй, Ғ. Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Яшин, Ойдин, Собир Абдулла, Элбек, Боту каби истеъдодли ёш шоирлар ижодида ҳам ўз аксини топди. Ғайратӣйнинг «Эрк товуши» (1927), «Яшаш тароналари» (1928) шеърлар тўпламларига киритилган шеърлар бунга мисол бўлади. Шоир ўз шеърларида ер-сув ислоҳоти («Ер ишлаганники», «Қўшчи ашуласи»), хотин-қизлар озодлиги («Мен эркли», «Бир қиз куйларкан»), озод ҳаёт ва эркин меҳнат («Темир билаклар», «Меҳнат ва турмуш», «Иш вақти», «Деҳқон қизи», «Қўраман») каби замонавий мавзуларни самимият билан акс эттирган. Ғайратӣй «Ер ишлаганники» шеърида ер-сув ислоҳотида ер олган камбағал деҳқоннинг ҳис-туйғуларини ифодалайди.

Ғайратӣй ҳозирги замон ўзбек шеърӣятига саноат мавзуини олиб кирди. Шоирнинг «Нефть булоғи», «Бўзсув бўйларида», «Бригада сигнали», «Ишчи хотин», «Зарбдор қиз» каби шеърларида янги замон ишчилари образи яратилди. Саноат соҳасидаги янгиликлар ифодаланди.

Ғайратӣй «Тузалган ўлкага», «Фарғона», «Менинг туйғуларим», «Шоир», «Эй қалам» каби шеърларида халқлар дўстлигини, эркин меҳнат ва янги ҳаётни куйлади.

Хуллас, янгича мазмунни янгича шаклда ифодалашга интилиш, минбарбоплик ва халқ қўшиқлари руҳига ҳамоҳанглик — бу давр шеърӣятининг муҳим хусусиятлари сифатида кўзга ташланиб туради. Айни чоқда, ғоявийликка берилиб кетилгани ҳолда бадиӣйликка етарли эътибор бермаслик, қисман мадҳия-бозлик, қуруқ риторика каби иллатлар ҳам шеърӣятимизда сезила бошланди.

* * *

Янги воқелик заминиди 20- йиллардаёқ ўзбек адабиётида янгича наср шакллани бошлади. Бу янгича насрнинг вужудга келиши ва ривожланишининг ўзига хос томонлари бор. Маълумки, 1917 йилдан олдинги

даврда ўзбек адабиётида реалистик наср тўла шаклланмаган эди. Ҳозирги маънодаги романлар ва қиссалар бўлмаган. Лекин бу, умуман олганда, ўзбек адабиётида ўтмишда наср ва унинг ўзига хос анъаналари бўлмаган, деган маънони билдирмайди, албатта. Демокчимизки, ўтмишдаги насрий асарлар ўзига хос романтик услубда ёзилган бўлиб, кўпгина хусусиятлари билан ҳозирги реалистик насрдан ажралиб турарди. Демак, ҳозирги маънодаги мукамал ўзбек реалистик насри 1917 йилдан кейингина тугилди ва ривожланди.

Ҳозирги ўзбек насрининг шаклланиши ва ривожланишида, бир томондан, халқ оғзаки ижодиёти ва мумтоз адабиётимиздаги наср анъаналари, иккинчи томондан эса рус ва бошқа халқлар реалистик насрининг таъсири катта бўлди. Натижада 20-йиллардаёқ адабиётимизда С. Айнийнинг «Бухоро жаллодлари», «Одина», «Қулбобо ёки икки озод», А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон», Мўминжон Муҳаммаджон ўглининг «Турмуш уринишлари» каби қиссалари ва романлари пайдо бўлди.

20-йилларда насрнинг кичик ва ҳозиржавоб шакли — ҳикоя жанрида кўпгина асарлар ёзилди. Бу давр ҳикоячилигининг баъзи намуналари бадиий жиҳатдан бўшроқ бўлса-да, уларнинг замонга хизмат қилишда, хусусан замонавий мавзуларни кўтариб чиқишда аҳамияти катта бўлган. А. Қодирий ўз ҳикояларида («Қалвак Махзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди») эскилик сарқитларини фош этди. Ғафур Ғуломнинг «Йигит», «Соат», «Элатияда бир ов», «Жўра бўза», «Эшон обод» ҳикояларида янги турмуш, янги урф-одат тарғиб қилинган.

Умуман олганда, А. Қодирий ва Ғ. Ғулом ҳикоялари ғоявий-бадиий пишиқлиги, кулгининг кучлилиги, характерларнинг аниқлиги, фольклордан, хусусан, жонли халқ тили бойликларидан моҳирона фойдаланилганлиги билан ажралиб туради.

Шокир Сулаймон («Ўч», «Қотил», «Паразитлар», «Ҳукм», «Гуласал», «Тўти», «Қиз» «Лолазорда шумғия»); Ҳ. Олимжон («Заҳарли юрак», «Тонг шабада-си»); Ғайратий («Тиланчи хотин», «Ҳашар»); Зариф Башар («Ҳорманг», «Ипак кўйлак») каби ёзувчилар ҳам замонавий мавзуларда ҳикоялар яратдилар, янгиликнинг эскилик устидан қозонган ғалабасини тасвирлаб бердилар.

Бу давр ҳикоячилигида янги инсон (иҷобий қаҳрамон) образини яратишга интилиш кучли бўлган. Ҳ. Олимжон «Тонг шабадаси» ҳикоясида халқ ҳокимияти ҳимоясида Бўронбой чангалидан қутулиб, фаол жамоатчи бўлиб етишган Қундузой образини яратишга муваффақ бўлган.

20-йилларда бадиий очерк ва фелъетон жанрлари ҳам юзага келди. А. Қодирий, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, Комил Алиев, Санжар Сиддик, Аъзам Айюблар ўзбек очерки ва фелъетонининг дастлабки намуналарини яратдилар.

Шундай қилиб, 20-йиллардаёқ ўзбек адабиётида насрининг деярли ҳамма жанрларида асарлар яратилди; замонавий реалистик наср шаклланди. Ўзбек насрининг ҳаётдан мустаҳкам ўрин олиши учун шарт-шароитлар яратилди. Бу соҳада, хусусан, Абдулла Қодирийдек улкан санъаткорнинг ижод қилиши ғоят катта аҳамиятга эга бўлди.

Бироқ бу давр ўзбек насрида ҳали турли нуқсонлар: натуралистик тафсилотлар, қуруқ баёнчиликка берилишлар, ғоявий-бадиий етишмовчиликлар мавжуд эди.

Умуман олганда, 20-йиллар насри янги адабиётимизнинг келгуси камолоти учун мустаҳкам замин тайёрлади.

* * *

Маълумки, 1917 йилга қадар ўзбек адабиётида ҳозирги маънодаги реалистик драматургия деярли йўқ эди. Октябрь инқилоби арафасида вужудга кела бошлаган сахна асарларининг кўпи бадиий жиҳатдан заиф эди.

1913 йилдан то 1917 йил февраль инқилобигача бўлган қисқа вақт ичида «Заҳарли ҳаёт», «Илм ҳидояти» (Ҳамза), «Падаркуш» (Беҳбудий), «Қози ила мулла», «Кўкнори», «Жувонбозлик қурбони» (Ҳожи Мўмин Шукрулло), «Маҳрамлар» (А. Самадов), «Адвокатлик осонми?» (А. Авлоний), «Тўй» (Нусратилла Қудратилла), «Жувонмарг», «Ўғай она», «Бойвачча», «Саодат битди», «Хуш келдинг, хуш кетдинг» (Абдулла Бадрий) каби йигирмага яқин пьеса юзага келган.

Бу пьесалар турли ғоявий нуқтаи назардан туриб, турли бадиий савияда ёзилган. Шуниси муҳимки, уларнинг кўпида маърифатпарварлик ғоялари акс

этирилган. Бу ҳол Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Падаркуш» («Ўқимаган боланинг ҳоли») фожиасида очиқ кўринади. Пьесада тасвирланишича, Тошмурад бой-ваччанинг отаси ниҳоятда бой бўлган. Лекин у илмнинг аҳамиятига тушунмаган. Онгли-ақлли кишиларнинг «ўглингизни ўқитинг» деган сўзларига қулоқ солмаган. Тошмурад ёшлигидан бебош бўлиб ўсади. У вояга етгач, Тангриқул каби жиноятчилар таъсирида ичкиликка, маишатга берилиб кетади. Охир-оқибатда Тошмурад беҳисоб бойликка эга бўлиш мақсадида ўз отасини ўлдиришгача бориб етади. Бироқ отасини ўлдириб, олтинларини олиб қочаётган Тошмурад миршаблар қўлига тушади ва ҳибсга олинади.

Кўринадики, пьеса воқеаси ўша давр шароити учун типик, унда мантиқ бор. Бироқ «Падаркуш»да бу ҳаётнинг фожиани келтириб чиқарган асосий манба — ижтимоий тенгсизлик ва адолатсизлик очиқ ташланмайди. Ўзбек адабиётида драматургия 1917 йилдан кейинги даврда кенг ривожланди. Ҳамза 20- йилларда «Бой ила хизматчи», «Тухматчилар жазоси», «Майсаранинг иши», «Паранжи сирлари» пьесалари билан бу жанрни бойитди. 20- йиллар драматургияси хазинасига Фитрат ҳам салмоқли ҳисса қўшди.

Фитрат «Абулфайзхон», «Восе қўзғолони», «Арслон», «Чин севиш», «Абумуслим», «Оғузхон», «Ҳинд ихтилочилари», «Шайтоннинг тангрига исёни», «Темур сағанаси» каби драматик асарларнинг муаллифидир. Бу пьесалардан Фитратнинг истеъдодли драматург бўлганлиги, унинг жаҳон прогрессив адабиётидан, хусусан, В. Шекспир драматургиясидан яхши хабардор эканлиги яққол сезилади.

Фитрат пьесаларининг аксарияти ўтмиш мавзуларида ёзилган. Чунончи, «Абулфайзхон» (1924) беш пардали тарихий фожаи бўлиб, унда XIII аср ҳаётига оид воқеалар қаламга олинган. Абулфайзхон, Нодиршоҳ ва Раҳимбей ҳукмронлиги давридаги кескин воқеа-ҳодисалар, ҳиёлату сотқинликлар, тахт-тож учун олиб борилган қиргинбарот жанглар, қонхўрликлар акс этирилиб, хонлик тузуми аёвсиз фош этилган. Бир хон ҳайдалиб унинг ўрнига иккинчиси келиши билан мамлакат ва халқ аҳволи ўзгармайди; мамлакат ва халқ ҳаётини яхшилаш учун ижтимоий тузумни тубдан ўзгартириш лозим деган фикр фожианинг умумий руҳига сингдириб юборилган.

Фожианинг асосий образи Абулфайзхон тарихий шахс бўлиб, драматург ўтмиш ҳаёт ҳақиқатини очишда, пьеса сюжетида асос бўлган кескин зиддиятни ёритишда шекспирона маҳорат намунасини кўрсатган. Айниқса, аштархонийлар сулоласига мансуб бўлган Абулфайзхон билан Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ ва сотқин Раҳимбей ўртасидаги тахт-тож учун кескин кураш ёрқин кўрсатилган. Асарнинг бош қаҳрамони Абулфайзхон мураккаб образ. У юмшоқ табиатли золим, шафқатсиз ва майиший бузуқ шахс. Ўша феодал жамият, подшоҳлик салтанати уни ёвуз, қотил ҳукмдорга айлантирган. Абулфайзхон на халқни, на Ватанни севади, на содиқ дўстни ва на ога-инини қадрлайди. Унда на ирода, на эътиқод, на инсоф-адолат бор. Ана шунинг учун ҳам Абулфайзхоннинг ҳар бир сўзидан қон-заҳар томади. У «ўлдираман, ўлдираман. Дунёда битта душманам қолмагунча қон тўкаман. Улфатнинг сўзи тўғри: подшоҳлик қон билан суғорилатурғон бир ёғочдир», — дейди.

Абулфайзхон характерида ёвузлик билан кўрқоқлик, хиёнат билан шубҳа-гумон, олчоқлик билан талвасаю тавба-тазарру узвий боглиқ ҳолда намоён бўлади. Зотан, драматург Абулфайзхоннинг руҳий ҳолатини, иккиланишларини, ички кечинмаларини, баъзан виждон қийноқларидан азобланишларини ҳам жонли ва ишонарли қилиб кўрсатган. Воқеа давомида Абулфайзхон «Мен бу ишлардан бездим... Қон тўкмакдан-да бездим. Акамни ўлдурдим. Кўп дўстларимни ўлдурдим. Мени бир ота каби асрагон Фарҳод оталикнинг бошини оёғлар остинда кўрдим (кўзларини тутуб). Уф... Кўзларим қонга тўлди. Кечалар ухлай олмайман. Кўзларимни юмгоч, бутун ўлганлар, ўлдурганларим мени айлантуруб олалар, сираланиб ёнимдан ўталар. Мени қўрқутурлар, менга кулалар!» деб қилмишларига пушаймон бўлади.

Фожиада Абулфайзхонга қарама-қарши ҳолда Иброҳимбей образи берилган. У баҳодир саркарда, халқ фарзанди ва халқ нажоткори сифатида гавдалантирилган. Иброҳимбей Эрон подшоҳи Нодиршоҳ кўмагида Абулфайзхонни тахтдан тушириб, унинг ўрнини эгаллаган сотқин Раҳимбейга қарата: «Жияним, мен Абулфайзхон билан урушдим. Чунки ул ҳақсизлик қилган эди. Сиз бу кун ундан ортуқ ҳақсизлик қила турубсиз», — дейди.

Асар халқпарварлик, адолатпарварлик руҳи билан суғорилган. Иброҳимбей: «Мен бўлганда, Абулфайзхонни тушургач, қурултой чақирар эдим. Янги хон билан унинг оталигини эл бошлиқларининг кенгашлари билан белгилар эдим», — дейди.

«Абулфайзхон» фожиасининг сюжети тарихий фактларга мос бўлган кескин ва типик воқеаларга бой. У тил ва бадий маҳорат жиҳатидан ҳам пухта. Асар ўткир ва сермаъно, таъсирли ва образли монолог ва диалоглардан ташкил топган.

«Абулфайзхон» ўзбек драматургиясининг 20-йилларда яратилган етук намуналаридан биридир¹.

Фитратнинг «Арслон» (1926) драмаси «бурунги Бухоро хонлигида яшаган деҳқонлар ҳаётидан олинган беш пардали драма» бўлиб, унда зиддият Арслон, Тўлғуной, Батур сингари меҳнаткаш халқ вакиллари билан Мансурбой, Зайнаб бойвучча, имом каби салбий кучлар ўртасида давом этади.

Драманинг бош қаҳрамони Арслон ориятли ва виждонли деҳқон йигит. У ҳалол ишлаб, ҳалол яшашни истайди, ўз меҳнати билан тирикчилигини ўтказишга интилади. Бироқ ҳаётдаги адолатсизлик, жабр-зулм ва нопоклик унинг белини синдиради, хонавайрон қилади.

Бинобарин, Арслон: «Уф!.. Яшамок совуқ бир ҳазилмикан, билмадим. Бало устига бало. Қайгу устига қайгу!.. Биттасини талаша-талаша йўқотурсан. Иккинчиси, учинчиси босадур, уни узатмайин, тўртинчи бешинчиси, олтинчиси!.. Ўтган йил саккиз таноб ерим бор эди. Ҳаммасини экиб, катта-катта хирмонлар кўтардим. Бек солуг деб, мулло вақф деб, дорғалар қавсан деб ҳаммасини олдилар. Ҳашарнинг «боқи»си дейдилар, сигиримни сотиб бердим. Бир йилда икки йўла шариатга ишим тушди. Бойдан қарз сўрадим. Ерингни сотмасанг, пул йўқ деди. Тўрт танобини сотдим. Пулини қозининг одамларига улашдим!», — деб нола қилади.

Драмада ўртаҳол деҳқон Арслоннинг қашшоқлана бориши билан бирга, унинг онг-тушунчасида ўсиш-ўзгаришлар юз беради. Бу содда ва софдил йигит воқеалар давомида ўсади, оқ-қорани фарқлайдиган, ижтимоий адолатсизликка қарши курашадиган диё-

¹ Эрих Каримов. «Абулфайзхон» тарихий драмаси ҳақида. «Шарқ юлдузи» журнали, 1989, 1-сон.

натли инсон, исёнкор қаҳрамон бўлиб етишади. Мансурбой қўшниси Арслоннинг ерига эга бўлиш ва унинг севгилиси Тўлғунойга уйланиш мақсадида йигитга тўхмат қилиб қаматади. Асосий тирикчилик манбаи бўлган еридан ажралиб, хонавайрон бўлган Арслон қамоқдан қайтгач, Мансурбойни ўлдириб, адолатсиз ва имонсиз золимлардан қасос олади.

«Арслон» драмаси таъсирли ва қизиқарли ёзилган бўлиб, ундаги асосий образлар характери, хусусан, Арслон, Тўлғуной, Мансурбой ва Имом характери жонли ва тўлақонли чиққан. Асарда персонажлар тили ва тушунчаси тўла индивидуаллаштирилган. Унда кулгили воқеалар ва сўз ўйинлари мавжуд. Бой билан бойвуччанинг диалогини беришда драматург сўз ўйинларидан ўринли фойдаланган. Зайнаб ўз ўйнаши Имомни бойга «холам» деб таништиради. Драматург бундан сўз ўйини ясаб бой ва бойвуччани фош этади.

Тўғри, Фитрат пьесаларининг гоаявий-бадий савияси ва тарбиявий-эстетик аҳамияти бирдек эмас. Уларнинг айримларида ҳар хил нуқсонлар бор.

20-йилларда Комил Яшин, Зиё Саид, Хуршид, Ғулом Зафарий каби ёшлар ҳам драматургия соҳасида ижод қилдилар. К. Яшин «Қар қулоқ», «Тенг тенги билан», «Лолахон» сингари кичик-кичик сахна асарлари ёзиб, драматургия соҳасида малака ҳосил қилгач, «Икки коммунист» (1928) драмасини яратди. Ғулом Зафарий эса «Етим ва етима», «Тилак» «Баҳор», «Бинафша», «Ҳалима» каби пьесаларида ижтимоий ҳаётдаги ранг-баранг воқеа-ҳодисаларни акс эттиради. Эски урф-одатларни фош этиб, янги даврнинг муҳим ғояларини илгари суради. Ғулом Зафарий пьесалари орасида «Ҳалима» музыкали драмаси гоаявий-бадий пишиқлиги билан ажралиб туради. Пьесада бадавлат оиладан чиққан Ҳалима билан камбағал қосиб йигит Неъматнинг эҳтиросли севгиси, ижтимоий тенгсизлик ва эски урф-одатларнинг тўсқинлиги туфайли бу икки ёшнинг муроду мақсадларига ета олмаганлиги ва фожиали тақдири таъсирли қилиб кўрсатилган. «Ҳалима» — 20-йилларнинг машҳур пьесаларидан бири. Бироқ, пьесада гоаявий-бадий нуқсонлар учрайди.

Зиё Саид ва Мўминжон Муҳаммаджон ўғлининг «Қонли кун» пьесасида 1916 йилда ўлкамизда бўлиб ўтган миллий озодлик ҳаракати (Тошкентда юз берган воқеалар) кўрсатилган. Лекин асарда кўзғолоннинг

ижтимоий илдишлари чуқур очилмаган, унда схематизм аломатлари бор.

Мумтоз адабиётимизда ва халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган сюжетлар асосида ҳам пьесалар яратилган. Хуршид Алишер Навоий достони асосида «Фарҳод ва Ширин», Ғолибий асари асосида «Лайли ва Мажнун» музыкали драмаларини ёзди. Чўлпон эса фольклор сюжети асосида «Ёрқиной» драмасини яратди.

Шуни ҳам айтиш керакки, 20-йилларда шеърятда ва насрда бўлганидек, драматургияда ҳам мафкуравий кураш давом этди. Ана шу кураш жараёнида янги ўзбек драматургияси шаклланиб, дастлабки ютуқлар қўлга киритилди. Бу муваффақиятлар тематик доиранинг кенглиги, гоёвий мазмунининг янгилигидагина эмас, балки шакл ва жанр ранг-баранглигида ҳам намоён бўлди. Дарҳақиқат, 20-йиллар драматургиясида драма, музыкали драма, комедия, фоҳиша, инсценировкалар вужудга келди.

Шундай қилиб, Октябрь инқилоби, фуқаролар (гражданилар) уруши, халқ хўжалигини тиклаш ва қайта қуриш даври ўзбек адабиёти, ўз моҳияти билан адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин тутди. Бу даврда ҳозирги замон ўзбек адабиёти туғилди ва янги турдаги адабиёт сифатида шаклланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки, I том, Тошкент, «Фан», 1961.
2. М. Юнусов. Традиция ва новаторлик проблемаси. Тошкент, «Фан», 1965.
3. Ўзбек совет адабиёти тарихи, I том, Тошкент, «Фан», 1967.
4. Б. Қосимов. Излай-излай топанларим. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.
5. Ўзбек совет адабиёти тарихи, Тошкент, «Ўқитувчи», 1990.

II. ЯНГИ ЖАМИЯТ ҚУРИШ УЧУН КУРАШ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕК АДАБИЁТИ (1929—1941)

Бу даврда халқларимизнинг фидокорона кураши ва қаҳрамонона меҳнати туфайли мамлакат халқ хўжалигининг ҳамма соҳаларида ўзгариш ва янгиланиш рўй берди. Саноатдаги ўзгаришлар янги турдаги ишчилар синфини шакллантиришга олиб келди. Қишлоқ хўжалигининг коллективлаштирилиши оқибатида деҳқонлар оммасининг ҳаёти ва руҳиятида ўзгаришлар юз берди. Бу даврда фан ва маданият, адабиёт ва санъатда ҳам кўпгина янгиликлар бўлди. Халқимиз ёппасига саводхонга айланди. Аммо, бу даврда мамлакатимизда мудҳиш ижтимоий иллат — шахсга сизиниш кенг томир ота бошлади. Натижада мамлакат халқ хўжалигининг кўп соҳаларида адолатсизликка ва қонунбузарликка йўл қўйилди. Минг-минглаб соф виждонли кишилар сталинизм таъқибига учраб, беҳуда қурбон бўлдилар. А. Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Сўфизода, Боту сингари ноёб истеъдод соҳиблари ноҳақ равишда «халқ душмани» деб эълон қилиниб, маҳв этилди. Қисқаси, Сталин шахсига сизиниш мамлакат ва халқ бошига катта зиён-заҳмат етказди.

Бу даврда адабий ҳаётда муҳим воқеа юз берди. Мамлакат ёзувчиларининг Бутуниттифок Биринчи съезди (1934) бўлиб ўтди. Бу съездга Ўзбекистондан С. Айний, Ғ. Ғулом, Ғайратий, Ойдин, Ҳ. Шамс, Зиё Саид, Р. Мажидий, К. Яшин, Н. Сафаров каби ёзувчилар делегат сифатида иштирок этдилар.

Ёзувчиларнинг Бутуниттифок биринчи съезди олдидан қардош жумҳуриятлар ёзувчиларининг съездлари бўлиб ўтди. Уларда бадиий адабиёт тараққиётига доир муҳим масалалар муҳокама қилинди. Чунончи, Ўзбекистон ёзувчиларининг Биринчи съезди (1934)да ёзувчи Раҳмат Мажидий «Адабий ҳаракатни қайта қуриш якунлари ва республика ёзувчиларининг вазифалари» ҳақида маъруза қилди. Шунингдек, съездда Назир Сафаров ташкилий масалалар хусусида, Зиё Саид драматургия ҳақида, Анқабой эса ёш ёзувчиларнинг ижоди тўғрисида қўшимча маъруза қилдилар.

адабиётининг етакчи хусусиятлари ва ёзувчилар олдида турган вазифалар ҳақида сўзлади.

Ўзбекистон ёзувчиларининг иккинчи съезди (1939) Эминжон Аббоснинг «Ўзбек адабиётининг вазифалари тўғрисида»ги маърузасини, шунингдек Воҳид Зоҳидовнинг қўшимча маърузасини тинглади. Съездда Олим Шарафиддинов «Алишер Навоий ва адабий мерос ҳақида», Ғафур Ғулом «Ўзбек халқ оғзаки ижоди ҳақида» маъруза қилдилар. Иккинчи съезд қизгин мунозаралар ва кескин тортишувлар асосида ўтди.

Бу даврда қардош ва дўст халқлар адабиётлари ўртасидаги ижодий алоқалар ва ўзаро таъсир кучайди. А. С. Пушкин, Т. Шевченко, Ш. Руставели, А. Навоий каби буюк шоирларнинг юбилейлари мамлакатимизда тантанали нишонланди. Шунингдек, бу даврда бадиий таржима ишлари яхшиланди. А. Пушкин, М. Лермонтов, А. Чехов, Л. Толстой, М. Горький, В. Маяковский, М. Шолохов, Н. Островский каби рус ёзувчиларининг кўпгина асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. Шу билан бирга, ўзбек адабиётининг баъзи намуналари рус ва бошқа қардош халқлар тилларига ўғирилди. Таржимачилик ўзбек адабиётининг дунё миқёсида танилишида ижобий роль ўйнади.

* * *

30-йилларда ҳаётимизда рўй берган ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда ўзбек шеъриятининг тематик доираси ҳам кенгайди, у янги даврнинг йилномасига ва кўзгусига айлана борди.

Агар 20-йилларда шеъриятимизда Октябрь инқилобини қутлаш, ички ва ташқи душманларга қарши кураш, ер-сув ислоҳоти, хотин-қизлар озодлиги, хуруфот ва жаҳолатни фош қилиш мавзулари асосий ўринни эгаллаган бўлса, 30-йилларга келиб колхоз қурилиши, қулоқларга қарши кураш, маданий инқилоб, саноат равнақи, эркин меҳнат, халқлар дўстлиги, ватанпарварлик каби замонавий мавзулар тобора кенгроқ тасвирлана бошланди.

20-йилларнинг иккинчи ярмида ўрганиш ва изла-ниш даврини ўтаган Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Уйғун, Миртемир, Ғайратий, Шайхзода сингари шоирлар бу даврда ўсиб, ижодий камолотга етдилар, натижада поэзиямизда 30-йилларда «Диёрим», «Халқ»

(Чўлпон); «Турксиб йўлларида», «Яловбардорликка» (Ғ. Ғулом); «Ўзбекистон», «Куйчининг хаёли», «Ўрик гуллаганда» (Х. Олимжон); «Тонгги бўса», «Куз қўшиқлари» (Уйғун); «Фанга юриш», «Днепрострой», «Ўзбекистон» (Ойбек) каби кўпгина замонавий шеърлар пайдо бўлди. Бу асарларда кишиларимизнинг ҳистуйғулари, орзу-умидлари, меҳнат фаолиятлари, улут мақсад учун курашлари акс эттирилган.

30-йилларга келиб ўзбек шеъриятида шакл ва мазмун соҳасида бир қанча янгиликлар вужудга келди. Кўплаб чуқур мазмунли поэтик асарлар яратилди. Меҳнаткаш халқ образи ҳамма жанрларда, жумладан, лирикада ҳам асосий ўринни эгаллади. Шеъриятнинг бундай хусусиятлари Чўлпон, Х. Олимжон, Ойбек, Ғ. Ғулом, Уйғун, Ғайратий, Шайхзода, Миртемир сингари забардаст шоирлар ижодидагина эмас, балки 30-йилларда адабиётга кириб келган Усмон Носир, Амин Умарий, Ҳасан Пўлат, Султон Жўра, Темур Фаттоҳ, Зулфия каби ёш истеъдодларнинг асарларида ҳам яққол кўрина бошлади. Бу ўринда Х. Пўлатнинг «Мен бахтиёр», «Жангчи», «Вақтим чоғ», А. Умарийнинг «Ёшлик», «Шодлик», «Орденли комсомоллар қўшиғи», С. Жўранинг «Шодлигим», «Очиқ чехралар» сингари лирик шеърларини эслаш мумкин.

Ҳасан Пўлатнинг «Мен бахтиёр» шеърида асар гоёси лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари, кўтаринки руҳи тасвири орқали жозибали ифодаланган.

Лирикамизнинг бундай намуналарини оловқалб Усмон Носир (1912—1944) ижодидан ҳам келтириш мумкин. Зеро, Усмон Носир ижоди жўшқин ва жозибатор лирик шеърларга бой. Шоир севги-маҳаббат, кундалик маиший турмуш мавзуларинигина эмас, балки катта-катта ижтимоий масалаларни ҳам илиқ лирик мисраларда ёқимли ифодалаб, муҳим ғояларни ўқувчилар қалбига етказди. Шоир шеърият халққа ва она юртга беминнат хизмат қилиши лозимлиги ҳақидаги поэтик фикрни лирик мисралар қучоғига сингдириб юборади. Зотан Усмон Носир ростгўй шоир сифатида Ватан ва халқ манфаатини ҳамма нарсадан устун қўяди. Ана шунинг учун ҳам «Гулзор — чаман боғларга» шеърида «агар, даркор бўлса ҳар чоқ, чорласа Ватан, қўл ёзмаларимни ташлаб, шинель кияман», — деб хитоб қилади. «Юрак» шеърида бутун борлигини халққа, жамиятга бағишлаш, она-Ватанга садоқат билан ҳалол

хизмат қилиш, эл-юрт тузини оқлаш ғоясини ёрқин ва оригинал шаклда ифодалайди:

Сенга тор келди бу кўкрак,
Севинчинг тошди қирғоқдан,
Тилим чарчар, ажаб, гоҳи
Сени таржима қилмоқдан.

Сен эй, сен — ўйноқи дилбар,
Зафардан изла ёрингни,
Тўлиб қайна, тошиб ўйна,
Тирикман, куйла борингни!

Итоат эт!

Агар сендан

Ватан рози эмас бўлса,

Ёрил, чақмоққа айлан сен,

Ёрил! Майли, тамом ўлсам!..

Усмон Носир лирикасида ҳаёт ҳақиқати самимият билан тасвирланади. Шоир кишиларимизнинг ҳистуйғуларини, орзу-истакларини ёрқин ифодалаб, эзгу ғояларни илғари суради. Масалан, «Оқ ювиб, оқ тараб...» шеъридаги лирик қаҳрамон ўзининг янги замонга бўлган меҳр-муҳаббатини қуйидагича изҳор этади:

Оқ юволмай, оқ таролмай

Ўтган бўлсанг, она,

Оқ ювиб, оқ тараб

Катта қилди замона.

Усмон Носир шеърияти лирик йўл билан ёқимли ва таъсирли қилиб ифодаланган чуқур мазмунли бундай поэтик фикрларга, фалсафий умумлашмаларга сероб. «Йўлчи» шеърида шоир инсон ва ҳаёт ҳақида мушоҳада юритиб, мақсад сари астойдил интилиш ва ҳалол меҳнат қилиш ғоясини олға суради:

Чу, қора тойчоғим! Чу, қора йўғрам!

Муродга қасд қилиб югурган етур.

Бўронни севмаса, дил нечун тепур?

Тириклик не керак бемеҳнат, беғам?!

Чу, қора йўғрам!

Усмон Носир шеърияти шакл жиҳатидан ҳам етук ва ғўзал. Шоир асарларининг тили халққа яқин ва жуда тушунарли бўлганидек, образлилик ва теранлик жиҳатидан ҳам ўқувчиларни мафтун қиларли даражададир.

Усмон Носир манзара лирикасининг устасидир. Шоир табиат гўзалликларини, табиат тобланишларини синчковлик билан кузатади ҳамда уларни ёқимли ва образли қилиб тасвирлайди:

Боғларга намозгар
Салқин тушди.
Гуллар нам баргини
Қайирди аста.
Офтоб ҳам сув ичар
Тоғлардан пастда,
Лоладек қип-қизил
Ўт шафақ учди.

Бундай жонли, ҳаққоний ва гўзал тасвирларни Усмон Носирнинг «Қуёш билан суҳбат» (1932), «Сафар сатрлари» (1932), «Тракторобод» (1934), айниқса «Юрак» (1935), «Меҳрим» (1936) шеърий тўпламларидан яна кўплаб келтириш мумкин.

Шундай қилиб, Усмон Носир асарлари мисолида кўрганимиздек, 30-йилларда ўзбек лирикаси жиддий ютуқларга эришди. Шу билан бирга, баллада ва дoston жанрларида ҳам маълум муваффақиятлар қўлга киритилди.

Дарҳақиқат, Ғафур Ғуломнинг «Икки васиқа», «Тўй», Уйғуннинг «Гуласал», Ҳамид Олимжоннинг «1924 йилнинг 21 январида Самарқанд» каби балладалари 30-йилларнинг маҳсули бўлиб, уларда лирик кечинмалар билан эпик кўламдорлик узвий қўшилиб кетган. Бу асарларда кишиларимизнинг характери, олижаноб фазилатлари, ҳаётга бўлган муҳаббат у садоқатлари лиро-эпик усулда ифодаланган.

30-йилларда ўзбек шеъриятида замон тақозосига кўра янги турдаги реалистик дostonчилик вужудга келди ва ҳаёт билан мустаҳкам алоқада ўса борди.

Маълумки, ўзбек мумтоз адабиётида дoston жанри ривожланган. Ўтмиш адабиётимизда дostonчиликнинг «Муҳаббатнома» (Хоразмий), «Ғул ва Наврўз» (Лутфий), «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» (А. Навоий), «Юсуф ва Зулайҳо» (Дурбек), «Шайбонийнома» (Муҳаммад Солиҳ) каби ажойиб намуналари мавжуд. Ана шу анъаналар заминида жаҳон поэмачилиги тажрибаларидан ижодий озиқланиш йўли билан адабиётимизда янги турдаги поэмачилик яратилди.

Дарҳақиқат, ҳозирги поэмачилик ўтмишдаги дostonчиликдан ўзининг тематик доираси, гоёвий мазмуни ва тасвир объекти билан ҳам, шунингдек, тасвир услуби билан ҳам фарқ қилади. Янги поэмачилик сюжетининг ихчамлиги билан мумтоз дostonчиликдан ажралиб турганидек, оддий меҳнат кишисининг кундалик ҳаётини ва унинг орзу-умидларини акс эттириши жиҳатидан ҳам янгича характерга эга. Ҳозирги поэmalarнинг асосий қаҳрамони ҳаётини кишилар — меҳнаткаш халқ вакиллариدير. Янги поэмачилиكنинг гоёвий мазмунини халқимизнинг янги жамият қуриш йўлида олиб борган курашлари, бунёдкорликлари, интилишлари ва орзу-умидлари ташкил этади. 30-йилларнинг маҳсули бўлган «Зайнаб ва Омон» (Ҳ. Олимжон); «Дилбар — давр кизи», «Темирчи Жўра» (Ойбек); «Номус» (Миртемир); «Донгдор пахтакор», «Қобил», «Меҳрибонлар» (Ҳ. Пўлат) каби дostonларда бу хусусиятлар яққол гавдаланади.

30-йиллардаги ўзбек поэмачилигининг тематикаси кенг ва ранг-барангдир. Энг муҳими шундаки, бу давр поэmalarининг аксарияти янги воқелик тасвирига, замонавий мавзуларга бағишланган.

30-йилларда ўзбек эпик шеърини шеърини эртақчилик тарзида ҳам ривожланди. Бундай поэмачилик тараққиётига Ҳамид Олимжон («Ойгул билан Бахтиёр», «Семурғ»); Султон Жўра («Қалдирғоч», «Ҳаворанг гилам»); Зафар Диёр («Янги эртақ», «Нега хўроз қичқиради тонггача») каби шоирлар қимматли ҳисса қўшдилар. Эртақ-дostonларда жанр имкониятлари доирасида муҳим ҳаётини масалалар акс эттирилди. Султон Жўранинг «Қалдирғоч» эртақ-дostonида она-Ватанимизнинг ҳурлик ва тинчлик макони экани зўр маҳорат билан кўрсатилган. Асарда тасвирланишича, куз фаслида мамлакатимиздан жанубга учиб кетган қалдирғоч қаерга борса, уруш, қон, очлик-яланғочлик ва зулмни кўради. Қалдирғоч ҳеч қаердан ўзига тинч жой тополмай яна Ватанимизга қайтади ва шундай деб сайрайди:

— Эҳ... ҳур Ватан! Жон Ватан!
Қишда ҳам жонажонсан.
Илитувчи нуринг бор,
Бизга иссиқ ўрнинг бор.

Бироқ, 30-йиллар шеъриятида мадҳиябозлик, совет воқелигини асоссиз равишда беэаб-бўяб, ҳаддан ошириб мақтаб тасвирлаш, Сталин шахсига сиғиниш каби нуқсонларга ҳам йўл қўйилди. Шоирлар жамоаси яратган шеърий «Хат»ларда, шунингдек, «Башар қўёшига», «Сосо», «Нима бизга Америка», «Бахтлар водийси» (Х. Олимжон), «Коммунизмнинг гул боғларига» (Уйгун) каби шеърларда бу нуқсон яққол кўринади. Бундан ташқари, 30-йиллар шеъриятида баъзан формализм ва натурализмдан қутула олмаслик, сохта новаторликка берилиш сингари камчиликлар ҳам учрайди. Э. Аббос, Эргаш, У. Исмоилий, Ш. Сулаймоннинг баъзи шеърларида бу қусур очиқ кўринади.

Умуман олганда, 30-йилларда ўзбек шеърияти кўп жиҳатдан ривожланиб, Иттифоқ бўйлаб танилди. Кўпгина шеърий асарлар мавзуининг ранг-баранглиги, ғоявий мазмунининг аниқлиги, образларининг ёрқинлиги, тил ва услубининг равонлиги, сюжетининг ҳаётийлиги билан китобхонлар оммасига манзур бўлди.

* * *

30-йилларда ўзбек насри ҳаёт талабига монанд равишда ривожлана борди. С. Айний, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Ойдин, Хусайн Шамс, Парда Турсун сингари ёзувчиларнинг самарали ижодий меҳнати туфайли ўзбек насрининг барча жанрларида қатор асарлар яратилди.

Бадиий очерк тўлақонли жанр сифатида шаклланди. А. Қодирийнинг «Ғирвонли Маллабой ака», «МТС ячейкаси», Ғ. Ғуломнинг «Зарбдорнинг туғилиши», «Оқ Жўранинг болалари», «Семург қанотида», «Эл қувончи», Ойдиннинг «Эл оғзида эртак», П. Турсуннинг «Мажлисда», «Дадажон раис», «Яйловда», «Тракторчи», Ҳ. Шамснинг «Довон ошганда», «Меҳнат — бахт гарови» очеркларида жамоа ҳўжалик шароитидаги озод меҳнат туфайли ўз мақсадига эришган оддий меҳнаткаш инсонлар образи муҳаббат билан тасвирланган. Бу очеркларда янги ҳаётнинг фазилатларини кўрсатишга, ватанпарварлик ғояларини тарғиб қилишга алоҳида эътибор берилган.

Умуман бу давр очеркчилиги замон билан ҳамнафас бўлиб, мамлакатимизда юз бераётган ўзгаришларни, янгиликларни зудлик билан тарғиб қилишда ва за-

мондошларимиз образларини адабиётга олиб киришда муайян ютуқларни қўлга киритди. Бироқ баъзи очерклар факт ва рақамларга кўмиб юборилди. Уларда бадиий бўёқ етишмайди ёки аксинча, айрим очеркларда саргузаштли воқеалар тасвирига маҳлиё бўлиб, қаҳрамонларнинг характерини очишга етарли аҳамият берилмайди (П. Турсун, Х. Шамс, Н. Сафаров, Ойдиннинг баъзи очерклари бунга мисол бўлади).

30-йилларда насрда асар яратган адиблар, хусусан, А. Қодирий, Ғ. Ғулом, А. Қаҳҳор, Ойдин каби ёзувчилар эпик турнинг кичик ва ҳозиржавоб жанри — ҳикоячиликда ҳам баракали ижод қилдилар.

Маълумки, реалистик ҳикоячилик ўзбек адабиётининг 1917 йилдан кейинги даврда тўлиқ шаклланган ҳозиржавоб жанрларидан биридир. Бу жанр янги воқелик заминиди, рус ва жаҳон реалистик ҳикоячилигининг самарали таъсирида майдонга келди. Шуниси қувончлики, Ўзбекистон халқлари ҳаётидаги ҳеч бир муҳим воқеа-ҳодиса ҳикоячилиكنинг диққатидан четда қолмади. Бу ҳол ўзбек ҳикоячилигининг мавзу доираси кенглигини, турмушга яқинлигини, унинг давр талабига ҳозиржавоблигини кўрсатади.

30-йиллар ҳикоячилигида ҳозирги замон тематикаси, хусусан, эскиликни фош қилувчи ва янгиликни ташвиқ этувчи асарлар салмоқли ўрин тутди. А. Қодирийнинг ҳажвиялари, Ғ. Ғуломнинг «Кулги ҳикоялар», А. Қаҳҳорнинг «Ҳикоялар», Ойдиннинг «Чақалоқча чакмонча», Ғайратийнинг «Қора юраклар», Х. Шамснинг «Қалбаки ҳужжат» каби тўпламларига киритилган кўпгина асарлар бу давр ҳикоячилигининг яхши намуналаридан саналади.

Ўзбек ҳикоячилиги А. Қаҳҳор, Ғ. Ғулом, Ойдин, С. Абдулла асарлари тимсолида ўтмиш ҳаётни ёритишда ҳам жиддий ютуқларни қўлга киритди. «Ўгри», «Анор», «Бемор», «Хийлаи шаръий», «Ҳазил эмиш», «Ямоқчи кўчди» каби машҳур ҳикоялар худди шу даврнинг маҳсулидир.

Ўзбек реалистик қиссачилиги 30-йилларга келиб адабиётимизда мустақкам ўрин эгаллади. Бу даврда қисса жанрининг тематик доираси кенгайиши билан бирга гоъвий-бадиий савияси ҳам ўсди. Замонавий мавзуда А. Қодирийнинг «Обид кетмон», Ғ. Ғуломнинг «Ёдгор», А. Қаҳҳорнинг «Ўтбосар», Ғайратийнинг «Оқим ҳукми», Шариф Ризонинг «Қор ёғди, излар

босилди», Мажид Файзийнинг «Хушёр ёшлар», Таласнинг «Партизанлар» каби қиссалари яратилди.

Бу қиссаларда халқ ва мамлакат ҳаётида юз берган ўзгаришлар, кишилар маънавиятида пайдо бўлган руҳий силжишлар ифодаланган. Хусусан, Мулло Обид, Бедли татар, Ўтбосар, Жўра ва Саодат каби образлар мисолида янги инсонларнинг шаклланиш жараёни ва фазилатлари ҳаққоний кўрсатилган.

Қиссачилигимизда ўтмиш мавзуига қизиқиш ҳам давом этди. «Шум бола» (Ғ. Ғулом), «Судхўрнинг ўлими» (С. Айний) каби қиссаларда ўтмиш мавзуи пухта ишланган. Ғоявий-бадий жиҳатдан бақувват бўлган бундай қиссалар китобхонлар қалбига жуда тез йўл топди.

Воқеликни кенг кўламда ва катта эпик планда акс эттирувчи роман жанрида ҳам анча ютуқлар қўлга киритилди. «Кеча ва кундуз» (Чўлпон), «Дохунда», «Қуллар» (С. Айний), «Қутлуг қон» (Ойбек), «Сароб» (А. Қаҳҳор), «Хуқуқ», «Душман» (Х. Шамс) каби хилма-хил романлар пайдо бўлди.

Бу даврдаги ўзбек романчилигида собиқ СССР халқлари адабиётида бўлгани каби, тарихий мавзу кенг ишланди. Дарвоқе, А. М. Горький 30-йиллар адабиёти ҳақида гапириб, «Бизда кўз илғамаган ҳолда бадий жиҳатдан юксак бўлган, чинакам тарихий роман яратилди... Ҳозирги вақтда А. Н. Толстойнинг ажойиб «Пётр I» романи, Чапигиннинг ипакдай товланувчи «Степан Разин», Георгий Штормнинг талант билан ёзилган «Болотников ҳақида қисса», Юрий Тиняновнинг гоят санъаткорона иккита романи «Кюхля» ва «Вазир Мухторнинг ўлими», яна Николай I даврини тасвирлаган бир қанча жуда муҳим китоблар юзага келди. Буларда ўтмишнинг ибрат бўладиган манзаралари маҳорат билан чизилди ва ўтмиш қатъий равишда бошқатдан баҳоланди. Мен илгарилари 10 йил ичида шу қадар қимматли китоблар пайдо бўлганини сира билмайман»¹, деган эди.

Горькийнинг бу сўзлари «Қуллар», «Қутлуг қон», «Кеча ва кундуз» сингари ўзбек романларига ҳам тегишлидир. Негаки, бу романларда халқимиз тарихи-

¹ М. Горький. О литературе, М., «Советский писатель», 1953, 411-бет.

нинг турли босқичлари жозибадор ва реал акс эттирилган.

Шуни ҳам алоҳида қайд этиш керакки, 30- йилларда ўзбек романчилигида замонавий мавзулар ҳам ёритила бошланди. «Сароб» (А. Қахҳор), «Душман», «Хуқуқ» (Х. Шамс) романларида инқилобдан сўнгги воқелик қаламга олинди. Хусусан, «Сароб»нинг яратилиши адабиётимизда қувончли воқеа бўлди. «Сароб» ўзбек адабиётида замонавий мавзуни тасвирлашга бағишланган тўнғич етук роман бўлиб, унда 20- йиллардаги ҳаёт, хусусан мафкуравий-сиёсий кураш маҳорат билан ёритилган.

30- йиллар ўзбек насрида ғоявий-бадий жихатдан пишиқ бўлмаган баъзи бир асарлар ҳам юзага келди. Шунингдек, саноат мавзуини, ишчилар ҳаётини акс эттирувчи эпик полотнолар яратилмади. Бундай нуқсонлардан қатъи назар 30-йиллар насри ўзбек адабиётининг ютуғи бўлиб, унинг тараққиётида янги босқич бўлди.

* * *

Октябрь инқилоби, граждандар уруши, халқ хўжалигини тиклаш ва мамлакатни қайта қуриш даврида ўзбек драматургияси соҳасида, асосан, Ҳамза Ҳакимзода, Фитрат, Ғулом Зафарий, Хуршид, А. Авлониёлар фаол ижод қилган бўлсалар, 30- йилларда уларнинг анъаналарини К. Яшин, Собир Абдулла, Чўлпон, Зиё Саид, Зиннат Фатхуллин, Назир Сафаров, Умаржон Исмоилий, Туйгун, Исмоил Акрам ва бошқалар давом эттирдилар.

30- йиллардаги ўзбек драматургияси тараққиётида К. Яшин етакчи роль ўйнади. Бу йилларда К. Яшин турли мавзуларда («Гулсара», «Номус ва муҳаббат», «Нурхон») ғоявий-бадий пишиқ асарлар яратди. «Гулсара» ва «Нурхон» пьесаларида хотин-қизлар озодлиги мавзуи ёритилган. «Номус ва муҳаббат» драмасида эса янги жамият ва янги инсон муаммоси кўтарилган, замонамиз қаҳрамонлари образлари яратилган.

Бу давр драматургиясида Зиё Саид ва Н. Сафаровнинг «Тарих тилга кирди», З. Фатхуллиннинг «Ғунчалар», «Сотқинлар», Н. Сафаровнинг «Уйғониш», И. Акрамнинг «Адолат», У. Исмоиловнинг «Рустам»,

«Пахта шумгиялари» каби пьесалари сезиларли ўрин тутади. Бу асарларнинг аксарияти («Тарих тилга кирди», «Сотқинлар», «Ғунчалар», «Пахта шумгиялари») замонавий мавзуларга бағишланган.

«Тарих тилга кирди» пьесасида кескин келишмовчилик Темур, Иван, Рафиқ, Қўрқмас, Аҳмадшин каби ижобий образлар билан Бадрий, Ғаффорбой, Орипов, Анвар каби салбий образларнинг ўзаро тўқнашувларини тасвирлаш орқали ёритилган. Драмада иштирок этувчиларнинг ўз-ўзини фош қилиш усулидан ўринли фойдаланилган. Бадрий афандининг ўз ўлими олдидан сўзлаган монологи бу жиҳатдан жуда муваффақиятли чиққан. Бироқ пьеса схематизмдан холи бўлмаганидек, баъзи эпизодларда бадиийлик меъёр даражасида эмас.

Зиннат Фатхуллиннинг «Ғунчалар» пьесасида давлатимизнинг етим болаларни тарбиялашдаги гамхўрлиги ҳаққоний акс эттирилган. Бу музыкали драмада асосий мавзу билан узвий боглиқ ҳолда ички душманга (Мирзашароф Аҳрорхўжаев, Жиянбой ва Рисолат образлари) қарши кураш, хотин-қизлар озодлиги мавзулари ҳам тўла-тўқис кўрсатилган. «Ғунчалар» қувноқ юмор билан сугорилган бўлиб, анча таъсирли ёзилган.

Инқилобий ўтмиш ҳақида ёзилган «Уйғониш», «Рустам», «Адолат» каби пьесаларда меҳнаткаш оммининг зулм ва адолатсизликка қарши олиб борган кураши жонли, таъсирли қилиб кўрсатилган. Шунингдек, уларда меҳнаткаш халқ синфий онгининг ўсиши ҳаққоний акс эттирилган. Масалан, Назир Сафаровнинг халқимизнинг 1916 йилги миллий озодлик ҳаракатини тасвирлашга бағишланган «Уйғониш» драмасида меҳнаткаш халқ инқилобий онгининг уйғониши ва ўсиши яққол ифодаланган.

Умаржон Исмоиловнинг «Рустам» пьесасига ҳам 1916 йилда ўлкамизда бўлиб ўтган миллий озодлик ҳаракати билан боглиқ бўлган воқеалар асос қилиб олинган. Унда ўзбек йигитларини мардикорликка олишдаги адолатсизликлар, мардикорларнинг фронт орқасида кечирган машаққатли ҳаёти, синфий тенгсизлик ва унинг аянчли оқибатлари кўрсатилган. Чор амалдорлари ва маҳаллий бойларнинг ўз қора ниятларини амалга ошириш йўлида ҳар қандай пасткашликдан ҳам қайтмасликлари очиб ташланган.

Драманинг бош қаҳрамони — косиб йигит Рустам. Асарда бу йигит онгининг ўсиб бориши, унинг ижтимоий ва миллий зулмга қарши курашдаги жонбозлиги ҳаққоний акс эттирилган. Драматург Рустамнинг исён-корлик-фаолияти мисолида халқимизнинг озодлик йўлида олиб борган кураш тарихини жонлантириб, ижтимоий адолатсизлик ва синфий тенгсизлик асосига қурилган, кишини киши томонидан эзишга қаратилган тузумни қаттиқ қоралайди. Драмада Рустамнинг пул ҳақидаги машҳур монологи ўша жамиятни фош этувчи ўткир айбнома сифатида акс садо беради.

Пул бўлса, пул бериб базм оласан,
Пул бўлса, пул бериб имон оласан.
Пул бўлса, пул бериб виждон оласан,
Пул бўлса, пул бериб қуръон оласан.
Базм пул, виждон пул, хотинлар ҳам пул,
Шариат, қошу кўз, ширин сўз ҳам пул.
Жонлар пул, танлар пул, кўкраклар ҳам пул,
Хаттоки муҳаббат, юраклар ҳам пул..
Пул бўлса, пул учун тизни чўксалар,
Пул бўлса, пул учун ерни ўпсалар.
Пул бўлса, пул учун одамни сўйиб,
Қонидан кўчага сувлар сепсалар.
Айтинг-чи, ким кучли — худоми ё пул?..

«Рустам» драмасидаги асосий образлар жонли ва тўлақонли чиққан. Асар тили бой, бадиий жиҳатдан пишиқ. Драма сюжети таъсирли ва қизиқарли, ундаги драматизм ва конфликт ҳам кучли.

Ўзбек драматургиясида фольклор ва мумтоз адабиётимизда мавжуд бўлган сюжетлар асосида ҳам сахна асарлари яратиш анъанаси давом этди. Собир Абдулланинг «Тоҳир ва Зухра», Туйғуннинг «Баҳодир», «Зулфизар», Аброр Ҳидоятонинг «Аваз» каби музыкали драмалари ана шу анъананинг меваси бўлиб, уларда (хусусан, «Тоҳир ва Зухра»да) ўтмиш ҳаётнинг кўп жиҳатлари ҳаққоний акс эттирилди.

30-йилларнинг охирларига келиб ўзбек драматурглари опера либреттоси ҳам ярата бошладилар. К. Яшиннинг «Бўрон» ва «Улуғ канал» либреттолари ана шу интилишнинг дастлабки самарасидир.

Шундай қилиб, 30-йиллар драматургияси — ўзбек адабиётининг жиддий ютуғидир. Бу даврда яратилган

кўпгина пьесалар кишиларимизни Ватанга муҳаббат, меҳнатсеварлик, қаҳрамонлик, инсонпарварлик, халқлар дўстлиги руҳида тарбиялашга хизмат қилди.

Хуллас, 30- йилларда ўзбек адабиёти ўз тарихининг янги босқичига кўтарилди. Адабиётда замонавий тематика асосий ўринга чиқди, замондошларимизнинг жонли образлари яратилди. Бу даврда адабиётда бадиий маҳорат сезиларли даражада ўсди. Натижада ўзбек адабиёти 30- йилларда ғоявий-бадиий бақувват адабиёт сифатида кенг миқёсда танила бошлади.

Ўзбек адабиётининг 20- ва 30- йилларда эришган ютуқлари жамиятимиз тарихининг кейинги босқичларида, жумладан, Улуғ Ватан уруши даврида мустаҳкамланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки. I том, Тошкент, «Фан», 1961.
2. Ўзбек совет адабиёти тарихи. II том, Тошкент, «Фан», 1971.
3. Ҳомил Ёқубов. Сайланма. I том, Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
4. Ўзбек совет адабиёти тарихи. Тошкент, «Ўқитувчи», 1990.

III. ВАТАН УРУШИ ВА УРУШДАН КЕЙИНГИ ДАСТЛАБКИ ЙИЛЛАРДА ЎЗБЕК АДАБИЁТИ (1941—1956)

1. Уруш йилларида ўзбек адабиёти (1941—1945)

1941 йил 22 июнда фашистлар Германияси ҳужум қилмаслик тўғрисида тузилган шартномани кўпол равишда бузиб, СССРга қарши хиёнаткорона уруш бошлади. Кўп миллатли совет халқи фашист босқинчиларига қарши Ватан урушига отланди. Халқимиз бутун куч ва имкониятларини ёвуз душман устидан ғалаба қозонишга сафарбар этди. Ватан уруши даврида мамлакатимиз ўзига хос ҳарбий лагерга айланди. «Ҳамма нарсаси фронт учун, ҳамма нарсаси ғалаба учун» шиори уруш давридаги ҳаётимизнинг асосий даъвати бўлиб қолди.

Ўзбек халқи собиқ СССРдаги барча халқлар қатори Ватан уруши даврида ўзининг ватанпарварлик бурчини шараф билан ўтади, буюк тарихий ғалабага катта ҳисса қўшди.

Ватан уруши адабиётимиз олдида янги, долзарб вазифалар қўйди. Бу давр ҳар бир ёзувчининг халқ ва она-Ватан олдидаги виждоний бурчини бажаришида қаттиқ синов бўлди. Мамлакатимиздаги барча халқлар-

нинг ёзувчилари душманга қарши умумхалқ курашида фаол иштирок этдилар. Мингдан зиёд ёзувчи қўлига қурол олиб, фашизмга қарши жанг қилди, жанговар фронт рўзномаларида ишлади, ҳарбий мухбир сифатида ўқ ёмғирлари остида окопдан окопга ўтиб, жанговар топшириқларни бажарди, аскарларимизни ботирларча жанг қилишга ундади.

Ватан урушида ёзувчилар ватанпарварликнинг ажойиб намуналарини кўрсатдилар. Бу урушда юзлаб ёзувчи ва адабиётшуносларимизнинг қони тўкилди. Муса Жалил, Аркадий Гайдар, Султон Жўра, Олим Шарофиддинов, Ҳасан Саид сингари истеъдодли ижодкорлар фашизмга қарши жангда ҳалок бўлдилар. Бу ёзувчилар ўзларининг ҳаётлари эвазига жамиятимизни, миллионлаб бегуноҳ кишиларнинг ҳаётларини сақлаб қолишга муносиб ҳисса қўшдилар.

Ватан уруши адабиётнинг мавзу доираси ва гоёвий мундарижасига катта ўзгариш киритди. Натижада адабиётимизда она-Ватан мудофааси билан бевосита боғлиқ бўлган ватанпарварлик, қаҳрамонлик, дўстлик мавзулари асосий ўринни эгаллади. Агарда 30- йиллар ўзбек адабиётида тинч ва эркин меҳнат асосий мавзунини ташкил этган бўлса, уруш даврига келиб, адабиётимизнинг асосий мавзуи ватанпарварлик ва қаҳрамонликдан иборат бўлди. Бу даврда ёзувчиларимиз халқларимизнинг ёвуз душманга қарши олиб борган қаҳрамонона курашларини ва фронт орқасидаги фидо-корона меҳнатларини тасвирлаш орқали ватанпарварликнинг улуғвор кучини намоён қилдилар.

Ўзбек ёзувчилари уруш даврида икки фронтда жанг қилдилар. Улардан бир қисми бевосита жанг майдонида, иккинчи қисми эса меҳнат майдонида душманга қарши курашди. Султон Жўра, Ҳасан Саид, Олим Шарофиддинов, Назир Сафаров, Зиннат Фатхуллин, Парда Турсун, Иброҳим Раҳим, Шароф Рашидов, Илёс Муслим, Мамарасул Бобоев, Адҳам Раҳмат, Мумтоз Муҳамедов, Мирзакалон Исмоилий, Назармат, Шухрат, Суннатилла Анорбоев, Жуманиёз Шарипов, Султон Акбарий, Адҳам Ҳамдам, Душан Файзий, Баҳром Раҳмонов, Зоҳиджон Обидов, Тўғон Эрназаров сингари 50 дан зиёд ўзбек ёзувчиси фронтда иштирок этди: бир қўлида жанговар қурол, бир қўлида ўтқир қалам билан душманга қарши жанг қилди.

Ватан уруши йилларида Ўзбекистонда ҳарбий-мудофаа мавзуларида «Ўлим ёвга», «Ватан учун» (1941);

«Мард ўғил», «Шонли Ленинград» (1942); «Ўзбеклар», «Ватан чақириғига жавоб», «Ғазаб қўшиқлари» (1943); «Армугон», «Ватан жонбозларига», «Ўзбекистон баҳодирлари», «Қасам» (1944) сингари адабий-бадий тўпламлар нашр этилди. Бу тўпламларда ўзбек ёзувчилари билан бирга А. Толстой («Фидокорлик»), И. Эренбург («Ўзбеклар»), В. Василевская («Истеҳкомни забт этган қаҳрамон»), Л. Первомайский («Қардошлик»), Ефим Дорош («Фарғонанинг қора куни»), К. Чуковский («Ленинград дўстлари»), В. Луговской («Ўзбекистон») сингари рус, украин, беларус ёзувчилари ҳам ўз асарлари билан қатнашдилар.

Уруш даврида ўзбек ёзувчиларининг бошқа халқлар ижодкорлари билан дўстлик алоқалари, адабий ҳамкорликлари ҳар қачонгидан ҳам кучайди. Айниқса, уруш даврида Ўзбекистонда яшаб ижод этган Алексей Толстой, Анна Ахматова, Микола Бажан, Пабло Тичина, Андрей Малишко, Николай Погодин, Н. Верта, Я. Колас, Б. Лавренев, В. Смирнов, В. Луговской, В. Ян, К. Чуковский, Л. Пеньковский сингари рус, украин, беларус сўз усталари ўзбек ёзувчилари билан мустаҳкам алоқада бўлдилар, ижодий ҳамкорлик қилдилар. Бу ҳақда таниқли беларус шоири Якуб Колас қуйидагиларни ёзган эди:

Огир уруш соатларида
Сен менга ҳам бердинг макон — уй,
Биз ўзбек-ла сўзлашдик бирга,
Ҳам янгротиб жанг ҳақида куй,
Бир қилични бирга қайрадик,
Йиртқич ёвга бермадик омон.
Қайгулардан мени шод этдинг,
Меним оғам, сен Ўзбекистон¹.

Уруш даврида Ўзбекистонда яшаган рус, украин, беларус ёзувчилари ўзбек ижодкорларининг бир қанча асарларини ўз она тилларига таржима этдилар. Шунингдек, улар ўзбек адабиёти масалаларини илмий тадқиқ қилиш соҳасида ҳам фаоллик кўрсатдилар. К. Зелинский, В. Жирмунский, Е. Э. Бертельс, Ал. Дейч каби олимлар ўзбек мумтоз ва ҳозирги замон адабиёти, фольклори ҳақида илмий асарлар яратдилар.

¹ «Шарқ юлдузи» журнали, 1946, 5—6-сон, 145-бет.

Ўзбек адиблари Н. Погодин, Б. Лавренев, В. Жирмунский, Ал. Дейч билан ҳамкорликда бир қатор бадиий ва илмий асарлар яратдилар. Ҳ. Олимжон, Уйғун, С. Абдулла Николай Погодин билан биргаликда «Ўзбекистон қиличи» пьесасини ёздилар. Фольклоршунос олим Ҳоди Зарипов В. М. Жирмунский билан ҳамкорликда «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» монографиясини яратди. Ойбек билан Ал. Дейч биргаликда «Алишер Навоий» рисоласини ва бир қанча илмий мақолалар ёзишди.

1943 йил декабрь ойида Москвада ўзбек адабиёти декадаси бўлиб ўтди. Декада адабиётимиз учун жанговар кўрик бўлди; адабиётимизнинг замон талабларига ҳозиржавоблик кўрсатаётганлигини намойиш қилди.

Шундай қилиб, ўзбек адабиёти уруш даврида ўзининг барча куч ва имкониятларини буюк ғалабамизни таъминлашга сафарбар этди.

* * *

Уруш даврида ўзбек шеъриятида ҳарбий-мудофаа мавзуи асосий ўринни эгаллади ва жанговар публицистик руҳ биринчи ўринга кўтарилди. Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ойбек, Шайхзода, Зулфия, Миртемир каби шоирларнинг публицистик шеърларида она-Ватанга оташин муҳаббат, ёвуз душманга ўтли нафрат, халқлар дўстлиги, ватанпарварлик, қаҳрамонлик ва инсонпарварлик гоёлари самимият билан ифодаланди. «Шарқдан бораётирман» (Ғ. Ғулом); «Она ва ўғил», «Қўлингга қурол ол!», «Ишонч» (Ҳ. Олимжон); «Зафар йўллари» (Ойбек); «Кураш нечун?», «Жанг ва қўшиқ» (М. Шайхзода) каби тўпламларга киритилган жанговар шеърий асарлар ана шундан далолат беради.

Шуни айтиш керакки, Султон Жўра, Ғайратий, Собир Абдулла, Амин Умарий, Ҳасан Пўлат, Ҳасан Саид, Зафар Диёр, Темур Фаттоҳ, Туроб Тўла каби шоирлар ҳам ҳарбий-ватанпарварлик мавзуларида яхши шеърлар ёздилар. Амин Умарийнинг «Қасос», «Ғалабанинг ўзи келмайди, дўстим», «Қирғин», «Қасам-ёд», «Қирувчи қиз», «Яша қадрдон», «Ленинград — куёшли Ўзбекистон» каби оташин шеърлари уруш даври шеъриятининг етук намуналаридан ҳисобланади. Шоир ўз шеърларида ғалабага осонлик билан эришиб бўлмаслигини таъкидлаб, бундай деб ёзади:

Ғалабанинг ўзи келмайди, дўстим,
Жон олиб, жон бериб, оласан уни.
Тер тўкиб меҳнатда, қон ютиб жангда,
Қалбингга ишқ каби соласан уни.

Амин Умарий қаламини найзага тенглаштириб,
халқимизни курашга, жангчиларимизни ғалабага ундар
экан, илгор анъаналардан ижодий фойдаланиб, фа-
шизмнинг халқ бошига битган бало эканини очиб
ташлади.

Шоирнинг «Қасамёд» ва «Қирғин» шеърларида
даврнинг жанговар руҳи пафос билан янграйди, киши-
ларимизнинг ҳис-туйғулари, дил сўзлари акс садо
беради:

Қирғин,
 қирғин.
 Қирғин.
Муттаҳам босқинчи, шум ўғриларга,
Қирғин,
 қирғин.
 Қирғин.
Қон, суяк бандаси — оч бўриларга.

Ҳасан Пўлат шеърлари Амин Умарийнинг ҳарбий
лирикасига ҳамоҳангдир. Ҳасан Пўлат ўз асарларида,
хусусан, «Юрак садоси» (1942) тўпламига кирган
шеърларида Ўзбекистон халқининг ватанпарварлигини,
қаҳрамонлигини тасвирлаб, адолат тантанасига, буюк
ғалабамизга қатъий ишонч билдиради. Шоир, ҳатто,
табиатни ҳам баттол босқинчиларга қарши ҳаёт-мамот
курашига даъват этди. Ҳасан Пўлат табиатга мурожаат
этиб, ёзади:

Истайманки,
Ёвға санчилган
Ханжар бўлсин майса ва ўтинг.
Истайманки,
Фашист устига
Ўт ёндирсин кўкинг, булутинг.
Истайманки,
Ҳар бир япрогинг
Ёв бетига ўт сачратган
Энг қақшатқич шапалоқ бўлсин.

Ҳасан Пўлатнинг ҳарбий лирикаси («Баҳор», «Ватан», «Она», «Бугдой ўрамиз», «Мен ўзбек йигити», «Азиз ҳамшира», «Ўртоқ Ладунин» «Қизил танкист қўшиғи», «Қон», «Уч мард» кабилар) бадиий жиҳатдан ҳам гўзал асарлардир.

Ўзбек ҳарбий шеърляти хазинасига фронтчи шоирлар ҳам муносиб ҳисса қўшдилар. Султон Жўра «Согиниб», «Согинчли салом» каби шеърларини ҳаркатдаги армия сафида туриб ёзган. Шеърлий салом хат шаклида ёзилган бу асарларда шоирнинг ўз болаларига қарата айтган согинчли юрак сўзлари умумлашма характер касб этган.

«Согинчли салом» асарида фашистларнинг ёвузлиги «қонли кўйлакча» детали воситасида фош этилган. Шеърда фашистларнинг Варвара исмли қизчани ўлдириши ва ўликнинг устидаги қонли кўйлакчани ўлжа қилиб олиб кетишлари ниҳоятда таъсирли ифода-ланган. Шеърнинг ғоявий хулосаси шундай:

Гиргиттон қизчаларим,
Думалоқ юзчаларим,
Ана шу Варварадай
Қанча ёш болаларни,
Болалик бўстонида
Очилган лолаларни
Ҳалок этган песлардан,
Шу жаллод фашистлардан
Жон учун жон оламан,
Қон учун қон оламан.
Хуллас, фашист ёвларни
Тор-мор этиб батамом,
Сўнгра, жигарбандларим,
Ёнингизга қайтаман.

Фронтчи ёш шоир Ҳасан Саиднинг «Жангчининг қўшиқлари» (1941) тўпламига кирган «Биз енгамиз», «Марш», «Қасамёд», «Қирувчи», «Ўлим душманга», «Фармон кутаман», «Посбон сўзи», «Гражданман», «Лейтенант бўламан», «Буюк орзу» каби шеърлари окопларда ва блиндажларда ёзилган. Шоир: «Бу шеърни мен Максим пулемёти тагида ёздим. Мен бу шеърни ёзаётганимда ўнг қўлимда қалам ва чап қўлим пулемёт тепкисида эди. Узоқ-узоқларда снарядлар гумбурлаб ёриларди. Ёнаётган қишлоқлардан чиқаётган қора тутун буралиб-буралиб осмонга кўтари-

ларди»¹,— деб қайд этган. Ҳасан Саид шеърларида гражданлик ва ватанпарварлик мотивлари жўшиб туради:

Фашизм тинч элга очди қонли жанг,
Қилайлик ёвларнинг ҳолини биз танг.
Мен ҳам фронтдаман, меҳрибон Ватан,
Фидокор сен учун бу жон ҳам бу тан.

(«Қасамёд»),

Шуни қайд этиш керакки, уруш давридаги шеърия-тимизда бадиийлик даражаси пасайган эмас. Негаки, шоирларимиз масаланинг бу томонини эътибордан соқит қилганлари йўқ. Улар ранг-баранг мавзуларни образли тарзда акс эттиришга интилиб, хилма-хил шакл ва усуллардан, жумладан, шеърӣ хат шакллари-дан унумли фойдаландилар. Бу шеърӣ хатларда жангчининг ўз севгилисига ёки севиқли қизнинг фронтдаги ёрига, ёхуд онанинг аскар ўғлига йўллаган мактублари воситасида уруш даврининг муҳим масалалари акс эттирилган. Шундай шеърӣ хатлар ичида Ҳамид Олимжон, Миртемир, Уйғун ва Султон Жўраларнинг асарлари алоҳида ажралиб туради.

Уруш йилларида ўзбек насри ҳам давр талабларига мос ҳолда ўсди. Ўзбек насрида кичик ҳажмли ҳозиржавоб жанрлар етакчилик қилди. Фронт билан фронт орқасининг мустаҳкам алоқасини, юртдошларимизнинг фашизмга чексиз нафратини, Ватанга муҳаббатини акс эттиришда Ҳ. Олимжон, Ойбек, С. Айний, Ғ. Ғулом, К. Яшин, М. Шайхзода сингари ёзувчилар жанговар публицистика жанрининг имкониятларидан унумли фойдаланганлар. Ҳ. Олимжоннинг «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман», «Дўстлигимиз ҳақида», Ғ. Ғуломнинг «Оналар», «Момойи гису набурида», С. Айнийнинг «Ярадор йиртқичнинг жон талвасаси», «Она-Ватан», Ойбекнинг «Ғалаба баҳори» каби асарлари шулар жумласидандир.

«Ўзбек халқининг жангчиларига уларнинг эл-юртларидан мактуб» (1942, муаллифлар жамоаси) номли асар уруш йилларидаги ўзбек публицистикасининг етук намуналаридан ҳисобланади. Бу асарда ўзбек халқининг ватанпарварлиги ва биродарлиги таъсирли қилиб очиб берилган.

¹ Ҳасан Саид. Жангчининг қўшиқлари. Тошкент, Ўздавнашр, 1942, 2-бет.

Ўзбек насрида қаҳрамон аскарларимизнинг образларини яққол гавдалантирувчи очерклар ҳам яратилган. Бу хил очеркларнинг баъзилари «Саккиз ботир» ва «Мардлик қиссалари» тўпламларига киритилган бўлса, кўплари вақтли матбуот саҳифаларида, хусусан, фронт рўзномаларида босилган.

Ойбек, Ҳ. Олимжон, Н. Сафаров, И. Раҳим, З. Фатхуллин, Назармат, М. Муҳамедов очеркларида кўпроқ фронт воқеалари, ўзбек жангчиларининг қаҳрамонликлари ҳикоя қилинган. С. Айний, Ғ. Ғулом, Ойдин, К. Яшин, Зулфия, П. Турсун, З. Диёр, Саид Назар очеркларида эса фронт орқасидаги меҳнат қаҳрамонларининг жонли образлари чизилган.

Ойбекнинг «Фидокор қизлар», Ғ. Ғуломнинг «Эри билан баҳс бойлашган хотин», Ойдиннинг «Ширинга мактуб», П. Турсуннинг «Оқ олтин», Саид Аҳмаднинг «Фарҳод остоналарида» каби очеркларида халқимизнинг фронт орқасидаги, хусусан, Фарҳод ГЭС қурилиши ва колхоз далаларидаги фидокорона меҳнатлари кўтаринки руҳ билан акс эттирилган. Ватанпарвар кишиларнинг, айниқса, хотин-қизларнинг, чолу кампирларнинг жонли образлари яратилган. Фронтга кетган эркаклар ўрнида ҳам мардона меҳнат қилган пахтакор қизлар («Фидокор қизлар»), меҳнатда эри Болтабой билан ким ўзарга — мусобақа ўйнаган Иноятхон («Эр билан баҳс бойлашган хотин»), Фарҳод ГЭС қурилишида машҳур қаҳрамон Фарҳоддай меҳнат қилган Норбобо («Ширинга мактуб») каби образлар ана шундан далолат беради.

Уруш йилларида ҳикоя жанрида, айниқса, А. Қаҳҳор ва Ойдин баракали ижод қилдилар. А. Қаҳҳорнинг «Асрорбобо», «Хотинлар», «Ботирали», Ойдиннинг «Умр совгаси», «Асл ёр», «Эрюрак» каби ҳикояларида жўшқин ва жанговар ҳаёт лавҳалари чизилган. Ватанпарвар кишиларимизнинг типик образлари яратилган.

Бу даврда қисса жанрида Абдулла Қаҳҳор самарали меҳнат қилди. У «Дардақдан чиққан қаҳрамон» ва «Олтин юлдуз» қиссаларида ботир жангчиларнинг фашистларга қарши курашини тасвирлаб, ўзбек халқи орасидан етишиб чиққан Совет Иттифоқи қаҳрамонлари Қўчқор Турдиев ва Аҳмаджон Шукуровларнинг реалистик образларини яратишга ҳаракат қилган.

Ойбекнинг «Навоий» романи ўзбек адабиётининг

уруш йилларида қўлга киритган улкан муваффақияти бўлди ва бу асар жаҳон адабиётининг олтин фондидан мустаҳкам жой олди.

Бироқ уруш даврида ўзбек насри қанчалик қувончли ютуқларга эришган бўлмасин, барибир шеърят сингари фаоллик кўрсата олмади. Бу ҳол қисман жанр характери билан ҳам изоҳланади. Уруш даврида ҳарбий-мудофаа мавзуини ёритиш бўйича «қарздор» бўлиб қолган катта ўзбек насри урушдан кейинги йилларда ҳарбий-ватанпарварлик мавзуларида қатор асарлар билан бойиди.

Драматургия адабий жанрлар орасида оммавийлиги ва кўرғазмалилиги билан ижодкорларни қизиқтирди. Шунингдек, бу даврда халқимизни душманга қарши курашга отлантиришда, ёш авлодни қаҳрамонлик, ватанпарварлик руҳида тарбиялашда сахна асарининг аҳамияти ниҳоятда катталиги яна бир бор сезилди.

Бу даврда театрларимиз сахнасидан халқимизнинг уруш йилларидаги жанговар ҳаётини, унинг фашизмга қарши мардонавор курашини акс эттирувчи пьесалар кенг ўрин олди. «Ўзбекистон қиличи» (Н. Погодин, Х. Олимжон, Уйғун, С. Абдулла), «Даврон ота» (К. Яшин, С. Абдулла, Уйғун, Чустий), «Ўлим босқинчиларга», «Офтобхон» (К. Яшин), «Қасос» (Туйғун, Амин Умарий), «Ота рози» (Ҳамид Ғулом), «Синов кунларида» (З. Фатхуллин), «Қўчқор Турдиев», «Азим пушка» (Собир Абдулла), «Қурбон Умаров» (С. Абдулла, Чустий), «Она» (Миртемир, В. Смирнов) сингари сахна асарлари шу даврнинг меваси бўлиб, бу пьесалар замон талабига кўра тезкорлик билан ёзилган. Бинобарин, уларнинг айримлари камчиликлар, хусусан, бадий қусурлардан холи эмас. Умуман олганда, улар уруш даври талабларига жавоб бера олди. Масалан, «Ўзбекистон қиличи» (1941) музыкали драма-сида фронт ва фронт орқасидаги ҳаракатнинг узвий бирлиги, ўзбек халқининг меҳнат майдонидаги жанговар ҳаёти, ватанпарварлиги, жангчиларимизнинг қаҳрамонлиги ҳаққоний кўрсатилган.

Пьесанинг бош қаҳрамони — ўзбек йигити лейтенант Арслон. У Армия сафида фидойилик кўрсатган, жангда фаол қатнашган. Ўзбек отлиқ дивизияси тузилаётган вақтда Арслон ҳарбий қўмондонликнинг вакили сифатида Ўзбекистонга келади, дивизияни тузишда фаоллик қилади ва дивизия билан яна фронтга

бориб, жангда жасорат кўрсатади. Отлиқ дивизиясининг қиличбоз аскарлари душманга даҳшат солади. «Ўзбекистон қиличи» пьесасида жанговар давр руҳи акс этган.

Ўзбек драматурглари она-Ватанга муҳаббат, босқинчи ёвга нафрат, қаҳрамонлик, инсонпарварлик ғояларини олга суришда ўтмиш мавзуларидан ҳам кенг фойдаландилар. Шу тариқа «Муқанна» (Ҳ. Олимжон), «Алишер Навоий» (Уйғун ва И. Султон), «Маҳмуд Торобий» (Ойбек), «Жалолиддин» (М. Шайхзода), «Улуғбек» (Козловский) каби саҳна асарлари яратилди. Бу пьесаларда ўтмиш материаллари, ўтмиш қаҳрамонлик анъаналаридан фойдаланиб, Ватан уруши даври учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ғоялар олга сурилган. Аждодларимизнинг ватанпарварлик, қаҳрамонлик хислатларидан ибрат олишга чақирилган. Бироқ, бу пьесаларнинг айримларида ғоявий-бадий нуксонларга ҳам йўл қўйилган, тарихий ҳақиқатдан бир оз чекинилган.

Хуллас, уруш йилларида шеърят ва наср сингари драматургияда ҳам давр талабларига жавоб бериш йўлидан бориб, муайян ютуқларга эришилди. Бу муваффақиятлар Ватан урушидан кейинги даврларга келиб янада кўпайди ва мустаҳкамланди.

2. Урушдан кейинги дастлабки йилларда ўзбек адабиёти (1945—1956)

Ватан уруши халқларимизнинг тарихий ғалабаси билан тугагач, мамлакатимиз ўз тарихининг янги босқичига, тинч қурилиш даврига қадам қўйди. Тўрт йил давом этган даҳшатли уруш туфайли вайрон бўлган қишлоғу шаҳарларни, издан чиққан халқ хўжалигини тиклаш ва тараққий эттиришга киришилди. Ғолиб халқимиз фидокорона меҳнат қилиб, халқ хўжалигининг ҳамма соҳаларида: саноат ва қишлоқ хўжалигида ҳам, илм, фан ва маданиятда ҳам муайян муваффақиятларга эришди. Бу даврда мамлакатимизнинг халқаро миқёсда обрў-эътибори ҳам ошди.

Ҳаётда юз берган ўсиш-ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда адабиёт ва санъатнинг турмушдаги мавқеи — ёш авлодни тарбиялашдаги роли сезиларли даражада ўсди. Шу билан бирга халқимизнинг маънавий эҳтиёжи, бадий адабиёт ва санъат рўзига қўядиган талаблари

ҳам ортди. Бироқ, бу даврда адабиёт ва санъат ривожига турли хил таъйиқлар ҳам бўлди. Баъзан ижод эркинлиги принциpidан очикчасига чекиниди. Юқоридан ижодий ишга қўпол тарзда аралашиб, буйруқбозликка йўл қўйилди. Адабий меросга ва фольклорга нигилистларча муносабатда бўлиш ҳоллари пайдо бўлди. Конфликтсизлик «назария»си кенг тарқалди. Булар, ҳеч шубҳасиз, адабий жараёнга салбий таъсир ўтказди¹.

Шуниси муҳимки, урушдан кейинги даврда ўзбек адабиёти турли хил тўсиқлар оша ривожлана борди. Бу давр адабий жараёнида 1951 йил ноябрь ойида Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъатининг учинчи декадаси ҳам ижобий роль ўйнади. Зеро, декада ютуқларнинг кўриги бўлиш билан бирга янги вазифаларни ҳам белгилаб берди.

Бу даврда адабиётимиз тараққиётида Ўзбекистон ёзувчиларининг съездлари ҳам муҳим роль ўйнади. 1954 йилда жумҳурият ёзувчиларининг учинчи съезди бўлиб ўтди. Съездда «Ўзбек совет адабиётининг аҳволи ва унинг вазифалари» тўғрисидаги ҳисобот (маърузачи Уйғун) тингланди ва муҳокама қилинди. Съезд ўзбек адабиётининг замон талаблари асосида ривожланганлигини қайд қилди. Шу билан бирга, съездда бадиий адабиётда йўл қўйилган хато ва камчиликлар ҳам кўрсатилиб, ёзувчиларнинг вазифалари белгилаб берилди.

Натижада бу даврда ўзбек адабиётида кўпгина ўзгаришлар, олға силжишлар рўй бера борди. Чунончи, шеърининг тематикаси замонавий мавзулар ҳисобига кенгайди. Она-Ватан, тинч қурилиш, урушга қарши кураш, тинчлик ва дўстлик ҳақида етук шеърлар ёзилди. Ҳозирги замон ўзбек шеъриятига хос бўлган жанговар публицистик руҳ шоирларимизнинг тинчлик мавзуида ёзилган лирик асарларида давом эттирилди. Ғафур Ғуломнинг «Биз тинчлик истаймиз», «Бу — сенинг имзонг», Уйғуннинг «Тинчлик кабутари», «Байроқча», Зулфиянинг «Салом сизга, эрқарвар эллар», «Ўғлим, сира бўлмайди уруш», Асқад Мухторнинг «Виждон сўзи», Туроб Тўланинг «Ит ҳуради, карвон

¹ Бу ҳақда батафсил маълумот учун қаранг: С. Мирзоев, Х. Дониёров. Ўзбек совет адабиёти. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1978.

ўтади» сингари шеърларида публицистик пафос ғоятда кучлидир.

Бундан ташқари, Ойбек, Шайхзода, С. Абдулла, Ҳ. Ғулом, М. Бобоев, Мирмуҳсин, Р. Бобожон сингари шоирларнинг шеърларида ҳам инсониятнинг тинчлик йўлида олиб бораётган курашлари умумлаштирилди, урушқоқ қорчалонлар фош этилди, тинчлик ва дўстлик қуйланди.

Шеъриятимизда оддий одамларнинг ҳалол меҳнати улуғланди, қадоқ қўлли инсон образи яратилди. Ўзбекистон меҳнаткашларининг қишлоқ хўжалиги соҳасидаги жасоратларини шарафлаш Ғ. Ғулом, Ойбек, Уйғун, Шайхзода, Миртемир, Зулфия, С. Абдулла каби шоирлар лирикасининг асосий мазмунини ташкил қилди. Шунингдек, А. Мухтор, М. Бобоев, Мирмуҳсин, Ҳ. Ғулом, Р. Бобожон, Т. Тўла, С. Акбарий, Ҳабибий сингари шоирлар ҳам бу мавзуда самарали ижод қилдилар. Шеъриятимиз фидокорона меҳнат, пахтачилиқни ривожлантириш, янги ерларни ўзлаштириш мавзуларида ёзилган «Куз келди», «Ўзбек элининг ғурури», «Теримчи қизлар» (Ғ. Ғулом); «Икки ўртоқ», «Она», «Ҳамма сафарбар» (Зулфия); «Бригадиримиз», «Теримда» (А. Мухтор) каби бақувват, ғўзал ва сермазмун шеърлар билан бойиди.

Бундан ташқари, ўзбек шеъриятида халқлар дўстлиги мавзуи ҳам етакчи ўринни эгаллади. Бу жиҳатдан айниқса, Ғафур Ғулом ижоди, хусусан, унинг «Қозоқ элининг улуғ тўйи», «Бири бирига устоз, бири бирига шогирд», «Ғолиблар шарафига» каби шеърлари бу мавзуда яратилган асарларнинг яхши намуналаридир. Шунингдек, шеърятда чет эл, хусусан, мазлум Шарқ халқларининг ҳаёти ва кураши мавзуида ҳам қатор асарлар ёзилди. Зулфия, Шайхзода, М. Бобоев, Ҳ. Ғулом, А. Мухтор, Мирмуҳсин, Р. Бобожон сингари шоирлар хорижий мамлакатлар халқларининг оғир ҳаёти, уларнинг озодлик, тенглик ва тинчлик учун олиб бораётган курашлари ҳақида шеърлар яратдилар. Чунончи, шоир Мамарасул Бобоевнинг «Эрон гилами» шеърида Эрон меҳнаткашларининг машаққатли ҳаёти гилам тўқувчилар образи воситасида таъсирчан ифода-ланган:

Гилам қизил,
Ранглар сўлғин, қаҳрабо,
Ўз қони-ла тўқишарми, ажабо!..

Иккисидан бири шилпик, бири сил,
Басма-басга йўталишар, муттасил.

Эскилик сарқитларига, жамият тараққиётига ғов бўлган иллатларга қарши кураш мавзуи ҳам диққатдан четда қолмади. Бу борада шоирларимиз ҳажвиёт имкониятларидан унумли фойдаландилар. Оқибатда сатирик ва юмористик шеърият анча ривожланди. Бу соҳа тараққиётига Ғ. Ғулом, С. Абдулла, М. Бобоев, Ҳабибий, Чархий каби шоирлар ўз ҳиссаларини қўшдилар. Улар янги мазмунни ифодалашда мумтоз шеърият анъаналаридан баракали фойдаландилар. Собир Абдулланинг «Тўн янги, одат эски», «Эрта келинг», «Бир гап бўлар-кетар деб», «Қуруқ гап қулоққа ёқмас», «Анқов раҳбар, хушомадгўй хўжалик ходими» сингари шеърларида хотин-қизларга бой-феодалларча муносабатда бўлувчилар, анқовлар, лаганбардорлар, нопоклар, порахўрлар сатира қамчиси билан саваланган.

Бу даврда Ҳамза ва Ёлбекдан кейин маълум вақтгача эътиборсиз қолган масалчилик жанри қайта жонланди. Бу соҳада Сами Абдуқаҳҳор, Ямин Қурбон, Олим Қўчқорбеков каби масалчилар фаоллик кўрсатдилар. «Масаллар» (С. Абдуқаҳҳор), «Қизик ҳангома-лар» (Я. Қурбон), «Шеър ва масаллар» (О. Қўчқорбеков) сингари тўпламлар нашр қилинди. Сами Абдуқаҳҳорнинг «Раҳбар хўроз» масалида қобилиятли кадрларни бўлмагур баҳоналар билан ишдан бўшатиб, уларнинг ўринларига ўз яқинларини ишга олувчи бошлиқлар усталик билан фош этилган. Масалда тасвир этилишича, раҳбар Хўроз ансамблдан Булбул, Саъва, Майна каби хушовоз, сайроқи қушларни ҳайдаб, уларнинг ўрнига ўз уруг-аймоқлари — Товуқ ва Жўжаларни ишга олган:

Кўп камчилик топди ҳаммадан Хўроз,
Саъва сайрар эмиш бир хил оҳангда,
Булбулнинг ёқмади куйлаши тонгда.
Майна куй ўрнига чалармиш хуштак,
Тўрғай-чи? Атиги келармиш муштак.

Қисқаси, бу даврда ҳажвиёт анча ўсди. Шеъриятимизда жанрлар хилма-хиллиги кучайди.

Бу давр шеъриятидаги яна бир янгилик шу бўлдики, шоирларимиз туркум шеърлар ёзишни анъанага айлантирдилар. «Қорақолпоқ дафтари» (Миртемир), «Меҳмонлар» (Мирмуҳсин), «Эрон осмони остида» (М. Бобоев) сингари шеърлар пайдо бўлди. «Меҳмонлар» ва «Эрон осмони остида» туркумларида чет эллардаги дўстларимизнинг ҳаёти, орзу-истаклари, ўй-хаёллари, ички кечинмалари тасвирланди. Шунингдек, чет эллик нопок шахсларнинг разил кирдикорлари фош этилди.

1945—1956 йилларда ўзбек поэмачилигида ҳам муайян ютуқларга эришилди. Поэмачилигимизнинг тематикаси кенгайди. А. Мухторнинг «Катта йўлда», Мирмуҳсиннинг «Яшил қишлоқ», М. Бобоевнинг «Богбон», Шукруллонинг «Чоллар» поэмаларида деҳқонларимизнинг 40-йилларнинг иккинчи ярмидаги ҳаёти, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва янги қишлоқлар барпо этиш соҳасидаги бунёдкорлик меҳнати тасвирланди. Мирзачўлга кўчиб келиб, янги қишлоқ яратган собиқ жангчи Умрзоқ («Яшил қишлоқ»), колхоз қурилишининг катта йўлида ҳалол меҳнат қилиб, халқ бойлигига бойлик қўшаётган Арслонқул («Катта йўлда») каби замондошларимизнинг типик образлари яратилди. «Қадрдон дўстлар» (Р. Бобожон), «Россия» (Шукрулло), «Дўстлик қўшиғи» (Д. Файзий) поэмаларида халқларимиз ўртасидаги дўстлик, маънавий-сиёсий бирлик тараннум этилди.

Поэмачилигимизда хорижий мамлакатлар халқларининг ҳаёти, озодлик ва тинчлик йўлидаги кураши ҳам ўз аксини топди (Ойбекнинг «Зафар ва Захро», «Ҳақгўйлар»).

Шунингдек, Ватан уруши воқеа-ҳодисаларини ҳикоя қилувчи поэмалар ҳам яратилди (Ойбекнинг «Қизлар», Уйғуннинг «Вафо», Мирмуҳсиннинг «Уста Ғиёс», Ҳ. Ғуломнинг «Ғалаба йўлида», С. Акбарийнинг «Фарзанд»). Масалан, «Уста Ғиёс» достонида халқимизнинг фронт орқасидаги ҳаёти тасвирланиб, колхознинг жонкуяри, кекса ўзбек деҳқони уста Ғиёснинг ёрқин образи яратилди. Илгарилари колхоз устахонасида ишлаб ном чиқарган уста Ғиёс уруш бошланиб, йигитлар фронтга кетгач, далага чиқиб меҳнат қилишга қарор қилади. Колхознинг пахтачилик звеносини бошқаради. Лекин у фақат ўз вазифасини бажариш билангина kifояланиб қолмай, колхознинг ҳамма ишларида фаол қатнашади. Поэмада уста Ғиёснинг

ўзига хос характери — унинг жонкуярлиги, чўртке-сарлиги, соф виждонлилиги, жамоа мулкани кўз қорачиғидай асраши, меҳнатсеварлиги яққол кўрсатилган. Асарда ишонтириш қуввати, жозибадорлик кучли.

Поэмачиликда халқимизнинг инқилобий ҳаракати, тарихий шахсларнинг ижтимоий фаолиятини тасвирлашга интилиш кучайди. Ойбекнинг «Ҳамза», Мирмуҳсиннинг «Абдулла Набиев» дostonларида яқин ўтмишдаги тарихий ҳақиқат бадий буёқларда очиб берилган.

Шундай қилиб, бу давр шеърияти ўз мавзу доирасини кенгайтириш, реалистик образлар яратиш, ҳаёт ҳақиқатини бадий ҳақиқатга айлантириш йўлидан борди. Айни чоқда, шеъриятимиз ўртамеъначилик касалидан қутула олмади.

Насрда ҳам бир қанча ижобий анъаналар кўзга ташланди. Бу даврда Р. Файзий, Саид Аҳмад, А. Мухтор, И. Раҳим, Шухрат, Ҳ. Назир, О. Ёкубов, П. Қодиров, С. Анорбоев, С. Зуннунова, Ё. Шукуров сингари носирлар адабиёт майдонига кириб келдилар. Бу ҳол асарларнинг сонига ҳам, сифатига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Насрнинг ҳаётга яқинлашиш тенденцияси кучайди. Унинг жанрларида ҳам ўсиш-ўзгаришлар юз берди.

Бадий очеркларни мавзу эътибори билан икки катта гуруҳга ажратиб ўрганиш мумкин. Биринчи гуруҳга реал воқелик ва ҳозирги кишиларимиз ҳақидаги очерклар кирса, иккинчи гуруҳга чет эл мавзуига бағишлаб ёзилган очерклар киради. Очеркчиликда ихтисослашиш, проблематик очерклар яратиш тенденцияси ривожланди. А. Мухторнинг очеркларида саноат кишилари, С. Анорбоев очеркларида чорвадорлар ҳаёти, А. Қаҳҳор, Й. Шамшаров, Н. Сафаров, Ҳ. Назир, Ҳабиб Нуъмон очеркларида пахтакорларнинг серташвиш ҳаёти, унумли меҳнати қаламга олинди. А. Қаҳҳорнинг «Сўз Ғанишерга», «Мирзачўлда куз» очеркларида азамат чўлқуварларнинг жонли образлари маҳорат билан тасвирланди.

Ойбек «Покистон таассуротлари», Ҳ. Ғулом «Европа таассуротлари», А. Мухтор «Европа сафари», И. Раҳим «Хитой хотиралари» каби очеркларида Европа ва Осиёдаги мамлакатлар халқларининг ҳаёти, маданияти, турмуш тарзи, урф-одатлари, озодлик ва тинчлик йўлидаги курашларини бадий ифодалаб бердилар.

Ҳикоя жанрида ҳам бир қанча янгиликлар юз берди. «Йиллар» (А. Қаҳҳор), «Ҳикоялар» (Ойдин), «Ҳаётга қаҳриқ» (А. Мухтор), «Повесть ва ҳикоялар» (Р. Файзий), «Қадрдон далалар» (Саид Аҳмад), «Ҳикоялар» (С. Анорбоев), «Повесть ва ҳикоялар» (С. Зуннунова), «Ҳикоялар» (П. Қодиров), «Икки муҳаббат» (О. Ёқубов), «Одамнинг қадри» (Ҳ. Назир) сингари тўпламлардан жой олган ҳикоялар — бу давр ҳикоячилигининг намунасидир. Бу ҳикоялар даставвал мавзу доирасининг хилма-хиллиги билан эътиборли. Уларда пахтакорлар, чорвадорлар, ишчилар, зиёлилар, чўлқуварлар ҳаётига оид лавҳалар чизилган. Замондошларимизнинг жонли образлари яратилган. Шу билан бирга, ҳаётда ва кишилар онгида учровчи айрим иллатлар фош этилган. Чунончи, Раҳмат Файзийнинг «Ёдгор» ҳикоясини эслайлик. Ҳикояда тасвирланишича, завод инженери Зухуржон рафиқаси Маъсумахон билан Тохир-Зухролардек яшайди. Лекин Зухуржоннинг пешонасига бу бахт, бу тотли ҳаёт сигмайди. Маъсумахон кўзи ёригач, тезда вафот этади. Ўғилга Ёдгор деб исм қўядилар. Маъсумахоннинг дугонаси Зарофатхон Зухуржонга тегиб олиш мақсадида Ёдгорга ғамхўрлик қила бошлайди. Зухуржон Ёдгорнинг тарбиясини ўйлаб, Зарофатхонга уйланади. Ана шундан сўнг, Зарофат аста-секинлик билан ўз «хунари»ни кўрсата бошлайди. У Ёдгорга ўғайлик қилиб, болани хўрлайди, азоблайди. Уни уради, овқат бермай қамаб қўяди...

Ҳикояда Зухуржон, Зарофат, Ёдгор образлари воситасида ахлоқ-одоб, бола тарбияси ва оила ҳақида муҳим фикрлар олга сурилади. Ҳикоя ғоят таъсирли ёзилган. Адиб образлар характерини очишда психологик таҳлил санъатидан моҳирлик билан фойдаланган.

Бироқ бу даврда яратилган ҳикояларнинг айримларида бадий маҳорат етишмас эди. Баъзи ҳикояларда эса бир хиллик, бадий қолипбозлик аломатлари учраб турарди.

Роман ва қисса жанрлари — бу давр насрида салмоқли ўрин тутди, «Эсдаликлар» (С. Айний), «Олтин водийдан шабадалар» (Ойбек), «Қўшчинор чироқлари» (А. Қаҳҳор), «Ўқитувчи» (П. Турсун), «Опасингиллар» (А. Мухтор) сингари катта наср намуналари пайдо бўлди.

«Ўқитувчи» романи Ўзбекистонда янги халқ зиёлиларининг шаклланиш тарихини тасвирлашга бағишлан-

ган. Унда бош қаҳрамон Элмуроднинг 1910—1930 йиллардаги ҳаёти, ўзбек зиёлиси сифатида янги турмуш учун кураши, тўсиқларни енгиб камолатга етиши мисолида ўзбек халқининг шу даврдаги тарихий тараққиёти бадиий ифодаланган. «Ўқитувчи» романида автобиографик материаллар кўп қўлланилган. Бу ҳақда адибнинг ўзи «Романнинг мавзуи ўзим билан ўса борди. Романда тасвирланган нарсаларнинг тўқсон фоизини мен ўз кўзим билан кўрганман ва уларда қатнашганман», деб ёзган эди.

«Ўқитувчи» романи бир неча йиллар давомида ёзилди. Парда Турсун аввал «Ҳақ йўл» ва «Ўқитувчининг йўли» қиссаларини яратди. Кейинчалик уларни қайтадан жиддий ишлаб, бирлаштирди, янги воқеа ва образлар билан бойитди. Шу тариқа, «Ўқитувчи» романи юзага келди. Роман «Етимлик», «Бахт», «Қишлоқда», «Ҳақ йўл» деб номланган тўрт қисмдан иборат. Роман воқеалари бир-бири билан узвий боғланиб кетган. Роман сюжети кўпгина ижтимоий воқеаларни: Октябрь инқилоби арафасида мамлакатда зулм ва адолатсизликнинг кучайиши, кенг деҳқонлар оммасининг қашшоқланиши, 1917 йилдан кейин янги типдаги ўзбек зиёлиларининг коллективлаштириш ва хотин-қизлар озодлиги учун кураши сингари масалаларни ўз ичига қамраб олади. Даврнинг ижтимоий масалалари бош қаҳрамон Элмуроднинг ҳаёт йўли ва бошидан кечирган воқеалар билан чамбарчас боғлаб ёритилади. Романда ижобий ва салбий образлар ўртасидаги кескин зиддият тасвири мисолида ҳаётдаги синфий кураш рўйирост очиб берилган. Роман қизиқарли қилиб ёзилган. У сюжет ва композиция, тил ва тасвир аниқлиги жиҳатидан ҳам пухта.

Замонавий мавзу — бу давр прозасининг етакчи хислати. «Олтин водийдан шабадалар» (Ойбек), «Ҳаёт булоқлари» (И. Раҳим), «Чўлга баҳор келди» (Р. Файзий), «Қадрдон далалар» (Саид Аҳмад), «Дарёлар туташган жойда» (А. Мухтор), «Жамила» (Мирмуҳсин), «Кўкорол чироқлари» (Ҳ. Назир), «Янги директор» (С. Зуннунова), «Оқсой шалолалари» (С. Анорбоев), «Тенгдошлар» (О. Ёқубов), «Кичик гарнизон» (М. Муҳамедов) сингари роман ва қиссалар ана шу ижобий йўналишнинг самарасидир.

Пахтачилик соҳасида фидойилик кўрсатаётган, қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштираётган, колхоз иқтисо-

дини мустаҳкамлаётган, янги қишлоқлар барпо этаётган қаҳрамонлар ҳаёти Ўктам ва Комила («Олтин водийдан шабадалар»), Юлдуз ва Муҳиддин («Чўлга баҳор келди») сингари замондошларимиз образлари мисолида кўрсатилган. Бироқ, замонавий мавзудаги роман ва қиссаларнинг кўпи воқеликни бўяб-безаб, ортиқча мақтаб тасвирлашдан қутула олмади. Натижада ҳаёт юзаки, бир томонлама акс этиб қола берди. Бундан ташқари, бу давр романчилиги ва қиссачилигининг бадиий савияси бирдек юксак эмас эди. Бақувватроқ асарлар билан бирга, бадиий жиҳатдан меъёрига етмаган асарлар ҳам пайдо бўлди. «Ҳаёт булоқлари» (И. Раҳим), «Яшил бойлик» (Саид Назар), «Фасллар» (Х. Нуъмон), «Саодат» (Ж. Шарипов) сингари асарларда ҳаёт маълум даражада юзакироқ тасвирланди.

Бундай нуқсонлардан қатъи назар, мазкур даврда ўзбек насри ғоявий-бадиий савиясини оширишга интилиш йўлидан борди.

Ватан урушидан кейинги дастлабки йилларда ўзбек драматургиясининг ҳаёт билан алоқаси анча мустаҳкамланди. Замондошларимиз образларини яратишга қизиқиш ортди. Натижада ҳозирги замон мавзуларида қатор асарлар вужудга келди.

Тўғри, бу даврда узоқ ва яқин ўтмиш мавзулари ҳам драматурглар диққатидан четда қолмади. «Равшан ва Зулхумор» (К. Яшин), «Алпомиш», «Муқимий» (С. Абдулла), «Азиз ва Санам» (А. Бобожон), «Қиз қалъаси» (Саид Назар) каби сахна асарлари яратилиб, буларда халқимизнинг ўтмишда зулм остида кечирган оғир ҳаёти, меҳнаткаш халқ оммасининг босқинчи ёвларга ва золимларга қарши олиб борган курашлари кўрсатилган.

Драматургияда фольклор материалларига ҳам мурожаат қилинган. Халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган мазмун ва мавзулардан фойдаланиб, «Равшан ва Зулхумор», «Алпомиш», «Қиз қалъаси» сингари пьесалар яратилган. Собир Абдулланинг ўзбек халқ оғзаки ижоди материаллари асосида ёзилган «Алпомиш» драмаси ҳаётий воқеаларга ва ёрқин образларга бой. Достондаги бармоқ вазнида яратилган шеърӣ парчалар, қўшиқлар драматургнинг ўзи томонидан аруз вазнида ёзилган қўшиқ ва ариялар билан алмаштирилган. «Алпомиш» пьесаси вафодорлик, севгига содиқлик, ватанпарварлик ва қаҳрамонликни улугловчи асар сифатида томошабинларга манзур бўлди.

Халқимизнинг Октябрь инқилоби арафасидаги машаққатли ҳаётини ва озодлик йўлида олиб борган курашини акс эттирувчи сахна асарлари ҳам яратилди. Шулардан Назир Сафаровнинг «Шарқ тонги» пьесаси ўзининг ғоявий мазмундорлиги ва бадий пишиқлиги билан ажралиб туради. Драмада 1917 йил февраль буржуа инқилобидан сўнг Тошкентда юз берган воқеалар, инқилобий вазият ва унинг кун сайин кескинлашиши рўйрост кўрсатилган. Асар сюжети ҳаётӣй, у синфӣй кураш ва драматик коллизиялар заминида ривожалана боради. Воқеа Октябрь инқилобининг Тошкентдаги галабасини кўрсатиш билан тугайди.

Ўзбек драматургиясида Ватан уруши мавзуини ёритувчи, халқимизнинг гитлерчиларга қарши курашдаги қаҳрамонлигини, ватанпарварлигини тасвирловчи «Ҳаёт қўшиғи» (Уйғун), «Генерал Раҳимов» (К. Яшин), «Оналар» (Исмоил Акрам), «Зафар» (Умаржон Исмоилов) каби пьесалар юзага келди. Бу сахна асарларида халқлар дўстлиги ва инсонпарварлик ғоялари тарғиб қилинган.

Шуниси характерлики, драматургиямизда асосий эътибор замондошларимиз ҳаёти ва меҳнاتини тасвирлашга қаратилди. Замонавий мавзуларда яратилган сахна асарларининг аксариятида қишлоқ хўжалигидаги меҳнат, колхозчи деҳқонларнинг пахтачиликни ривожлантириш, янги ерлар очиш соҳасидаги фаоллиги, шунингдек, уларнинг ҳаётдаги иллатларга қарши курашлари анча кенг тасвирланди. «Шоҳи сўзана» (А. Қаҳҳор), «Олтин кўл», «Навбахор» (Уйғун), «Муҳаббат» (Туйғун), «Чин муҳаббат» (О. Ёқубов) каби пьесаларда бу хусусият очиқ кўринади. Булардан, айниқса «Шоҳи сўзана», «Олтин кўл», «Муҳаббат» асарлари томошабинларга кўпроқ манзур бўлди. Туйғуннинг «Муҳаббат» комедиясида, хусусан, фронтга бориб келганлиги билан ўринсиз гердаиб, колхоз ишига менсимай қаровчи Етов образи муваффақиятли чиққан.

Зиёлилар ҳаёти мавзуида яратилган «Сўнгги пушаймон» (Уйғун), «Огриқ тишлар» (А. Қаҳҳор), «Юрак сирлари» (Б. Раҳмонов), «Фарогат» (И. Акрам), «Кечирилмас гуноҳлар» (И. Ўктам) каби сахна асарлари ҳам эътиборга лойиқдир. Уларда асосий мавзу билан боглиқ ҳолда эскилик сарқитлари ва бошқа иллатларга қарши кураш, севги-муҳаббат, халқлар дўстлиги масалалари ҳам ёритилган. Хусусан, «Юрак сирлари» (1958) коме-

дияси томошабинлар томонидан қизгин кутиб олинди. Унда кўпчиликни қизиқтирадиган ҳаётий масалалар кўтарилган. Пьесанинг бош «қаҳрамони» Сурмахон танноз, сатанг шахс сифатида моҳирлик билан яратилган. Илҳом, Саттор, кампир, шофёр каби образлар ҳам асар ғоясини очишда, асосий конфликтни гавдалантиришда, драматизмни кучайтиришда, комик ва лирик ҳолатларни жонлантиришда муҳим роль ўйнаган.

Комедияда психологик таҳлилга алоҳида эътибор қилинган. Натижада асосий образлар характери, уларнинг маънавий қиёфалари — юрак сирлари ёрқин очилган. Асарда персонажларнинг ўз-ўзини фош этиш усулидан ҳам моҳирона фойдаланилган. Ана шунинг учун ҳам образларнинг, хусусан, Сурмахоннинг ҳар бир сўзидан, хатти-ҳаракатидан унинг ички ва ташқи дунёси бўртиб кўринади.

Тўғри, бу даврда «Шоҳи сўзана», «Шарқ тонги», «Юрак сирлари» каби етук пьесалар билан бир қаторда «Ҳикмат» (Туйгун), «Ҳаёт мактаби» (Н. Сафаров), «Оналар» (И. Акрам) каби бадиий бўш пьесалар ҳам юзага келди. Р. Ҳамроев ва М. Мелкумовнинг «Ёрқин ҳаёт», Ш. Саъдулланинг «Далада байрам» пьесаларида эса қишлоқ ҳаёти асоссиз ҳолда бўйб-безаб, кам-кўстсиз ва дабдабали қилиб юзаки кўрсатилди.

Умуман олганда, урушдан сўнгги биринчи ўн йилликда ўзбек адабиёти кўп жиҳатдан олға силжиди. Бу даврда назм, наср ва драматургияда замонавий мавзуларни акс эттиришга қизиқиш кучайди. Натижада замондошларимиз образини кўрсатишга бағишланган асарлар, жумладан, йирик бадиий полотнолар юзага келди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки. I том, Тошкент, «Фан». 1961.
2. Х. Дониёров, С. Мирзаев. Сўз санъати, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1962.
3. О. Шарафиддинов. Замон, қалб, поэзия. Тошкент, Ўзадабийнашр, 1962.
4. Ўзбек совет адабиёти тарихи, II том, Тошкент, «Фан», 1971.
5. Турсун Собиров. Давр ва драма. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
6. С. Мамажонов. Улуғ Ватан уруши даврида ўзбек адабиёти. Тошкент, «Фан», 1975.
7. Т. Бобоев. Замон ва қаҳрамон. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.

IV. ЯНГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИНИНГ ҲОЗИРГИ БОСҚИЧИ (1956—1992)

1. Янги давр — янги адабиёт (1956—1985)

Бу даврда мамлакат ҳаётида, моддий ва маънавий турмушда жиддий ўзгаришлар бўлди. Бу янгиликлар 1953 йилда сталинизмнинг қулаши билан бевосита боғлиқдир. Дарҳақиқат, сталинизм қулагач, 50-йилларнинг ўрталарига келиб, шахсга сиғиниш тенденцияси аёвсиз қораланди, унинг зарарли оқибатларини тугатиш соҳасида аниқ чора ва тадбирлар белгиланди. Натижада шахсга сиғиниш даврида йўл қўйилган адолатсизликлар, қонунбузарликлар ва буйруқбозликларга чек қўйила бошланди. Демократия ва ижтимоий адолат қарор топиши учун йўл очила борди. Шу тариқа мамлакатимиз ўз тараққиётининг янги босқичига қадам қўйди.

Бу даврда халқимизнинг маълум даражада фаоллиги ва меҳнат кўтаринкилиги ўсди. Шу билан бирга, бу даврда ижтимоий ҳаётда дабдабозликка, мақтанчоқликка, кўзбўямачиликка ва бошқа хил иллатларга йўл қўйилди. Бинобарин, бу даврда тараққиёт силлиқ кечмади. Депсиниш ва тургунлик йиллари ҳам бўлди. Ана шунинг учун ҳам бу даврни буюк ўзгаришлар, ўтмиш хатоларини тузатиш ва баъзи хатоларга йўл қўйиш даври деб аташ мумкин.

Энг муҳими, бу даврда халқ хўжалиги ва маънавий ҳаётнинг барча соҳаларида бурилиш юз бера бошлади. Сўз эркинлиги, матбуот эркинлигини таъминлашга замин тайёрлана бошланди. Жамиятдаги ўзгаришлар адабий ҳаётга ҳам ўз таъсирини ўтказа борди. Шунингдек, бу давр адабий ҳаракатчилиги ривожда мамлакатимиз ва Ўзбекистон ёзувчиларининг съездлари ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Чунки уларда ютуқ ва тажрибалар умумлаштирилиб, истиқбол режалари — асосий вазифалар белгилаб берилди.

Ўзбекистон ёзувчиларининг IV съезди (1959 йилда), V съезди (1965 йилда), VI съезди (1971 йилда), VII съезди (1976 йилда), VIII съезди (1980 йилда), IX съезди (1985 йилда) X съезди (1991 йилда) бўлиб ўтди.

Бу анжуманларда адабий ҳаётни яхшилашга доир фикрлар баён этилди. Натижада бу даврда адабиётимиз мамлакат ва халқ ҳаёти билан узвий боғлиқ ҳолда ўз фаолиятини давом эттирди. Кўпгина шеърӣ, насрий ва сахна асарлари билан бойиди.

Ўзбек шеъриятининг асосий эътибори шу давр воқеа-ҳодисаларини, янгиликларини, ҳаётдаги ва кишилар онгидаги ўзгаришларни тасвирлашга қаратилди. Шунингдек, жаҳонда тинчлик учун кураш, дўстлик, инсонпарварлик каби мавзулар ҳам шеъриятимизнинг диққат марказида бўлди. Она-Ватан, инсон ва замон, одам қадри ва дўстлик ҳурмати, меҳнат ва инсоний бурч, севги-муҳаббат ҳақида ёрқин шеърлар яратилди. Таниқли шоир Шухрат она-Ватаннинг поэтик образини чизишда характерли деталлар ва бадиий тасвирлардан фойдаланиб жозибадорликка эришди. Она-Ватан образини қалб қўри билан акс эттирди:

Шу ерга тушгандир илк оёқ изим,
 Шу боғда илк марта капалак қувдим,
 Капалак қувганим шу богни ўзим,
 Кейинча Ватан деб, жонимдан севдим.
 Чиндан ҳам Ватаним шу боғ, шу тупроқ.
 Нима бор шулардан гўзал ва покроқ.

Ўзбек шеъриятида ватанпарварлик гоёлари халқлар дўстлиги гоёлари билан узвий бирликда тараннум этилди. Шуниси муҳимки, бу мавзуни ёритишда ҳам шеъриятимизда ҳис-туйгудан маҳрум бўлган, баландпарвоз, дабдабали «қизил сўзлар», риторик ваъз-хонликлар ўрнини аниқ поэтик қечинмалар, ҳаётий образлар, реалистик тасвирлар кўпроқ эгаллай борди. Ғафур Ғуломнинг «Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим», «Қардош тожик халқига», Уйғуннинг «Гўзал Украина», «Салом», Зулфиянинг «Кўкчатов», Қармоқ», Р. Бобожоннинг «Она-Россия», М. Бобоевнинг «Қорақум канали», Миртемирнинг «Қирғиз халқига», «Олмотанинг қиши» каби шеърларида мана шу хусусият яққол сезилиб туради.

Халқлар дўстлиги мавзуи Э. Воҳидов, А. Орипов, О. Матжон, У. Азимов, О. Ҳожиева, Ҳ. Худойбердиева, Сайёр, Д. Файзий ва бошқа шоирлар ижодида ҳам салмоқли ўрин эгаллади. Шоирларимиз халқлар дўстлиги мавзуини тасвирлашда воқеа ва фактларни қуруқ баён этиш йўлидан эмас, аксинча, образли мушоҳада қилиш, ҳаётий картина ва янги образлар яратиш йўлидан бордилар.

Ўзбек шеъриятида дўстлик мавзуининг доираси кенгайиб бормоқда. Шоирларимиз халқлар дўстлигини

тараннум этиш билан бирга халқимизнинг хорижий мамлакатлар меҳнаткашлари билан бўлган дўстона алоқалари ҳақида ҳам поэтик асарлар яратдилар. Ғафур Ғулом, Зулфия, Уйғун, Шайхзода, Ҳ. Ғулом, А. Мухтор, А. Орипов, Р. Бобожон, Э. Воҳидов, Шухрат, С. Акбарий, О. Матжон каби шоирларнинг чет эл воқелиги асосида ёзилган қатор асарларида хорижий мамлакатлардаги меҳнаткаш инсонларга хайрихоҳлик билдирилиб, инсонпарварлик ва байналмилалчилик ғоялари баралла куйланади. «Ҳирот» (Ғ. Ғулом), «Ҳиндистон ҳақида» (Уйғун), «Қитъалар уйғоқ» (Ҳ. Ғулом), «Кўз ёши ва табассум» (С. Акбарий), «Канада туркумидан» (Э. Воҳидов), «Шарқ гулдастаси» (Б. Бойқобилов) каби поэтик асарларда хорижий мамлакатлар халқлари ҳаётига оид типик лавҳалар акс эттирилди.

Ўзбек шеърлятида ижтимоий меҳнат ва меҳнатсевар инсон ҳақида кўплаб шеърлар ёзилди. «Кулол ва заргар», «Шофёр» (Ғ. Ғулом), «Мирза гулистон», «Булоқ» (Уйғун), «Умр ўтмоқда», «Далаларни кезмоқда гашт бор» (Зулфия), «Шундоқ ўтган умр армонсиз», «Гудок» (А. Мухтор), «Геолог», «Меҳнат қўшиги» (Р. Бобожон), «Инсон ва яхшилик», «Она ва тиш» (Шукрулло), «Қалб ва қалам» (Мирмуҳсин), «Гўзаллик», «Инсон» (Э. Воҳидов) каби кўркем шеърларда оддий кишиларининг юксак меҳнати шарафлани, меҳнатсевар кишиларимизнинг поэтик образи яратилди.

Меҳнат мавзуида ёзилган шеърларнинг асосий хусусияти шундаки, уларда меҳнат — бахт-саодат манбаи эканлиги, меҳнат туфайли ҳаёт фаровон бўлиши, чўллар гулистонга, саҳролар боғу бўстонга айланиши яққол ифодаланган. Шунингдек, уларда ўз меҳнати билан мамлакат бойлигига бойлик қўшиб, жамият тараққиётини таъминлаётган меҳнаткаш инсонлар улуғланган. Бу хусусият Зулфиянинг «Камалак», «Шалола», А. Мухторнинг «99 миниатюра», Шукруллонинг «Инсон ва яхшилик», Мирмуҳсиннинг «Ақл ва фалсафа», Э. Воҳидовнинг «Муҳаббатнома», «Садоқатнома», А. Ориповнинг «Юртим шамоли», О. Матжоннинг «Гаплашадиган дамлар» тўпламларидаги шеърларда ҳам бўртиб кўринади. Уларда кишиларимизнинг меҳнатга бўлган янгича муносабатлари, шунингдек, инсон ва унинг бунёдкорлик фаолияти ҳақидаги поэтик фикрлар нафис ифодаланган. Бу шеърларда фуқаролик ҳис-туйғулари уфуриб туради.

Бу даврда ўзбек шеърияти ҳаётдаги гўзал ва ибратли нарсаларни, ижобий тенденцияларни акс эттириш билан бирга турмушда учрайдиган порахўрлик, мансаб-парастлик, кўзбўямачилик, игвогарлик, тўрачилик каби иллатларни фош қилишга ҳам эътибор қаратди. Ҳаётдаги иллатларни ва салбий нусхаларни аёвсиз фош этиш ҳолати жамиятни қайта қуриш даврида айниқса ривожланди. Натижада қатор сатирик шеърлар, масал ва фелъетонлар яратилди. Уйғун, А. Орипов, А. Мухтор, О. Матжон, Мирмуҳсин, С. Абдуқаҳҳор, Н. Нарзуллаев, Я. Қурбонов, О. Қўчқорбеков, Н. Аминов, М. Худойқуловлар ҳажвий асарлар ёзишда фаоллик кўрсатдилар.

Шуни ҳам қайд этиш керакки, мазкур даврда ўзбек шеърияти шакл ва жанр, тил ва услуб жиҳатдан ҳам бойиди. Бу даврда классик шеърятда ривожланган газал, туюқ, рубойи сингари жанрлардан кенг фойдаланилди. Газал жанрида замонавий ашула ва кўшиқлар ёзишда Собир Абдулла, Уйғун, Акмал Пўлат, Ҳабибий, Туроб Тўла, Ҳамид Ғулом, Эркин Воҳидов, Жамол Камол, Пўлат Мўмин, Восит Саъдулла, Барот Бойқобитов каби шоирлар айниқса яхши натижаларга эришдилар. Ҳозирги адабиётда ҳаётдаги камчилик ва нуқсонларни ҳажв йўли билан фош қилишда кўпинча масал ва туюқ жанрларидан фойдаланилмоқда.

Бу даврда ўзбек шеъриятида кўпалаб поэмалар яратилди. Натижада поэмачилигимизда сон жиҳатидан ҳам, сифат жиҳатидан ҳам муайян ютуқларга эришилди.

Узоқ ва яқин ўтмиш ҳақида «Ғули ва Навоий» (Ойбек), «Широқ» (Мирмуҳсин), «Фурқат» (Ғайратий), «Машраб» (М. Али), «Самарқанднома» (Д. Файзий), «Ғирдоб» (С. Акбарий) каби дostonлар ёзилди. Уларда халқимизнинг машҳур фарзандлари образлари яратилди.

Поэмачиликда халқимизнинг ҳозирги қайноқ ҳаёти, меҳнати, маънавий-ахлоқий фазилатлари ифодаланди. Ҳ. Ғуломнинг «Лола кўл», М. Бобоевнинг «Она қалби», Саида Зуннуннованинг «Сурат билан суҳбат», Ж. Жабборовнинг «Она-ер қўшиғи», С. Акбарийнинг «Менинг маҳаллам», Д. Файзийнинг «Онаизор» ва бошқа поэмалари ана шундан далолат беради.

Ҳамид Ғуломнинг «Лола кўл» поэмасида севгига содиқлик ва чин инсонийлик улугланди, табиат гўзалликларини эъзозлаш, унинг бойликларини асраш гоёси олға сурилди.

«Лола кўл» достонида Меҳри билан Тўлаган ўртасидаги севги саргузашти, уларнинг оилавий турмуши ва қисмати серқуёш диёримиздаги катта ҳаёт фонида акс эттирилган. Достонда тасвирланишича, Меҳри ва Тўлаган беш йил бирга турмуш қурадилар. Бир қиз ва бир ўғил кўрадилар. Лекин бу бахт кўпга бормайди. Негаки, Тўлаган ўз оиласига бевафолик қилиб, умрини бошқалар билан кайф-сафода ўтказди. Охир-оқибатда бу оила тезда нурайди. Асарда Тўлаган ва Меҳрининг оила бузилгандан кейинги ҳаёти ва тақдири таъсирли қилиб акс эттирилган. Меҳрининг ички кечинмаларини, Тўлаганнинг ўз қилмишларидан пушаймон бўлишини кўрсатишда шоир психологик таҳлил санъатидан ўринли фойдаланган.

Бу давр поэмачилигида Рамз Бобожоннинг «Оби ҳаёт» достонининг ўз ўрни бор. Бу поэма Ўрта Осиё жумҳуриятларида юз берган туб ўзгаришлар, Мирзачўлнинг ўзлаштирилиши, Ватан уруши йилларида Ленинградни ҳимоя қилишда иштирок этган ўзбеклар, қозоқлар, туркманлар ҳақида ҳикоя қилади.

Поэмачиликда фуқаролик масалалари, умумбашарий муаммолар борган сари кўпроқ ўрин олди. Нотинч дунё ташвишлари билан яшаётган замонамиз кишиларининг ҳис-туйғулари, уларнинг урушга қарши, тинчлик ва дўстлик учун олиб бораётган курашлари ўз бадийий ифодасини топди. Ойбекнинг «Даврим жароҳати» поэмасида даҳшатли атом урушининг олдини олиш масаласи кўтарилган бўлса, Ҳамид Ғуломнинг «Амазонка» достонида кишилик жамиятининг тақдири, инсоннинг ҳаётдаги ўрни, кадр-қиммати масаласини ёритиш биринчи ўринда туради. Тинчлик ва озодлик, адолат ва тараққиёт каби умумбашарий масалалар эса публицистик кўтаринкилик билан акс эттирилган.

Чет эл мавзуида ёзилган «Амазонка» достони марказида Чили халқининг дунёга машҳур шоири Пабло Неруда образи туради. Ҳ. Ғулом бу образни ҳурмат ва ихлос билан яратган. Шу билан бирга у Пабло Неруда асарларининг Чили ватанпарварларига мадад бераётганлигини аниқ ифодалаб, фашистлар исканжасида азоб чекаётган Чили халқининг кучига, порлоқ келажагига ишонч билдирган:

Достон қаҳратонидан
Сирқирайди суяклар,
Неруда достонидан

Мадор олар юраклар,
Азобга берар бардош,
Ахир, чиқар-ку қуёш!

Юқоридагилардан ташқари, бу даврда «Юракдаги ўқ» (Назармат), «Тановар» (Ҳ. Шарипов), «Келинчак», «Бўзтўрғай» (О. Ҳожиева), «Ражаб Ашуров достони» (Ж. Камол), «Эрк садолари» (Э. Самандар) сингари ҳаётий поэмалар ҳам яратилди. Бу даврда шоирларимиз шеърий роман жанрига ҳам мурожаат этдилар. «Шукуҳли қарвон», «Нотинч Хуросон» (Б. Бойқобилов), «Боқий дунё» (М. Али), «Бир савол» (Ҳ. Шарипов) каби асарлар шеърий роман яратиш соҳасидаги ишларимизнинг дастлабки самарасидир.

Тўғри, бу давр шеъриятида ютуқлар билан бирга турли нуқсонлар, «ўртамиёна» асарлар, ғоявий-бадий заиф шеърлар мавжуд эди.

Умуман олганда, бу давр ўзбек шеърияти ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарила борди. Шеъриятда интим кечинмалардан тортиб, то минбарбоп шеърларгача, кундалик мавзуларга бағишланган асарлардан тортиб то ахлоқ-одоб, севги-муҳаббат, экология ва сиёсат мавзуларига тааллуқли бўлган ранг-баранг шеърлар яратилди. Ўзбек поэмасининг шуҳрати мамлакатимиз бўйлаб тобора ошиб борди. Ғафур Ғулом вафотидан сўнг «Сарҳисоб» шеърлар тўплами, Зулфия «Камалак» ва «Шалола» китоблари, Рамз Бобожон «Оби ҳаёт» достони учун юксак мукофотларга сазовор бўлишди. Бир қанча шоирларнинг яхши шеърлари, поэмалари рус тилига, шунингдек бошқа тилларга таржима қилинди ва кўпчиликка манзур бўлди.

Бу даврда ўзбек насри кўп жиҳатдан ривожланди. Натижада у адабиётимизнинг чиндан ҳам илғор ва етакчи тармоғига айланди.

Бу давр ўзбек насри соҳасида Ойбек, А. Қаҳҳор, Р. Файзий, М. Исмоилий, Саид Аҳмад, А. Мухтор, П. Қодиров, О. Ёқубов, Шуҳрат, Ҳ. Ғулом, Мирмуҳсин, И. Раҳим, Ҳ. Назир, С. Анорбоев, С. Зуннунова сингари тажрибали ёзувчилар ижод этдилар. Шу билан бирга, насрда Ўлмас Умарбеков, Ўктам Усмонов, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Мурод Муҳаммад Дўст, Нурали Қобул, Хайриддин Султонов, Эркин Самандаров, Фарҳод Мусажонов, Ғаффор Ҳотамов, Темур Пўлатов, Неъмат Аминов, Саъдулла Сиёев, Тоғаймурод

ва бошқа истеъдодли адиблар ҳам самарали ижод қилдилар.

Очерк ва ҳикоя жанрлари, кейинчалик бадиий публицистика ривож топди. С. Аҳмад, О. Ёқубов, Ҳ. Ҳошимов, П. Қодиров, Ҳ. Умарбеков, Ш. Холмирзаев ва бошқалар яратган ҳикоя ҳамда очеркларда асосий диққат-эътибор ҳозирги замон мавзулари тасвирига, замондошларимизнинг реалистик образларини яратишга қаратилди. Бадиий публицистика соҳасида қалам тебратган Эркин Воҳидов, Сарвар Азимов, О. Ёқубов, Ҳ. Ҳошимов, Т. Пўлатов, П. Қодиров, Б. Даминов каби ёзувчилар инсон меҳнати, табиатни асраш, Орол денгизини фалокатдан сақлаб қолиш, табиат бойликларидан тежаб-тергаб фойдаланиш, ўзбек тилига давлат мақоми бериш, жумҳуриятимизни иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан тўла мустақил бўлиши ва бошқа долзарб мавзуларни дадил кўтариб чиқдилар.

Бу йилларда, хусусан, қисса ва роман жанрлари тез ривожланди. Халқимизнинг ўтмиш ҳаёти ҳақида «Болалик» (Ойбек), «Ўтмишдан эртақлар» (А. Қаҳҳор), «Зулмат ичра нур» (М. Осим), «Бухоронинг жин кўчалари» (А. Мухтор), «Чўли ироқ» (Ҳ. Умарбеков) сингари ҳаётий, етук қиссалар яратилди. Айни чоқда, «Синчалак», «Муҳаббат» (А. Қаҳҳор), «Қадрим», «Мерос», «Эрк» (П. Қодиров), «Муқаддас», «Ларза», «Қанот жуфт бўлади» (О. Ёқубов), «Бўронларда бордек ҳаловат» (А. Мухтор), «Ёлгончи фаришталар» (Н. Аминов), «Севгим-севгилим», «Ёз ёмғири» (Ҳ. Умарбеков), «Баҳор қайтмайди», «Дунёнинг ишлари» (Ҳ. Ҳошимов) каби ғоявий-бадиий бақувват қиссаларда ҳозирги даврнинг хилма-хил мавзулари маҳорат билан ёритилди, замондошларимизнинг жонли, тўлақонли ва ибратли образлари яратилди.

Бу қиссаларнинг аксариятида табиийлик, самимийлик ва жозибадорлик кўзга ташланади. Шунингдек, бу қиссаларда янги мавзуларни бадиий ифодалашга, янги фикр айтишга, янги образ яратишга интилиш ҳолати кучли. Масалан, Иброҳим Раҳимнинг «Оловкор» ва «Ҳилола» қиссалари ўз вақтида насримизда янгилик бўлди. «Ҳилола» қиссасидаги бош қаҳрамон Ҳилола — ўзбек ёш аёлларининг умумлашма образи. Ҳилола бухгалтерлик касбининг моҳир устаси. У колхоз мулкани тежаб-тергаб асраш йўллари пухта билганлиги, «қаттиққўллиги», жамоа манфаатини ҳар нарса-

дан устун қўйиши, ўткир сўзлиги, принципааллиги билан китобхон ҳурматига сазовор бўлади. «Ҳилола» — бадий жихатдан пишиқ асар. Адабиётшунослар унинг тили образли, халқчил, ҳазилларга, нозик ўхшатишларга тўла эканлигини, унда умумий нарса хусусий тарзда деталлар орқали очиб берилганлигини алоҳида таъкидлаб кўрсатишган.

«Дунёнинг ишлари» (Ў. Ҳошимов), «Истеъфо» (Мурод Муҳаммад Дўст), «Қудук тепасидаги ой» (Ғ. Ҳотамов), «Ёлгончи фаришталар» (Н. Аминов) сингари ҳаётий пьесалар ҳам китобхонларга манзур бўлди. Чунки уларда ҳозирги давр ҳаёти ва инсоннинг маънавий олами теран тадқиқ этилган. Бироқ, бу даврда гоёвий-бадий жихатдан заиф ва ўртамиёна қиссалар ҳам пайдо бўлди.

Романчилик — бу давр адабиётининг етакчи жанри бўлди. Романчилигимизда тематик доира кенгайди, гоёвий мазмун чуқурлашиб, образлар туркуми бойиди. Ижобий қаҳрамонлар қатори янги, етук образлар ҳисобига тўлдирилди. Роман жанрида сифат ўзгаришлари, янгиликлар юз берди. Аввалги даврларда насримизда бўлмаган роман-дилогия («Машъал»), роман-трилогия («Уфқ»), роман-новелла («Чинор», «Икки эшик ораси») жанрларида ҳам кўзга кўринарли асарлар яратилди. Тарихий-психологик роман («Улугбек ҳазинаси»), ижтимоий-психологик роман («Давр менинг тақдиримда»), тарихий-фалсафий роман («Қўҳна дунё») намуналари юзага келди.

Шу даврнинг махсули бўлган «Улуғ йўл» (Ойбек), «Фарғона тонг отгунча» (М. Исмоилий), Улугбек ҳазинаси», «Қўҳна дунё» (О. Ёқубов), «Юлдузли тунлар» (П. Қодиров), «Меъмор», «Темур Малик» (Мирмуҳсин), «Наврўз» (Н. Сафаров), «Қасоскорнинг олтин боши» (Х. Тўхтабоев) сингари романларда халқимизнинг узоқ ва яқин ўтмиши тасвирланган. Халқимиз ўтмиш ҳаётининг ибратли томонлари ҳам, ўша замондаги зулм ва адолатсизлик ҳам образли тарзда очиб берилган.

Мирзакалон Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча» романида халқимизнинг 1917 йиллар арафасидаги ҳаёти ёрқин тасвирланди.

Ҳамид Ғулом «Машъал», «Мангулик» романларида 1917 йилдан сўнгги дастлабки даврларда халқимизнинг машаққатли ва мураккаб ҳаёт йўлини образли тарзда

кўрсатган. Бу икки романда ҳам янги жамиятнинг қарор топиши билан бир қаторда, янги кўринишдаги кишилар (Ботирали, Эъзозхон, Маъсуд каби образлар) нинг юзага кела бошлаши, уларнинг характерлари аниқ ифодаланган. «Машъал» романининг бош қаҳрамони Ботирали Исмоилов образида 20-йиллардаги фидойи кишиларга хос шижоат, қатъият, ишчанлик, халқ ва инқилоб ишига фидойилик, камтарлик каби хислатлар мужассамлаштирилган. Ботирали халқ фарзанди. У халққа таяниб иш кўради. Асарда Ботирали характерининг шаклланиб, чиниқиши ҳаққоний тасвирланган.

Ёзувчи «Мангулик» романида ўзбек халқининг маданий инқилоб давридаги (20-йиллардаги) ҳаёти ва курашини акс эттирар экан, икки дунё — икки мафкура ўртасидаги ҳаёт-мамат курашининг асл моҳиятини, ижобий ва салбий образларнинг маънавий оламини яққол гавдалантиради. Асарда психологик таҳлил пухта ва асосли. Романда бош қаҳрамонлар Маъсуд билан Шерхўжа ўртасидаги кескин тўқнашув тасвирланган ўринларда психологик таҳлил чуқур ифодаланган.

«Мангулик» романида бадиий тўқима образлар билан бир қаторда тарихий шахс — атоқли давлат арбоби Акмал Икромовнинг ҳам реалистик образи яратилган. Асарда Акмал Икромов оташин курашчи, камтар инсон, талабчан раҳбар сифатида гавдаланади. «Мангулик» романида тасвирланган конфликт ҳаётий бўлгани сингари асар сюжети қизиқарли, композицияси пухта, тили пишиқ. «Мангулик» юксак даражадаги мукофот билан тақдирланган (1980).

Халқимизнинг йигирманчи йиллардаги кўп қиррали ҳаёти ва фидокорона кураши «Ҳамза» (К. Яшин) романида ҳам акс эттирилди. Унда янги ҳаётнинг жанговар куйчиси Ҳамза Ҳакимзоданинг жонли образи чизилган. Шунингдек, қатор ижобий ва салбий образлар яратилган.

Бу даврда Ватан уруши мавзуида, халқимизнинг фронт ва фронт орқасидаги жанговар ҳаёти ҳақида «Қуёш қораймас» (Ойбек), «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас» (Шухрат), «Қудратли тўлқин» (Ш. Рашидов), «Фидойилар», (И. Раҳим), «Ҳижрон кунлари» (Саид Аҳмад), «Вафодор» (В. Ғафуров), «Ҳазрати инсон» (Р. Файзий), «Эр бошига иш тушса» (О. Ёқубов)

каби романлар ёзилди. Бу асарларда Ватан урушининг моҳияти, мақсади, бу даврдаги халқ қаҳрамонлиги кенг кўламда ҳаққоний акс эттирилди. Жангчиларимизнинг ажойиб образлари яратилди. Масалан, «Шинелли йиллар» романининг бош қаҳрамони Элмурод ҳаёти мисолида Ватан урушининг бошидан охиригача бўлган характерли воқеалар тасвирланган. Роман воқеаси Ўзбекистонда бошланиб, Волга бўйларида, Кавказда, Украинада ва чет элларда давом этади. Бу воқеа фашистлар тор-мор қилинган, Элмуроднинг уйига — тинч ҳаётга қайтиши билан тугайди. Асарда жангчиларимизнинг инсоният олдидаги буюк хизматлари оқилона кўрсатилган. Роман охирида Элмурод ўзининг немис дўсти Гансга шундай дейди: «Шуни унутмангки, дўстим, агар Прометей инсонга олов топиб бериш учун худоларга қарши исён кўтарган бўлса, совет кишилари немис халқининг ўз ҳақ-ҳуқуқларини қайтариб бериш учун, вабодан сақлаб қолиш учун ана шу оловга кирди, унда ёнди, ўртанди, бироқ қайтмади. Немис халқининг инсоний бахтини асраб қолди; ёлғиз немисни эмас, башариятни даҳшатли, мудҳиш ҳалокатдан сақлаб қолди».

Раҳмат Файзийнинг «Ҳазрати инсон» (1969) романида Ватан уруши давридаги халқ ҳаёти, хусусан, халқимизга хос энг юксак хислат — инсонпарварлик, (хусусан, болажонлик) асосий мавзу қилиб олинган. Мавзу чуқур тадқиқ этилган, қизиқарли ва таъсирли сюжет воситасида ёритилган. Асарга уруш йилларидаги огир турмуш шароитига қарамай, ўн тўрт етим гўдак (турли миллат фарзандлари)ни ўз тарбиясига олиб, инсонпарварликнинг беқиёс намунасини кўрсатган тошкентлик Шоаҳмад Шомаҳмудов ва Баҳри хола жасорати асос қилиб олинган.

Лекин шунга қарамай, роман воқеаси, ундаги асосий образлар умумлашма характерига эга. Чунки ёзувчи романда фақат бир оила ҳаёти материалларидан ва нуқул ҳужжатлардан фойдаланиш билангина чекланмайди, айтиш мумкин бадий тўқима имкониятларидан ҳам унумли фойдаланиб, катта умумлашма яратади, типик образларни типик шароитда ҳаққоний кўрсатишга муваффақ бўлади. Бу ҳақда Раҳмат Файзийнинг ўзи шундай деб ёзади: «Бу романим фақат ҳужжатли асар эмас. Унинг тасвир доираси бир оила тарихига нисбатан анча кенг. Унинг қаҳрамонлари мен урушнинг

машаққатли йилларида яқиндан билган ва жондан севган оддий кишилар. Мен «Ҳазрати инсон» романида урушнинг оғир машаққатларини бошидан кечирган, аммо ҳамма қийинчиликларни енгиб, душман устидан бўлажак галабани яқинлаштириш учун мардонавор меҳнат қилган совет кишиларини тасвирлашга интилдим»¹.

Адиб романда Маҳкам ака ва Меҳринисо опанинг етим болаларга кўрсатган меҳрибонликларини тасвирлар экан, ўзбек халқига хос инсонпарварликнинг туб моҳиятини ва унинг манбаларини образли тарзда очиб беради. Инсонпарварлик ғояларини фронт билан фронт орқасининг узвий бирлиги, фонида, ватанпарварлик, байналмилал дўстлик мотивлари билан чамбарчас боглиқ ҳолда ёритади. Асарда давр руҳи, замон нафаси уфуриб туради ва у республикамизнинг уруш давридаги ҳаёти ҳақида ўқувчида тўғри тасаввур қолдиради.

«Ҳазрати инсон» романида Маҳкам, Меҳринисо, Ориф, Тожихон, Ботир, Салтанат каби асосий образлар билан бирга халқимизнинг доно фарзандлари — Усмон Юсупов ва Йўлдош Охунбобоев каби эпизодик образлар ҳам муваффақиятли яратилган. Ёзувчи тўқима образларнинг ҳам, тарихий шахс образларининг ҳам ўзига хос характерларини аниқ қилиб ифодалаган. Хусусан, ёш болалар руҳиятини акс эттиришда катта маҳорат кўрсатган.

«Ҳазрати инсон» романи рус, қозоқ, украин, беларус, қирғиз, латиш, озарбайжон, шунингдек, инглиз, француз, испан, немис, поляк, араб, форс, болгар, чех, вьетнам тилларига таржима қилинган. Таниқли ёзувчи Георгий Марков бу роман ҳақида шундай деб ёзган: «Мана орадан кўп йиллар ўтди, лекин Раҳмат Файзийнинг «Ҳазрати инсон» романига бўлган қизиқиш сусаймаяпти. Бу роман китобхонлар орасида жуда оммалашиб кетди. Бунинг сабаби нимада? Сабаби бор. Ҳамма гап шундаки, бу талант билан ёзилган китоб. Раҳмат Файзий ҳаққоний китоб ёзган, ҳаёт оқимининг нақ ўзидан ҳаётий материални тутиб олишга муяссар бўлган ва бу улкан материални у қалб қўри билан иситган. У материални салмоқли мазмун билан,

¹ Раҳмат Файзий. Ҳазрати инсон. Тошкент, 1975, 7-бет.

Ўзининг ҳақиқий ёзувчилик зўр туйғуси билан бо-йитган»¹.

Батан уруши — кўп қиррали ва доимо долзарб мавзу, бинобарин, бу мавзуда янги-янги асарлар ёзилаётгани табиий ҳолдир. Бироқ, майдонга чиқаётган асарларнинг ҳаммасини бадиийлик жиҳатидан пишиқ деб бўлмайди. Улар орасида «Чин муҳаббат» (И. Раҳим), «Сайли» (С. Анорбоев) сингари ўртамиёна, юзаки асарлар ҳам бор.

Сўнгги давр романчилигида асосий эътибор халқи-мизнинг 50—80-йиллардаги ҳаётини ва меҳнат фаолияти-ни биринчи ўринга чиқариб, ҳар томонлама тасвир-лашга қаратилди. Бу даврда юзага келган «Туғи-лиш» (А. Мухтор), «Умид» (Мирмуҳсин), «Бинафша а-три» (Ҳ. Ғулом), «Уч илдиз» (П. Қодиров), «Одам бўлиш қийин» (Ў. Умарбеков), «Оқибат» (И. Раҳим), «Жаннат қидирганлар» (Шухрат), «Диёнат» (О. Ёқубов), «Икки эшик ораси», «Нур борки, соя бор» (Ў. Ҳошимов), «Лочин қанотлари» (Ҳ. Назир), «Гирдоб» (Ў. Усмонов), «Сўнгги бекат» (Ш. Холмирзаев), «Тўфон» (Ж. Абдул-лахонов) ва бошқа романларда ҳаётимизнинг турли жиҳатлари акс эттирилди.

Ўлмас Умарбековнинг «Одам бўлиш қийин» романи-да одоб-ахлоқ ва эътиқод масаласи марказий ўринда туради. Тўғри, бу роман айрим кишиларга 60-йиллар аччиқ муҳаббат қиссаси бўлиб туюлиши мумкин. Аслида эса романда Абдулла ва Гулчехра севгиси саргузашти асосида инсон характерининг мураккабли-ги, ёшларимиз интеллектуал дунёсининг кенглиги ва чуқурлиги очиб берилган. Шу боисдан романга оддий муҳаббат қиссаси дебгина эмас, балки муайян даврдаги ҳаёт қиссаси деб ҳам қараш лозим.

Асарда ёшларимизга хос вафодорлик, ҳалоллик, дўстлик ва инсонпарварлик улуғланиб, худбинлик ва эгоизм қораланади. Романда яратилган Гулчехра, Сайёра, Гафуржон, Ҳусанжон каби хилма-хил образлар орасида бош қаҳрамон Абдулла образи ўз характери-нинг ҳаққонийлиги ва мураккаблиги билан ажралиб туради. Абдулла зоҳиран виждонли ва ҳалол кишига ўхшайди. Унинг амалпарастлиги, худбин ва эгоистлиги кўпчиликка тезда маълум бўлмайди. Ёзувчи Абдулла-нинг руҳий дунёсидаги қарама-қарши туйғулар кура-

¹ «Шарқ юлдузи» журнали, 1978, 9-сон, 265-бет.

шини, унинг Гулчеҳрага бўлган муҳаббатидан юз ўгириб академикнинг қизи Сайёрага уйланишини психологик жиҳатдан чуқур асослаб бера олган.

Ўткир Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси» романи воқеаси Тошкент атрофидаги қишлоқлардан бирида, асосан Ватан уруши йилларида бўлиб ўтади. Шу билан бирга, асарда ўрни-ўрнида қишлоқ кишиларининг урушдан олдинги ва урушдан кейинги ҳаётидан ҳам ҳаяжонли лавҳалар чизилади. Шундай қилиб, асарда колхоз қурилиши, Ватан уруши ва Тошкент зилзиласи билан боғлиқ бўлган қарийб қирқ йиллик ҳаёт ҳақиқати қамраб олинади. Ёзувчи ҳаётни ҳеч қандай пардосиз, ҳеч қандай дабдабасиз тасвирлаш йўлидан боради.

Ў. Ҳошимов асар сюжети ва композициясини ишлашда мумтоз адабиётда (масалан, Алишер Навоийнинг «Сабъи сайёр» достонида) мавжуд бўлган қолип-лаш санъатидан ижодий фойдаланиб, янгилик яратган. Роман воқеаси Робия, Қора амма, Кимсан Ҳусанов, Музаффар Шомуродов, Мунаввар Алиева, Раъно, Умар закунчи, Олимжон Комилов сингари турли характер ва тоифадаги тўққизта персонаж тилидан ҳикоялар тизмаси шаклида берилган. Бу ҳикоялар мазмунан ўзаро бир-бири билан мустаҳкам боғланган бўлиб, бир-бирини тўлдиради. Шу тариқа улар романининг бир бутун, тугал, оригинал ва жозибадор сюжет чизигини ҳосил этади.

Адиб кундалик ҳаёт воқеаларини, қишлоқ кишиларининг ҳаракатларини, ўзаро муносабатларини рўйирост тасвирлаш орқали турли қисмат ва тақдир соҳиблари бўлган одамларимизнинг ёрқин образларини яратади. Ўтиқоди мустаҳкам, виждони пок, диёнати маҳкам Ориф оқсоқол, Қора амма, Ҳусан дума, Қобил табиб, Робия каби оддий кишиларнинг инсонпарварлик, ҳалоллик, Ватан ва халқ ишига фидойилик, меҳр-муҳаббат сингари фазилатларини эҳтирос билан тасвирлайди. Қаҳрамонлар ҳаётда не-не қийинчилик, адолатсизлик, кулфату кўргилик ва ҳатто фожиаларга дучор бўлмасинлар, бари бир тўғри йўлдан тоймайдилар, имонларини йўқотмайдилар, адолат ва ақл билан иш тутадилар. Чунки, бу кишилар қалбида нур бор, пок эътиқод — виждон бор, ёзувчи буни жуда таъсирли ва ҳаққоний қилиб акс эттирган.

Масалан, Ориф оқсоқол баъзи раҳбарларнинг адолатсизлиги туфайли раисликдан ноҳақ бўшатишганида

ҳам, икки азамат ўғлининг жангда ҳалок бўлгани ҳақидаги шум хабарни эшитганида ҳам шошиб қолмайди, руҳий тушқунликка берилмайди. Чин инсонлигини амалда намоиш қилади. Ёки Қора амма ва Хусан дума образларида ҳам тантилик, одамийлик, бардош, меҳроқибат кучли. Улар ўзлари қийналсалар-да, бошқаларга яхшиликни раво кўрадилар, атрофдаги одамларга доимо беминнат хизмат қиладилар.

Романда Раъно ва Умар закунчи образлари ҳам салмоқли ўрин тутати. Раъно образида фронтга кетган эри Шомуродга вафосизлик қилиб, йўлдан адашган сулув келинчакнинг оғир қисмати, пушаймони, фожиаси гоят таъсирли қилиб очиб берилган. Умар закунчи образида эса уруш даврида колхозда ўзи хон, кўланкаси султон бўлган раисларнинг нопок ишлари асосли тарзда фош этилган.

Романда образларни умумлаштириш ва индивидуаллаштириш масаласи ўзаро диалектик бирликда ҳал қилинган. Ана шунга кўра асардаги асосий образларгина эмас, балки Рашид абзи, Башор опа, Парча, Ойсара, Самадов сингари эпизодик образлар ҳам китобхон ёдида узоқ сақланиб қолади. Асарда сунъийлик йўқ. Аксинча, ишонтириш санъати кучли. Муаллиф қалтис, мураккаб масалаларни ҳам фавқулудда топқирлик билан ишонарли қилиб тасвирлайди. Қора амманинг ўз ўғли Кимсаннинг севгилиси Робияни иложсизликдан Шомуродга тўй қилиб узатиши, Ориф оқсоқолнинг ёшлик қилиб йўлдан озган келинига мардлик билан адолат қилиши, қисматлари чалкашиб кетган Музаффар ва Мунаввар севгиси тасвирланган ўринларда бу ҳол айниқса очиқ кўринади. Романда ҳар бир воқеа, ҳар бир тафсилот пухта асосланиб, чуқур тасвирланган.

Умуман олганда, Ў. Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси» романида ҳаёт ҳақиқати рўйирост кўрсатилиб, тўлақонли, оригинал образлар яратилган. Роман Ҳамза номидаги жумҳурият Давлат мукофоти билан тақдирланган.

Бироқ, бу даврда ёзилган романлар орасида пишиқ ва кизиқарли романлар билан бир қаторда «Машраб», «Қорадарё» (Ҳ. Гулом). «Чотқол йўлбарси», (Мирмуҳсин); «Одам қандай тобланди» (И. Раҳим); «Қора марварид» (Ю. Шомансур); «Вафо» (Й. Сулаймон); «Мувоzanат» (М. Салом) каби ўртамиёна асарлар ҳам

бор. Бу романларда воқелик чуқур тадқиқ этилмайди, тасвирда юзакичиликка йўл қўйилади, характерлар тўла очиб берилмайди. Сюжетда тигизлик-зичлик, тилда шира ва жозибадорлик етишмайди.

Бу даврда ўзбек насрида кўпроқ катта жанрлар (роман ва қиссачилик) тараққий этди. Кўпгина адибларнинг бадиий маҳорати, характер яратиш малакаси ортди. Хусусан, ҳаётни чуқурроқ ва реалроқ акс эттириш тенденцияси кучайди.

Бу даврда ўзбек драматургиясида ҳам олға қадамлар ташланди. Тўрли хил мавзуларда кўплаб пьесалар яратилди. «Инқилоб тонги» (К. Яшин); «Мирзо Улугбек» (М. Шайхзода), «Абу Райҳон Беруний», «Зебунисо» (Уйғун); «Номаълум киши» (И. Султон); «Баҳор арафаси» (Б. Раҳмонов); «Нодирабегим» (Т. Тўла); «Қора камар» (Ш. Холмирзаев) сингари пьесаларда халқимизнинг узоқ ва яқин ўтмиши қаламга олинди.

Замонавий мавзуларни ёритишда К. Яшин, Уйғун, И. Султон, М. Шайхзода, Н. Сафаров, З. Фатхуллин каби атоқли, тажрибали драматурглар билан бир қаторда С. Азимов, Саид Аҳмад, Ҳ. Ғулом, Т. Тўла, Ў. Умарбеков, Э. Воҳидов, М. Бобоев, Ш. Бошбеков, А. Иброҳимов каби истеъдодли ижодкорлар ҳам самарали меҳнат қилдилар.

Ҳозирги замон воқелигини тасвирлаш, янгилик билан эскилик ўртасидаги курашни ҳамда ахлоқ-одоб мавзуини ёритиш драматургиямизнинг диққат марказида туради. Бу мавзудаги ютуқларни «Аягонларим» (А. Қаҳҳор), «Имон» (И. Султон), «Парвона» (Уйғун), «Олтин девор» (Э. Воҳидов), «Тошболта ошиқ» (Ҳ. Ғулом), «Қиёмат қарз» (Ў. Умарбеков), «Келинлар кўзголони» (Саид Аҳмад), «Ер илдизи» (М. Бобоев) каби пьесалар мисолида очиқ кўриш мумкин.

Иззат Султоннинг «Имон» драмасида олимларимиз ҳаёти тасвирланиб, юксак ахлоқ-одоб соҳиби Йўлдош Комилов образи яратилди. Наим Санжаров ва Ориф образлари мисолида ахлоқий ақидалардан чекинган сохта илмий ходимлар фош этилди. Драмада Йўлдош Комилов оиласи мисолида ўзбек зиёлиларининг ижтимоий, моддий-маиший, илмий-маданий ҳаёти умумлаштириб кўрсатилади. Бу оила аъзоларининг жамиятдаги ўрни ва хизматлари, ахлоқу эътиқодлари, ўзаро муносабатлари ҳар қандай кишининг ҳавасини келтиради. Бу оила аъзоларининг бири — профессор, яна

бири — институт директори, иккинчиси — таниқли журналист, учинчиси — врач... Уларнинг эътиқодларича, нон-туз ҳамда илм-тарбия бериб ўстирган Ватан ва халқ учун виждонан хизмат қилиш, жамият ва оилада ҳалоллик билан мазмундор ҳаёт кечириш катта бахт. Асарда шу хусусиятлар барча кишиларнинг зарурий инсоний бурчи бўлиши керак деган ғоя олга сурилган.

Пьесанинг бош қаҳрамони Йўлдош Комилов бутун умри давомида бор кучини, билимини, ақл-заковатини халқ иши учун хизмат қилишга бағишлаган. У фарзандларининг ҳам ўзидай бўлиб ўсишлари ва халққа ҳалол хизмат қилишларини истади. Шу сабабли ота ўғли Орифнинг одоб-ахлоқ нормаларидан чекинишига сира-сира чидай олмайди. Йўлдош Комилов характерининг бу жиҳатлари ўғли Ориф ва маккор «дўсти» Санжаровнинг разилликларига, тубанликларига қарши кураш жараёнида яққол гавдаланади. Орифнинг кандидатлик диссертацияси марҳум профессор Юсуповнинг қўлёзмасидан кўчириб олинганлиги маълум бўлгач, Йўлдош Комилов кучли ғазаб ўтида ёнади. Йўлдош Комилов характерининг кучлилиги шундаки, у Орифни қинғир йўлдан қайтишга, виждон ва ҳаққоният олдида тиз чўкишга мажбур этади.

«Имон» пьесасида гарчанд оиладаги бир кунлик воқеа кўрсатилса-да, ундаги ҳар бир образ ўзининг аниқ қиёфасига, тўлиқ таржимаи ҳолига, ўтмиши ва келажакига эга.

Ўлмас Умарбековнинг «Қиёмат қарз» драмаси ўз ғоявий мазмунига кўра «Имон» пьесасига яқин туради. Чунки унда ҳам ахлоқ-одоб ва эътиқод мавзуи тасвирланиб, ҳалоллик ва тўғрилиқ улуғланади. «Қиёмат қарз» драмасининг марказида олижаноб, ҳалоллик тимсоли бўлган Сулаймон ота образи туради. Асарнинг асосий ғояси Сулаймон отанинг ҳаёти ва у билан боғлиқ воқеалар фонида, ижобий ва салбий характерларнинг тўқнашуви жараёнида очила боради.

Пьесада кўрсатилишича, уруш арафасида ёш йигит Нуъмонжон ҳарбий хизматга жўнаш пайтида отасидан мерос қолган иккита қўзини Сулаймон отага омонат тарзида топшириб кетади. Сулаймон ота омонатга хиёнат қилмай, Нуъмонжоннинг қўзиларини меҳр билан боқади. Натижада бу қўй-қўзилар йил сайин кўпайиб боради. Аммо уруш галаба билан тугаб, бир неча йиллар ўтгандан сўнг ҳам Нуъмонжондан дарак

бўлмайди. Кексайиб қолган Сулаймон ота эса ҳамон ўша қўй-қўзилар (омонат)ни эгасига эсон-омон топшириш умиди билан яшайди, имкони бўлган ҳамма жойдан Нуъмонжонни сўроқлайди. Ниҳоят қўйлар кўпайиб кетгач, колхоз уларни ўз ихтиёрига олади. Сулаймон отага эса қўйларнинг пулини тўлаб, уни пенсияга чиқаради. Шундан сўнг отанинг ташвиши янада ортади.

Бутун умри меҳнат билан ўтган Сулаймон ота аввало бекорчиликдан қийналади, зерикади, шунингдек, Нуъмонжонни топиш, омонатини эгасига қайтариш ўй-хаёли унга тинчлик бермайди. Шунинг учун у колхоз правлениеси ажратган йўлланма билан курортга бориб дам олиб келишдан ҳам воз кечади. Нумонжонни излаб йўлга отланади. У Нуъмон Назаров деган одам дарагини қаердан эшитса, ўша ерга кириб боради, сўраб-суриштиради. Шу йўлда у турли одамларга дуч келади, ҳар хил воқеаларнинг гувоҳи бўлади.

Сулаймон ота излаб-излаб, ниҳоят ўзи қидирган киши — Нуъмон Назаровни топади. Аввалига, Сулаймон ота Тошкентда катта бир шифохонага бошчилик қилаётган Нуъмон Назаров ўзи излаётган ўша одам (омонатнинг эгаси) эканлигини билиб жуда қувонади. Унга қиёмат қарз (20 минг сўм пул)ни бермоқчи бўлади. Аммо Нуъмон Назаров фронтга бормаган экан. У мансаб ва бойлик орқасидан қувиб, муайян мавқега эришган бўлса-да, кадр-қийматни билмайдиган худбин, амалпараст бир шахс бўлиб чиқади. Буни сезган ота газабдан ларзага келади. Унинг қалбидаги муҳаббат туйғулари газаб ва нафрат ҳисси билан алмашади. Натижада Сулаймон ота Нуъмонга у қолдирган икки қўзининггина ҳақини бериб, «Сен бундай яхшиликка арзимаيسان» деб қолган пулни олиб қишлоғига жўнайди.

Кўринадики, Сулаймон ота «қиёмат қарз» деган тушунчани тўғрилиқ, ҳалоллик, омонатга хиёнат қилмаслик маъносида тушунади. Шунинг учун ҳам Сулаймон ота Нуъмон Назаровга лаънат тамгасини муҳрлаб кетади. Кейинчалик ота Киев шахрига бориб, ўзида қолган икки юзи кам йигирма минг сўм пулни (қўй-қўзилар учун колхоздан олган пулни) ўртоқлик мозорида ётган шахид аскарларимиз қабрига ёдгорлик ўрнатиш учун тегишли кишиларга тақдим этади. Бу билан Сулаймон ота ўз зиммасидаги қиёмат қарздан қутулгандай бўлади, тинчийди, ором олади, роҳатланади.

«Қиёмат қарз» драмаси қизиқарли, таъсирли ва ҳаяжонлантирарли қилиб ёзилган. Драмада, хусусан, бош қаҳрамон Сулаймон ота образи моҳирона яратилган.

Ўлмас Умарбековнинг «Комиссия», «Кузнинг биринчи куни», «Шошма, қуёш», «Аризасига кўра», «Курорт» сингари пьесаларида ҳам кишиларимизнинг ҳалоллик, виждони поклик, бурчга садоқат, принципиаллик ва инсонпарварлик сингари олижаноб хислатлари маҳорат билан акс этирилган. Замондошларимизнинг ибратомуз ижобий образлари яратилган. Умумхалқ ва давлат манфаатини шахсий манфаатидан устун қўйиб, ўз аризасига биноан директорлик лавозимидан озод бўлган, соф виждонли инженер Ботиров («Аризасига кўра»), эл-юртга садоқат билан ҳалол хизмат қилиш эвазига халқ меҳрини қозонган раиса Санобар опа («Шошма, қуёш»), жиноятчиларни фош этишда принципиаллик намунасини кўрсатган милиция капитани Мурод Султонов («Кузнинг биринчи куни») каби ижобий образлар драматургнинг жиддий ютуғидир.

Ў. Умарбеков ўз пьесаларида ранг-баранг ижобий образлар яратиш, ҳаётдаги истиқболи порлоқ кучларни кўрсатиш ва қўллаб-қувватлаш билан бирга, кўзбўямачилик, иккиюзламачилик, манманлик, порахўрлик, лаганбардорлик, муросасизлик каби иллатларни беаёв фош этади.

Бу давр ўзбек драматургиясида ўтмиш ва ҳозирги воқеликни тасвирлаш билангина кифояланилмади. Бу жанрда чет эл ҳаёти ва у билан боглиқ мавзулар ҳам акс эттирилди. Натижада драматургиямиз «Қонли сароб», «Замон драмаси» (С. Азимов), «Истамбул фожиаси», (Э. Воҳидов), «Тухмат» (Ў. Умарбеков) каби пьесалар билан бойиди.

Сарвар Азимовнинг «Қонли сароб» драмаси турли хил сабабларга кўра турли даврларда чет элларга кетиб қолган ўзбек мухожирларининг мураккаб ҳаётини тасвирлашга бағишланган. Маълумки, ўзлари туғилиб ўсган она-Ватанни тарк этишга мажбур бўлган кишилар ва уларнинг авлодлари орасида пок виждонли ҳалол ва мард, доно ва ишбилармон, ватанпарвар ва инсонпарвар шахслар ҳам кўп. Улар халқимизга ва юртимизга нисбатан бегараз, самимий дўстлик, қон қардошлик муносабатида бўлиб, ҳозирги вақтда Ўзбекистон жум-

хуриятини ҳар жиҳатдан ривожлантиришга сидқидилдан кўмаклашиш ниятини изҳор этмоқдалар. Бу ҳаёт ҳақиқатини «Эл» Халқаро уюшмаси ташаббуси билан 1991 йил 24 сентябрда Тошкентда ўтказилган ўзбеклар (туркистонликлар)нинг биринчи халқаро учрашуви ҳам ёрқин намоиш этди.

Чет эллардаги ватандошларимиз орасида яхши ниятли кишилар билан бир қаторда, қора ниятли шахслар ҳам бор. Сарвар Азимов ўз драмасида, асосан, ана шундай ёмон ниятли шахсларнинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилади. Аниқроғи «Қонли сароб» драмасида хорижий мамлакатларда хомхаёл йўлида дайдиб юрган бир ҳовуч шахсларнинг Ватан урушидан кейинги дастлабки йиллардаги аччиқ қисмати, кирдикорлари кўрсатилган.

Бу даврда драматургиямиз мавзу ва ғоявий мазмун жиҳатидангина эмас, балки жанр жиҳатидан ҳам бойиб борди. Бу даврда, айниқса, комедия жанрида жиддий ўсиш-ўзгаришлар юз берди ва «Тобутдан товуш» (А. Қахҳор), «Келинлар қўзғолони», «Куёв» (Саид Аҳмад), «Олтин девор» (Э. Воҳидов), «Тошболта ошиқ (Ҳ. Ғулом) сингари ажойиб комедиялар яратилди. Бу асарларда асосий воқеа хушчақчақ кулги асосига қурилган бўлиб, Суқсуров, Нетайхон, Фармон буви, Ғани, Тошболта каби комик ва сатирик характерлар яратилган. Шулар орқали ҳаётимизнинг ранг-баранг қирралари кўрсатилиб, иллатлар ва нуқсонлар кулги остига олинган. «Тошболта ошиқ»да зарарли диний урф-одатлар фош этилса, «Келинлар қўзғолони»да келинлар ва қайнона муносабати тасвирланиб, эскилик сарқитлари қораланади. «Олтин девор» комедиясида мол-мулкка — бойликка ҳирс қўйишнинг оқибатлари фош этилиб, ҳалоллик ва тўғрилиқ мадҳ қилинади.

Шундай қилиб, 50-йиллардан сўнгги даврда ўзбек драматургияси шубҳасиз, анчагина ютуқларга эришди. Бироқ айрим ҳолларда миқдорий ўсиш билан сифатий ўсиш ўртасида бирлик таъминланмади, яъни бу давр драматургиясида ғоявий-бадий жиҳатдан юқори савияда яратилган сахна асарлари етарли бўлмади.

Хуллас, бу даврда адабиётимиз ғоятда мураккаб тараққиёт йўлини босиб ўтди. Дарҳақиқат, мамлакат ижтимоий ҳаётидаги зиддиятлар, дабдабазликлар, мақтанчоқликлар, етишмовчиликлар ва бошқа иллатлар адабиёт ривожига салбий таъсир кўрсатди. Бироқ

бундай тўсиқлар бадиий ижодчилик жараёнини тўхта-тиб қўйган эмас. Бинобарин, адабиётимиз ўз вазифаси-ни бажариш йўлида маълум ютуқларга эришди: адабиётнинг ҳаёт билан алоқаси мустаҳкамлана борди; замонавийлик, ғоявийлик, ҳаққонийлик, бадиий маҳорат учун кураш давом этди. Натижада бадиий адабиёт жамият тараққиётининг янги босқичига кириб келди.

2 Янги тафаккур ва янги адабиёт (1985—1992 й.)

Мамлакатимиз халқ хўжалигида 1970—1980 йилларда маълум ютуқларга эришилди. Бироқ жамиятимиз тарихий тараққиёти давомида, хусусан, шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларида турли жиддий хато ва камчиликларга ҳам йўл қўйилди. Дабдабабозлик, мақтанчоқлик, кўзбўямачилик, ошна-оғайнигарчилик, ўз мансабини суистеъмол қилиш, халқни ва давлатни алдаш, порахўрлик сингари иллатлар томир отди. Оқибатда мамлакат ва халқ аҳволи сўнгги йилларга келиб яхшиланиш ўрнига ёмонлашиб борди. Аҳволни тузатиш учун ҳаётда туб ўзгаришлар — сифат ўзгаришлар қилиш лозим бўлиб қолди. Натижада давр талабига кўра 1985 йилда янги сиёсий тафаккур шиори ўртага ташланди. Шу тариқа, мамлакатимиз ўз тараққиётининг янги даврига қадам қўйди.

Ўтган қисқа вақт ичида халқимиз янги сиёсий тафаккур туфайли кўпгина табдирларни амалга оширди. Оқибатда ҳаётда демократия ва ошкоралик кучайди. Ҳар нарсани ўз номи билан аташга, яхшини яхши, ёмонни ёмон, жиноятни жиноят деб очикчасига айтиш имконияти яратилди.

Адабиёт янги фикр, янги образлар билан бойиди. Асарларнинг ғоявий мазмунидагина эмас, шаклида ҳам ўзгаришлар юз бера бошлади. Янги сиёсий тафаккур шарофати билан 80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб адабиётимизда танқидий рух, ошкоралик ва демократия мисли кўрилмаган тарзда ўса борди. Ўзбек адабиёти 80-йилларга келиб ўз тараққиётининг янги босқичига қадам қўйди.

Бу даврда халқ оммасининг жамият ҳаётидаги ҳал қилувчи роли тикланди. Халқни сиёсий онги ва дунёқарашида туб сифат ўзгаришлари юз берди. Шу билан боглиқ ҳолда халқ оммасининг талаб ва эҳтиёжлари ортди. Янги фикр, янги ғоялар майдонга чиқди.

Мамлакатдаги ҳар бир жумҳуриятда мустақилликка эришиш масаласи кун тартибига кўндаланг қилиб қўйилди. Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши 1991 йил 31 августда жумҳуриятимизнинг Давлат мустақиллиги тўғрисида Қонун қабул қилди. 1 сентябрь Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни деб белгиланди ва бу кун байрам ҳамда дам олиш куни деб эълон қилинди. Ўзбекистон халқларининг азалий орзу-ниятлари ушалди. Ўзбекистон тарихида янги давр бошланди. Бу фавқуллодда муҳим тарихий жараёнда ёзувчиларимизнинг ҳам салмоқли ҳиссалари бор.

Эндиликда мустақиллик туфайли Ўзбекистон ёзувчилари ҳаёт ҳақиқатини бутун борлиги ва мураккаблиги билан рўйирост акс эттириш йўлидан бормоқдалар. Бу ҳолни адабиётимизнинг ҳамма жанрларида кўришимиз мумкин. Айниқса, шеъриятимизда реализм — ҳаққонийлик кучайди. Чунончи, авваллари (хусусан, тургунлик йилларида) инсон меҳнати кўпинча бир томонлама, осон иш сифатида дабдабали қилиб, бўяб-безаб акс эттириларди. Шуниси муҳимки, қайта қуриш даврига келиб бу мавзу, чунончи, пахтакор меҳнатининг оғирлиги ва унинг ўзига хос машаққатлари бутун борлиги билан аниқ тасвирлана бошланди. Бу жиҳатдан, айниқса, А. Орипов, Э. Воҳидов, Х. Худойбердиева, Р. Парпи, М. Солиҳ, О. Матжон, У. Азим, Ш. Раҳмон, Ж. Камол, А. Суюн, Э. Самандаров, Г. Нуриллаева, М. Юсуф, Х. Даврон, М. Мирзаев, О. Хожиева, М. Аъзам, Ю. Жумаев, З. Мўминова, Ш. Қурбонов ва бошқа қатор шоирларимизнинг сермахсул ижоди характерлидир. Уларнинг шеърларида халқ ва жумҳурият ҳаётини яхшилашга қаратилган муаммолар, оддий инсон кадр-қимматини тиклаш ва кўтариш, ўзбек тилига давлат мақомининг берилиши каби долзарб мавзулар теран акс этган. Бу, албатта, сўнгги йилларда адабиётда ҳаққонийлик, ошкоралик, танқидий рух кучайганлигининг самарасидир.

Шоирларимиз инсонни ва ҳақиқий инсонийликни ҳар нарсадан устун қўйиб, ҳалол ишлаб, ҳалол яшашни тараннум этмоқдалар. Шунингдек, шоирларимиз жумҳуриятимиз мустақиллигини тўла таъминлаш, табиати асраш, Орол денгизини фалокатдан сақлаб қолиш, инсон меҳнатини эъзозлаш, турмуш маданиятини кўтариш ҳақида кўплаб ўткир шеърлар ёздилар.

Чунончи, Усмон Азимнинг «Инсонни тушуниш», «Ҳолат», «Оқибат», хусусан, «Кўзгу», «Сурат парчалари», «Дарс» сингари гоёвий жиҳатдан ўткир, бадиий жиҳатдан бақувват тўпламларидаги шеърлар диққатга лойиқдир.

Бу даврда Ўзбекистоннинг мустақилликка эришганидан қувониб ёзилган ижтимоий публицистик лирика намуналари ҳам шеъриятимизда салмоқли ўрин эгаллади. Бир гуруҳ шоирлар¹ томонидан ҳозиржавоблик билан ёзилган «Мустақиллик қасидаси»да қуйидаги оташин ва самимий мисралар бўртиб туради:

Мустақиллик! Куйлайман сени
Бор овозим, йўлларим билан.
Мустақиллик! Асрайман сени
Керак бўлса қўлларим билан.
Халқим!
Юртим!
Бошингда хумо.
Уни асра, учиб кетмасин!
Қора кучлар бордир доимо,
Толеингни забун этмасин!

Мустақиллик! Қутлайман сени
Бор санъатим, баётим билан,
Мустақиллик! Асрайман сени
Керак бўлса ҳаётим билан!

* * *

Ватан мустақиллик нурига тўлсин,
Жаҳон харитаси мукамал бўлсин!

Қайта қуриш даврида шеъриятимизда тинч ҳаёт ва ёшлик, виждон ва бурч, ахлоқ-одоб, севги-муҳаббат сингари мавзуларда ҳам қатор бақувват шеърлар яратилди. Бу ҳам шеъриятимизнинг гоёвий-тематик доираси кенгайиб, янги образлар билан бойиб бораётганлигидан гувоҳлик беради. Мисол учун Ҳалима Худойбердиеванинг ижодини олайлик. Шоира рангоранг мавзуларда, хусусан, болалар ва оналар, оддий меҳнаткаш хотин-қизлар ҳақида жонқуярлик билан гўзал асарлар битди, ҳаёт ҳақиқатини, хотин-қизлар ҳаётидаги ижобий томонларни ҳам, огир-машаққатли

¹ Тилак Жўра, Азим Суюк, А. Кўчимов, Т. Мирзо, М. Улуғ, М. Мурод қизи, Қўтлибека, С. Ҳаким, Ш. Салимова, А. Қўтбиддин.

ва кўнгилсиз жиҳатларни ҳам рўйирост акс эттирди. Истеъдодли шоиранинг «Она садоқати ва ўгил армони қиссаси»да севгига садоқат ва инсоний бурч ҳақидаги теран поэтик фикр ифодаланган.

Асарда тасвирланишича, уруш туфайли ёш бева қолган Сайрам келин кўз очиб кўрган ёрига садоқат намунасини кўрсатади: эрининг фронтда ҳалок бўлгани тўғрисида «қорахат» олгач, ич-ичидан эзилади. Шу билан бирга, у абадий фироқни ихтиёрий равишда абадий висол деб билади, бутун меҳрини севикли ёридан ёдгор бўлиб қолган ёлғиз фарзандига бағишлайди. Ўғлини оқ ювиб, оқ тараб тарбиялайди. Ўгил вояга етиб, уйли-жойли ва олти болали ота бўлгач, тўсатдан оғир касалликка йўлиқади, фарзандлар камолини кўра олмай, бевақт дунёдан ўтади. У охириги дақиқаларида онасига ўз армонини баён этади:

Энам, сен энадан эдинг ёлғиз қиз,
Не учун мени ҳам ёлғиз ўстирдинг.
Бировга суяна олмадим, эсиз,
Сениям ҳамиша гамбода кўрдим...
Энажон, не учун тегмадинг эрга,
Бир ўгил, ҳеч йўқса бир қиз бўлсайди,
Отамни-ку ахир бергандинг ерга,
Оғам деб йиғлашга бир қиз бўлсайди.
Бир елка бўлсайди суянмогингга.

Ҳалима Худойбердиева ўз шеърида ёлғизликни қоралаб, муҳим ҳаётий фикрни ифодалашда халқ оғзаки ижодига хос услубдан фойдаланган. Натижада шеър гоят таъсирли ва халқчил бўлиб чиққан.

Жамиятни қайта қуриш даврида лирика сингари лиро-эпик шеърят янги замон руҳини тўғри акс эттирди. Достончиликда ошқоралик, авваллари айтиш мумкин бўлмаган гапларни топиб, дангал ёзиш, одамлар онгига ҳақиқатни чуқур сингдириш одати кучайди. Абдулла Ориповнинг «Ранжом», Султон Акбарийнинг «Қатагон», О. Матжоннинг «Нега мен?», Азим Суюннинг «Ўзбекистон», Хуршид Давроннинг «Ватан ҳақида етти ривоят», Икром Отамуродовнинг «Узоқлашаётган оғриқ» каби достонларида поклик билан нопоклик ўртасидаги ҳаёт-мамот кураши, шахсга сигиниш даврининг иллатлари ва уларнинг фожиали оқибатлари образли равишда тасвирлаб берилган. Масалан,

«Қатагон» достонида шоир давр ҳақиқатини, қатагон йиллар фожиасини халқона содда ва теран очиб берган:

Етти кеча тергов, сиқув сурунка,
Наркомнинг эғнида қонли тиринка.
Ки ғаров ёргизиб тирноқ шиларлар,
Ўликни турғизиб қистоқ қиларлар,
Шу қадар фаранг бўб кетганми жазо!
Шу қадар қийинми шўрода қазо!
Чалажон чўзилса, сувга пишарлар,
Қўй ютган аждаҳо янглиг шишарлар.
Ахир, у чибин-ку, эмас каркидон,
Отиб юборсайди тезроқ аркидан.

Шундай қилиб, жамиятни қайта қуриш йилларида шеъриятимизда ҳаётга чуқурроқ кириб бориш, уни бутун борлиғи ва мураккаблиги билан аниқ тасвирлаш, воқелигимизни бўяб-безамасдан, асоссиз мақтамасдан бор ҳақиқатни рўйирост кўрсатиш, юксак сифатли асарлар яратишга қизиқиш кучайди. Бу ҳол қайта қуриш давридаги ўзбек насридан ҳам тобора мустаҳкам ўрин эгалламоқда.

Бу даврда ўзбек насрида шахсга сизиниш ва тургунлик давридаги ҳаётни танқидий нуқтаи назардан таҳлил этиб тасвирловчи публицистик мақолалар, ҳикоя ва очерклар, қисса ва романлар яратилди. Янги замон гояларини ифодалашда. О. Ёкубов, Ў. Ҳошимов, П. Қодиров, Ҳ. Худойбердиева, А. Иброҳимов, С. Азимов публицистика имкониятларидан усталик билан фойдаланган бўлсалар, А. Мухтор, Мирмуҳсин, Ў. Умарбеков, Ш. Холмирзаев, Ў. Усмонов, Х. Султонов, Ғ. Ҳотамов ҳикоя жанрида самарали ижод қилдилар. Шукур Холмирзаевнинг «Ҳайкал», «Хоразм», «Жонгинам», «Йиғи», «Хукумат», «Ўзбек характери» каби асарлари ҳикоя жанрининг етук намуналари бўлиб, уларда ҳаёт ҳақиқати жозибали ва ихчам шаклда ифодаланган. Ёрқин характерлар яратилиб, ҳикоя гояси асарнинг умумий руҳига сингдириб юборилган.

Қисса жанри қайта қуриш даври руҳини реал акс эттирувчи асарлар ҳисобига бойиди. Асқад Мухторнинг «Кумуш тола», Ў. Ҳошимовнинг «Икки карра икки — беш», Х. Султоновнинг «Ажойиб кунларнинг бирида», Ф. Мусажоновнинг «Бог кўчамни қўмсайман», Тоҳир Маликнинг «Қалдирғоч», У. Назаровнинг «Тўзондаги шарпалар» каби қиссаларида ҳаётини конфликтлар ва

жонли характерлар янги давр талабларига мос равишда тасвирланди.

Ўзбек романчилигида ҳам замон талабларига ҳозиржавоблик кучайди. Қисқа вақт ичида турли мавзуларда ўнлаб романлар ёзилди. «Оқ қушлар, оппоқ қушлар» (О. Ёқубов), «Лолазор» (Мурод Муҳаммад Дўст), «Жимжитлик» (Саид Аҳмад), «Илон ўчи» (Мирмуҳсин), «Унутилган соҳиллар» (Н. Қобул), «Кафансиз кўмилганлар» (Шукрулло), «Қирғоғини йўқотган дарё» (Э. Самандар), «Эгилган бош» (О. Мухтор), «Мунгли кўзлар» (Х. Тўхтабоев) каби романлар тезкорлик ва ҳозиржавоблик билан яратилган бўлиши билан бирга бадиий жиҳатдан ҳам пишиқ. Бинобарин, бу йирик насрий асарларнинг аксарияти ўзбек романчилигида янгилик бўлди. Бу романларнинг мавзуи янги бўлганидек, уларда танқидий руҳ — ошкоралик кучли. Бу янги романларда тургунлик даврининг жумҳурият ҳаётининг турли соҳаларига етказган зиён-заҳматлари яққол тасвирлаб берилган. «Жимжитлик»даги Мирвали, «Лолазор»даги Яхшибоев «Оқ қушлар, оппоқ қушлар»даги Музаффар Фармонов, Фотиҳ образларида ҳаётдаги салбий томонлар рўйирист очиб ташланган. Бу романларда ҳаётдаги ёрқин томонлар, истиқболи порлоқ кучлар тасвири ҳам меъёрида. Ёзувчиларимиз Шораҳим Шоввоз, Расул Нуриддинов, Жайрона, Толибжон сингари ижобий образлар яратиб, ҳалол ишлаб, ҳалол яшовчи одамларимизни улуғлаганлар.

Демак, ўзбек романчилиги ҳозирги замоннинг муҳим мавзуларини тасвирлаш билан бирга, бадиий маҳорат масаласига ҳам алоҳида эътибор бермоқда. Шунинг учун ҳам янги романларимизнинг кўпи ўқимишли — қизиқарлилиги билан китобхонларни жалб қилмоқда.

Бу давр романчилигининг яхши намуналари ҳақида гап борар экан, П. Қодировнинг «Авлодлар довои», У. Назаровнинг «Чаён йили» асарларини ҳам тилга олиш лозим. Бу романларнинг биринчисида узоқ ўтмиш мавзуи (Бобур авлодларининг ҳаёти ва кураши), иккинчисида эса халқимизнинг Ватан уруши давридаги ҳаёти тасвирланган. Лекин иккаласида ҳам теран тасвиру таҳлиллар ва ёрқин характерлар бўртиб туради.

Ўзбек адабиётида Ватан уруши мавзуида анчагина романлар яратилган. Лекин уларнинг аксариятида

уруш давридаги ҳаёт бўяб-безаб, нуқсонсиз қилиб тасвирланган. Учқун Назаров «Чаён йили» романида масалага ўзгачароқ ёндашади. Ёзувчи халқимизнинг ватанпарварлиги ва инсонпарварлигини кўреатиш билан бирга, фронт орқасидаги нохушликларни, салбий воқеа-ҳодисаларни ҳам рўйирост акс эттиради. Бу жиҳатдан романдаги «мафия» бошлиғи Муродхўжа образи ва унинг кирдикорлари тасвири характерлидир. Адиб Ойнисо, Қаюмжон, Маъсуд каби соф виждонли кишилар билан бирга Муродхўжа, Хошимжон сингари нопок шахсларнинг ҳам реалистик образларини чизиб берган. Шу орқали уруш давридаги ҳаёт ҳақиқатини қандай бўлса, шундайлигича акс эттирган. «Чаён йили» романидаги янгилик ҳам ана шу ҳаққонийлик билан бевосита боглиқ.

Янги давр ғояларини ифодалашда ёзувчиларимиз драматургия имкониятларидан ҳам самарали фойдаланишга интилмоқдалар. Шунинг учун ҳам бу даврда ёзилган пьесаларнинг аксариятида жамиятни қайта қуриш билан боглиқ бўлган замонавий мавзулар ёритилди. Қишлоқ хўжалиги, саноат, хусусан маънавий ҳаётда мавжуд бўлган ва жамиятни инқирозга олиб келган жиддий нуқсонлар очиб ташланди. Ў. Умарбековнинг «Курорт», Ш. Бошбековнинг «Темир хотин», Шукруллоннинг «Унсиз фарёд», Э. Воҳидовнинг «Истамбул фожиаси», А. Иброҳимовнинг «Пуч», Ҳ. Ғуломнинг «Бир миллион моҳароси», У. Назаровнинг «Ойна» ва бошқа сахна асарлари фикримизнинг далилидир.

Масалан, Ў. Умарбековнинг «Курорт» асарида «Меҳнат аҳли» колхозининг 80-йиллардаги ҳаёти мисолида порахўрлик, кўзбўямачилик сингари иллатлар очиб ташланган. Асарда кўрсатилишича, колхоз раиси Тўлан ҳамтовоқларидан пора олади ва бунинг эвазига уларнинг нопок ишларини оқлаб, жинойтларини яширади. Натижада ҳаромхўрлар раисга суяниб, ҳеч нарсадан тап тортмай жинойт устига жинойт қилаверади. Чунки уларнинг суянчиғи бор. Бу суянчиқ порахўр раис Тўландир. Ўз қарамоғидаги шахслардан пора оладиган Тўлан, айти чогда, ўзидан катталарга пора беради. Демак, унинг ҳам ўз суянчиқлари бор. Ана шу суянчиқларига таяниб Тўлан ўзини бемалол тутати, нопоклик устига нопоклик қилаверади. Асарда ана шу суянчиқнинг «ўсиши», кейинчалик эса ич-ичидан чириб-емирилиши ва нураши асослаб берилган. Нати-

жада Тўлан порахўр ва кўзбўямачи, маишатпараст ва амалпараст нопок шахс сифатида гавдаланади. Муаллиф Тўланнинг кирдикорларини фош этиш жараёнида покланиш даври руҳини, ҳалол ишлаб, ҳалол яшаш ғоясини олга суради.

Асардаги асосий салбий тип Тўлан образи қанчалик усталлик билан яратилган бўлса, ундаги бош ижобий қаҳрамон Қўзибой образи ҳам шунчалик маҳорат билан чизилган. Колхознинг бош ҳисобчиси Қўзибой янги даврнинг моҳиятига тушунган ҳолда софдил колхозчиларга таяниб ҳаракат қилади. Раиснинг нопок қилмишларини очиб ташлаб, колхоз мулкини кўз қорачиғидай асрайди. Қўзибой ҳалол, камтар ва диёнатли киши. У тўғри ишлаб, рост сўзлайди. Шундай қилиб, Қўзибой пьесада нопокликларни тағ-томири билан емириб ташлаб, адолат ва ҳаққоният тантанасини таъминлаётган софдил, ҳалол замондошларимизнинг типик вакили сифатида гавдаланади.

Бу давр драматургияси тараққиётида Шароф Бошбековнинг «Темир хотин» комедияси салмоқли ўрин эгаллади. Комедияда ҳаёт ҳақиқатига асосланган конфликт кучли мантиқ асосида маҳорат билан ёритилган.

Адабиётимизда узоқ йиллар давомида (хусусан, тургунлик йилларида) пахтакорлар меҳнати, айниқса, пахтакор хотин-қизлар меҳнати жуда осон иш тарзида, дабдабали байрамона кайфиятда тасвирланиб келинди. Шароф Бошбеков «Темир хотин» комедияси билан драматургияда биринчи бўлиб ана шу сохта тасаввурга қаттиқ зарба берди. Пахтакор аёл меҳнатининг қанчалик оғир, қанчалик машаққатли эканини очиб ташлади. Асарда ҳозирги қишлоқ ҳаёти, ўзбек аёлларининг моддий-маънавий жиҳатдан оғир шароитда кун кўраётганликлари, узлуксиз оғир меҳнат остида эзилиб ҳўрланаётганликлари, «жони қирқта» бўлган ўзбек аёллари бардош берган машаққатли меҳнатга ҳатто темир ҳам бардош бера олмаслиги комедия жанри имкониятлари доирасида таъсирли ва қизиқарли қилиб кўрсатилган. Комедиянинг «Темир хотин» деб аталишида чуқур рамзий маъно бор. «Темир хотин» мамлакатимизнинг кўп театрларида сахналаштирилди ва томошабинлар томонидан қизгин кутиб олинди. Асар Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти билан тақдирланди.

Янги тафаккурнинг ҳаётга кириб келганига энди-гина олти-етти йил бўлган бўлса-да, бу йиллар адабиётимизда ўз изини қолдирди. Чунки бу йиллар кўп ёзувчилар учун астойдил изланиш ва қизгин ижод даври бўлди. Натижада сўз санъатининг ҳамма жанрларида муайян ютуқлар қўлга киритилди. Энг муҳими, ёзувчиларимиз янги тафаккурнинг туб моҳиятини чуқур англаганлари ҳолда уни қўллаб-қувватловчи ва бу муҳим ишни жадаллаштиришга хизмат қилувчи ранг-баранг бадиий асарлар яратмоқдалар. Бироқ бунда баъзан бадиий маҳоратнинг етишмаслиги сезилиб қолмоқда. Шунинг учун ҳам бадиий маҳорат масалаларига янада кўпроқ эътибор бериш лозим. Ҳаёт тақозоси ана шудир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбек совет адабиёти тарихи. III том, Тошкент, «Фан», 1972.
2. Иззат Султон. Асарлар, 2-том, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
3. Т. Бобоев. Ҳаёт материалидан бадиий образга. Тошкент, «Фан», 1976.
4. Озод Шарафиддинов. Биринчи мўъжиза. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
5. М. Қўшжонов. Ҳаёт ҳақиқати ва бадиий ҳақиқат. Тошкент, «Фан», 1982.
6. У. Норматов. Етуклик. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.
7. С. Мирвалиев. Роман ва замон. Тошкент, «Фан», 1983.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ (1889—1929)

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий ҳозирги замон ўзбек адабиётининг асосчиларидан бири сифатида адабиёт тарихида фахрли ўринни эгаллайди. Унинг ижоди сермазмун ва кўп қирралидир. Ундан катта адабий-маданий мерос қолган. Ўзбек адабиётшунослиги ана шу меросни тўплаш, нашр этиш, илмий асосда ўрганиш ва халқ орасида тарғиб қилиш соҳасида анча ишлар қилган. Бироқ ҳамзашунослик силлиқлик билан ривожлангани йўқ. Ҳамзашунослик ўзбек адабиётшунослигининг таркибий қисми сифатида ўз тараққиётида ибтидоийликдан чуқур илмийликка томон кўтарилиб бормоқда. Ҳамза ҳақида қатор илмий асарлар нашр этилди. Ю. Султоновнинг «Халқ санъаткори», Л. Қаюмовнинг «Инқилоб куйчиси», «Инқилоб ва ижод», «Инқилобий драма», М. Рахмоновнинг «Ҳамза ва ўзбек театри», А. Бобохоновнинг «Ҳамзанинг ижтимоий-педагогик ва адабий фаолияти», Ҳ. Абдусаматовнинг «Традиция ва новаторлик проблемаси», М. Қўшжоновнинг «Ҳамза ижодидан лавҳалар», Ғ. Мўминовнинг «Традиция ва маҳорат», Ф. Кароматовнинг «Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий ва ўзбек совет музыкаси», У. Бозоровнинг «Ҳамза ижодининг гоёвий асослари» каби китоблари шулар жумласидандир. Уларда Ҳамза асарларининг гоёвий-бадий хусусиятлари, ижодкорнинг фалсафий, сиёсий ва ижтимоий қарашлари, традиция ва новаторлик масалалари ёритилган¹.

¹ Қаранг: С. Мирзаев. Ҳамзашунослик уфқлари. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали. 1989, 1-сон.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий мураккаб ва мазмундор ҳаёт йўлини босиб ўтди. У 1889 йили Қўқон шаҳрида табиб оиласида дунёга келган. Ҳамза дастлаб эски ибтидоий мактабда, сўнг мадрасада таҳсил кўрган. Бироқ мадрасадаги таълим-тарбия Ҳамзани қаноатлантирмайди. Шунинг учун ҳам у мустақил мутолаага берилади. Яширин равишда инқилобий адабиётларни ўқий бошлади. Ҳамза маълум муддат рус-тузем мактабида ҳам ўқиган.

Ҳамза буюк Навоий, Бобур, Бедил, Ғузулий, Ғуракат каби мумтоз шоирлар асарларини ўқиш, халқ ҳаёти билан яқиндан боғланиш туфайли XX асрнинг бошларига келиб ўз даврининг илгор маърифатпарвар ва халқпарвар зиёлиларидан бири сифатида танила бошлайди.

Ҳамза 1905 йилдан бошлаб адабий-ижодий иш билан шугулланади. Унинг 1905—1909 йилларда яратилган шеърларининг аксарияти Муқимий ва Ғуракат сингари шоирлар асарларига эргашиб ёзилган. Чунончи, Муқимий бир газалида:

Сабо, арз айла то ул зулфи райҳон, бир келиб кетсун,
Ки топсун бўйидин тан ҳар нафас жон, бир келиб кетсун,

деб ёзган бўлса, Ҳамза шу ғазал таъсирида бундай дейди:

Сабо, арзимни еткур, моҳи тобон бир келиб кетсун,
Тамоми ҳусн элини шоҳи-султон бир келиб кетсун.

Шуниси муҳимки, Ҳамза ёшлигиданоқ тақлидчиликка берилмайди. Мумтоз шоирлардан ўрганиб, севги-муҳаббат, одоб ва ахлоқ, ота-она ҳурмати, дин ва эътиқод ҳақида оригинал шеърлар яратишга интилади. Шу билан бирга, ўз даврининг муҳим ижтимоий масалаларини ёритишга ҳаракат қилади. Ҳамза дастлабки вақтларда ўз шеърларига «Ниҳон» («Яширин») таҳаллусини қўйган.

Ҳамза шеърятда муайян тараққиёт йўлини босиб ўтди. Бу тараққиёт шоир асарларининг мазмунига ҳам, шаклига ҳам тааллуқлидир. Зотан, йиллар ўтиши билан шоир дунёқарашида, эстетик мушоҳадаларида ўсиш-ўзгариш юз бера борди. Масалан, дастлабки даврларда Ҳамзанинг динга, худога, ислом ақидаларига ихлосу эътиқоди баланд бўлган. Бу ҳол — динга комил ишонч

унинг мактуб, мақола ва шеърларида ҳам ўз ифодасини топган:

Ҳамд ўқийлик сидқи дил бирла худога барчамиз,
Ҳамд дуруд айтиб Муҳаммад Мустафога барчамиз,
Дин ривожичун очайлик қўл дуога барчамиз,
Шояд ул еткурса етсак муддаога барчамиз...

«Наврўз» шеърида кўринганидек, Ҳамза бахтли-саодатли ҳаётга динни инкор этиш орқали эмас, аксинча, ислом дини ёрдамида эришиш мумкин деган фикрда муқим турган. Ҳамзанинг «Енгил адабиёт», «Ўқиш китоби», «Қироат китоби» номли уч дарслигида ҳам, «Девони»да ҳам диний қарашлар (диний тематика) анчагина жойни эгаллаган.

Ҳамза Октябр революцияси кунларида ҳам ўзининг диний эътиқодидан воз кечмади¹.

1913 йилда у чет элларга сафар қилади: Афғонистон, Ҳиндистон, Арабистон, Туркияга боради; шунингдек, Россиянинг жанубий ўлкаларида бўлади. Шоир кейинчалик ёзган бир шеърида ўзининг чет эл саёҳатида қуйидагича ифода этади:

Узладим кезган еримни, кўрмадим сендек пари,
Миср, Истамбул, Араб, Шому, Ажам, Кашмирда...
Кўриб Қашгар, Хутан, Кашмиру, Ҳиндистону, Афғонни,
Адан, Байрут, Измир, Шом, Хайф, Арзи, Эронни,
Мадина, Макка, Жадда, Рум, Истамбул, Хуросонни,
Бутун Русияда ҳар шаҳар, ҳар миллатда ҳар жонни
Сени мислингга ўхшаш кўрмадим гарчанди бор бўлсин.

Ҳамза қаерга бормасин, ҳамма жойда меҳнаткаш халқ оммасининг очлик ва яланғочлик, билимсизлик ва жаҳолат исканжасида қолганлигини кўради ва бу огир аҳволга ачиниб, шеърлар, мақолалар ёзади. Шоирнинг «Рамазон», «Согиниб» шеърларида халқ оммасининг ўша пайтдаги аянчли аҳволи аниқ ифодаланади:

Камбағаллар титрашуб юргай яланғоч изгушуб,
Ох, бу факру асорат онлара сайёддир.
Дил шикаста, бағри хун, кўзида ёши шашқатор,
Отасиз, бахтсиз етимлар ҳолига фарёддир.

(«Рамазон»)

¹. Қаранг: С. Мамажонов. Ҳамза диндор бўлганми? «Гулистон» журнали, 1990, 12-сон.

Ҳамза бундай қашшоқликнинг асосий сабаби — илмсизликдир, деган хулосага келади ва меҳнаткаш оммани илмли-билимли бўлишга, маърифатни эгаллашга даъват этади. Дарҳақиқат, меҳнаткаш оммани илмли-билимли бўлишга, маърифатга чақириш гоёси Ҳамзанинг 1917 йилдан аввалги ижодининг лейтмотиви-ни ташкил қилади.

Шоир 1914—1915 йилларда ёзилган «Ўқи!», «Илм иста», «Олим бўлайлик», «Китоб», «Қалам», «Мактаб», «Ҳикоя», «Тўғри сўз бола», «Тошбақа бирла Чаён», «Қиморнинг боши», «Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси» каби шеърларида илм-маърифат, ахлоқ-одоб, тўғрилиқ, ҳалоллик, чин дўстликни тарғиб қилади. «Илм иста» шеърида меҳнаткаш оммага қарата дейди:

Хар муродинг, мақсадинга етмоқ истарсан, мурод,
Кўз очуб бедор бўл: даркор илм, даркор илм!..
Ул ҳақиқат ойинига сайқал истарсан Ниҳон,
Илм иста, илм иста, истағил зинҳор илм!

Ҳамзанинг 1915—1916 йилларда нашр этилган «Оқ гул», «Қизил гул», «Сариқ гул», «Яшил гул», «Пушти гул», «Сафсар гул» номли шеърӣй тўпламларида, шунингдек, «Илм ҳидояти», «Заҳарли ҳаёт» (1915) сингари пьесалари ва «Янги саодат» (1915) насрий асарида ҳам маърифатпарварлик ғоялари бўртиб туради.

«Янги саодат ёҳуд миллий роман» асари 46 бетдан иборат. У Қўқонда нашр этилган. Асар муаллифнинг «Кириш сўзи» билан бошланади. Унда асарнинг «қора меҳнатчиларга» бағишланганлиги қайд этилади ва у меҳнаткашларни илмли-билимли бўлишга, ҳунар ўрганишга даъват этади.

«Янги саодат»да тасвирланишича, Абдуқаҳҳор бойвачча отаси Ғозибойнинг вафотидан сўнг ундан қолган катта меросдан самарали фойдалана олмайди. Меросни қиморга ютқазиб қўяди. Бойваччанинг ҳеч қандай ҳунари ҳам, билими ҳам йўқ эди. Натижада у оиласини боқа олмай, онаси Рузвон, хотини Марям, фарзандлари — Олимжон ва Хадичаларни ташлаб қочиб кетади. Хотини Марям эса турмуш қийинчиликлари гирдобиди шошиб қолмайди. Ўз меҳнати билан оиланинг тирикчилигини таъминлайди. Болаларини ростғўй, меҳнатсевар

қилиб ўстиради. Ўгли Олимжон бир муаллимнинг ёрдамида ўқиб илм эгаллайди, халқпарвар зиёли бўлиб етишади. Шундан сўнг Олимжон Тошкентда оч-ялангоч дайдиб юрган отаси Абдуқаҳҳорни излаб топади ва уйига — Қўқонга олиб қайтади.

Шундай қилиб, бу оила илм ва ҳалол меҳнат туфайли фожиадан қутулади. Абдуқаҳҳор бойваччанинг илмсизлиги, ҳунарсизлиги ва меҳнатдан бўйин товлаши оқибатида бахтсизликка учраган бу оила Марямнинг меҳнатсеварлиги, тадбиркорлиги, Олимжоннинг илм эгаллаши натижасида қайтадан бахт-соадатга эришади.

Ҳамза асар хотимасида: «бугдой эккан — бугдой, арпа эккан — арпа олур. Бас, маълум бўлдики, ўқиган киши олим бўлмай, у саодатга етмай қолмас, ўқимаган киши, албатта, разолатдан бошқа нимарса ҳосил қилмас», деб таъкидлайди.

Асарда Ҳамза илмсизликни, ҳунарсизликни қоралаш билан бирга, хотин-қизларнинг ақл-идрокда эрлардан қолишмасликларини образли тарзда кўрсатиб беради.

Асарда ўртаҳол деҳқон қизи Марямнинг бош қаҳрамон қилиб олинishi ва самимий муҳаббат билан акс эттирилиши бежиз эмас.

Ҳамза маърифатпарварлик гояларини турмушда амалга ошириш учун фаол ҳаракат қилди. У 1911—1915 йилларда аввал Қўқонда, сўнгра Марғилонда мактаб очиб, ўқувчиларга дарс берган. Улар учун «Ўқиш китоби», «Қироат китоби» ва «Енгил адабиёт» номли дарслик ва ўқув қўлланмалари яратди. Ҳамза меҳнаткаш болаларни бепул ўқитди. Бироқ Ҳамзанинг бундай халқпарварлик, маърифатпарварлик ҳаракатлари чор амалдорлари томонидан қўллаб-қувватланмади. Аксинча, улар Ҳамзани бундай ҳаракатлари учун таъқиб қилдилар. Янги очган мактабини ёпиб қўйдилар. Бунга қарши норозилик билдирган Ҳамза:

Йўқ экан ҳисси миллият калонларда,

Ҳаммасининг даъвоси бил, экан забонларда,

деб ёзади.

Маълумки, кишини киши томонидан эзишга асосланган феодал жамиятда халқ оммасини ёппасига билимли-маърифатли қилиш мумкин эмас эди. Бу эзгу ниятни амалга ошириш учун мавжуд ижтимоий

тузумни ўзгартириш, инқилоб қилиш зарур эди. Ҳамза дастлабки даврда буни тушуниб етмади. Шунинг учун ҳам у бу даврда халқни маърифатга чақиришдан нарига ўта олмади.

Шундай қилиб, Ҳамза 1905—1916 йилларда лирик шоир, демократ-маърифатпарвар куйчи сифатида ижод этди.

У 1917 йил февраль буржуа-демократик инқилобини қувонч билан кутиб олди. Негаки, шоир бу инқилоб меҳнаткашларга озодлик келтиради, деб ўйлади. Яхши-ки, Ҳамза бу инқилобнинг асл моҳиятини тезда англаб олди. Ҳаёт Ҳамзанинг кўзини очади. Чунончи, Ҳамза 1917 йил март ойида Қўқон шаҳрида «Кенгаш» номли журнал чиқара бошлайди. Аммо Муваққат ҳукумат назорати Ҳамзага халққа ҳақиқатни айтишга йўл қўймайди. Биринчи сони чиқиши биланоқ бу журнал Муваққат ҳукуматнинг таъқибига дуч келади.

Шундан кейин Ҳамза Муваққат ҳукуматни, буржуа инқилобини фош қилиб «Шундоқ қолурми?», «Ҳой ишчилар» каби инқилобий шеърлар ёзди. Ҳамза 1917 йилнинг апрель ойида ёзилган «Шундоқ қолурми?» шеърида февраль буржуа инқилобидан сўнг ҳокимият тепасига чиқиб олган буржуа корчалонларига қарата нафрат билан «Туркистоннинг истиқболи сиз хоинларга қолурми?!» дея хитоб қилади. «Ҳой ишчилар» шеърида эса муваққат буржуа ҳокимиятини ағдариш гоёсини олға суради:

Битсин золим бойлар!
Анга йўлбошчилар!
Яшасин энди мангу
Қора меҳнатчилар!..

Қуроллан, меҳнатчилар!
Бўлсин дунё сенинг.
Бас энди қуллик кўруб,
Асрлар келганинг!

Ҳамзанинг «Биз ишчимиз», «Уйғон!», «Ишчи бобо», «Ҳой, ҳой, отамиз», «Ишчилар, уйғон!», «Берма эркингни қўлдан!» каби шеърлари янги ўзбек шеърятининг илк асарларидан ҳисобланади.

Ҳамза мумтоз шеърят анъаналаридан ижодий
фойдаланиб яратган «Ўзбек хотин-қизларига» шеърида
хотин-қизларни илм олишга, ҳаётдаги янгиликдан
баҳраманд бўлишга даъват этади;

Келди очилур чоги, ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни ҳар томон паришон қил.
Мактаб, анжуман боргил, унда фикр очиб гоҳи,
Илму фан тиги бирлан жоҳил бағрини қон қил...
Сен қачон маорифнинг даргоҳига йўл топсанг,
Нурларин олиб кўзга сурмайи Сулаймон қил.

Ҳамза шеъряти ўз мавзуининг долзаблиги, ғояси-
нинг муҳимлиги билангина эмас, балки содда ва образли
қилиб ёзилганлиги билан ҳам халқ орасида кенг
тарқалиб кетади. Ҳамза асарларининг халқчиллигини
ва ўқимишлилигини таъминлашда унинг халқ оғзаки
ижодидан, хусусан, жонли халқ тили бойлигидан
моҳирона фойдаланиши катта роль ўйнади. Ҳамза
фольклорни севган ва уни қунт билан ўрганган.
«Ҳамзанинг ажойиб ва қимматбаҳо хусусиятларидан
бири шундаки,— деб эслайди академик Қори Ниёзий,—
у кўп вақтлар омма орасида бўлар, уларнинг ҳаётини
ўрганар ва ҳаётий мавзуларда суҳбатлашар эди. Унинг
чўнтагида доимо махсус бир дафтарчаси бўлиб, унга
халқ хазинасидан чиққан айрим сўзлар ва мақолларни
ёзиб юрар эди»¹. Ҳамза фольклор мотивлари ва
ғояларидан, халқ қўшиқларига хос бадий хусуси-
ятлардан (услуб, тил, вазн, ритмик, тасвирий воситалар,
қофиялаш тизимидан) ижодий фойдаланган. Шоирнинг
«Мактублар» асари ошиқ-маъшук айтишмаларидан
иборат халқ лапарлари услубида ёзилган бўлиб, унда
халқ жонли тили бойликлари ва халқ ибораларидан
ўринли фойдаланилган:

Икки қизил гул шохига
Ёлғиз булбул қўнолмас.
Ўз суйгани турган жойда
Ўзга ёрни севолмас.

Бир қозонда икки таом
Аралашмай пишарми?
Икки ёрга кўнгил берган
Ҳеч дунёда яшарми?

¹. «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1960, 13 август.

Ҳамзанинг 30 дан зиёд шеъри халқ куйлари асосида ёзилган. «Соғиниб» шеъри «Қора сочим» ашуласи оҳангида, «Салом айтинг» шеъри «Савти чоргоҳ» оҳангида, «Бир эшон ҳазратлари айталар экан» шеъри «Войзолим» номли халқ ашуласи оҳангида яратилган.

Ҳамза ўз асарларида халқ мақоллари, ҳикматли сўзлари, образли иборалари, халқ ўхшатишлари, сўз ўйинларидан фойдаланган.

Кенг халқ оммаси тушуниши қийин бўлган арабча, форсча сўзлар ўрнига жонли сўзлар ва ибораларни ишлатган..

Хуллас, Ҳамза ҳозирги замон ўзбек шеъриятининг дастлабки намуналарини яратди. Шу билан бирга, у янгича мазмунни янгича шаклда ифодалаш учун курашиб, поэтик шаклни мукаммалаштириш, бадий асар тилини жонли халқ тилига яқинлаштириш соҳасида ҳам самарали равишда изланишлар олиб борди.

Ҳамза драматургия жанрларида ҳам самарали ижод қилди ва ўзбек драматургиясига асос солувчилардан бири бўлди. Ҳамза «Бой ила хизматчи», «Майсаранинг иши», «Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки яллачилар иши», «Жаҳон сармоясининг сўнгги кунлари», «Мухторият ёки автономия», «Тухматчилар жазоси», «Ким тўғри», «Фарғона фожиаси», «Истибод қурбонлари», «Тошкентга саёҳат», «Сайлов олдидан», «Эшон ўпкасига жавоб», «Бурунги сайловлар», «Март қурбони Ойниса», «Ер ислоҳоти» сингари қирққа яқин пьесанинг муаллифидир.

Ҳамзанинг поэтик ижоди сингари драматургия соҳасидаги фаолияти ҳам 1917 йилдан аввал бошланган. Ҳамза «Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари», «Илм ҳидояти», «Мулла Нормуҳаммад домланинг куфр хатоси» (1915), «Лошмон фожиалари» (1916) каби пьесалар ёзди. Бу сахна асарларида драматург халқнинг зулмдан қутулиш, озодликка чиқиш йўлини очиқ-ойдин кўрсатиб бера олмаган бўлса-да, ҳарҳолда эксплуататорлик тузумни, эзувчи синфларнинг кирдикорларини фош эта олди. Меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволини аниқ акс эттириб, унга ҳамдардлик билдирди.

Ҳамза дастлабки драмаларида маърифатпарварлик ва халқпарварлик гояларини тараннум этди. Ҳамза пьесаларидаги гоявий йўналиш ўша даврдаги ҳукмронларга ёқмади.

Ҳақиқатан ҳам халқпарварлик ва маърифатпарварлик гоёларини тарғиб этиш Ҳамза пьесаларининг асосий гоёвий мазмунини ташкил этади. «Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари» асарида ижтимоий тенгсизлик, хотин-қизларнинг аянчли аҳволи кўрсатилган. Ўқимишли бойвачча Маҳмудхон билан фақир косиб қизи Марямхон бир-бирларини севадилар. Лекин мавжуд ижтимоий тартиблар ва феодал урф-одатлар тақозосига биноан Марямхон Ҳазрат Эшонга еттинчи хотин қилиб никоҳлаб берилади. Марямхон бундай адолатсизликка рози бўлмайди, заҳар ичиб ўлади.

Драмада жоҳил руҳонийларнинг ваҳшийлиги, инсофсизлиги, улар томонидан ўтмишда аёлларнинг оёқ ости қилинганлиги очиб ташланади. Бироқ асарда ҳаётдаги реакцион кучларга қарши ижобий кучлар борлиги ва улар ўртасидаги ҳаёт-мамот кураши ўз бадий ифодасини топмаган.

Ҳа, Ҳамзанинг 1917 йилдан аввалги драмаларида турли нуқсонлар, хусусан, бадий қусурлар мавжуд. Монолог ва диалогларнинг ортиқча чўзилиб кетгани, натуралистик эпизодларнинг учраши, воқеанинг суст ривожланиши ана шу нуқсонлар жумласидандир. Ҳамза 1917 йилдан кейинги янги ўзбек драматургиясининг яратилишида гоётда фаол иштирок этди.

Хуллас, Ҳамза янги даврда драматургиянинг деярли барча жанрларида қалам тебратди. Драма («Бой ила хизматчи»), трагедия («Паранжи сирлари») ва комедия («Майсаранинг иши») жанрининг намуналарини яратди. Бундан ташқари Ҳамза «Қора соч» номли опера яратиш устида ҳам ижодий иш олиб борди.

Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» (1918) драмаси ўзбек адабиётида алоҳида ўрин эгаллайди. Тўғри, бу драманинг асл матни (тўлиқ мазмуни) бизгача етиб келмаган, йўқолган. Драманинг ҳозирги амалдаги матни эса 1939 йилда К. Яшин томонидан тикланган вариантдир.

«Драманинг бу вариантынинг мавжудлиги унинг илк нусхасининг аҳамиятини пасайтирмайди, чунки асл вариант ўз вақтида катта ижобий роль ўйнаган. Драманинг асл варианты К. Яшин тиклаган нусхадан унча узоқ эмаслигини 1919 йили чиққан афишадаги маълумотлар ҳам тўла тасдиқлайди¹.

¹. Ўзбек совет адабиёти тарихи (дарслик). Тошкент, «Ўқитувчи», 1990, 145-бет.

Демак, К. Яшин драмани Ҳамзанинг ижодига асосланган ҳолда кенгайтириб қайта ишлаган¹, пардозлаган, асарга сайқал-жило берган. Шу тариқа К. Яшин катта ижодий ишни бажарган. Натижада 1939 йилда ўзбек драматургиясининг етук намунаси — «Бой ила хизматчи» драмасининг ҳозирги мукаммал варианты юзага келди.

Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» драмасида ўзбек халқининг инқилоб арафасидаги ҳаёти кескин конфликт ва ёрқин образлар воситасида кўрсатилган. Ҳаёт ҳақиқати — синфий тенгсизлик ва ижтимоий адолатсизлик аниқ акс эттирилиб, шахсий ва синфий манфаат билан боғлиқ бўлган зиддиятлар драма мазмунига моҳирлик билан сингдириб юборилган. Шу тариқа драмада меҳнаткаш омма сиёсий онгининг уйғониши, ўсиши табиий қилиб ифодаланган.

Асарнинг бош қаҳрамони қарол йигит Ғофир ўша даврдаги меҳнаткашларнинг типик образидир. Драматург Ғофир характери динамика тарзда акс эттирган. Шунга кўра, асар охиридаги Ғофир асар бошидаги Ғофирдан бутунлай фарқ қилади. Ғофир асар бошида содда, меҳнаткаш йигит сифатида кўринади. Соф виждонли, ҳалол бу йигит дастлаб бой ва руҳонийларга ишонади, уларга садоқат билан хизмат қилади. Лекин ҳаёт Ғофирнинг кўзини очади. У воқеа давомида бой ва руҳонийларнинг, қози ва ҳокимларнинг ҳақиқий башараларини англай боради. Асарда Ғофир онгининг ўсишини кўрсатишда оилавий ҳаёт воқеасидан усталик билан фойдаланилган. Солиҳбой қарол йигит Ғофирни ўзининг абадий хизматкорига айлантириш мақсадида уйлантириб қўяди. Дарҳақиқат, Солиҳбой тўй баҳонаси билан Ғофирни қарзга ботиради. Хўжа йиннинг бу хиёнатини сезган Ғофир «Шунча қарзим бор эканми? Мен буни қандай узаман, бой ота? Менинг чўтимда ҳаммаси бўлиб беш юз сўмдан ошмас эди-ку? Ёки адашдингизми экан-а, бой ота?» деб норозилик билдиради. Бой эса Ғофирнинг «ношукур»лигидан аввал газабланади, сўнгра хийлакорлик йўлига ўтиб, «Узарсан! Узолмасанг яна беш-ўн йил ишлаб берарсан! У эмас, бу эмас, хотинлик бўлиб қолганингга шукур қилсанг-чи, баччагар!» деб юпатади. Аммо Солиҳбой

¹ К. Яшин. Асарлар. 3-том, Тошкент, Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 51—52-бетлар.

тобора разиллаша боради, у Ғофирнинг меҳнати эвазига бойлик орттириш билангина кифояланиб қолмайди.

Бой Ғофирнинг хотини Жамилани кўриб, унга «ошиқу беқарор» бўлиб қолади. Натижада бой ўта юзсизлик ва виждонсизлик билан олчоқларча ҳаракат қилиб, Ғофирнинг маънавий ҳаётига захар солади. Жамилани ундан тортиб олмоқчи, бошқача қилиб айтганда, келинига энди қайин ота эмас, эр бўлмоқчи бўлади. Солиҳбой Жамилага «эрингдан чиқиб менга тегасан, еганинг олдингда, емаганинг кетингда, хоннинг хотинидай кун кўрасан...» дейишгача бориб етади. Жамила бойга қарши «ўша қаролингизни яхши кўриб текканман, бошимдан зар қуйсангиз ҳам ундан айрилмайман», деб Ғофирга бевафолик қилмаслигини айтади. Бой эса: «Кўрамиз... Ким зўр экан? Сендаги севги билан вафоларми ёки менинг чўнтагимдаги олтинларми?» деб зўравонлик йўлига ўтади, олтинларини ишга солади. Қози ва муллалар «хизмати»дан беорлик билан фойдаланади. Бироқ Жамила билан Ғофир ўртасидаги соф муҳаббат олтиндан ҳам кучли бўлиб чиқади.

Ғофир ўз жуфти ҳалолига қараб: «Жамила... Менинг олтинларим, марварид-маржонларим, атлас-шоҳиларим йўқ! Ёлғиз гавҳардан тиниқ, қуёшдан ҳам юксак муҳаббатим бор, холос!.. Бойнинг молу мулкига қизиқиб... мени ташлаб кетмайсанми?» — деб мурожаат қилар экан, Жамила: «Бас! Бас! Бас! Ўртаманг мени, этларимни наштар билан тилсинлир, хонумонимга ўт қўйсинлар, бошимдан тегирмон тоши юргизсинлар! Мен сиздан ажралмайман!» — деб жавоб беради. Жамила вафодорликнинг ҳақиқий намунасини кўрсатади.

Драма воқеаси давомида Солиҳбойнинг Ғофир билан Жамиланинг она сутидек пок муҳаббатини оёқ ости қилиш йўлидаги кирдикорлари очила борилади. Бой охиरोқибатда қози, мингбоши, ҳоким-тўра билан тил бириктириб, Ғофирни «подшога қарши исёнкор, ўғри» сифатида ноҳақ қаматиб, Сибирга сургун қилдиради. Дин-шариат пешволари ёрдамида Жамилани зўрлик билан ўз никоҳига олади. Аммо Жамила Ғофирга вафодор, содиқ бўлиб қолади: ўзини бойга топширмайди, захар ичиб ўлади. Жамила ўлар чоғида: «Ғофир-жон! Унутма мени! Болангни ўлдирган, хотинингни хазон қилган бойнинг, бутун бойларнинг жазосини бер! Замонасига ўт қўй, ёндир!» деб фарёд қилади.

Ғофир Сибирда «сиёсий маҳбус»лар билан дўстлашиб, ўз ҳақ-ҳуқуқини таниб, довжорак курашчи бўлиб етишади. Сургундан ўз юртига қайтиб келгач, бойлардан қасос олади. Шундай қилиб, Ғофир асар бошида бойнинг содиқ хизматкори ва онгсиз қули сифатида кўринган бўлса, асар охирига келиб сиёсий онги шаклланган ҳақиқий курашчи даражасига кўтарилади. Ғофир халқ кучига ишонади ва унга таянади. Бинобарин, Солиҳбойнинг адолатсизлигидан газабланган Ғофир золим бой ва диёнатсиз руҳонийларга қараб: «Ҳой, бўрилар! Сўзларингдан қайт! Бўлмаса ҳокимингга бормаيمان, мингбошига ялинмайман, халққа арз қиламан, халққа!» деб хитоб қилади.

«Бой ила хизматчи» драмасида Жамила образи ҳам ўсиш-ўзгариш жараёнида кўрсатилган. Асар охирида Жамила ҳалок бўлса-да, маънавий жиҳатдан галаба қозонади. Жамила — вафодорлик, севгига содиқликнинг тимсолидир. На бойлик, на зўравонлик уни бу ҳақ йўлдан қайтара олмайди.

«Бой ила хизматчи» драмасида камбағалларнинг маънавий жиҳатдан бойлардан беқиёс даражада устун туришлари Ғофир ва Жамиланинг виждонан поклиги, ҳалоллиги, вафодорлиги мисолида умумлаштириб кўрсатилган. Шу билан бирга, бойнинг маънавий тубанлиги ва бузуқлиги, виждон ва диёнатдан маҳрумлиги фош этилган. Солиҳбой уятни, ор-номусни билмайди. Шунинг учун ҳам бошқаларнинг уй-рўзгорини бузишдан тап тортмайди. У: «Халқнинг маломати билан менинг нима ишим бор»,— дейишгача бориб етади.

«Бой ила хизматчи» пьесасида бой хонадонининг маънавий бузуқлиги, бой ва бойвуччаларнинг бири-бирини алдаб, бири-бирига хиёнат қилишлари очиб ташланади. Хонзода Солиҳбойнинг мол-дунёсига, беҳисоб мулкига якка ўзим меросхўр бўлай деб, Гулбахорнинг боласини қайноқ сувга ташлаб ўлдиради, кундошининг ўзини осиб ҳалок этишига сабабчи бўлади. Жамилани тўғри йўлдан тойдиришга, унинг қўли билан бойни заҳарлаб ўлдиришга интилади...

Драмада ўша даврдаги шарият пешволари фош қилинади. Солиҳбой ўз кирдикорларини амалга оширишда домла, имом, қози ва муфтиларнинг кўмагига таянади. Улар ҳам, ўз навбатида, «кимхоб чопонлар, ёғлиқ паловлар учун бойларга зулм пичогини қайраб

берадилар», Солиҳбойнинг гайрияхлоқий ишларини қўллаб-қувватлайдилар.

Ҳамза драмада домла-имом, элликбоши, қозиларнинг адолатсизликлари ва виждонсизликларини Ғофир тилидан шармандаю шармисор қилади. Ғофир: «Бу қандай зулм, бу қандай бедодликки, севган хотинимни золим бой тортиб олмоқчи бўлса-ю, менга ёрдам бериш ўрнига бойнинг ёнини оласиз! Ривоятлар топасиз! Фатволар ясайсиз! Шуми инсоф! Шуми диёнат, шуми камбағалга шафқат!» дейиш билан дин-шариат пешволарини бепичоқ сўяди.

Пьесада шариат пешволари ва амалдорларни фoш қилувчи воқеалар бор. Шулардан бири эл олдида ўзини доно ва билимдон киши қилиб кўрсатишга уринувчи домла-имомнинг аслида саводсиз ва нодон шахс эканини очиб ташловчи эпизоддир. Эпизодда кўрсатилишича, Қодирқул мингбоши имомга қараб: «Қани домла, Зокирга икки энлик хат ёзинг» деб буюради.

И м о м: — Бизнинг хатимиз андак бадхатроқми-кан-а, қози домла!

Қ о з и: — Ёзинг, тақсир, ёзинг!

И м о м: — Эшон мирза қайдалар!

Қ о д и р қ у л: — Майли, ёзаверинг, ишқилиб, бир қора чизик бўлса бўлди-да!

И м о м (уялиб): — Йўге, жуда ҳам бўлмағур-да, бўлмаса бажонидил эди-ку.

Қ о д и р қ у л (истеҳзо билан): — Икки юз сўмнинг ўзини ҳам ёза олмайсизми? Қанақа гап бу?

И м о м (бўйнига олиб): — Тўғрисини айтсак, хатимиз йўқ ҳисоб-да!»

«Бой ила хизматчи» пьесаси бадий маҳорат эътибори билан ҳам қимматлидир. Асарда конфликт ҳаётий, драматизм кучли бўлганидек, қаҳрамонлар характери ҳам ёрқин ишланган. Драмада Ғофир, Жамила, Гулбаҳор (ижобий образлар), Солиҳбой, Қодирқул мингбоши, Хонзода, Қози, Ҳожиона (салбий образлар) каби персонажларнинг типик хусусиятлари ҳам, индивидуал белгилар ҳам яққол гавдалантирилган.

Пьесада конфликт ривожланган ва ўсган сари образлар характери ҳам яққол намоён бўла боради. Бошқача қилиб айтганда, асар конфликтини ҳам, сюжети ҳам характер (образ) яратишга тўлиқ бўйсундирилган.

«Бой ила хизматчи» драмаси тил ва услуб жиҳатидан ҳам юксак санъат асаридир. Унда монолог ва

диалоглар пухта-пишиқ ва ғўзал ишланган. Фикрни қисқа ва лўнда, образли ва таъсирли қилиб ифодалашда халқ мақолларидан, ҳикматли сўзлари ва қўшиқларидан, турли хил тасвирий воситалардан, жумладан саж приёми (усули)дан ўринли фойдаланилган. Персонажлар тили усталик билан индивидуаллаштирилган.

«Бой ила хизматчи» драмаси мамлакатимиздаги, шунингдек, чет эллардаги кўпгина театрларда сахналаштирилган ва кенг томошабинларга манзур бўлган.

Ҳамзанинг 1926 йилда ёзилган «Бурунги қозилар ёки Майсаранинг иши» комедиясининг асл қўлёзмаси 1939 йилда топилган. Фольклор материаллари асосида яратилган бу сатирик комедияда нопок амалдорларга нафрат усталик билан ифодаланган. Маънавий бузуқлик ҳажв остига олиниб, пок севги, вафодорлик улуғланган. Комедияда кўрсатилишича, инсоний қиёфасини йўқотган қози, муфти ва аълам домла Чўпон номли камбағал йигитнинг хотини — Ойхонга «ошиқ» бўлиб қоладилар. Улар ўз ниятларига етиш йўлида шармандаларча ҳаракат қиладилар.

Комедия сюжети доно ва тадбиркор хотин — Майсаранинг ана шу сохта ошиқларни комик вазиятга тушириб, шармандаю шармисор қилиши асосига қурилган.

Майсара ўз келини Ойхонга кўз олайтирган қози, Мулларўзи, Ҳидоятхон каби шариат пешволари ва мансабдор шахсларни тузоққа илинтириш мақсадида ҳийла ишлатади. Бир «ошиқ»нинг Ойхон умидида Майсара хонадонига кириб ўтириши биланоқ иккинчи «ошиқ»нинг дарвозани тақиллатиши комик вазият — кулгили ҳолатни юзага келтиради. Ниҳоят, Чўпон таъқибдан қўрққан «ошиқлар» шармандали ҳолатга тушади: Майсара қозини бешикка белади, аълам Мулларўзининг устига сигир терисини ёпади, Ҳидоятхонни «эчки»га айлантиради... Воқеа охирида қози: «Ҳар қанча гуноҳни худойим кечирар эди... Одамлар қаторида қолурлик ҳолимиз қолмади. Бизнинг қўл-оёқларимизни бўшатинг, тоғлар орасида бир умр юрайлик», дейишга мажбур бўлади.

Драматург ҳаётий конфликт ва қизиқарли сюжет асосида кулгили сатирик образлар яратишга муваффақ бўлади. Асарда Ойхон ва Чўпон вафо ва садоқат тимсоли. Майсара топқирлик, тадбиркорлик, донолик рамзи, қози домла, Мулларўзи, Ҳидоят эса нопоклик,

ахлоқий бузуқлик ва иккиюзламачилик тимсоли сифатида гавдаланадилар.

Асарда, хусусан, Майсара, Мулларўзи, қози домла ва Ҳидоятхон образлари жуда муваффақиятли чиққан. Бош қаҳрамон Майсара — доно, зийрак, тадбиркор, меҳрибон аёл. Бу образ орқали хотин-қизларнинг ақлу фаросатда, мардлик ва тадбиркорликда доно эрлардан қолишмаслиги очиб берилади, меҳнаткаш хотин-қизлар улуғланади.

Комедиянинг машҳур бўлишида Мулладўст образининг хизмати каттадир. «Ошиқ»ларнинг фош этилишида Мулладўстнинг кўмаги айрича, у гоят оригинал, хушчақчақ ва жонли образ бўлиб гавдаланади. Мулладўст ўтмишда меҳнат қилиб роҳат кўрмаган, адолатсиз тузумнинг айби билан беҳад изтироб чеккан заҳматкаш оддий кишиларнинг типик вакилидир.

Мулладўст қози ҳамда муфтиларнинг адолатсизлигини ва бошқа разил ишларини кўп кўрган. Шу сабабли улардан ихлоси қайтган. Мулладўст: «Қўйинг, ўша қози домлангизга ҳам отган ошиқнинг ҳаммаси пуккасига тушади. Худо солмаган қулоқни қозиси соладими! Ўзлари бўлса тўқсон бешни жева қилиб, икки юзни бева қилдилар... Уламо деган пелардан ҳам ихлосим ачитма гўжадек қайтди-да! Шайтон буларнинг олдида қипқизил валиюллодир. Аҳвол шу-ю, тагин булар халқ ичига кирса буруннинг сувидек кўз ёшини оқизиб... «Эгамдин кимки қўрқмас, ул сазовори жаҳаннамдур», деб амри маъруфни наврўзнинг ёмғиридек шилт-шилт қилворади. Билмайман, ўша жаҳаннамга ўзларидан бошқа қайси махлуқлар борар экан?» дейди. Бошқача қилиб айтганда, Мулладўст ўзининг чуқур мазмунли ва кинояли сўзлари билан қози, муфти, аълам каби шарият пешволарининг сирларини очиб ташлайди, улар устидан аччиқ кулади.

Комедияда муаллиф образ яратишда жонли халқ тили бойликларидан, ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш, муболага каби тасвирий воситалардан, халқ мақол ва қўшиқларидан усталик билан фойдаланган. Асарда ишлатилган халқ қўшиқлари образ характериға, руҳий ҳолатига мос бўлиб, улар персонажнинг ички дунёсини очишга бевосита хизмат қилади. Масалан, қозининг хизматкори Мулладўст ўз тақдиридан норози. Драма-тург бу ҳолатни Мулладўст тилидан берилган кинояли қўшиқ воситасида таъсирли қилиб ифодалайди:

Олма анорингга балли,
Як дона холингга балли,
Тангрим, мени шўр лойдан
Ясаган қулолингга балли.

Олма анорингга балли,
Сабру қарорингга балли,
От тепгай иқболинг билан
Ноомади корингга балли.

«Майсаранинг иши» комедияси ўзбек ва қўшни халқлар театрлари сахнасидан мустаҳкам ўрин эгаллаб келмоқда. Бу комедия асосида композитор Сулаймон Юдаков «Майсара» номли таъсирчан, жозибали опера яратди. Бу опера Ўзбекистондагина эмас, шу билан бирга, Москва, Ленинград, Польша, АҚШ театрларида ҳам сахналаштирилди ва катта шухрат қозонди. «Майсаранинг иши» комедиясининг «Ёш гвардия» театрида сахналаштирилган варианты асосида «Ўзбек-фильм» суратга олган кинокомедия эса асар таржимаи ҳолига янги саҳифа бўлиб қўшилди.

Ҳамзанинг «Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки яллагилар иши» (1927) трагедиясида хотин-қизларнинг ўтмишдаги огир турмуши, эски урф-одатларнинг, хусусан, паранжи-чачвоннинг зарарли эканлиги ўша ҳаётдан олинган типик воқеа ва характерли деталлар асосида очиб берилган. Асарда тасвирланишича, бадавлат хонадоннинг қизи Тўлахон (Холисхон) билан камбағал Рустам бир-бирларини севадилар ва бахтли оила қурмоқчи бўладилар. Лекин уларнинг эзгу орзулари мустабид тузумнинг ва эски урф-одатларнинг айби билан барбод бўлади.

Тўлахон ўз севгилисига етишишга ҳаракат қилади. Бироқ у Мастура яллагчи, Гулжон қўшмачи ва Мирзакарим қораларнинг тузоғига илинади. Кунлардан бир кун Гулжон уйга келиб ўзини Тўлахонга Рустам томонидан юборилган киши сифатида танитади. Қизни «Сени Рустамхоннинг олдига олиб бораман» деб алдаб, ота-онасига билдирмай уйдан олиб чиқиб кетади. Шундан сўнг, Тўлахон Мастура яллагчилар қўлида турли балоларга гирифтор бўлади.

Ярамас шахслар ўз қора ниятларини амалга ошириш ва сирларини яширишда паранжидан бир восита сифатида фойдаланадилар. Шу сабабли Ҳамза бу драмани «Паранжи сирларидан бир лавҳа» деб атаган.

Феодал урф-одатларнинг яроқсизлигини фош этувчи бу пьеса «Холисхон» номи билан республикамиз театрлари репертуаридан жой олган.

Булардан ташқари, Ҳамза 20- йилларда «Тухматчилар жазоси», «Ер ислоҳоти», «Март қурбони Ойниса» сингари кичик ҳажмли сахна асарлари ёзди. Уларда хотин-қизлар озодлиги, ер-сув ислоҳоти ва янги урф-одат улуғланади.

Дарҳақиқат меҳнаткаш деҳқонларнинг ерга эга бўлиш ҳақидаги азалий орзу-истаклари янги даврда рўёбга чиқарилганлигини намоён қилиш «Ер ислоҳоти» асарининг асосий гоявий мазмунини ташкил этади. Шеърӣ диалог тарзида ёзилган бу сахна асарида мамлакатимизда 20- йилларда ўтказилган ер-сув ислоҳотининг моҳияти тўғри очиб берилган. Бу ислоҳот натижасида ерли-сувли бўлган камбағал деҳқонларнинг қувончи асарнинг умумий руҳига сингдириб юборилади:

- Эски унум қайга кетди?
- Бой, эшонлар киссасига.
- Бу унумлар қайга борур?
- Ишчи-деҳқон фойдасига.

Асарда ер ислоҳоти туфайли мол-мулкидан айрилиб, «бозордаги совундек, ичи тушган қовундек» бўлиб айниган бойлар, «олти пуллик такадек, ўтмай қолган чақадек» бўлиб эл назаридан қолган рухонийлар кулги остига олинади.

Бу ўринда Ҳамзанинг «Сайлов олди», «Ер ислоҳоти», «Март қурбони Ойниса», «Тухматчилар жазоси» каби сахна асарларида замонамиз қаҳрамонларининг образларини яратишга ҳаракат қилганини алоҳида қайд этиш лозим. Масалан, «Тухматчилар жазоси» комедиясида озод аёллар образи яратилган. Комедия қаҳрамони Фотима, янги урф-одат душманлари (домлаимом ва Султон пияниста) га қарши курашади.

Комедияда кўрсатилишича, хотин-қизлар озодлиги душманлари Фотима ҳақида турли иғво-бўхтонлар тўқиб, унинг эри Қосимжонни чалғитмоқчи бўладилар. Бироқ улар ниятларига етолмай фош бўладилар. Асар охирида Қосимжон Фотиманинг ҳалоллиги, поклиги, вафодорлигига тан беради.

Хуллас, Ҳамза ҳозирги замон ўзбек адабиётининг, хусусан, янги поэзия ва драматургиямизнинг тамал тошини ўрнатди. Биринчи ўзбек шоири ва ёзувчиси, драматурги ва композитори, маданият ва жамоат арбоби Ҳамза ўз қалбининг бутун қудратини, шон-шарафли оташин ҳаётини халқнинг озодлиги ва фаровонлигига бағишлади.

Ҳамзанинг адабиёт ва санъат олдидаги хизматлари халқимиз томонидан муносиб тақдирланиб келинмоқда. Ҳамза 1926 йилда республика ижодий зиёлилари орасида биринчилардан бўлиб, «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» фахрий унвонини олишга муяссар бўлди.

Унинг асарлари турли тилларда нашр этилди. Ўзбекистон Фанлар академияси ҳар йили Ҳамза ижодига бағишлаб анъанавий илмий анжуман ўтказмоқда. Олимларимиз ўз илмий асарлари билан ҳамза-шуносликни ривожлантирмоқдалар. Ҳамза пьесалари театрларимиз репертуарларидан мустаҳкам ўрин эгаллаб, томошабинлар олқишига сазовор бўлмоқда.

Республикамызда бир қанча туман, жамоа ҳўжаликлари, гўзал бог ва кўчалар, олийгоҳлар, театр ва мактаблар Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номи билан аталмоқда. Республика Фанлар академиясининг адабиёт институтида Ҳамза ҳаёти ва ижодини ўрганиш доимий кўмитаси ташкил этилган. Ўзбекистонда 1964 йилда Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти таъсис этилди. Ҳамза ҳақида Ойбек, К. Яшин, Ҳамид Олимжон, А. Умарий, З. Фатхуллин, Л. Қаюмов, Туроб Тўла дoston ва драма, К. Яшин роман яратди. Рассомларимиз ижодида ҳам Ҳамза образи фахрли ўринда турибди. Хусусан, муаллифлар жамоаси яратган «Оловли йўллар» фильм-эпопеяси маданий ҳаёти-мизда муҳим воқеа бўлиб қолди. Ҳамзанинг поэзия, хусусан, драматургия соҳасидаги анъаналари К. Яшин, Уйғун, И. Султон, Х. Ғулom, Ў. Умарбеков, М. Бобоев, Ш. Бошбеков, А. Иброҳимов каби издошлари ҳамда шогирдлари томонидан давом эттирилди ва ижодий ривожлантирилди.

Ҳамзанинг аксарият асарлари ҳозирги кунда ҳам халқимизга маънавий озуқа бермоқда, ёш авлодни эзгулик руҳида тарбиялашда иштирок этмоқда. Ҳамзанинг мангу тириклиги ҳам ана шунда.

АДАБИЁТЛАР

1. Ю. Султонов. Халқ санъаткори. Тошкент, Ўзадабийнашр, 1959.
2. М. Раҳмонов. Ҳамза ва ўзбек театри. Тошкент, Ўзадабийнашр, 1959.
3. У. Бозоров. Ҳамза ижодининг ғоявий асослари. Тошкент, «Фан», 1960.
4. Муаллифлар жамоаси. «Ҳамза ҳақида мақолалар», 1960.
5. Ўзбек совет адабиёти тарихи. 1- том, Тошкент, «Фан», 1970.

6. И. Султонов. Асарлар. 2- том. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
7. К. Яшин. Асарлар. 3- том. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
8. Ҳ. Абдусаматов. Традиция ва новаторлик проблемаси. Тошкент, «Фан», 1974.
9. Ҳамза замондошлари хотирасида. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
10. Л. Қаюмов. Сайланма. 1- жилд. Тошкент, 1981.
11. М. Қўшжонов. Ҳамза маҳоратидан лавҳалар. Тошкент, «Фан», 1986.
12. Ўзбек совет адабиёти тарихи. Тошкент, «Ўқитувчи», 1990.

М а т н

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Мукаммал асарлар тўплами (беш томлик). Тошкент, «Фан», 1988—1989.

САДРИДДИН АЙНИЙ

(1878—1954)

Бадий ижод оламида ўзига хос адабий мактаб яратган ва қўплаб шогирдлар етиштирган устоз ёзувчи Садриддин Айний икки тилда — ўзбек ва тожик тилида бирдек маҳорат билан қалам тебратган. Бинобарин, у ўзбек ва тожик халқлари учун бирдек сеvimли адибдир. С. Айний асарлари ўзбек китобхонлари учун ҳам, тожик китобхонлари учун ҳам баб-баравар қимматлидир.

Адибнинг «Бухоро жаллодлари», «Дохунда», «Куллар», «Судхўрнинг ўлими» сингари қисса ва ромонлари дастлаб ўзбек тилида, сўнгра тожик тилида ёзилган. «Одина», «Эсдаликлар» каби асарлари эса аввал тожик тилида, кейинроқ ўзбек тилида яратилган.

С. Айнийнинг адабиётимиз олдидаги буюк хизмати аввало шундаки, у ўзбек ва тожик халқлари насрининг дастлабки намуналарини яратди. Адиб ўзининг ана шу хизмати билан ўзбек ва тожик насрининг шаклланиши ва юксалишига катта ҳисса қўшиб, янги адабиётимизнинг асосчиларидан бири даражасига кўтарилди.

С. Айнийнинг номи Жамбул Жабаев, Ҳамза Ҳакимзода, Абдулла Қодирий, Ойбек, Сулаймон Стальский каби йирик арбобларнинг номлари билан бир қаторда туради.

С. Айний ижоди жаҳоншумул аҳамиятга эга. Чехословак халқининг миллий қаҳрамони, машҳур

ёзувчи Юлиус Фучик 1935 йилдаёқ қуйидагиларни айтган эди:

«С. Айний фақат Сизнинг (совет халқининг) ёзувчин-гизгина эмас, у бизнинг ҳам ёзувчимиз. Унинг асарлари биз учун фақат гўзал санъат намунасигина бўлиб қолмасдан, кўргазмали ўқиш китоби ҳамдир. Бу китоблар Совет халқларининг ўтмиш азоб-уқубати ва янги муваффақиятларини акс эттирибгина қолмайди. Улар шу ютуқларнинг жонли далиллари ҳамдир»¹.

С. Айнийнинг асарлари чет эллардаги бир қанча тилларга ҳам таржима қилинган. Натижада С. Айний бутун дунёдаги илгор китобхонларнинг севимли ёзувчи-си бўлиб қолди. Осиё ва Африка ёзувчиларининг Қоҳира конференциясида (1962) қабул қилинган Декларацияда Шарқнинг Робендранат Тагор, Лу-Синь, Тахо Хусейн сингари буюк ёзувчилари билан бир қаторда С. Айний-нинг номи ҳам ҳурмат билан тилга олинди.

Адабиётшуносликда, жумладан, ҳозирги замон ўзбек адабиётшунослигида С. Айний асарларини илмий асосда таҳлил этиш соҳасида жиддий ютуқларга эришилган. Адиб ижоди ҳақида мақолалар, адабий-танқидий очерклар ҳамда «Садриддин Айний» (Н. Раҳимов), «Айний гулшани» (М. Ҳасанов) каби монографиялар яратилган, бир нечта илмий ишлар ҳимоя қилинган. Бу илмий ишларда С. Айнийнинг ҳаёт ва ижод йўли аниқ далиллар асосида ёритилган, ёзувчининг ижодий эволюцияси ҳақида характерли фикрлар билдирилган.

Ҳозирги кунда адабиётшуносларимиз С. Айний ижодида реализм, ижобий қаҳрамон, сатира ва юмор, бадиий тил, фольклордан фойдаланиш сингари мавзулар бўйича самарали тарзда илмий тадқиқот ишлари олиб бормоқдалар.

С. Айний 1878 йил 15 апрелда Бухоро вилояти Гиждувон ноҳиясига қарашли Соктаре қишлоғида деҳқон оиласида туғилди. Унинг отаси Саидмурод камбағал, лекин маърифатпарвар киши эди. Ёш Садриддин бошлангич таълимни ўз қишлоғида олгач, Бухорога боради ва моддий жиҳатдан ниҳоятда қийналса-да, мадрасада ўқийди. У мадраса таълими билангина кифояланиб қолмай, ўз устида тинмай ишлайди. Навоий, Низомий, Жомий, Бедил, Фузулий, Аҳмад

¹. «Шарқ юлдузи» журналы, 1953, 4-сон, 110-бет.

Дониш ва бошқа мумтоз шоирлар асарларини қунт билан мутолаа қилади. Натижада С. Айний XIX асрнинг охирларига келиб ўз даврининг илғор маърифатпарвар, халқпарвар зиёлиси сифатида танила бошлайди.

С. Айний дунёқарашининг ўсишида ўз даврининг машҳур маърифатпарвари, демократ Аҳмад Донишнинг таъсири катта бўлган.

Маълумки, Аҳмад Дониш ўзининг «Наводирул-вақоеъ» асарида реакцион руҳонийларни, амир ва унинг амалдорларини, Бухоро мадрасаларидаги ўқиш-ўқи-тишнинг яроқсиз эканини фош қилган эди. С. Айний ана шу асар ҳақида фикр юритиб, «... ушбу китобнинг мутолааси соясида муҳокама қўзғалди ва фикримда ўзгариш пайдо бўлди»¹, — деб ёзган эди.

С. Айнийнинг маърифатпарварлик фаолияти дастлабки даврларда жадидлар таъсирида давом этди. Унинг асарлари жадидларнинг «Бухорои шариф», «Турон» номли газеталарида босилди. У 1909 йилда «Таҳзиб ус-сибиён» («Болалар тарбияси») номли ўқиш китоби ёзиб, нашр эттиради. Ёзувчи бу асарида маърифатпарварлик ғояларини тарғиб қилади.

С. Айнийнинг маърифатпарлик ва халқпарварлик фаолияти амир амалдорларига ёқмайди. Улар С. Айнийни таъқиб остига оладилар. 1917 йили у зиндонга ташланади ва етмиш беш калтак билан қаттиқ жазоланади. Бу жазоланиш жараёнини С. Айний «Қисқача таржимаи ҳолим» асарида қуйидагича тасвирлайди: «Мирғазаблар «бир-икки» деб икки томондан савалай бошладилар, улар темирчилар навбатма-навбат темирга болта ургандек бири калтагини қўтарганда, иккинчиси калтаги билан урар эди. Шу зайл бўйнимдан тортиб белимнинг пастига қадар калтак билан савалашар эди. Баданимдан қон сачрар, узилган гўшт ва тери парчалари турли томонга отилар эди. Дардга чидаб бўлмас эди. Бироқ ўшанда менда чунон куч ва чидам пайдо бўлдики, у золим ваҳший палидлар олдида додлаш ва йиғлашдан номус қилар эдим, мардоналик билан амалдорларга тик боқар эдим.

Калтаклаётганларида яқинроқ турган мулла ва амалдорлар бошимга, бетимга мушт туширар эди. Бир

¹ С. Айний. Асарлар. 8 томлик, 1-том, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1963, 198-бет.

вақт мирғазаблардан бирининг «етмиш беш» деган овози эшитилди. Бу сон амирнинг калтак жазосида энг катта ва сўнгги сон эди»¹.

Калтак зарбидан жуда мадорсизланган С. Айнийни яна зиндонга ташладилар. Бироқ тезда уни инқилобий солдатлар озод қилишади ва Когон шахри касалхонасига олиб келишади. С. Айний бу ҳақда «Эллик икки кун касалхонада ётиб, йигирма беш кун хирургия тадбирлари кўрилгандан кейин бирмунча тузалдим. Дўхтир касалхонадан чиқиб кетишга рухасат берди... Мен у ердан Самарқандга кўчиб бордим»², — деб ёзган эди.

Шундан сўнг С. Айний то 1951 йилгача Самарқандда яшаб, ижод қилди. Унинг Самарқанддаги ижоди ғоят баракали бўлди. Самарқанддаги янгича шарт-шароит С. Айнийнинг онги, дунёқараши ва ёзувчилик фаолиятининг ўсишида муҳим роль ўйнайди.

Айний ижтимоий ҳаётда, хусусан, адабий, маданий ва илмий соҳада фаол иштирок этди. 20- йилларда Самарқандда биринчи янги мактабларни ташкил этишда, оддий меҳнаткашларнинг фарзандларини саводхон, билимдон қилишда жонбозлик кўрсатди. У ўз даврининг илғор зиёлилари бўлган А. Г. Леменовский, М. Абдужабборов билан бирга Самарқанддаги Қўшқовуз маҳалласида янги мактаб очиб, унда янгича ўқиш-ўқитиш тартибини биринчи бўлиб жорий қилди. Шу билан бирга, мактаблар учун дарслик ва қўлланмалар яратди. «Шуълаи инқилоб», «Меҳнаткашлар товуши» каби ойнома ва рўзнома муҳарририятларида ишлади. Кейинчалик (қирқинчи йилларда) эса С. Айний Самарқанд дорилфунунида ишлаб ёш филолог олимларни тайёрлашга ўз ҳиссасини қўшди.

Дарҳақиқат, С. Айний ижоди кўп қирралидир. У шоир, носир бўлиш билан бирга, адабиёт ва тарихга оид кўпгина илмий асарлар яратган забардаст олим ҳамдир. Унинг «Бухоро манғит амирлари тарихи», «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар», «Тожиқ адабиёти намуналари», «Алишер Навоий ва тожиқ адабиёти», «Алишер Навоий», «Устод Рудакий», «Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си ҳақида», «Шайхурраис Абу Али ибн Сино», «Шайх Муслиҳиддин Саъди Шерозий», «Мирзо Қодир Бедил», «Зайниддин Восифий ва унинг

¹ С. Айний. Асарлар. 1- том, 88- бет.

² С. Айний. Асарлар. 1- том, 92- бет.

«Бадоеул-вақое асари ҳақида» каби илмий очерклари ва монографияларида ўзбек ва тожик халқларининг тарихи, хусусан, ўтмиш адабиёти ҳақида қимматли фикрлар баён қилинган; бир қанча йирик шоирлар ижоди таҳлил этилган.

С. Айний ёш ёзувчи ва олимларни тарбиялаб етиштиришга катта эътибор берган. Кўпгина ўзбек ва тожик ижодкорлари ўзларини С. Айнийнинг шогирдлари деб биладилар ва бу билан ҳақли равишда фахрланадилар. Ғафур Ғулом: «Садриддин Айний ўзбек ёш адабиётчиларини тарбиялашга қимматли ҳисса қўшди ва шахсан менинг ҳам устозимдир»¹ — деб ёзган эди.

С. Айний Ўзбекистон Фанлар академиясининг фахрий аъзоси (1943), Тожикистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси ва биринчи президенти (1951) қилиб сайланган эди.

* * *

С. Айний ўз ижодини Бухорода мадрасада ўқиб юрган чоғларида (1894—1895 йилларда) кичик-кичик шеърлар ёзишдан бошлаган. Аввал у «Сифлий», «Муҳтожий», «Жунуний» таҳаллуслари билан ғазаллар машқ қилган. 18 ёшидан (1896) бошлаб «Айний» сўзини ўзига таҳаллус қилиб олган. Маълумки, «Айний» сўзининг 48 маъноси бор. Бу ҳақда ёзувчининг ўзи шундай деб ёзган эди: «Маъноси кўп бўлган сўз топиб таҳаллус қилмоқчи бўлдим. Шу мақсад билан луғат китобини варақлар эдим, кўзим «айн» сўзига тушди. Луғатда шу сўзнинг 48 маъноси кўрсатилган эди. Энг муҳимлари, чунончи, шулар: 1) кўз, 2) булоқ, 3) офтоб ва яна бошқалар. Мен бу сўзнинг кўз ва булоқ маъноларига нисбат бериб, ўзимга «Айний» таҳаллусини қабул этишга қарор қилдим»².

С. Айнийнинг дастлабки шеърлари тожик ва ўзбек мумтоз шоирларига эргашиб, улар таъсирида яратилган ишқий лирик характердаги мисралардан иборат эди. Масалан, у «Нест» радифли шеърида «букун ҳайит уни, менга ёр ва майдан бошқа ҳеч нарса керак эмас. Ёр

¹ Ғафур Ғулом. Адабий-танқидий мақолалар. Тошкент, «Фан», 1970, 117-бет.

² С. Айний. Асарлар. 1-том, 55-бет.

бўлмаса май ҳам керак эмас»,— деган поэтик фикрни ифодалаган. С. Айнийнинг шеъриятида маърифатпарварлик, халқпарварлик гоёлари бўртиб туради.

С. Айний «Хуррият марши», «Байналмилал марши», «Марсия», «Кун чиқарлиларга хитоб», «Хилоли ахмор марши» каби шеърлар яратди. Жанговар тожик ва ўзбек шеъриятининг илк асарларидан бўлган бу қўшиқ ва маршлар Ҳамза Ҳакимзоданинг шеъриятига ҳамоҳангдир.

С. Айнийнинг «Хуррият марши» билан «Байналмилал марши» (1919) асарлари гоёвий мазмун жиҳатидан бир-бирига яқин туради ва бир-бирини тўлдиради. «Байналмилал марши» шеърида шоир бутун дунё меҳнаткашларига мурожаат қилиб, уларни эски дунё ўрнига янги дунё қуришга чорлайди. Жанговар публицистик руҳда ёзилган бу шеърдан С. Айнийнинг порлоқ келажакка, янги ҳаёт тантанасига ишончи уфуриб туради:

Уйғон, дунё ишчиси, тургил!

Яқинлашди ойдин кунлар.

Ёруғ дунёга чиқ, гайрат қил!

Кўп кўрдинг қоронғи тунлар.

С. Айний шеъриятида меҳнаткашларни ҳаётдаги янгиликлардан баҳраманд қилиш, ўқиб илм олишга даъват этиш гоёси илгари сурилади. Шоир «Мактаб марши», «Дорулмуаллимин марши» (1919), «Мактаб шарқийси» (1920), «Лоҳутий дили» (1927) каби шеърларида ёш авлодни янгиликларни ўрганишга, илм-маърифатни эгаллаб, янги замонга муносиб кишилар бўлиб етишишга чақиради.

Кўринадики, Ҳамза Ҳакимзода сингари С. Айний ҳам 20-йилларда давр талаблари даражасида туриб ижод қилган. Янги замоннинг бошланғич даври учун характерли бўлган янги мавзу ва янги гоёларни тараннум этган. Бу хусусият унинг 30—40-йилларда ёзилган шеърларига ҳам хосдир.

С. Айний 30-йилларда янги ҳаёт, маданий қурилиш, бахтли ёшлик, мактаб-маориф, дўстлик, устоз ва шогирд мавзуларида шеърлар ёзди, «Ёдгорлик» (1935) шеърлар тўпламини нашр эттирди. Шунингдек, С. Айний «Инсоннинг сув учун кураши» (1940) номли поэма ёзди. Унда Тожикистон меҳнаткашларининг асов

дарёларни жиловлаб, инсонга хизмат қилдириш соҳасидаги фидокорона меҳнати акс эттирилган. Сув ва инсон муаммоси образли тарзда ёритилган.

Ватан уруши даврида С. Айний ижодида жанговар публицистик рух янада кучайди. У бу даврда «Ўлим фашист кўппакларга!», «XX аср Чингизи», «Думсиз эшак», «Етти бошли дев», «Шерзод», «Сассиқ экан», «Ярадор йиртқичнинг жон талвасаси», «Она-Ватан», «Чин ва ёрқин тонг» каби сатирик асарлар, публицистик мақолалар, «Темур Малик», «Муқанна исёни» сингари тарихий очерклар яратиш билан бирга, ҳарбий мудофаа мавзусида «Қасос марши», «Ғалаба қўшиғи», «Қаҳрамон Ленинград», «Ҳой Москва» каби шеърлар ёзди. Уруш даврида турли рўзномаларда С. Айнийнинг 30 тача жанговар шеъри эълон қилинди.

Ватан урушидан сўнгги даврда С. Айний жаҳонда тинчлик учун кураш, меҳнат, халқлар дўстлиги мавзуларида шеърлар ёзди.

С. Айний «бир умр шеър ёзишга ҳаракат қилиб келган» (Асарлар, 1- том, 64- бет) ҳамда тожик ва ўзбек шеърияти хазинасига ўз ҳиссасини қўшган.

* * *

Маълумки, ҳозирги насримизнинг шаклланиб ўсиши, энг аввало, А. Қодирий ва С. Айнийнинг номи билан боғлиқдир. Адиблар халқ оғзаки ижодидаги ва мумтоз адабиётимиздаги наср анъаналаридан, шунингдек, жаҳон реалистик насри бойликларида баҳраманд бўлган ҳолда 20- йилларда ўзбек насрига асос солдилар, унинг илк намуналарини яратдилар. Агар ёзувчи Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларини яратиш билан ўзбек романчилиги мактабига асос солган бўлса, С. Айний «Бухоро жаллодлари» ва «Одина» қиссаларини ёзиш билан ўзбек қисса жанрини бошлаб берди.

С. Айний насрини ўзбек ва тожик халқлари ўтмиш ҳаётининг бадий тарихи дейиш мумкин. Чунки унда халқларимиз ҳаётига тегишли кўпгина муҳим масалалар, хусусан, ўтмиш жамиятидаги тенгсизлик, адолатсизлик, халқнинг ижтимоий зулмга қарши янги ҳаёт қуриш йўлидаги фаолияти акс этган.

С. Айний эпик турнинг қарийб ҳамма жанрларида асарлар яратган. Очерк ва публицистик мақолалар,

бадий лавҳа ва фелъетонлар, қисса ва романлар ёзган. Адибнинг «Аҳмад Дербанд», «Муқанна исёни», «Ажойиб одам», «Бахтсиз қизнинг бошидан ўтган қора кунлари» каби асарлари бадий очеркнинг ўзига хос намуналаридир.

С. Айнийнинг ўтмиш мавзуидаги очерклари далилларнинг ноёблиги ва бадий тасвирнинг аниқлиги билан характерланади. Адиб бундай очеркларида эски тузумни қоралаш билан бирга, халқимизнинг ўтмишда босқинчи ёвларга қарши олиб борган қаҳрамонона курашини муҳаббат билан тасвирлайди, ватанпарварлик ва қаҳрамонлиқни улуғлайди. Бу ўринда унинг Темур Малик ҳақидаги асари диққатга лойиқ.

С. Айнийнинг замонавий «Жаҳон гўзали» ва «Тарихий байрам» очеркларида озодликка чиққан кишиларнинг қувончи, ҳис-туйғулари жўшқин ифодаланган.

С. Айнийнинг «Она-Ватан», «Инсониятнинг тенг ярмиси», «Ярадор йиртқичнинг жон талвасаси», «Ҳар кун ҳайит эмас-ку, чалпак есанг», «Тарихни сохталаштирувчилар фош этилди», «Улугбек расадхонаси» каби публицистик мақолаларида халқимизнинг олижаноб фазилатлари, маданият ва илм соҳасида эришган ютуқлари тасвирланган.

С. Айний, айниқса, қисса ва роман жанрларида маҳорат кўрсатган. Унинг «Бухоро жаллодлари» (1922), «Одина» (1924), «Қулбобо ёки икки озод» (1928), «Эски мактаб» (1935), «Судхўрнинг ўлими» (1937), «Етим» (1940) каби қиссалари, «Дохунда» (1930), «Қуллар» (1934) романлари, «Эсдаликлар» (1949—1954) эпопеяси ана шундан далолат беради. Тўғри, бу асарларнинг ҳаммасини ҳам бирдек маҳорат билан яратилган деб бўлмайди, уларнинг айримлари (хусусан аввал ёзилганлари)да маҳоратнинг етишмаслиги билан изоҳланадиган нуқсонлар мавжуддир.

Шу нарса эътиборлики, адиб қиссадан қиссага, романдан романга ўтган сари унинг маҳорати ўса борган. «Бухоро жаллодлари»га нисбатан «Одина» қиссаси пишиқ бўлганидек, «Одина»га қараганда «Судхўрнинг ўлими» қиссаси гоёвий-бадий жиҳатдан устун туради. Ёки «Дохунда»га қараганда «Қуллар» романи ҳар жиҳатдан бақувват. Бундай ижодий эволюциянинг содир бўлишида, ёзувчининг камолотга етишишида унинг ҳаёт ҳақиқатини, устозлар маҳорати-

ни, айниқса, М. Горький анъаналарини ижодий ўзлаштириши ҳал қилувчи роль ўйнади.

С. Айний: «Горький ижоди менга жуда кўп нарсა ўргатди... менинг ёзувчи сифатида шаклланишимга асосий туртки бўлди. Кўпчилик китобхонларнинг диққатини тортган ва юксак мукофотга сазовор бўлган «Эсдаликлар»им бевосита улуғ ёзувчининг «Болалик», «Одамлар орасида» сингари асарлари таъсирида яратилди»,— деб ёзган эди.

С. Айнийнинг насрий асарлари мавзу ва маҳорат эътибори билан ҳар хилдир. Унинг «Бухоро жаллодлари» асари мемуар характериға эға, унда 1918 йил март ойида Бухорода юз берган халқ намойишидан сўнг амирликда кучайиб кетган зулм тасвири асосий ўринни эғаллаган. Адиб бу асарида амир ва унинг амалдорларининг нопоклигини, қабиҳлигини, жаллодларнинг ваҳшийлигини рўйирост кўрсатади.

Қисса сюжети жаллодларнинг ўзаро суҳбати, ўз бошидан кечирган воқеаларни ҳикоя қилиши асосига қурилган. Қиссада Ҳамроғавбоз, Қурбондевона, Қодирбоз, Ҳайдарча каби жаллодларнинг образи яратилган. Ёзувчи бу салбий типларнинг ўзаро суҳбатларини тасвирлаш орқали амирлик тузумининг яроқсизлигини очиб ташлайди.

Тўғри, «Бухоро жаллодлари» асарида меҳнаткаш халқнинг амирликка қарши норозилиги ва кураши етарли ёритилмаган, баъзи ўринларда натурализмға йўл қўйилган. Шунингдек, қиссанинг композицияси ҳам анча бўш ишланган. Булардан қатъи назар, «Бухоро жаллодлари» қиссаси С. Айнийнинг реалистик насрга ўтишида муҳим роль ўйнади. Унда йўл қўйилган нуқсонлар ёзувчининг кейинги асарларида тугатила борди.

С. Айний «Одина» қиссасида тожик ва ўзбек меҳнаткашларининг ўтмишдаги огир ҳаётини, бой ва амалдорлар зулмиға қарши норозилигини ва уларда сиёсий онгнинг уйғона боришини тасвирлайди. Асарнинг тасвир марказида қашшоқ тожик йигити Одинанинг машаққатли ҳаёт йўли туради. Адиб талқинича, бош қаҳрамон Одина жуда ёшлигида ота-онадан етим қолиб, Арбоб Камол номли бойнинг эшигида хизмат қилади. Одина кейинчалик бой хонадонидаги огир меҳнат ва ҳақоратларға чидолмай, Арбоб Камолнинг қўлидан қочиб кетади. Фарғонадаги пахта заводиға

ишга киради. Заводда ишлаб бир оз пул тўплайди, сўнгра ўз севгилиси Гулбибига уйланиш ниятида қишлоққа қайтади. Бироқ у муродига етолмайди. Чунки Одина қишлоққа қайтишда йўлда амир амалдорлари томонидан таланади. Қишлоққа қайтгач Арбоб Камолнинг таъқибига дуч келади ва яна қишлоқдан чиқиб кетишга мажбур бўлади.

Ёзувчи асарда Одинанинг бундай ачинарли қисмати мисолида ўша даврдаги меҳнаткашларнинг машаққатли аҳволини умумлаштириб кўрсатади. Бу ҳақда қиссанинг сўз бошисида Файзулла Хўжаев бундай ёзган эди: «С. Айний ўз повестида мутлақо ҳуқуқсиз бўлган ва шафқатсиз эксплуатацияга маҳкум этилган ўнлаб ва юзлаб меҳнаткашларнинг ҳаётини ҳаққоний равишда, ҳеч қандай бўямасдан тасвирлаб берди. Одина ва унинг хўжайини орасидаги муносабат ҳуқуқсиз ва камбағал халқ аҳволининг типик тасвиридир. Бундай ҳол Қоратегин сингари олис ерлардагина эмас, ҳатто муқаддас Бухоронинг ўзида ҳам мавжуд эди»¹.

Қиссада Одинадан ташқари Арбоб Камол ва Гулбиби образлари ҳам реалистик бўёқларда тасвирланган. Лекин асарнинг хотимаси муваффақиятли чиқмаган.

С. Айнийнинг «Эски мактаб» қиссаси автобиографик асардир. Унда С. Айний ўзининг болалик чоғларини, эски мактабда ўқиган йилларини хотирлар экан, эски мактабдаги схоластик ўқитиш усулини, ўқувчиларга тан жазоси (жисмоний жазо) берилишини қоралайди.

Садриддин Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими» қиссаси ғоявий-бадий етук сатирик асардир. Қиссада ўта хасис ва разил судхўр Қори Ишкамбанинг сатирик образи зўр маҳорат билан яратилган. Бу образ орқали ёзувчи текинхўр бойлар, судхўр ва очкўз шахслар устидан кулиб, китобхон қалбида уларга қарши нафрат уйғотади. Қиссада Қори Ишкамбанинг портрети сатирик бўёқларда чизилган.

«У ўрта бўйли, қорни катта, семиз, бўйни калта ва йўғон, боши ҳам катта ва сергўшт бир одам эди, бўйнининг йўғонлиги ва юзининг сергўштлиги шу даражада эдики, унинг гавдаси сув тўлдирилган мешдай текис кўринар эди. Агар унинг қалин соқоли ва сочи олиниб, кийимлари ечиб ташланса, нортуюнинг ошқозонига ўхшаб қолар эди, фақат фарқи шундаки, бу

¹. С. Айний. Одина, Москва, 1930, 4-бет.

туянинг ошқозонидан қаттароқ ва туси ҳам қизғишроқ бўлиб, ою куни тўлган семиз, туллаган кекса, бўғоз чўчқанинг худди ўзи бўлиб қолар эди».

Қори Ишкамба образи Шекспир, Бальзак, Мольер, Пушкин, Чехов, Гоголь каби буюк ёзувчиларнинг асарларида учрайдиган ўта хасис ва очкўз типлар билан бир қаторда туради. Чунки Қори Ишкамба образи жонли ва таъсирли қилиб яратилган, ҳақиқий салбий тип даражасига кўтарилган.

С. Айний қиссада Қори Ишкамбанинг разиллигини, хасис ва инсофсизлигини, очкўз ва ҳийлакорлигини фош қила оладиган типик воқеа ва сатирик бўёқларни, характерли бадий деталларни топа билган. Қори Ишкамбанинг инсоний қиёфадан маҳрумлиги — инсофсиз махлуқлиги, хасисларнинг хасиси эканлиги унинг ҳаракатларидан очиқ билинади. Қори Ишкамба шу қадар зикна ва хасиски, у ҳатто ҳафталаб ўз уйида овқатланмайди: бошқаларнинг овқатланиш пайтини пойлаб, уларнинг насибасига юзсизлик билан шерик бўлади. У ўз хотинларини ҳам алдайди, уларга ҳам солиқ солади, улар уйда дўппи тикиб топадиган даромадни ҳам пасткашлик билан ўзлаштиради. Қори Ишкамба ўз хонадонида гугурт ишлатишда ҳам, чироқ мойи сарфлашда ҳам, соч олдиришда ҳам ўта хасислик қилади. Бу ўринда, лоақал Қори Ишкамба билан сартарош диалогини эслайлик:

«— Бошқа одамлар ҳафта — ўн кунда соч олдириб турсалар, сиз икки ойда бир марта соч олдирасиз, устара ҳақини ҳам бошқалар берадиганнинг ярмисича бериб қочасиз...

— Мен хоҳ ҳафтада бир марта соч олдирай, хоҳ икки ойда бир, бунинг сизга ҳеч бир тегишлиги йўқ. Менинг сочим хоҳ ўсиб кетган, хоҳ ўсмаган бўлсин, сиз бир марта устара урасиз, узун соч учун икки марта устара ишлатмайсизки, меҳнатингиз ортиқ сарф бўлса. Агар мен соч олдириш ҳақини бошқалардан кўра камроқ берсам, бу тўғрида шикоят қилишга ҳаққингиз йўқ, чунки ўзингиз кўриб турибсизки, бошимнинг ярмиси сочсиздир ва сиз у ерга ҳеч бир устара урмайсиз».

С. Айний асарда Қори Ишкамба образи орқали текинхўрлик ва судхўрликни тугдирган амирлик тузумини аёвсиз фош қилади.

Қиссада адиб судхўр образини яратиш жараёнида меҳнаткаш халқ оммасининг машаққатли ҳаётини ҳам (оз бўлса-да) акс эттиради. Лекин асарда Қори Ишкамба асосан ҳасис, очкўз ва пасткаш шахс сифатида кўрсатилган, оқибатда унинг судхўрлик қиёфаси очилмай қолган.

С. Айнийнинг биринчи романи «Дохунда» бўлиб, унда ўзбек ва тожик халқларининг инқилоб арафасидаги заҳматли ҳаёти, уларнинг амирлик тузумига қарши олиб борган кураши акс эттирилган.

Асарда тасвирланишича, Бозор исмли камбағал яхши ҳаёт истаб Кўлобдан Ҳисорга кўчиб келади. Бироқ у қаерга бормасин, ўша тошу тарозига — оғир ҳаётга дуч келади. Бозор Ҳисорда Азимшоҳ қўлида ниҳоятда қийналиб тирикчилик ўтказади. Бозор ўлгач, бой унинг ўғли Ёдгорни эзишни давом эттира бошлайди. Натижада Ёдгор Азимшоҳ даргоҳидан қочади. Тоғ орасидаги гўзал Дараи Ниҳон қишлоғига бориб подачилик қилади. Кўп вақт ўтмай Азимшоҳ томонидан юборилган Алимардон ясовул Ёдгорни тутиб келади. Кейинчалик Ёдгор Азимшоҳдан қутулиш ва Дараи Ниҳонда қолган севгилиси Гулнорага етишиш ниятида сарбозликка ўтади. Аммо мақсадига ета олмагач, амир сарбозлигидан (аскарликдан) қочади. Бироқ тезда қўлга тушиб, зиндонга ташланади.

Романнинг кейинги бўлимларида Ёдгорнинг зиндондан озод қилиниши, Гулнор билан Ёдгорнинг топишиши, шунингдек, ер-сув ислоҳоти, қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш каби воқеалар тасвирланади.

Роман беш бўлимдан иборат. Асар композицияси мураккаб ва қизиқарли. Унда воқеалар кўпинча хронологик тартибда ҳикоя қилинмайди. Воқеа энг қизиқ жойидан бошланиб, сўнг унинг тафсилоти баён этилади.

Асарда бош қаҳрамон Ёдгор динамик образ сифатида талқин этилган. Ёзувчи Ёдгор характерининг шаклланиши, қаҳрамон онгининг аста-секин ўса бориши, натижада унинг янги ҳаёт курашчиси ва қурувчисига айланишини ишонарли қилиб тасвирлайди.

Ёзувчи Ёдгор ҳаётини халқ ҳаёти билан узвий боғлиқ ҳолда тасвирлайди. Шунинг учун ҳам бу романдан ўша даврдаги халқ ҳаёти ҳақида кенг маълумот олиш мумкин.

«Дохунда» романида ҳаётдаги қарама-қаршиликлар, ижтимоий тенгсизлик ва синфий кураш кенг акс эттирилган. Амирликда ҳукм сурган адолатсизлик аниқ ва типик деталлар воситасида фош этилган. «Бу гап тўғри,— деди бояги чўпон,— бир бой билан бир бечора орасида жанжал чиқса, ҳокимлар бойнинг тарафини оладилар. Бу иш менинг ўз бошимдан ўтди: Ниёзшоҳ сохта хатлар билан ерларимни тортиб олди. Шундан сўнг қози қолмади, ҳоким қолмади, раис қолмади — орқаларидан югурдим, арз-дод қилдим. Ҳаммалари мени уриб қувладилар. Лекин мен ҳам бўш келмадим, бугун қувласалар, эртасига яна бориб дод деявердим. Охирда ҳокимнинг ясовулбошиси менга: «Агар бунақа кунда келиб ҳокимхонани танг қилаверсанг, оч қирғи, отабезор деб сени зиндонга соламан, умрингнинг охиригача чириб ётасан», деди. Мен билдимки, ҳокимлар бойларнинг тарафида эканлар».

«Дохунда» романида Ёдгор, Гулнор, Абдуллаҳўжа, Мискинзода, Бозор, Сафар, Фотима каби ижобий образлар ва уларга қарама-қарши ҳолда Ёқуббой, амир Олимхон, Анвар пошшо, эшон Султонхон, Азимшоҳ, бой Мутти, Алимардон ясовул сингари салбий образлар яратилган. Романдаги персонажлар бир-бирига қарама-қарши бўлган икки лагернинг вакиллари бўлиб, адиб бу образларни реал акс эттира олган.

«Дохунда» романида Гулнор, Меҳримо, Феруза, Фотима, Тўтиой сингари хотин-қизлар образи ҳам анча кенг тасвирланган. Улар асарда ўз ўрни ва қиёфасига эга. Бироқ баъзи бобларда (хусусан, асарнинг тўртинчи қисмида) персонажлар ортиқча кўпайиб кетган. Умуман олганда, «Дохунда» романи 30- йиллар насрида ўз ўрнига эга.

С. Айнийнинг «Қуллар» номли монументал асари 100 йилдан кўпроқ даврдаги тарихий воқеаларни (қулларнинг уч авлоди ҳаётини) ўз ичига қамраб олган. Романда 1824 йилдан 1933 йилгача бўлган даврдаги халқ ҳаёти тасвирланган.

Асарда Бухоро амирлиги вақтидаги меҳнаткаш халқнинг бошидан кечирган оғир кунларнинг ёрқин картиналари яратилиб, қуллар ҳаётининг бутун даҳшатлари очиб ташланган.

«Қуллар» романининг асосий қаҳрамони халқ. Романда Раҳимдод, Гулсум, Гулфом, Фарҳод каби қул ва чўрилар; Сафарқул, Эргаш, Қулмурод, Ҳасан, Фотима сингари озод меҳнаткашлар образлари яратил-

ган, эзувчи ва эзилувчилар ўртасидаги синфий курашнинг турли кўринишлари тасвирланган.

Шундай қилиб, «Дохунда» асаридагига нисбатан «Қуллар» романида тасвирланган воқеалар доираси кенг, сюжетнинг ўсиш динамикаси кучли. Бу роман бадий жиҳатдан ҳам мукамал ишланган. Унда адибнинг образ (характер) яратишдаги маҳорати яққол кўринади. Чунки асардаги персонажларнинг аксарияти ўзига хос характерга эга. Бунда С. Айний халқ оғзаки ижоди материалларидан, хусусан, жонли халқ тили бойликларидан унумли фойдаланган. С. Айнийнинг ўзи таъкидлаганидек «Одина»да фольклордан деярли фойдаланмаган бўлса, «Дохунда»да бу нарса бор. «Қуллар»да фольклор материаллари, сўз ўйини ва ҳоказолардан кўплаб фойдаланилган.

Ҳақиқатан ҳам «Қуллар» романида халқ қўшиқлари, хусусан халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлари, халқ иборалари ва зарбулмасаллар тез-тез учраб туради. Романнинг дастлабки қисмида қафасга тушган қушдай нола қилган, ҳижронда ёрини орзиқиб кутган қул тилидан:

Додлама, додлама, дод саси галди,
Қаршининг чўлидан ёр саси галди.
Ўлкадан ўлкая ел каби юрсам,
Гунларнинг бирида ёр юзин гўрсам...
Додлама, додлама, дод саси галди,
Қаршининг чўлидан ёр саси галди.
Сайрасам, яйрасам кенг фазоларда,
Ёр ҳидин исласам хуш ҳаволарда.
Додлама, додлама, дод саси галди,
Қаршининг чўлидан ёр саси галди,—

деган қўшиқ берилган. Асарнинг сўнгги қисмида эса Некқадамнинг набираси Ҳасан ва унинг севгилиси Фотима тилидан деҳқонларнинг ер-сув ислоҳотидан хурсанд бўлганлигини акс эттирувчи қуйидаги шўх халқ қўшиғи берилган:

Фотима: Гул боғчада гулим бор-е,
Қўлимда булбулим бор-е.
Ҳасан: Бойлар нозин чекмайди-е,
Энди ерим-сувим бор-е.

Ҳар иккала мисолда ҳам халқ қўшиғи қаҳрамонларнинг руҳий дунёсига монанд қилиб ишлатилган. Шу сабабли бу қўшиқлар қаҳрамонлар кайфиятини кўрсатишга бевосита хизмат қилган.

Хуллас, «Қуллар» романи ўзида акс эттирилган воқеаларнинг кўлами, олга сурилган ғоянинг аҳамияти, композицион тузилиши, сюжет тўқиш ва характер яратиш санъати ҳамда бадиий тил эътибори билан адабиётимизда алоҳида ўрин эгаллайди.

С. Айнийнинг сўнгги йирик асари «Эсдаликлар»дир. «Менинг фикримча,— деб таъкидлайди С. Айний асарга ёзган сўз бошисида,— эсдалик ёзиш роман ва ҳикоялар ёзишдан қийинроқ бўлгани учун бу ишни кўпроқ тажриба олгунимга қадар қолдирган эдим. Чунки одам ўтган турмушни аниқ тарзда ўрганмагунча яшаб турган даврнинг қимматини етарли даражада тасаввур қила олмасди».

С. Айний бу йирик прозаик асарни яратиш билан тожик ва ўзбек адабиётида янги типдаги мемуар (хотиранома) жанрига асос солди.

С. Айнийнинг «Эсдаликлар» асари мумтоз адабиётимиздаги мемуарлар (масалан, Навоий, Бобур, Восифий, Аҳмад Дониш мемуарлари)дан тубдан фарқ қилади. Бу фарқ, аввало шундаки, «Эсдаликлар»да ҳаёт ҳақиқати, халқ турмуши аниқ тасвирланган. Ўтмиш жамиятидаги ижтимоий адолатсизлик ва сиёсий кураш кўрсатилган, халқ оммасининг тарихдаги буюк роли ҳаққоний ёритилган. Бунда С. Айний мумтоз адабиётимиздаги мемуарчилик анъаналарини ривожлантириш, М. Горькийнинг «Болалик», «Одамлар орасида», «Менинг университетларим» номли автобиографик асарларидан ижодий озуқланиш орқали эсдаликлар жанрининг етук, оригинал намунасини яратган.

«Эсдаликлар»нинг бош қаҳрамони Садриддин — ёзувчининг ўзидир. Асарда С. Айний ўзининг шахсий ҳаётига узвий боғлиқ ҳолда муайян даврнинг ижтимоий характеристикасини образли тарзда ифодалай олган. Бухоро амирлигидаги қишлоқ ва шаҳар ҳаётини, меҳнаткашларнинг жафоли турмушини, ўша даврдаги синфий тенгсизликни ва адолатсизликни, амир ва амалдорларнинг, реакцион руҳонийларнинг қиёфасини усталик билан тасвирлай билган.

«Эсдаликлар» тўрт қисмдан иборат. Биринчи қисмда Бухоро амирлиги ҳудудидаги қишлоқларнинг 1884—

1890 йиллардаги оғир ҳаётидан ёрқин картиналар чизилади. Ёзувчи ўтмиш ҳаётни қоп-қоронғи тунга ўхшатади. Шу билан бирга, бу қоронғи тунда милт-милт этиб ёниб турган юлдузлар ҳам борлигини унутмайди. Бошқача қилиб айтганда, адиб ўтмиш ҳаётни тасвирлар экан, уни бир томонлама, қора бўёқларда кўрсатиб қўя қолмай, аксинча қишлоқ аҳлининг Саид Умархўжа, Саидмуродхўжа, Тўтапошша, Гулом, Некқадам, Ҳабиба каби ижобий образларини яратиш орқали ўтмиш ҳаётдаги эзгу анъаналарни, ота-боболаримизнинг меҳнатсеварлик, маърифатпарварлик, ростгўйлик, болажонлик, меҳр-оқибатлик, дўстлик сингари фазилатларини ёрқин бўёқларда акс эттиради. Масалан, Садриддиннинг отаси Саидмуродхўжа образида меҳнаткаш халққа хос бўлган кўп фазилатлар ёрқин ифодаланган. Саидмуродхўжа ўзи иқтисодий ёрдамга муҳтож бўлса-да, қашшоқларга кўмаклашишни қанда қилмайди, одамларга беминнат яхшилик қилишни ўзи учун ҳам фарз, ҳам қарз деб ҳисоблайди. Ёзда деҳқончилик, қишда қосиблик қилиб оила тебратишга мажбур бўлган Саидмуродхўжа ўғлига «ўқишга шавқим зўр, қобилиятим ҳам бор эди, аммо тирикчиликнинг мажбурияти билан «Чала мулла» бўлиб қолдим. Лекин, «мен эришмаган мақсадга бошқалар эришсин» деб тоғангни, яна бир неча ёшларни мадрасага жойлаштирдим»,— дейди. Саидмуродхўжа иқтисодий жихатдан ночор яшасада, ўғли Садриддинни илмли-билимли қилиш учун бутун борлиги билан интилади.

Саидмуродхўжанинг жаҳолат ва нодонликка, адолатсизлик ва сохталикка қарши кураши ҳам ибратлидир. «Отам расмий муллалар, имомлар, қози ва раисларни ёмон кўрар, улардан баъзиларини нодон, баъзиларини ноинсоф ва золим деярди»,— деб ёзади С. Айний.

«Ёсдаликлар»нинг биринчи қисмида қишлоқ ҳаёти ҳикоя қилинган бўлса, иккинчи қисмида кўҳна Бухоро шаҳридаги (1890—1892 йиллардаги) мураккаб ҳаёт тасвирланади: амирлик тузумидаги қабоҳат, адолатсизлик, золимлик фош этилади. Меҳнаткаш халқ оммасининг мавжуд тузумдан норозилиги кўрсатилади. Мадрасалардаги ўқиш-ўқитиш тартиби қораланиб, дунёвий илмларни эгаллаш гоёси қўллаб-қувватланди.

«Ёсдаликлар»ни ўқир эканмиз, ўтган асрдаёқ ўзбек ва тожик халқлари вакиллариининг илгор рус мада-

ниятига қанчалик қизиққанликларини билиб оламиз. Асарда тасвирланишича, Аҳмад Дониш, мулла Туроб ва Пирак сингари халқ оммаси орасидан чиққан ақлли кишилар реакцион руҳонийларнинг таъна ва таъқибларига қарамай, рус халқи вакиллари билан дўст бўлишга, рус тилини ўрганишга интиланлар.

Асарда ўз даврининг пешқадам маърифатпарвар ва халқпарвар зиёлиси бўлган Аҳмад Дониш образи муҳаббат билан тасвирланган. С. Айний ўз дунёқарашининг Аҳмад Дониш асарлари, хусусан, унинг «Наводирул вақое» асари таъсирида шаклланганлигини мамнуният билан қайд этади ва Аҳмад Донишни ўз устози сифатида улуғлайди. С. Айний Аҳмад Донишни билимдонлиги, донолиги, дадил фикрлари, мардлиги, дунёқарашининг илгорлиги, ватанпарварлиги ва инсонпарварлиги учун ғоят қадрлаган.

Асарда Аҳмад Донишнинг ўзига хос характери ҳам аниқ қилиб кўрсатилган. Ҳар томонлама чуқур билим соҳиби бўлган бу аллома саёҳатни севган, турли касб эгалари билан дўстлашган. Шеъриятни, мусиқани, ашулани чуқур тушунган ва уларни жуда қадрлаган. Аҳмад Дониш зулм ва адолатсизлик билан асло келиша олмаган. Бинобарин, у золим амирни, текинхўр амалдор бекларни, нодон ва жоҳил муллаларни фoš қилувчи асарлар ёзган.

С. Айний «Эсдаликлар»ида ўша вақтдаги адабий ҳаёт ҳақида ҳам анча кенг маълумот беради. Бу жиҳатдан «Эсдаликлар»нинг учинчи қисми алоҳида ажралиб туради. Унда С. Айний ўзининг 1893—1896 йиллардаги шахсий ҳаёти, ижтимоий-иждодий фаолияти ҳақида, шунингдек, ўша даврдаги халқ ва мамлакат ҳаётининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида қизиқарли маълумотларни келтириш, мадраса ҳаётини ва разил судхўрларнинг кирдикорларини очиб ташлаш билан кифояланмайди. Балки бу қисмда муаллиф ўша даврда Бухорода яшаб ижод этган Таксин, Ҳайрот, Гулшаний, Зуфунун, Саҳбо, Шоҳин, Сомӣ, Бўстоний, Латифжон Маҳдум сингари шоир ва ёзувчилар ҳақида қимматли маълумотлар беради. Ана шунга кўра, «Эсдаликлар»нинг учинчи қисми ўзига хос шеъриятга ўхшайди. Масалан, асарда Абдулмажид Зуфунун ҳақида қуйидагича ахборот берилган: «Абдулмажид Зуфунун — юлдузлар илмида Аҳмад Донишнинг шогирди бўлиб, шеър ва адабиёт ҳамда Бухоро мадрасала-

рида ўқитиладиган бошқа расмий фанлар соҳасида ҳам маҳорат кўрсатган эди. У турли фан ва илмларни кўп билгани сабабли, замондошлари унга «Зуфунун» лақабини берган эдиларки, бунинг маъноси «фанлар эгаси» демакдир».

«Эсдаликлар»нинг тўртинчи қисмида XIX аср охири ва XX аср бошида Бухорода бўлиб ўтган ижтимоий воқеалар ҳикоя қилинади. Адиб яна ўз ҳаётига боғлиқ ҳолда Бухоро шаҳридаги мураккаб ҳаётни, синфий курашни, Россиядаги инқилобий воқеалар таъсирида ижтимоий турмушда юз берган ўзгаришларни, халқ оммаси сиёсий онгининг ўсишини батафсил тасвирлаб беради. Бунда адиб ҳаётдаги ижобий ўзгаришларни, халқнинг озодлик йўлидаги кураши манзараларини ҳаққоний акс эттирган. Шу билан бирга, 1918 йилги халқ ҳаракати (Колесов воқеаси)нинг ваҳшийларча бостирилиши, амирликдаги қонли зулм воқеаларини ҳам реалистик тарзда чизиб берган. Амир миршаблари (Абдурахмонбек ва Давронбек образлари)нинг кирди-корларини, дин-шариат пешволарининг мунофиқлигини фош этган.

С. Айний «Эсдаликлар»да халқ онгидаги ўсиш-ўзгаришларни кўрсатар экан, ўз онги ва дунёқарашидаги ўзгаришларни ҳам босқичма-босқич тасвирлаб беради. Ана шунга кўра, асарнинг дастлабки қисмларидаги Садриддиндан сўнгги қисмлардаги Садриддин онг-тушунча, дунёқараш, ҳаётий тажриба жиҳатидан жиддий фарқ қилади...

«Эсдаликлар»нинг дастлабки қисмида Садриддин инсон қувончига ҳам, қайғусига ҳам шерик бўлишга интилувчи, ўз меҳнати билан одамлар мушкулени осон қилишдан ҳузурланувчи содда, беғубор, тўғри сўз бола сифатида гавдаланади. Бунда ёзувчи болаларнинг ўзига хос характери, бола психологиясини усталик билан акс эттирган.

Садриддин мадрасада ўқиш учун қишлоқдан Бухорога келгач, аввало янги ҳаётга (шаҳар ҳаётига) ўрганомай тезда қийналиб қолади. Сўнгга у шаҳар ҳаётига кўникади, бу ҳаёт унинг одамлар ва воқеалар ҳақидаги тасаввурларини ўзгартириб юборади. У воқеалар довомида ўсади. Натижада Садриддин ўз даврининг халқпарвар, адолатпарвар илғор зиёлиси сифатида китобхон кўз ўнгида ёрқин гавдаланади.

Бош қаҳрамон Садриддин «Эсдаликлар»нинг ҳар

тўрттала қисмида ҳам фаол иштирок этади ва кўп ўринларда воқеаларнинг марказида туради. Садриддин образи жонли ва ишонарли чиққан. Адиб Садриддин образи орқали халқ ҳаётидаги катта ўсиш-ўзгаришларни, хусусан, халқ зиёлисининг шаклланиш жараёнини умумлаштириб кўрсатиб берган.

«Эсдаликлар»нинг ҳар бир қисми ўзича мустақил, тугал асар. Шу билан бирга, улар ўзаро узвий боғлиқ. «Эсдаликлар»нинг барча қисмларини Садриддин образи, шунингдек, халқ образи бирлаштириб туради. Зотан, ёзувчи ўз ҳаётини халқ ҳаёти фонида акс эттиради. Ана шунга кўра, «Эсдаликлар»да меҳнаткаш халқ образи, унинг ўтмиш оғир ҳаёти, орзу-истаклари, озодлик ва бахтли ҳаёт учун интилиши, амирлик тузумига бўлган нафрати, кураши каби муҳим масалалар тасвири ёзувчининг диққат марказида туради. Асарда халқ образи, халқ психологияси, халқнинг куч-қудрати ҳаққоний акс эттирилган. Меҳнаткаш халққа муҳаббат ва самимий ҳурмат руҳи билан суғорилган бу асарда ёзувчи халқ ҳаётини иложи борица кенг қамраб тасвирлашга интилган. «Эсдаликлар»да икки юздан зиёд персонажнинг тасвирланиши ҳам бежиз эмас, албатта.

«Эсдаликлар»да меҳнаткаш халқ вакиллариининг ранг-баранг образлари берилган. Садриддиннинг отаси Саидмуродхўжа, устози Аҳмад Дониш, дўстлари Ҳабибий ва Пирак, мулла Туроб ва мулла Омон, Лутфулла полвон, доно кампир Тўтапошша, ўз даврининг илғор фикрли кишилари Ҳайрот, Zufунун, Тақсин, Латифжон, Маҳдум, Гулшаний, Мирзо Саҳбо, Сами Бўстоний, Шоҳин каби шоир, ёзувчи ва маърифатпарвар зиёлилар; сеvimли халқ ҳофизини Ҳожи Абдуазиз, кўпни кўрган нуроний чол Ғулом Некҳадам, Абдуллахўжа, уста Амаки (Устахўжа), мулла Бурҳон, Пошшоҳон каби ижобий образлар шулар жумласидандир.

«Эсдаликлар»да жонли ва табиий қилиб тасвирланган талайгина салбий образлар ҳам бор. Қонхўр Саид Олимхон, бераҳм миршаб Абдурахимбек, Давронбек, вобкентлик амалдор ва бошқа салбий образларни яратиш билан С. Айний ҳукмрон табақаларнинг турли қатламлари ҳаётини кўрсатган, амир ва амалдорларни, судхўр бойларни, жоҳил руҳонийларни аёвсиз фош этган. Шу тариқа амирлик тузумининг ва умуман ҳукмронлик жамиятининг яроқсизлигини образли тарзда очиб берган. Битта мисол: айбсиз-айбдор Шукур разил

амалдорнинг адолатсизлиги устидан раисга шикоят қилади. Раис эса «Бу дардингга даво топиш менинг қўлимдан келмайди. Биз шундай замонда яшаб турибмизки, ҳеч ким бировга ғамхўрлик қилмайди ва қилолмайди. Золимларнинг зулмидан ҳокимларга, ҳатто амирнинг ўзига ҳам шикоят қилишнинг фойдаси йўқ», деб жавоб беради.

«Эсдаликлар»нинг яна бир муҳим фазилати шундаки, унда ўзбек ва тожик халқларининг тарихи, этнографияси, урф-одатлари, миллий хусусиятлари, шунингдек, диёримиз табиатига ва деҳқончилигига доир қимматли маълумотлар кўп ва улар асарнинг асосий гоъвий мазмунига узвий боғлиқ ҳолда қизиқарли қилиб ифодаланган. Асар тил, услуб, сюжет ва композиция жиҳатидан ҳам пухта ёзилган. Муаллиф халқ жонли тили ва фольклор бойликларидан унумли фойдаланган. Шу сабабли асарда халқ ҳикматлари, халқ мақол ва маталлари, чиройли ўхшатиш ва сифатлашлар тез-тез кўзга ташланиб туради.

Қисқаси, С. Айнийнинг «Эсдаликлар»и гоъвийбадий жиҳатдан юксак асар бўлиб, унинг маърифий ва эстетик-тарбиявий аҳамияти катта. Зеро, машҳур адиб Леонид Леонов «Эсдаликлар» ҳақида фикр юритиб: «Айнийнинг бу асари бадий умумлаштиришлари, фикр-мулоҳазаларининг чуқурлиги ва ҳикматомузлиги, юксак санъаткорлик маҳорати билан бизнинг умумиттифоқ адабиётимизда улкан ҳодиса бўлди»,— деб ҳақ гапни айтган эди.

Хулоса қилиб айтганда, С. Айний ҳозирги замон ўзбек адабиётининг, хусусан, янги насримизнинг шаклланишига, ўсишига катта ҳисса қўшди. Зотан, С. Айний насри тожик адабиётининггина эмас, ўзбек адабиётининг ҳам таркибий қисмидир. Шунга кўра, ўзбек насрини С. Айний асарларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. С. Айнийнинг насрдаги анъаналари Ойдин, П. Турсун, Ҳ. Ғулом, Мирмуҳсин, М. Исмоилий, О. Ёқубов, Шухрат, П. Қодиров каби адиблар томонидан давом эттирилди ва ижодий ривожлантирилмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбек совет адабиёти тарихи, 1-том, Тошкент, «Фан», 1967.
2. Н. Раҳимов. Садриддин Айний (маҳоратига доир), Тошкент, «Фан», 1970.
3. С. Айний замондошлари хотирасида, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.

4. М. Ҳасанов. Айний гулшани, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.
5. Ўзбек совет адабиёти тарихи, Тошкент, «Ўқитувчи», 1990.
6. М. Қўшжонов. Айний бадиатининг эволюцияси. Тошкент, «Фан», 1988.

М а т н

Садриддин Айний. Асарлар (саккиз томлик), 1—8- томлар, ЎзССР
Давлат бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1963—1967.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

(1894—1938)

Улуғ реалист адиб Абдулла Қодирий бадиий ижод оламида ёрқин юлдуздир. У ўзбек романчилигига асос солиб, адабиётда катта янгилик яратган, адабиётимизнинг савиясини кўп даражада баландликка кўтарган. Бинобарин, у ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихида фахрли ўринни эгаллайди. Қодирийшунос олим Иззат Султонов: «Абдулла Қодирийнинг асарлари бадиий маҳорат намунасидир. Бу асарларда асосий ғоя доимо яққол ифода қилинади, одамлар ва уларнинг ҳаёт шароити худди «кўз олдимизда тургандек» тасвир этилади, бу асарларнинг сюжети доимо қизиқарли, тили бой ва ширали. Бу асарларнинг халққа манзур бўлгани бежиз эмас»¹,— деб ёзган эди. Ойбек эса: «Абдулла Қодирийнинг насри биринчи навбатда ғоятда ҳаётийлиги билан ажралиб туради. Қодирийнинг тилидан унинг халқнинг бой ва ажойиб тилини ғоятда яхши билганлиги яққол сезилади; унинг романлари ана шундай гўзал тил билан ёзилган. У тугма эпик ёзувчи, кенг кўламдаги мастер, юксак маънодаги реалист санъаткор эди»²,— деб қайд этган эди.

Абдулла Қодирий (Жулқунбой) 1894 йилда Тошкентда камбағал деҳқон оиласида туғилди, Аввал эски мактабда, сўнгра «Русско-туземная школа»да ўқиди. Бойлар қўлида мирзо (котиб) бўлиб ишлади. Деҳқончилик билан шуғулланди. «У ақлий меҳнат кишиларига ҳар маҳал ҳам насиб бўлавермайдиган даражада жисмоний меҳнатга ўч киши эди»,— деб ёзган эди Ойбек.

¹ Иззат Султонов. Ёзувчи Абдулла Қодирий ҳақида. «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1956, 28 октябрь.

² Ойбек. Тугма адиб, «Фан ва турмуш» журнаלי, 1967, 7-сон, 23-бет.

Абдулла Қодирий 1909 йилдан бошлаб бадиий-ижодий иш билан шуғуллана бошлади. Дастлаб кичик-кичик шеърлар, мақолалар, ҳажвий асарлар ёзди. У 1917 йилдан аввалги даврда «Аҳволимиз», «Миллатимга» сингари шеърлар, «Бахтсиз куёв» (1914), «Жувонбоз» (1915) каби пьесалар, «Улоқда» (1915), «Жинлар базми» (1916) ва бошқа ҳикоялар ёзиб, эски реакцион урф-одатларни, қолоқлик ва жаҳолатни танқид қилди. Китобхонларни эзгуликка, илм-маърифатга ундади. «Аҳволимиз» шеърида шоир халқ ва юрт тақдирини кўзлаб қуйидагича ёзади:

Кўр бизнинг аҳволимиз, гафлатда қандай ётамиз,
Жойи келган чоғида виждонни пулга сотамиз.
Ўғлимизга на одаб, на фан, на яхши сўйламак,
На худонинг буйруғи бўлган илм ўргатамиз...
Келингиз, ёшлар, зиёлилар, бу кун гайрат қилинг,
Ухлаганларни агар Қодир эсак уйғотамиз.

А. Қодирий ижодида демократик, халқпарварлик мотивлари акс этиб турган. Унинг «Бахтсиз куёв» драмасида ҳам бу хусусият очик кўринади. Драмада бойларга тақлид этиб катта тўй қилган ва натижада қарзга ботиб бахтсизликка учраган камбағал йигитнинг фожиаси ҳикоя қилинади. Асарда синфий тенгсизликни — бойлар билан хизматкорлар ўртасидаги ижтимоий тафовутни образли тарзда очиб беришга ҳаракат қилинган. Камбағал йигит Солиҳ ўз хўжайинидан оғир шартлар билан пул қарз олиб, тўй қилади, уйланади. Бироқ Солиҳ қарзни ўз вақтида тўлай олмайди. Оқибатда унинг ҳовли-жойи қарз эвазига бойга ўтадиган бўлади. Ёш келин-куёв бу кулфатга чидай олмай, ўзларини ўзлари ҳалок қилишади. «Бахтсиз куёв» драмасида ёш ижодкор камбағал хизматкор, судхўр бой, домла-имом образларини яратишга интилиб, маълум ютуқларга эришган. Бироқ асарда ҳаётдаги ижтимоий тенгсизлик сабабларини, шунингдек, образлар характерини очишда маҳорат етишмай қолган. Абдулла Қодирий ўз устида жиддий ишлаш, ҳаётни ва устозлар маҳоратини синчиклаб ўрганиш орқали изланиш даврида йўл қўйган бундай нуқсонлардан қутула боради ва кўп ўтмай истеъдодли адиб сифатида танилади. Абдулла Қодирий адабий-ижодий ишга зўр масъулият билан қарайди. Шунга кўра, бадиий асар ёзишда ҳаёт ҳақиқатини яқиндан туриб пухта ўрганиш-

га алоҳида эътибор беради. Ана шу мақсадда кўп жойларни яёв кезиб чиқади, турли тоифа одамлар ҳаётини синчиклаб тадқиқ этади. Абдулла Қодирий «Мен турмушда кўрмаган, билмаган нарсам ҳақида ҳеч нарса ёзмайман, ҳар бир асаримнинг ёзилишига турмушда учраган бирор воқеа сабабчи бўлади»,— деган эди.

Абдулла Қодирий ҳаёт ҳақиқатини ўрганишга қанчалик катта аҳамият берган бўлса, уни бадий ҳақиқатга айлантиришга ҳам шунчалик эътибор билан қараган. У бадий гўрликка, маҳоратсизликка қарши адабиётда шакл ва мазмуннинг бирлиги ва етуклиги учун изчил курашади. Ўз асарларига ҳеч бир эринмасдан сайқал ва жило беради. Сўз ва ибораларни тежаб-тергаб, ўрни-ўрнида маҳорат билан ишлатади.

Абдулла Қодирий 1917 йилдан сўнг дастлаб журналистика соҳасида ишлади. 1923 йилдан бошлаб биринчи ўзбек сатирик журнали «Муштум»га муҳаррирлик қилди. Фельетон, мақола ва ҳажвий ҳикоялари билан «Муштум» журналида фаол қатнашди.

Абдулла Қодирий ижоди янги замон талабларига мос равишда мавзу жиҳатдан ҳам, ғоявий-бадий жиҳатдан ҳам йил сайин тобора ўса борди. Адибнинг 1924 йилда Москвага бориб, Давлат журналистика институтида таҳсил кўриши Абдулла Қодирий ижодида муҳим аҳамият касб этди. А. Қодирий Москвадан қайтгач, яна матбуот соҳасида ишлади, ижодий иш билан банд бўлди.

Абдулла Қодирий рус тилини мукаммал билган. У 1927—1930 йилларда русча-ўзбекча луғат тузишда¹, рус тилидаги дарсликларни ўзбек тилига таржима қилишда фаол қатнашган. А. П. Чехов, Н. В. Гоголь, Марк Твен, Эмиль Золя, Дени Дидро, Алфонс Додэ каби ёзувчиларнинг бир қанча асарларини ўзбек тилига ўгирган.

Абдулла Қодирий рус реалистик адабиётини севиб мутолаа қилган. Л. Н. Толстой, Н. В. Гоголь, А. П. Чехов, А. М. Горький, Алексей Толстой сингари бадий ижод кишиларидан хусусан, ёрқин характер яратишни, психологик таҳлил маҳоратини ижодий ўрганган.

¹ Зокир Маъруфов. А. Қодирий — луғатчи. «Шарқ юлдузи» журнали, 1966, 4-сон.

№ «Мумтозлардан таълим олиш — ўсиб юксалишимизнинг гаровидир»,¹ — деган эди Абдулла Қодирий. У «Майда ҳикоялар ёзганда сўзни қандай тежаш керак» (1936) мақоласида А. П. Чехов маҳоратининг «сир»ларига доир қимматли фикрлар билдирган ва Чехов ижодини ибрат мактаби сифатида таърифлаган, таҳлил этган.

А. Қодирий Чеховнинг «Хамелеон», «Олчазор», Н. В. Гоголнинг «Уйланиш» асарларини ўзбек тилига биринчи бўлиб таржима қилган. Аммо Абдулла Қодирийнинг ижодий камолатида унинг ўзбек мумтоз адабиётидан, халқ оғзаки ижодидан олган сабоқлари асосий ва ҳал қилувчи роль ўйнаган. У ўзбек адабиётидаги очерк, ҳикоя, қисса ва роман жанрларининг бир қанча етук намуналарини яратган. Адибнинг «Ғирвонлик Маллабой ака» очеркида фидокорона меҳнат қилиб катта обрўга эришган оддий колхозчи — янги типдаги деҳқон образи муҳаббат билан яратилган. Очеркда тасвирланишича, ғирвонлик деҳқонлар янги даврга келиб пахтачиликни машиналаштириш билан боғлиқ бўлган кашфиётлар яратиш даражасигача кўтарилади-лар.

Очеркда пахтачиликдаги «шахмат усули»нинг ихти-рочиси ғирвонлик деҳқон Маллабой ака образини яратиш орқали пахтачиликнинг истиқболи янги усулни жорий этишда, техникадан унумли фойдаланишда деган гоя олға сурилган. «Хаммангиздан яширин эмас, — дейди Маллабой ака, — сизнинг эски кетмон усулингиз одамдан икки баравар куч сарф этишни талаб қилади. Менинг шахмат усулимда аксар ишни от ва машина бажарганидек, киши кучини сизникдан тўрт баравар кам талаб қилади. Ҳосилга келганда эски усулдан кам унум бермайди. Менга ишониб, янги усулга ўтишингизни талаб қиламан».

Очерк қаҳрамони Маллабой Боқибоев Ўзбекистон-нинг донгдор пахтакорларидан бири. А. Қодирий бу образни яратиш билан ҳаётдаги янгиликларни, илғор иш усулларини тарғиб этган. Демак, ёзувчи замон билан мустаҳкам алоқада бўлган. Бу фикрни адибнинг ҳикоячилиги ҳам тасдиқлайди. Адиб ҳикоячилигида ҳозирги замон мавзуси — эскиликни фош этувчи,

¹ А. Кадыри. Учеба у классиков — залог нашего роста. Газета «Литература Средней Азии», 1935, 21 ноябрь.

янгиликни қўллаб-қувватловчи новеллалар асосий ўринни эгаллайди. Ёзувчи ўзининг «Калвак Маҳзумнинг хотира дафтарида», «Тошпўлат тажанг нима дейди?», «Ширвон хола нима дейди?», «Тинч иш» каби сатирик ҳикояларида эскилик қолдиқлари устидан, янги ҳаётнинг моҳиятига тушунмай тажанг бўлган чапанилар, бекорчи-дангасалар устидан қаттиқ кулади. Калвак Маҳзум каби жоҳил руҳонийларнинг иккиюзламанилиги ва текинхўрлигини фош этади.

А. Қодирий ўз ҳикояларида янги типдаги ижобий қаҳрамон образини яратишга ҳаракат қилади. «Шубҳа» (1935) ҳикоясидаги ишчи Тўйчибоев образи ана шу ҳаракатнинг самарасидир. Ҳикояда 30- йиллар бошидаги қишлоқ ҳаёти, синфий кураш акс эттирилади. Колхозга суқилиб кириб олган ёт унсурлар янги ҳаётни зимдан бузмоқчи бўладилар. Жиноят устига жиноят қиладилар. Лекин анча вақтгача жиноят изи топилмайди. Жиноятнинг ким томонидан содир қилинганлиги сир бўлиб қолаверади. Бу ишни текшириш учун райондан келган комиссия бирор хулосага келолмайди. Охир-оқибатда шаҳардан қишлоққа, дўсти Зухуровни- кига меҳмон бўлиб келган Тўйчибоев шубҳа остида қолади. Воқеа давомида бу шубҳа ўринсиз бўлиб чиқади. Ҳикоя сўнггида Солиҳ, Холиқов сингари ёт унсурлар қўлга тушади.

«Шубҳа» ҳикояси тил ва композицион қурилиш жиҳатидан ҳам пухта ишланган. Унда, хусусан, воқеа ечимини сир сақлаш усулидан усталик билан фойдаланилган.

Умуман олганда, А. Қодирий ҳикоялари давр талабларига мослиги, ғоявий мазмуннинг аниқлиги, характер (образ)ларнинг жонли ва табиийлиги, бадий пишиқлиги, кулгининг кучлилиги, халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланилганлиги билан ажралиб туради. Бу хусусиятлар А. Қодирийнинг «Обид кетмон» (1934) қиссасига ҳам хос. «Обид кетмон» — ўзбек адабиётида жамоа хўжалиги қурилиши мавзусида ёзилган биринчи йирик насрий асардир. Унда ўзбек деҳқонларининг жамоа хўжаликка уюшиш жараёни «Четан» жамоа хўжалигининг тузилиши ва ўса бориши мисолида очиб берилади.

Асарда жамоалаштириш давридаги қийинчиликлар, якка хўжалик ҳаётига одатланиб қолган деҳқонларнинг жамоа хўжалигига кириш жараёни, улардаги иккила-

нишлар, жамоа ҳўжалиги тузиш вақтида йўл қўйилган хатоликлар, душманларнинг игвогарликлари акс эттирилган. Асарда колхоз — баракадир, колхоз йўли — тўғри йўлдир, деган гоя бадий тарзда ифодаланган.

Асарнинг бош қаҳрамони Обид ўртаҳол деҳқонлардан. У аслида шаҳардан қишлоққа этикдўзлик қилиб чиққан қашшоқ, майда косиб бўлган. Обид қишлоқда Холмирза ака деган ўртаҳол деҳқоннинг қизига уйланади. Ҳалол меҳнат қилади. Кейинчалик у қайнатасидан мерос қолган беш таноб ерни тўқай ерлар ҳисобига кенгайтиради, натижада унинг ўзи ҳам ўртаҳол деҳқон бўлиб олади. Обид ниҳоятда сергайрат, меҳнатсевар, тадбирли ва тажрибали киши. У ўзининг бундай ҳислатлари билан якка ҳўжалик вақтидаёқ одамлар ўртасида танилади ва Обид кетмон лақаби билан машҳур бўлади. Обид колхозда сидқидилдан меҳнат қилади ва кейинчалик колхоз раиси этиб сайланади. Обид ўзининг кўпгина фойдали тадбирлари билан колхоз ҳўжалигини мустаҳкамлашга ҳисса қўшади.

Абдулла Қодирий «Обид кетмон» асарида ҳам ўзининг хилма-хил характерлар яратишга моҳир санъаткор эканлигини кўрсатди. Қиссадаги асосий образлар (Обид кетмон, Берди татар, Рафиқов, Усмон полвон, Хатиб домла, Муҳсин домла) ҳам, эпизодик образлар (Холмирза ака, Собиров, Мирвали банги, Абдужалилбой, Султонқул, Хуббибой) ҳам ўзларига хос характер, ўзларига хос фаолият ва индивидуал хусусиятларга эга. Айниқса, қишлоқнинг икки муллasi — Хатиб домла билан Муҳсин домла образи санъаткорона тасвирланганлиги билан диққатни ўзига жалб қилади. Қиссада қишлоқ руҳонийларининг икки хил типини яратилган. Хатиб домла Муҳсин домлага нисбатан кўпроқ сатирик планда тасвирланган. Муҳсин домла эса бирмунча ижобийроқ қилиб кўрсатилган. Адиб бу икки мулла характерини очар экан, ўз фикрини уларнинг «бири тулки, бири кулги» деб яқунлайди.¹

«Обид кетмон» қиссасининг тили бой, ёзувчи ўз нутқида ҳам, персонажлар нутқида ҳам жонли халқ тилидан, мақол ва фразеологик бирикмалардан унумли ҳамда ўринли фойдаланган.

Абдулла Қодирийнинг бадий ижод оламидаги буюк хизмати шундаки, у ўзбек адабиётида биринчи бўлиб роман жанрига асос солди. У наинки, ўзбек романчили-

гини, балки, умуман, Ўрта Осиё халқлари романчилигини ҳам бошлаб берди. Бу ҳақда машҳур шарқшунос олим Е. Э. Бертельс ҳам, дунёда бешта, яъни француз, инглиз, рус, немис ва ҳинд романчилиги мактаблари борлигини... энди олтинчиси, яъни ўзбек романчилиги мактаби пайдо бўлганини, бу мактабни Абдулла Қодирий яратганини алоҳида таъкидлайди.

Абдулла Қодирий асарлари ўзбек романчилигининг дастлабки маҳсулотлари сифатидагина эмас, балки бу жанрнинг етук намуналари сифатида ҳам қимматлидир. Кўпгина ёзувчи ва адабиётшунос олимларнинг тан олишича, Абдулла Қодирий романлари, хусусан «Ўтган кунлар» асари ўзбек насри ҳозиргача забт этган биринчи юксак чўққидир. Шуниси характерлики, 20-йилларда юзага келган «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари ҳозирги кунда ҳам китобхонларни ўзига тобора кўпроқ мафтун этмоқда. Ҳар иккала роман нафақат бизда, балки чет элларда ҳам машҳурдир. Биргина мисолни эслайлик. Маълумки, «Ўтган кунлар» романи 1968 йилда Германияда, Берлин шаҳрида «Тошкентлик севишганлар» номи билан немис тилида нашр этилган эди. Бу китобда илова тарзида немис адабиётшунос олими Ниота Туннинг Абдулла Қодирий ижоди ҳақидаги мақоласи берилган. Мақолада «Ўтган кунлар» сўз санъатининг ажойиб намунаси сифатида юксак баҳоланган. Олим «бу роман ҳозирги китобхонларга ҳам эмоционал таъсир кўрсатади. Асарни муаллиф «биринчи тажриба» деб атаса ҳам аслида у Абдулла Қодирийга ўзбек адабиёти тарихида мустаҳкам ўрин олиш ҳуқуқини беради»,— деб ёзган.

Дарҳақиқат, Абдулла Қодирий романларининг бу даражада китобхонлар қалбига кириб боришининг боиси нимада? Адиб романлари ўзининг қандай хусусиятлари билан китобхонлар оммасини қойил қолдирмоқда? Бу саволга жавоб бериш учун ҳар иккала роман ҳақида ҳам алоҳида-алоҳида тўхталиш лозим бўлади. Аввало «Ўтган кунлар» ҳақида.

Маълумки, Абдулла Қодирий 1919 йилдан бошлаб «Ўтган кунлар» романи учун материал йиғишга ва уни ёзишга киришган. 1922 йилда «Инқилоб» журналида романдан дастлабки парчалар эълон қилинган. Сўнгра романнинг ҳар бир бўлими алоҳида-алоҳида китобча (I бўлим — 1924, II бўлим — 1925, III бўлим — 1926 йилда) ҳолида нашр этилган.

«Ўтган кунлар» инсонпарварлик, адолатпарварлик, вафодорлик, қаҳрамонлик, золимларга ва хиёнатчиларга чексиз нафрат руҳи билан сугорилган романдир. Унда халқимизнинг XIX аср ўрталаридаги ҳаёти, орзу-истаклари зўр маҳорат билан тасвирланган.

Романда феодал хон ва беклар ўртасидаги ўзаро урушлар қаттиқ қораланган. Адиб қора чопонлилар билан қипчоқлар ўртасидаги ўзаро қирғинларни, Қўқон хонлиги билан Тошкент беклиги ўртасидаги тарафкашлик жанглари тасвирлар экан, бу уруш ва қирғинлардан золим ҳукмдорлар, фитначи беклар ўз қора ниятларини амалга ошириш учун фойдаланганликларини кўрсатиб беради. Асарнинг, айниқса «Тошкент устида қонли булутлар», «Тошкент қамалда», «Азизбек», «Мусулмонқул», «Қиргин» каби бобларида ўзаро қирғинларнинг, тарафкашлик жанглари келиб чиқиш сабаблари ҳам, уларнинг мамлакат ҳаётини издан чиқариб, халққа етказган зиён-заҳматлари ҳам моҳирона тасвирланган.

«Ўтган кунлар» романида адолатсиз тузумнинг одамни инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этиб, уни турли жабру ситамларга мубтало қилиши, эски реакцион урф-одатларнинг яроқсизлиги яққол кўрсатилган. Ёзувчининг моҳирлиги аввало шундаки, у воқеаларни четдан туриб қуруққина баён этиб қўя қолмайди. Аксинча, ўтмишнинг ёрқин манзараларини яратиш йўли билан китобхонни тасвирланган ўша ҳаёт ичига олиб киради.

Тошкентлик савдогар йигит Отабек билан маргилонлик оқила қиз Кумушбиби ўртасидаги севги саргузашти роман сюжетининг асосини ташкил этади. Бироқ ёзувчи севги саргузаштини тасвирлаш билангина kifояланиб қолмайди. Балки бу икки ёшнинг севгиси мисолида ўша даврнинг ижтимоий-сиёсий муҳитини ёритиб беради. Отабекнинг Маргилонга бориб, Кумушбибига уйланишини, бу икки ёш қалбнинг бир-бирларига бўлган самимий муҳаббатини, уларнинг эски урф-одатлар ва қора ниятли шахслар қаршилигига дуч келиб, руҳан эзилишларини, ҳижрон ўтида ёнишларини, кундошлар ўртасидаги можароларни ўша давр ижтимоий ҳаёти билан, хонлик ва беклик ўртасидаги ўзаро можаролар, сарой фитналари натижасида меҳнаткаш халқ бошига тушган кулфатлар билан боғлиқ ҳолда тасвирлайди.

Абдулла Қодирий романда типик образлар яратишда зўр маҳорат кўрсатди. Романдаги ҳар бир персонаж ва ҳар бир эпизод асарнинг узвий бир қисмини ташкил қилади. Уларнинг ҳар бири асар сюжети тараққиётида ўз ўрнига ва ўз вазифасига эга. Асардаги Отабек, Кумушбиби, Юсуфбек ҳожи, Зайнаб, Ўзбек ойм, Ҳасанали, Офтобойим, Мирзакарим қутидор, Ҳомид каби асосий образларгина эмас, шу билан бирга, Хушрўйбиби, Тўйбека, Ойболдоқ. Жаннат кампир, Саодат, уста Олим, Нусратбек сингари эпизодик образлар ҳам китобхон ёдида узоқ вақт сақланади. Адиб образлар характери билан индивидуаллаштирган. Шунинг учун ҳам ҳар бир образнинг ўзига хос маънавий қиёфаси, хатти-ҳаракати, хулқ-атвори ва ташқи кўриниши ёрқин намоён бўлган.

Ёзувчи «Ўтган кунлар»нинг бош қаҳрамони Отабек образи орқали ўша даврнинг илғор гоёларини илғари сурган. Унда Отабек хонлик тузумини қоралайди. У она-Ватанини севади, унинг сиёсий, иқтисодий ва маданий жихатдан тараққий этишини истайди. Шу нуқтаи назардан у феодал ва беклар ўртасидаги ўзаро бемаъни урушларни қоралайди. Отабек ўша даврда ҳукмрон бўлган реакцион урф-одатлар билан ҳам келишолмайди, уларга қарши туради. У эркин муҳаббат тарафдори. Отабек севгилиси Кумушбиби билан бирга бўлгандагина ўзини бахтиёр ҳис этади. «Ота-она орзуси» туфайли олган иккинчи хотини — Зайнаб қаршисида эса «ўзини жонсиз ҳайкалдек сезади». Бироқ шундай пайтларда ҳам у ўзининг кучли иродасини, Кумушбибига бўлган самимий муҳаббатини, ҳурматини намоиш қилади. Ёзувчи Отабек билан Кумушбиби, Отабек билан Зайнаб, Кумушбиби билан Зайнаб ўртасидаги муносабатларни тасвирлаш орқали бурч ва ҳиссиёт, севги ва ҳавас ҳақида чуқур фалсафий хулосалар чиқаради. Кундошликни қоралайди, кўп хотинлиликни лаънатлайди.

Романда тасвирланишича, Отабек ота-онасининг қистови билан севгилиси Кумушбиби устига кундош қилиб Зайнабга уйланишга мажбур бўлади. Бироқ кундошлик туфайли оила тотувлиги бузилади. Воқеа давомида Зайнаб ўз кундоши Кумушбибини заҳарлайди. Бу оғир жиноятни ҳазм қила олмаган Зайнаб охиروқибатда руҳий фожиага учрайди, жинни бўлиб қолади. Демак, Отабек ҳам, Кумушбиби ҳам, Зайнаб ҳам ўз

муроду мақсадларига ета олмайдилар. Ўша адолатсиз ижтимоий тузумнинг ва реакцион урф-одатларнинг айби билан уларнинг ҳаёти фожиали равишда тугайди.

Асар бош қаҳрамонларнинг фожиали ўлими билан якунланса-да, унда пессимистик руҳ сезилмайди. Зотан, оқида келинчак Қумушбибининг ўлими унча-мунча ўлим эмас, бу ўлим мавжуд ижтимоий тузумни ва феодал урф-одатларни кескин қораловчи ўткир айбнома ҳамдир. Дарҳақиқат, ёзувчи Қумушбиби образини муҳаббат билан яратган. Қумушбиби оқида қиз, «малак сиймо» — гўзал; севгига содиқ маъшуқа, «мужассами ифбат» келинчак, ота-она ҳурматини бажо келтиришни юксак бурч деб билган меҳрибон фарзанд. Асарда Қумуш портрети, унинг маънавий қиёфаси, психологияси ёрқин тасвирланган.

Романда адолатли хонлик тарафдори Юсуфбек ҳожи (Отабекнинг отаси) образи муҳим ўрин эгаллайди. Юсуфбек ҳожи образида тадбирли, адолатли, инсонпарвар одам, ўз халқи ва ўз юртининг тақдири учун қайғурувчи, ўз ниятлари пучга чиққанда ҳам тушқунликка берилмаган иродали инсон, доно маслаҳатгўй, меҳрибон ота қиёфаси намоён бўлади. Юсуфбек ҳожи умрининг асосий қисмини «бўлмаганларга бўлишиб» ўтказган бир киши. У аввал Азизбекка ўхшаш амалдорларга умид кўзи билан қарайди, уларга хизмат қилади, уларни адолатга ундайди. Лекин улардан яхшилик чиқмагач, алданган, «тақдир киноясига» йўлиққан Юсуфбек ҳожи бутунлай руҳсизланмайди. У юртда адолат ўрнатишнинг янги йўлини ахтариб, адолатсиз ҳоким Азизбекнинг ўрнига, адолатли ҳоким қўйдиришга ва шу йўл билан юртда осойишталик ўрнатишга интилади. Бироқ Азизбек ўрнига Нормуҳаммад қушбегининг ҳокимият тепасига келиши билан ҳам аҳвол ўзгармайди.

Асар меҳнаткаш халққа чуқур ҳурмат руҳи билан сугорилган. Ёзувчи Ҳасанали, уста Олим, Саодат, Тўйбека, Ойбалдоқ сингари меҳнаткаш халқ вакиллари образларини ҳам меҳр билан яратган. Юсуфбек ҳожининг хизматкори Ҳасанали уддабурро, тадбирли, садоқатли, ақлли, меҳнатсевар, виждонли, меҳрибон — умуман оддий инсонга хос яхши фазилатларни ўзида мужассамлаштирган киши сифатида китобхон ҳурматига сазовор бўлади. Асардаги уста Олим образи воситасида эса адиб ўша замондаги гоҳ синиб, гоҳ ўзини ўнглаб тирикчилик ўтказган, қўли гул бўлса ҳам, бахтини топа олмаган, лекин жамият тараққиётига

ҳисса қўшган соф виждонли ҳунарманд косиблар ҳаётини тасвирлайди.

«Ўтган кунлар» романида хотин-қизлар образлари салмоқли ўрин эгаллайди. Ёзувчи хотин-қизларнинг Кумушбиби, Зайнаб, Ўзбек ойим, Офтоб ойим, Саодат, Ойбалдоқ, Тўйбека, Хушрўйбиби, Жаннат кампир каби ўнлаб хилма-хил характерларини яратган. Отабекнинг онаси Ўзбек ойим образи ўзига хос мураккаб бир характердир. У меҳрибон, содда она, аммо унча-мунчани назар-писанд қилмайдиган бойвучча, эри Юсуфбек ҳожини ўзининг айтганига кўндиролувчи ўктам, хатти-ҳаракатларининг оқибатларини унча ўйлаб ўтирмайдиган думбул табиат аёл. Шунинг учун ҳам у ўғли Отабекни ва эри Юсуфбекни ўз иродасига бўйсундириб, оқибатини ўйламасдан Зайнабни иккинчи келин қилиб олдиради. Ўзбек ойим, кейинча Кумушни кўриб, уни ёқтириб қолгач, Зайнабни менсимай қўяди. Кумушнинг онаси Офтоб ойим эса Ўзбек ойимга нисбатан кўпроқ мулоҳазали ва муҳокамали аёл, у аксарият ҳолларда эрининг кўнглига қараб иш кўради. Ўзининг ибодилиги, андишаллиги, вазмин табиатлиги билан ажралиб туради.

Абдулла Қодирий ижобий образларнигина эмас, Ҳомид, Хушрўйбиби, Жаннат кампир, Мусулмонқул, Азизбек, Содиқ каби салбий образларни ҳам маҳорат билан яратган. Масалан, Кумушбиби вафодорлик, гўзаллик ва самимийликнинг рамзи бўлса, Хушрўйбиби ичиқоралик ва шумликнинг, баттоллик ва ёмонликнинг, беҳаёлик ва урушқоқликнинг, ўжарлик ва шахсиятпарастликнинг тимсолидир. Хушрўйбиби ота-она ҳурматини ҳам, аجدодлар анъанасини ҳам ва, умуман олганда, одамлар орасида одат тусига кириб қолган ахлоқ-одоб қоидаларини ҳам чақа пулга олмайди. У ҳамма нарсадан ўз шахсини устун қўяди. У истаса эрга тегди, истаса кундошини боласи билан ҳовлидан кўчага ҳайдайди ва истаса оламини титратган эри Нусратбекни ҳам бир зумда гум қилади.]

Хушрўйбиби яхшилик, дўстлик, қариндошлик каби муносабат ва ҳислатларни тан олмайди ва кези келганда уларга туфуришдан ҳам қайтмайди. Бу соҳада унинг ўз «фалсафаси» бор. У ўз «фалсафаси»ни синглиси Зайнабга қуйидагича тушунтиради: «Мен йиғлашни билмайман, кишилар йиғлаганда, менинг қулгим қис тайди... Душман ўзи нима деган сўз? Мен сенга боя ҳам

айтдим: кишининг дунёда дўсти йўқ, магар нафсига ўзи дўст; кишининг дунёда душмани йўқ, магар нафсига ўзи душман. Масалан, сен ўзинг, отангга, онангга дўстим деб ишондинг. Аммо улардан нима яхшилик кўрддинг?».

Хушрўйбиби ўз «яшаш усулини» синглиси Зайнабга ҳам ўргатади ва уни ўзи каби бузгунчи, ҳаёсиз, ёвуз бўлишга ундайди. Бироқ инсоний қиёфасини ҳали бутунлай йўқотмаган Зайнаб ўз опасининг изидан охиригача бора олмасдан, ора йўлда майиб бўлади.

Зайнаб адолатсиз ижтимоий тузумнинг, феодал урф-одатларнинг қурбони бўлади. Биринчи қарашда Зайнаб романдаги ҳамма кўнгилсиз воқеаларнинг, зўр фожияларнинг сабабчидек кўринади ва ашаддий салбий образдек туюлади: Зайнаб инсонийлик ва нафосат рамзи Кумушбибини ўлдиради, унинг чақалоги Ёдгорбекни етим қолдириб, Отабекнинг тотув оиласини бузади. Аслида бундай эмас. Зайнаб ашаддий, ёмон ниятли аёл эмас, балки Отабек ва Кумушлар яшаган ўша адолатсиз ижтимоий тузумнинг қурбонидир. Зайнаб кундошлик рашкида ёнган, эски урф-одатлар бўйинтуругини улоқтириб ташлай олмаган, яхшилик йўлини топа билмаган, бутунлай ёвузлик йўлини ҳам ҳазм қила олмаган бахтсиз ва бечора жувон образидир. Шунинг учун Зайнаб ҳам ачинарли, ҳам нафратланарли тип бўлиб чиққан.

Жаннат кампир образи ҳам салбий шахслар орасида алоҳида ўрин тутати. Бу образ адибнинг мумтоз адабиётимиз ва халқ оғзаки ижодидан усталик билан фойдаланганлигини кўрсатади. Жаннат кампирнинг қилиқлари ва хатти-ҳаракатларини кўрган киши беҳосдан Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Хисравга сотилган, Фарҳодни алдаб, беҳуш қилиб душманга боғлаб берган маккор кампирни эслайди. Чунки Жаннат кампир ҳам ёсуманлик қилиб, Кумушга ўзини холис хизмат қилувчи сифатида кўрсатади ва уни алдаб, зўр қайғуга солади. Бундан шум кампирнинг ўзи роҳатланиб кулади: «Кумушбиби Жаннат кампир келтирган мактубни ўзининг сўнгги томчи кучи билан ўқиб тамом қилади-да, жонсиз бир товуш ила «Уятсиз!» деб қичқиради ва ерга йиқилиб ўзидан кетади... Йиқилишда қўлидан чиққан қогоз парчаси шамоли билан учиб бориб, боши ёнига тушди. Йўлак панасидан

мудҳиш башара (Жаннат кампир) чиқиб, бир, икки қайта унга кулиб қарагач, йўқолди».

Жаннат кампир ўқувчига маккор Ёсуманни ҳар қанча эслатмасин, барибир, у ўзбек адабиётида оригинал тип сифатида пайдо бўлган. Жаннат кампирнинг ҳаётийлиги, хусусан, унинг бузуқилар билан суҳбатлашиши эпизодида, Қумуш билан учрашув пайтида, ўгли Содиққа қайғуришларида очиқ кўринади.

«Ўтган кунлар» романида инсонлик қиёфасини йўқотган, халқ тақдирини ўйламайдиган, шахсий манфаат йўлида ёвузликдан ҳам қайтмайдиган золим хон ва қонхўр беклар образлари ҳам усталик билан чизилган. Романдаги «тахт устига қўндирилган жонли ҳайкал Худоёрхон», халқ қонини сувдек ичган Мусулмонқул ва қаллоб Азизбек образлари мисолида ўз қораниятларини амалга ошириш учун меҳнаткаш халқнигина эмас, балки бир бировларини ҳам алдашдан тоймайдиган, ўз шерикларига ҳар қадамда фириб берадиган фитначи хону беклар фош этилган.

Мусулмонқул ўз куёви ва жияни Худоёрхонга қарши зимдан ҳаракат қилиб, қилич қайрайди. Бу йўлда у жосуслардан, жаллодлардан, Хомидга ўхшаш пасткашлардан фойдаланади. Адиб асарда Мусулмонқулнинг кирдикорларини фош қилар экан, ҳаёт ҳақиқатига асосланган ҳолда қуйидагиларни ёзади: «Мусулмонқулни ким холис одам, деб ўйлайдир? Унинг юрт учун қон тўкишдан бошқа нимага фойдаси тегди? Мусулмонқул ўз гарази йўлида орада йўқ низоларни қўзгаб куёви Шералихонни ўлдирди, гуноҳсиз Муродхонни шаҳид этди, қўй каби юввош Тошкент ҳокими Салимсоқбекни ўлдириб, ўрнига Азизбекдек золимни белгилади ва ўзини мингбоши эълон қилиб, ақлсиз бир гўдак (Худоёр)ни хон қўтариб, эл елкасига минди».

Романда тасвирланишича, Қўқон хони Худоёрхон авваллари тоғаси ва қайнотаси Мусулмонқулга қарши ҳаракат қилишдан қўрқади. Лекин пайт келиши билан уни агдариб ташлайди. Тошкент беги Азизбек ҳам ана шундай иккиюзламачи, сотқин амалдорлар тоифасидан бўлиб, у вақти келганда халққа ялинади, адолат ваъда қилади. Азизбек ўз мавқеини «мустаҳкамлаб» олгач, халққа хиёнат қилади. Ўзига қарши турган кишиларни эса жаллодга топширмоқчи бўлади. Халқ унга қарши исён кўтарганда, Азизбек яна ялиниш, яна «тавбатазарру» қилиш йўлига ўтади.

Абдулла Қодирийнинг салбий характер яратишдаги санъаткорлигини Ҳомид тимсолида ҳам очиқ кўриш мумкин. Отабек билан Қумушбиби ўртасидаги соф ва мусавффо севгига ғов бўлишга интиланган, инсон бурчи ва кадр-қиммати оёқ ости қилган қора юрак Ҳомид жаҳон адабиётида машҳур бўлган Яго типидagi образлар қаторида туради. У кишилар орасида авваллари «Ҳомид хотинбоз» деб «шуҳратланади». Адиб тили билан айтганда, «кишилар Ҳомид орқасидан сўзлашганда унинг отига тақилган лақабини қўшиб айтмасалар, ёлғиз «Ҳомидбой» дейиш ила уни танита олмайдилар». Лекин Ҳомиднинг хотинбозликдаги «шуҳрати» унинг хотин-қизларга ҳурмат билан қарашини билдирмайди, аксинча, хотинларга шахсий мулк сифатида, ҳайвоний ҳирсини қондиришдаги восита деб қарашини ва уларга нисбатан ҳадсиз-ҳисобсиз зулм ўтказишини англатади. Унинг хотинларни «бошқариш системаси» асосида қуйидаги «фалсафа» ётади: «Қамчинингдан қон томса, юз хотин орасида ҳам роҳатланиб тириклик қила оласан. Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалга тўйганимча йўқ, аммо хотинни учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас».

Мана шу инсоний қиёфасини йўқотган Ҳомид Отабек билан Қумушбибининг соф муҳаббатига, ширин-шакар оиласига ҳасад кўзи билан қараб, уларнинг турмушига суиқасд уюштиради. У ўзининг қабиҳ ниятига эришиш (Қумушни Отабекдан тортиб олиш) учун ҳар қандай пасткашликдан қайтмайди. Аввал қушбеги Ўтаббойга бегуноҳ Отабек ва Мирзакарим қутидор устидан «ватанпарвар» сифатида арз қилади. Сўнгра фош бўлиб, ўзи қазиган чуқурга ўзи йиқиладиган бўлгач, хонга бориб ўзини «бир гарибу бечора» сифатида танитади ва Ўтаббой қушбегини ҳам Отабекларнинг шеригига чиқаради. Бу «хунари» ҳам иш бермагач, Ҳомид жамиятнинг энг паст сарқитлари — Содик, Мутал, Жаннат кампир каби қаллобларни ишга солиб, ўз ниятига етмоқчи (Отабекни ўлдирмоқчи) бўлади. Шунинг учун ҳам Ҳомиддан ҳамма нафратланади. Ўз хотинлари ҳам Ҳомиддан жирканадилар ва унга ўлим тилайдилар.

Ҳомиднинг оилавий муносабатлари ҳақида романда шундай дейилади: «Унинг Қўқондан қайтиши иккала хотин учун ҳам улуғ бир фалокат бўлди. Чунки арзимаган бир сабаб билан иккаласи ҳам яхшигина таёқ

еб олди. Шунинг учун икки кундош унинг олдига киришдан қўрқиб, яна тўғриси, унинг совуқ афтини кўришдан жирканиб, ҳовлининг чет-четидан юрарлар, икки кундош бир иттифоқ бўлиб, унга ўлим сўрарлар: «Қўқонда ўлса, ўлигини итлар еса, биз ачинармидик» деялар эди».

Шундай қилиб, «Ўтган кунлар» романидаги катта-кичик образларнинг ҳар бири ўзича бир оламки, улар ҳеч қачон бир-бирини такрорламайди.

Ёзувчи характер яратишда психологик таҳлил санъатидан кенг фойдаланган. Отабекнинг иккинчи хотин олишга мажбур қилиниши, қайнотаси Мирзакарим қутидор томонидан ноҳақдан қувилиши, кундошлар ўртасидаги келишмовчиликлардан руҳан эзилиши, Кумушбибининг ўлими натижасида юз берган туғёнлари тасвирланган ўринларни ёки Кумушбибининг тўй, висол, ҳижрон, кундошлик ва ҳомиладорлик давридаги ички кечинмалари тасвирланган саҳифаларни психологик таҳлил санъатининг ажойиб намуналари дейиш мумкин.

«Ўтган кунлар» романининг ишонтириш қуввати кучли. Ёзувчи асарнинг ишонтириш кучини, асар реализмини таъминлашда турли усуллардан, тарихий воқеалардан, шунингдек, Худоёрхон, Мусулмонқул сингари тарихий шахсларнинг образларидан унумли фойдаланган. Адиб «Мен — ёзувчи, «Ўтган кунлар» ҳикояларини марҳум отамдан неча қайталаб эшитсам ҳам зерикмас эдим», дейиш билан романда тарихий ҳодисалардан фойдаланганлигига ишора қилган. Лекин ёзувчининг тарихий воқеалар ва саналардан фойдаланганлиги бу асарнинг ва ундаги образларнинг катта бадиий умумлашма натижаси эканлигини инкор этмайди. Чунки бу асарнинг ишонтириш қуввати, асосан, тарихий воқеа ва ҳодисаларни эслатилишидагина эмас, балки романдаги ҳар бир деталнинг, ҳар бир характернинг, ҳар бир ҳаракат ва воқеанинг пухта ўйлаб, асослаб берилганида ва ўз ўрнида тасвирланганлигидадир. Зотан, ёзувчи ҳар бир образнинг ўз характериға, ўз психикасига хос бўлган шундай қилиқ ва ҳаракатларни ишлатадики, булар шу вазиятга бутунлай мос тушади ва гоят табиий тарзда намоён бўлади. Романда асарнинг гоёвий мазмуни ва образлар характери кучли мантиқ асосида очиб берилиши билан бирга, роман самимий лиризм билан суғорилган. Асарнинг, айниқса, «Тўй»,

«Қизлар мажлиси», «Унутмайсизми...», «Қувланиш», «Унута олмаса нима қилсин», «Наво куйи», «Кумушнинг сўз ўйини», «Ой-куни яқин эди» каби боблари гўзал лирик тасвирларга, лирик чекинишларга сероб. Демак, ёзувчи қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатларини очишда лиризм имкониятларидан маҳорат билан фойдаланган.

«Ўтган кунлар» романининг яна бир фазилати шундаки, асарда миллий колорит руҳи уфуриб туради. Бу хусусият образларнинг ички ва ташқи қиёфасида ҳам, пейзаж ва сюжет тасвирида ҳам яққол кўринади. Романда ифодаланган миллий колорит асар реализмини кучайтиришга хизмат қилади. Шунингдек, китобхонга халқимизнинг урф-одатлари, расм-русумлари, меҳмон кутиш, совчи юбориш, тўй қилиш, қиз узатиш, келин тушириш каби маросимларига оид жуда кўп қизиқарли маълумотлар беради.

«Ўтган кунлар» романининг тили бой, гўзал, жозибадор ва сермазмун. Роман чуқур мантиқли, чиройли ибораларга, оригинал ва хилма-хил тасвирий воситаларга сероб. Адибнинг она тилимиз хазинасидан танлаб олинган сўзларни ишлатиш маҳорати диққатга сазовор. Ёзувчининг услуби раво ва изчил, у персонажлар тилини ҳам, муаллиф нутқини ҳам синчковлик билан пухта ишлаган. Персонажлар тилини индивидуallasштиришда шевага хос сўзлардан, халқ мақол ва ибораларидан, сўз ўйинларидан ўринли фойдаланган. Ажойиб ўхшатишлар, янги сифатлашлар, сермазмун муболағалар ва бошқа тасвир воситалари билан асар тилини ниҳоятда беазаган.

«Ўтган кунлар» романи сюжет ва композиция жиҳатидан гўзал ва жозибадор. Асардаги воқеалар мураккаб, айни бир пайтда гўзал доирада ривожланиб боради. Роман сюжети эса тигиз, тугал ва қизиқарли. Ундаги воқеалар бир-бири билан мустаҳкам боғлиқ, муаллиф воқеадан воқеа чиқариш ва воқеалар ҳалқасидан яхлит сюжет занжирини яшаш орқали асарнинг асосий сюжет йўналишини яратган.

Қисқаси, «Ўтган кунлар» ўзбек романчилигининг биринчи буюк чўққисидир.

Роман адабий танқидчилик ва адабиётшуносликда ҳақли равишда юксак баҳоланди. Бироқ, дастлабки даврларда, хусусан, шахсга сизиниш йилларида «Ўтган кунлар» романини бузиб талқин этиш ва унга нисбатан нотўғри муносабатда бўлиш ҳолларига ҳам йўл қўйил-

ди. Масалан, М. Шевердин: «Роман аввало аҳолининг қуйи синф табақаси тўғрисида ҳеч қандай тасаввур бермайди. Романни ўқир эканмиз, ўша вақтларда меҳнаткашларнинг қандай кун кечирганлари, уларнинг аҳволи, манффаатлари ҳақида бирор хулоса чиқаролмаймиз. Аксинча, Қўқон хонлигининг барча фуқаролари савдогар бўлган ва бадавлат яшаган, деб ўйлаш мумкин»¹,— деб романга нотўғри баҳо берган. Сотти Хусайн эса ўз мақолаларида А. Қодирийни тақлидчиликда айблайди. Тўғри, А. Қодирий йигирмадан зиёд романнинг муаллифи бўлган араб адиби Жўржи Зайдонни (1861—1914) устоз деб ҳисоблаган, ундан ижодий ўрганган. Бироқ, бу икки санъаткор романларини ўзаро таққослаш, қиёсий ўрганиш А. Қодирийнинг бадий маҳорат жиҳатидан Жўржи Зайдондан юқори туришини тасдиқлайди².

Абдулла Қодирий иккинчи романи — «Меҳробдан чаён»ни 1929 йилда нашр эттирди. Романда Қўқон хони Худоёрхон ва унинг саройидаги адолатсизликлар, бузуқликлар фош этилган, хон саройининг фиску фасод ва фитна уяси эканлиги очиб ташланган. Асарнинг мавзуини ёзувчининг ўзи қуйидагича изоҳлайди: «Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрхоннинг ўз хоҳиши йўлида деҳқон оммаси ва майда хунараманд-қосиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келувчиларга, ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши — романнинг мавзудир. Худоёрхоннинг бу йўлдаги биринчи истинодгоҳи бўлган уламолар, уларнинг ички-ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битганлиги ва қолгани ҳам ифлослик пардаси остида сезилмас даражага етганлиги мундарижа сигдирган қадар баён қилинади».

«Меҳробдан чаён» романида Қўқон хони Худоёрхон, шунингдек, Абдурахмон домла каби фитначи амалдорлар, нопок руҳонийларнинг салбий образлари яратилган. Уларга қарама-қарши ҳолда Мирза Анвар, Раъно, Султонали сингари меҳнаткаш халқ вакиллариининг ижобий образлари чизилган.

¹ М. Шевердин. Первый узбекский роман. «За партию» журналы 1928, № 3, 43-бет.

² С. Мирвалиев. Роман ва замон. Тошкент, «Фан», 1983, 11-бет.

«Ўтган кунлар» романидагига қараганда «Меҳробдан чаён» романида ижтимоий тузум (феодализм) батафсилроқ фош этилган.

Романнинг бош қаҳрамони Анвар Худоёрхоннинг қилмишларидан нафратланади. У хон саройидаги адолатсиз сиёсатдан норози, «Ўрдадаги тўкилиб турган гуноҳсиз қонлар, доим теваракдан эшитилиб турган оху зорлар менинг юрагимни эзадир, тинчлигимни оладир»,— дейди Анвар.

Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён»да ранг-баранг характерлар яратишда (образларни типиклаштириш ва индивидуаллаштиришда) зўр маҳорат кўрсатган. Айниқса, асарнинг бош қаҳрамони Мирза Анвар образи бу жиҳатдан характерли. Меҳнаткаш табақадан етишиб чиққан Анвар — софдил, меҳнатсевар, халқпарвар ва ғоят истеъдодли йигит. Анвар қашшоқ бир оилада дунёга келади. Ёшлигида ота-онаси вафот этиб, етимлик азобини ўз бошидан ўтказади. У аввал поччаси эшигида, сўнгра мактабдор домла Солиҳ махдум хонадонида етимона тирикчилик ўтказади. Шу билан бирга, Солиҳ махдумдан таълим-тарбия олади. Анвар ёшлигиданок ўзининг ўткир зеҳни, ақлу одоби билан танишбилишларнинг, хусусан Солиҳ махдум хонадонидигиларнинг эътиборини қозонади. Солиҳ махдум Анварнинг истеъдодидан ўз манфаати йўлида фойдаланмоқчи, ҳатто унга қизи Раънони бериб, ичкуёв қилиб олмоқчи бўлади.

Анварнинг мактабдаги сабоқдош шериги Насим (Муҳаммад Ражаббекнинг ўғли) билан дўстлашиши унинг камолотида алоҳида аҳамиятга эга бўлади. Насим бевақт вафот этгач, Ражаббек Анварга суяниб қолади ва унга кўп илтифотлар кўрсатади: ўрда хизматига олади. «Девонда расмий мирзо бўлишининг учинчи йилида Анвар жуда катта эътибор қозонган эди... Буни мирзолардан бошлаб сарой шоирлари, сарой муфтилари, бош мунший Муҳаммад Ражаббек, ҳатто хоннинг ўзи ҳам эътироф қилар эдилар». Натижада кўп вақт ўтмай Анвар бош мунший лавозимига тайинланади. Анвар бу лавозимни истар-истамас бир мажбурият орқасида қабул қилади.

Ўзининг ақл-фаросати, илму дониши ва ҳалол меҳнати туфайли хон саройининг бош мирзаси даражасига кўтарилган Анвар камбағалларга қўлидан келганча ёрдам беради. Тўғри ишлайди, адолат учун курашиб,

текинхўр беклар, золим амалдорлар ва игвогар руҳонийларнинг зиёнли қилмишларига қарши туради. Бунинг оқибатида амалпараст ва таъмагир сарой аҳли Анварга душман бўлиб қолади. Улар Анварга қарши фитна-фасод уюштирадилар, шу йўл билан уни адолатсизлик олдида тиз чўктирмоқчи бўладилар.

Абдурахмон домла, Шаҳодат муфти, Калоншоҳ сингари амалпараст, нопок мирзолар эса ўз шум ниятларига етиш учун Анвар билан Раъно ўртасидаги севгига тўғоноқ бўлишдан ҳам қайтмайдилар. Улар Раънонинг ҳуснижамоли ҳақида Худоёрхонга Гулшан қўшмачи орқали хабар қиладилар. Оқибатда Худоёрхон Раънога ғойибона «ошиқу бекарор» бўлиб қолади. Солиҳ махдум эса ўзининг аввалги аҳдидан қайтиб, қизини хонга беришга розилик беради. Бироқ Анвар билан Раъно бу адолатсизлик ва инсофсизликка қарши мардона ҳаракат қиладилар: уйдан қочиб кетадилар. Лекин меҳробдан чаён бўлиб чиққан Абдурахмон домлалар бу билан ҳам тинчимайдилар. Улар Анварнинг «гуноҳлари» учун унинг дўсти Султоналини ўлимга ҳукм этирадилар. Бу ўта ноҳақлик ва адолатсизликни эшитган Анвар чидаб туролмайди. У ўзини жаллод қўлига топшириб, дўсти ҳаётини сақлаб қолишни ихтиёр этади, хон саройига (ўрдага) бориб, Худоёрга юзма-юз келади.

«Рақибни бу қадар жасоратда кўрган Худоёрнинг киприк остилари учиб, соқол туклари силкинди ва бир оз сўз тополмагандек тамшаниб турди.

— Сен бизга хиёнат қилдинг, ит увли!

Анвар бош ирғатди.

— Иқрорман.

— Тузумни унутдинг!

— Тонмайман!

— Иқрорсан, тонмайсан, ўбдан иш! — деди захарханда қилиб хон, — ўлувдан ҳам қайтмайсан?!

— Мен сиздан марҳамат сўраб келган эмасман! — деди илжайиб Анвар, — ўзимни ўлимга бериб, бир гуноҳсизни кутқазиш учун келганман!

Ҳамнишинлар лабларини тишладилар. Худоёрхон истехзоли кулди.

— Пусулмончилик қигонсан-да!

— Албатта! — деди Анвар, — бошқалар киши гуноҳи учун гуноҳсизни тутиб мусулмончиликдан чиққач, мен мусулмонлик билан ўлишни ўбдан билдим!

Бу жавоб Худоёрни қип-қизил тусга қўйиб, манглайида терлар кўринди, ғазаб ўти аланга олди.

— Сенинг қиғон ишинг пусулмонликда борми, ит увли?!

— Мусулмончиликда юзлаб хотин устига бир камбағал уйланмоқчи бўлган қизга ҳам зўрлик қилиш борми, қиблаи олам?!

— Чиқар буни, жаллод!!!».

Асар охирида Анвар Султонали, Сафар бўзчи, Раҳим, Шариф, Қобил сингари софдил меҳнаткашларнинг жонбозлиги натижасида жаллодлар қўлидан озод бўлади. Ўз севгилиси Раъно билан бирга Қўқондан Тошкентга қочиб кетади.

Бу ерда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ёзувчи Анварнинг ҳаёт йўлини чизиб бериш билан бир нарсга ишора қилади: мирзо Анвар қанчалик адолатпарвар бўлмасин, қанчалик хонлик ҳаётидан жирканмасин, барибир у адолат ўрнатолмайди, хонликка қарши очиқ кураш олиб боролмайди. Чунки у якка эди.

«Меҳробдан чаён» романида Раъно образи ҳам ёрқин бўёқларда тасвирланган. Анвар билан Раъно ўртасидаги муҳаббат мисолида ёзувчи ёш юракларга куч, жасорат багишлайдиган ҳақиқий инсоний севгини улуғлайди. Шу билан бирга, хотин-қизларнинг ўтмишдаги оғир ҳаётини, ҳуқуқсизлигини очиб ташлайди. Раъно образи «Ўтган кунлар»даги Кумуш образидан фарқ қилади. Раъно вафодорлик ва оқилалик сифатлари билан Кумушга яқин турса ҳам, у Кумушга нисбатан журъатли ва жасоратли. Раъно оғир аҳволга тушган пайтда мардона ҳаракат қилиб, хон чангалидан қутулиш йўлини қидиради, бу йўлда севгилиси Анварга ёрдамлашади. Анвар эса ўз ҳаракатларида Раъно билан маслаҳатлашиб туради. Шу тарзда Раъно образи асарда ақл-идрок ва мардлик жиҳатидан эркаклар билан тенг қўйилади. Демак, адиб хотин-қизлар образини яратишда ҳам асардан асарга ижодий ўса борган.

Романда Анвар билан Раънонинг қуйидаги шеърый диалоги берилган:

— Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси,
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг Раъноси.

(Мирзо)

— Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайсининг жунунидин,
Не бахт, Раъно, харидоринг талаб аҳлининг мирзоси.

(Раъно)

Бу сермазмун ва чиройли байт-барак ҳам қаҳрамонларнинг фазилатларини, ақлу донишларини намоиш этиб, асарга ҳусн бағишлаган.

«Меҳробдан чаён» романида «зулм тигини камбағаллар қони билан сарбаст қилғон» золим Худоёрхон, нопок ва разил шахс Абдурахмон, виждонини пулга сотишдан қайтмайдиган, ҳасислар ҳасиси Солиҳ маҳдум каби салбий образлар жонли ва тўлақонли бўлиб чиққан. Айниқса кейинги икки образ — Абдурахмон домла ва Солиҳ маҳдум образлари типиклиги, айни вақтда, индивидуаллиги билан ажралиб туради. Романда тасвирланишича, Абдурахмон суяги ифлослик билан қотган, фитна уясида таълим олган, бинобарин, меҳробдан чаён бўлиб чиққан мунофиқ шахс. Абдурахмон асарда Анвар образига қарама-қарши ҳолда тасвирланган. Романда ҳикоя қилинишича, Анвар Абдурахмонга кўп марта яхшилик қилади. Лекин бу яхшиликлар ундан ҳар сафар ёмонлик бўлиб қайтади. Абдурахмон ва унинг гаразгўй шериклари Анвар обрў-эътиборининг ортиб бораётганлигини кўра олмайдилар. Улар бу истеъдод соҳибини чаён бўлиб чақишга, уни обрўсизлантиришга, ўрдадан кетказишга, ҳатто қатл эттиришга интиладилар.

Асар сўнгида Анвар дор остига келтирилгач, ўз рақиби Абдурахмон билан охирги марта учрашади. «Анвар титради, Абдурахмон илжайди...

— Кулишга ҳаққингиз бор, домла, чунки ўч оласиз! — деди Анвар. Бирдан ҳамманинг кўзи Абдурахмонга тушди. — Фақат сиз ифлослик натижасида куласиз, мен... мен тўғрилиқ самарасини ўраман; сиз ифлос виждон билан ғолибсиз, мен соф виждон билан мағлубман... Мени дор остига ким келтирди? Виждон эмасми, тақсир! Сизни бу ерда ким томошабин қилди? Ифлослик эмасми, тақсир?»

Умуман олганда, «Меҳробдан чаён» романи гоёвий мазмун жиҳатидан ҳам, бадий маҳорат жиҳатидан ҳам бақувват, гўзал асар. Унинг сюжети қизиқарли ва драматик вазиятларга бой бўлганидек, тили ҳам пухта.

Кўринадики, А. Қодирийнинг ҳар иккала романида ҳам миллион-миллион китобхонларни қизиқтирадиган

муҳим гоялар зўр маҳорат билан ифодаланган. Ҳаёт ҳақиқати такрорланмас даражадаги оригинал ва ёрқин образлар орқали бадиий ҳақиқатга айлантирилган. Абдулла Қодирий романларининг сюжети том маъноси билан ҳаётӣ ва ниҳоятда қизиқарли бўлганидек, улар образ (характер) яратиш, тил бойликларидан фойдаланиш жиҳатидан ҳам гоёт гўзал ва жозибадордир. Ҳар иккала романда ҳам Абдулла Қодирий бадиий маҳоратнинг юксак намунасини кўрсатган. Адиб ижоди маҳоратнинг олий даражадаги намунасидир.

Абдулла Қодирий маҳоратидан ўзбек ёзувчилари билан бир қаторда қозоқ, туркман, озарбайжон, тожик, қирғиз, татар, қорақалпоқ, уйғур санъаткорлари ҳам маънавий озуқа олганлар, ундан маҳорат «сир»ларини ўрганганлар. Масалан, Берди Қербобоев: «... Ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён»ини ўқиб, шулардан ибрат олмасам «Дадил қадам»ни бошлай олмаган бўлар эдим»,— деган эди. Мухтор Авезов эса, «Абдулла Қодирий асарларини худди Қурмонғози ёки Чайковский куйларини тинглагандай, дам олиб, мириқиб, гашт қилиб ўқийсан киши»,— деб ёзган эди. Чингиз Айтматов устозларини санаганда ноёб адиб Абдулла Қодирий номини ҳурмат ва ихлос билан тилга олган эди.

Абдулла Қодирий шахсга сиғиниш даврида ноҳақ туҳматга учраб, 1938 йилда қатл этилди. Адиб 1956 йилда тўлиқ оқланди. Натижада ёзувчи ижоди юксак қадрланиб, унинг бебаҳо хизматлари муносиб тақдирланди.

Ҳозирги вақтда бир неча мактаблар ва ўқув юртлари, хиебон ва кўчалар, маданият уйлари, кутубхоналар, жамоа ва шўро хўжаликлари Абдулла Қодирий номи билан аталмоқда. Адиб асарлари турли тилларда қайта-қайта нашр этилмоқда.

Халқимиз ва ҳукуматимиз Абдулла Қодирийнинг буюк хизматларини тақдирлаш, адибнинг табаррук номини абадийлаштириш соҳасида янги-янги тадбирларни амалга оширмоқда. Жумладан, Тошкентдаги Маданият институтига ва Жиззах педагогика олийгоҳига Абдулла Қодирий номи берилди. Жумҳуриятимиз пойтахтидаги марказий кўчалардан бири Абдулла Қодирий номи билан аталадиган бўлди. Ёзувчининг ўгли Ҳабибулло Қодирий бу ҳақда катта қониқиш билан ёзган ҳамда Абдулла Қодирий авлодлари номи-

дан халқимизга, давлатимизга миннатдорчилик изҳор этган эди¹.

Абдулла Қодирийнинг адабий меросини илмий асосда ўрганиш, таҳлил этиш ва кенг тарғиб қилиш соҳасида ҳам муайян ютуқларга эришилди. Ойбек, Иззат Султон, М. Қўшжонов, Х. Ёқубов, С. Мирвалиев, Ф. Насриддинов, Ш. Турдиев, Л. Қаюмов, Иброҳим Мирзаев, Х. Қодирий ва бошқа муаллифларнинг мақола ва рисолалари ана шундан далолат беради. Бу илмий ишларда Абдулла Қодирий асарларининг ғоявий-бадiiй хусусиятлари, унинг ўзбек адабиётига қўшган қимматли ҳиссаси, Абдулла Қодирийнинг абадий барҳаётлиги кўрсатиб берилган.

Ҳа, Абдулла Қодирий ўзининг сермаъно ва сержило, гўзал асарлари билан мангу тирикдир.

АДАБИЁТЛАР

1. С. Мирвалиев. Ўзбек романи, Тошкент, «Фан», 1969.
2. Ф. Насриддинов. Адибнинг йўли. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.
3. И. Султон. Асарлар (тўрт томлик), 2- том, Тошкент, 1972.
4. Иброҳим Мирзаев. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1977.
5. Ойбек. Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. Ойбек. Мукамал асарлари тўплами. 14- том, Тошкент, «Фан», 1979.
6. М. Қўшжонов. Шахс ва муҳаббат қисмати. М. Қўшжонов. Ҳаёт ва қаҳрамон. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
7. Ҳабибулло Қодирий. Отам ҳақида (хотиралар), Тошкент, 1984.
8. Абдулла Қодирий замондошлари хотирасида. Тошкент, 1986.
9. Ўзбек совет адабиёти тарихи. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1990.

М а т н

Абдулла Қодирий. «Обид кетмон» (1959), Кичик асарлар (1969), «Ўтган кунлар» (1973), «Меҳробдан чаён» (1974), «Ғирвонлик Маллавой» (1987).

¹ Қаранг: Ҳабибулло Қодирий. Отам ҳақида, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.

ЧЎЛПОН

(1897—1938)

Қатагон йилларида ноҳақ қурбон бўлган улуг шоир, истеъдодли адиб, моҳир драматург, мунаққид ва таржимон Абдулҳамид Чўлпон ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихида алоҳида ўрин тутди. У янги давр ўзбек ёзувчиларининг биринчи авлодига мансуб бўлиб, Ҳамза, А. Қодирий, Фитрат, С. Айний сингари сўз санъаткорлари билан бир сафда туради.

Маълумки, Чўлпоннинг истеъдоди ноёб, илҳоми хаёл сингари бепоён бўлган. Бироқ у ўз ижодий имкониятларини тўлиқ рўёбга чиқара олмаган. Шоир кўнглида тугиб, дилида пишириб юрган дурдона асарларини қогозга кўчиришга улгурмай, армон билан дунёдан ўтган. У шахсга сигиниш ҳукмронлик қилган қалтис даврда қирқ бир ёшида (айни кучга тўлган ва ижодий камолотга етган чоғида) мудҳиш тухматга йўлиққан: «халқ душмани» сифатида ноҳақ қамоққа олинган ва судсиз, сўроқсиз 1938 йилда қатл этилган.

Чўлпон 1956 йилда тўла-тўқис оқланди. Натижада шоирнинг «Яна олдим созимни» (шеърлар), «Кеча ва кундуз» (роман), «Ёрқиной» (пьеса) каби бир қанча асарлари қайтадан нашр этилди. Чўлпоннинг ҳаёти ва ижоди ҳақида бир қанча мақолалар ёзилди.

Маълумки, 20- ва 30-йилларда ҳам Чўлпон ижоди ҳақида кўпгина мақола ва тақризлар ёзилган эди. Олим Шарофиддиновнинг «Ўзбек шоири Чўлпон», Ойбекнинг «Чўлпон шоирни қандай текшириш керак?», Усмонхоннинг «Мунаққиднинг «мунаққиди» каби мақолалари шу даврнинг маҳсулидир. Бироқ бу даврда ёзилган мақолаларнинг аксариятида шоир ижоди кўпроқ қора бўёқларда ёритилган. «Ўзбек шоири Чўлпон» номли мақолада «Чўлпон йўқсул халқнинг шоири эмас. У миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг шоиридир...» деб ёзилган.

Агарда, 20—30-йилларда эълон қилинган аксарият мақолаларда Чўлпон ижоди асосан қораланган бўлса, сўнгги йилларда (хусусан 80-йилларда) ёзилган илмий ишларда шоир асарларининг гоёвий-бадий хусусиятлари, умуман олганда, тўғри қайд этилган. Дарҳақиқат, Озод Шарофиддинов, Бахтиёр Назаров, Наим Каримов, Эрик Каримов, Шерали Турдиев каби мунаққидларнинг янги мақолаларида Чўлпоннинг шеърӣ

ва насрий асарлари, асосан, ҳозирги кун талаблари даражасида тўғри таҳлил этилган. Чўлпоннинг улуг ва ноёб ижодкор эканлиги мисоллар асосида кўрсатиб берилган.

Абдулҳамид Сулаймон ўгли Чўлпон (Чўлпон тахаллуси Тонг юлдузи маъносини англатади) 1897 йилда Андижонда савдогар оиласида тугилган. Эски мактабда ва мадрасада ўқиш билан бирга, ўз устида мустақил ишлаб, Шарқ ва Ғарб мумтоз адабиётини пухта ўрганган. Низомий, Навоий, Жомий, Бобур, Умар Ҳайём, Бедил, Фузулий, Тагор, Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Толстой, Достоевский, Чехов, Горький, Маяковский, Есенин, Абдулла Тўқай каби ёзувчилар ижодини ҳам чуқур ўрганган.

Чўлпон араб, форс, турк, рус тилларини яхши билган. А. Пушкиннинг «Дубровский», Н. Гоголнинг «Ревизор», М. Горькийнинг «Она», В. Шекспирнинг «Гамлет» каби машҳур асарларини, шунингдек Крилов, Блок, Брюсов ва бошқаларнинг шеърларини ўзбек тилига моҳирлик билан таржима қилган.

Чўлпоннинг адабий-ижодий фаолияти 1913 йилда бошланган, унинг дастлабки шеър, хикоя, очерк ва мақолалари «Садои Фарғона», «Садои Туркистон», «Туркистон вилоятининг газети», «Ойна», «Шўро» каби рўзнома ва ойномаларда чоп этилган. Натижада Чўлпон инқилоб арафаларидаёқ маърифатпарвар ва демократик кайфиятдаги ёш ижодкор сифатида танила бошлаган. Унинг дастлабки асарларида («Қурбони жаҳолат», «Доктор Муҳаммадиёр» ва ҳ. к. да) қолоқлик ва жаҳолатга қарши маърифатпарварлик ва халқпарварлик ғоялари тарғиб қилинган.

Чўлпон эндигина йигирма ёшга қадам қўйганда Октябрь инқилоби ғалаба қозонди. Шоир инқилобдан сўнг «Қизил байроқ», «Иштирокиюн», «Туркистон», «Бухоро ахбороти» рўзнома тахририятларида меҳнат қилиб, давр талабига ҳозиржавоб бўлишга интилди. Натижада Чўлпон дунёқарашида ўсиш-ўзгаришлар юз берди. Бу ўсиш-ўзгаришлар шоир ижодида ҳам ўз ифодасини топа борди. Шоирнинг «Уйғониш» (1922), «Булоқлар» (1924), «Тонг сирлари» (1926), «Соз» (1935) тўпламлари ўзаро таққосланса, Чўлпон шеъриятидаги қарама-қаршиликларгина эмас, балки ижодий камолот, ғоявий-бадий фазилатлар ҳам очиқ кўринадди.

Чўлпон шеъриятидаги бундай фазилатлар шоирни айниқса, сўнгги тўплами — «Соз»да жуда равшан намоён бўлади. Бу тўплам 30-йилларга келиб Чўлпон шеърияти янги моҳият ва янги сифат касб этганлигидан, ширага, жозибага тўлганлигидан далолат беради. Тўпламдаги «Соз» шеърида Чўлпоннинг ғоявий нуқтаи назари ва эзгу ниятлари қуйидагича ифодаланади.

Бир неча йил қантаргач,

Яна олдим созимни.

Энди айтиб йиғламас,

Кўнгилдаги розимни.

Кўнгилдаги кудурат

Кўтарилди, ниҳоят,

Энди, илҳом манбаи —

Қайнаб ётган шу ҳаёт.

Ҳақиқатан ҳам, Чўлпон шеърияти ҳаёт билан, халқ турмуши билан узвий боглиқ. Шоир ўз асарларида даврнинг муҳим мавзуларини, чунончи, инсон қадр-қиммати, халқ қудрати, эрк ва инқилоб, ахлоқ-одоб ва хотин-қизлар озодлиги каби замонавий масалаларни акс эттиради. Шунга кўра шоир шеъриятида замонавий руҳ бўртиб туради. Буни «Халқ» шеърида яққол кўриш мумкин. Асарда шоир халқнинг жамиятда тутган ўрнини, унинг куч-қудратини яққол тасвирлаган. Халқ образини бутун борлиги ва бутун салобати билан рўйирост гавдалантирган:

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,

Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир...

Халқ қўзғалса куч йўқдирким, тўхтатсин,

Қувват йўқким, халқ истагин йўқ этсин.

Халқ исёни салтанатни йўқ қилди,

Халқ истади: тож ва тахтлар йиқилди...

Халқ истаги: озод бўлсин бу ўлка,

Кетсин унинг бошидаги кўланка.

Чўлпон том маънодаги миллий шоир. Ана шунинг учун у халқимиз ҳаётидаги ютуқлардан қанчалик қувонса, адолатсизлик ва тенгсизликдан, эрксизлик ва тутқунликдан шунчалик изтироб чекади. Шоир шеърларида дард ва алам ғояларининг уфуриб туриши ҳам ана шу ҳолат билан, халққа, она-Ватанга муҳаббат туйғусининг кучлилиги билан изоҳланади. Шоир халқ манфаатини, Ватан истиқболини кўзлаб дард чекди, руҳан қийналди ва ўзининг ана шу юрак туйғуларини хилма-хил шаклларда теран ифодалади. Бунда у инсон ва табиат мавзудан ҳам моҳирона фойдаланди.

Дарҳақиқат, Чўлпон табиатни жуда нозик ва теран ҳис қилади. Лекин у табиат манзараларини қуруқ, асар безаги сифатида тасвирлаб қўя қолмади, табиат тасвиридан, ундаги ўзгаришлардан оддий инсонни улуглаш, ҳаётни севиш, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик гоёларини олға суриш йўлида усталик билан фойдаланди. «Кўклам келадир» шеърида шоир табиатнинг энг гўзал фасли бўлган баҳор мафтуни сифатидагина кўриниб қолмаган. У юртимиз ҳаётини ҳам баҳорга ўхшаш соф, беғубор ва навқирон бўлишини, мамлакат ва халқ ҳаётининг кўклам сингари гуллаб-яшнашини истайди ҳамда бу эзгу туйғуни асарнинг умумий руҳига сингдиради:

Кўкламойим йўлга чиққан. Кўкламойим қўзгалган.
Кўк кўйлакнинг битишига, унча ҳам қолмаган!..
Кўкламойининг ипак кўйлак этаклари судралиб,
Қора ернинг бошларини силаб-сийпаб келадир.
У силашдан, у сийпашдан қувват олиб, куч олиб,
Қора ер ҳам кўксидаги олтинларни берадир.
Кўклам билан юртимга ҳам бир кўкариш келсайди,
Кўнгиллар ҳам ҳаволардек кўклам ҳиди берсайди,
Дилларга ҳам ҳаволардек кўклам руҳи кирсайди!..

Чўлпоннинг «Баҳорда», «Бинафша», «Бойчечак», «Исташ», «Баҳорни соғиндим», «Баҳор келди», «Яна кўклам», «Гўзал» каби шеърларида ҳам табиат тасвири халқ ҳаёти, халқ дарди тасвири билан бирга жозибали қилиб ифодаланган. Шоир табиатни тасвирлаганда ҳам асарни миллий руҳ билан сугорган.

Чўлпон ўз шеърларида замонавий, халқчил гоёларни олға сураётган экан, том маънодаги халқчил шоир сифатида доимо ҳақ сўзни айтади, ҳақиқатни ёзади. Чўлпон, ҳатто ижод эркинлиги оёқ ости қилинган ва рост гапни айтиш ман этилган 30-йилларда ҳам ҳақиқатни очиқ-ойдин айтишдан тап тортмаган. Шоир меҳнаткашларга қарата: «Кишан кийма, бўйин эгма, ки сен ҳам ҳур туғилгансан»,— деб хитоб қилган. Бугина эмас, Чўлпон янги ҳаёт ҳодиса ва воқеаларига ҳам танқидий муносабатда бўлди. Жумладан, партия сиёсатига кўр-кўрона сиғиниш, сажда қилиш йўлидан бормади. Аксинча, партия кўрсатмаларига оқилона муносабатда бўлиб, оқни оқ, қорани қора деб дангал ёзди. Шоир ўзининг бир шеърида қаҳрамонни гапирти-

риш усулидан фойдаланиб, партия ва шўро фаолияти-
даги баъзи нуқсонларни очиб ташлади:

Колхоз, унинг фикрича,
Гуллайдиган бир нарса!
Фақат Шўро бир озроқ
Кенглик билан қараса.
Ки яъни:
Олиқ-солиқнинг,
Коммунист — фирқалиқнинг
Ипини тортиб турса...

Кўринадик, Чўлпон шеъриятининг мавзу доираси кенг ва турмушга монанд. Шу билан бирга, шоирнинг аксарият шеърлари ғоявий мазмун ва мундарижа жиҳатидан меҳнаткашлар оммасига яқин, халқ манфаатига мос. Чунки Чўлпон қайси мавзунини ёритмасин, доимо ўз халқининг туб миллий манфаатларини кўзлаб иш юритади; миллий мазмунни шеъриятнинг мағзи-мағзига сингдиради.

Маълумки, машҳур немис шоири И. Р. Бехер тўғри қайд этганидек, «Адабиётнинг миллий мазмуни деганда, шубҳасиз, адабиётнинг миллат олдида турган тарихий вазифалари билан, халқнинг миллий манфаатлари билан боғлиқлиги тушунилади». Масалага шу нуқтаи назардан ёндашилса, Чўлпон шеъриятининг аҳамияти янада яққолроқ кўрилади. Чўлпон шеърияти халқ ва Ватан манфаати билан, «миллат олдида турган вазифалар билан» узвий боғлиқ бўлиб, шоир халқни чин бахтга эриштиришга доир гражданлик мавзуларини мисралар мазмунига сингдиради.

Дарҳақиқат, Чўлпон шеъриятининг асосий мавзуи Ўзбекистон, бош қаҳрамони эса она халқдир. Шоир юксак инсоний фазилатларни улуғлаганда ҳам, табиат тасвирини берганда ва лирик қаҳрамон образини яратганда ҳам бевосита Ўзбекистон ва ўзбек халқи ҳаётига мурожаат қилади. Она юрт ва она халқ манфаатларини ҳамма нарсадан устун қўйиб, қуёшли диёримиз ва заҳматкаш халқимизнинг яхлит образини зўр муҳаббат билан яратади. Чўлпон шеъриятида миллий мазмун ва миллий руҳнинг уфуриб туриши ҳам бежиз эмас, албатта. Масалан «Баҳорда» шеърида оддий меҳнаткаш деҳқонлар ҳаёти самимият билан чизилган ва асар миллий руҳ билан сугорилган. Шунга

кўра, бу шеърда табиат қўйнида тер тўкиб меҳнат қилаётган ва ўзбекона яшаётган оддий деҳқоннинг жонли ва табиий образи яққол гавдаланади.

Тўғри, Чўлпоннинг ҳамма шеърларида ҳам миллий мазмун, долзарб мавзу ҳаққоний ва сифатли қилиб акс эттирилган дейиш қийин. Чунки ўша даврда яшаб ижод этган бошқа шоирлар бисотида бўлгани каби Чўлпон ижодида ҳам замонасозлик руҳида ёзилган «қизил» шеърлар ҳам бор. «Озод турк байрами», «10 йил», «Қизил байроқ», «10 йил Ленинсиз», «Диёрим» каби шеърлар шулар жумласидан бўлиб, уларда инқилоб ва янги ҳаёт бир томонлама, асоссиз равишда ортиқча мактаб мадҳ этилган.

Шоирнинг «Ўзбегим», «Хотира дафтаридан», «Менинг товушим» каби шеърларида ҳам турли қусурлар учрайди.

Бироқ, Чўлпон шеърляти фақат бундай юзаки шеърлар, хато байтлар ва ҳамду санолардангина иборат эмас. Аксинча, Чўлпон шеърляти гоёвий теран, бой ва гўзал. Бинобарин, Чўлпон шеърлятининг асосий хусусиятини ҳаққонийлик ва халқчиллик, гоёвий аниқлик ва миллий ўзига хослик, ватанпарварлик ва инсонпарварлик, миллий ғурур ва юксак ахлоқ-одобни улуғлаш сингари фазилатлар ташкил этади.

Шуниси муҳимки, Чўлпон асарнинг мавзу ва мундарижасига эътибор бериш билангина кифояланмайди. У энг аввало ҳаёт ҳақиқатини юксак маҳорат билан ифодалашга, асар сифатига аҳамият беради. Шу мақсадда асарнинг шакл ва мазмунига доир барча қисмларини кунт билан ишлаб, уларга жило ва сайқал беради. Бунда шоир халқ тили имкониятларидан зўр маҳорат билан фойдаланади. Ана шунинг учун ҳам шоирнинг аксарият шеърлари тилининг аниқ ва равонлиги, образли ва жозибадорлиги билан китобхонни ўзига мафтун этади.

Чўлпон шеърлярининг тили образли ва ширали бўлиш билан бирга, гоёят содда ва том маънода халқчилдир. Ана шу хусусиятни назарга олиб, адабиётшунос Олим Шарофиддинов 20-йиллардаёқ «Чўлпоннинг тили содда, ҳар турли фикрларни ифода қилишга ярарли ва нуқсонсиздир. Бу кунги ўзбек адабий тили, шубҳасиз, Чўлпон тилидир»,— деб ёзган эди. Ойбек эса: «Бу кунги ёш насл Чўлпоннинг содда тилини, тотли услубини, техникасини кўп севади. Ундан кўп гўзалликлар олади»,— деб қайд этган эди.

Чўлпон ўз шеърларида халқ жонли тили бойликлари-
ридан фойдаланар экан, сўз ва иборалардан тежаб-
тергаб ўз ўрнида усталик билан фойдаланади. Шу
орқали халқ ҳикматларидай акс садо берувчи сермаз-
мун, жарангдор ва сулув байтлар, қуйма мисралар
яратади. Шоирнинг халқ мақол ва ҳикматли сўзларидай
эл орасига сингиб, машҳур бўлиб кетган қуйидаги
байти бунга мисол бўлади:

Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку.

(«Қаландар ишқи»)

Чўлпон ўз асарларида ҳаётий воқеаларни мушоҳада
қилиб, халқ жонли тили бойликларида маҳорат билан
фойдаланиб, чиройли ўхшатишлар, янги-янги сифат-
лашлар, гоят нафис ва нозик метафоралар, теран
мазмунли муболага ва жонлантиришлар кашф қилади.
Ёрқин ва жонли манзаралар чизиб, ўқувчига эстетик
завқ-шавқ бахш этади:

Ариқда сувларнинг ўйноқи қўшиғи
Шохларда ухлаган барглари уйғотди,
Айниқса, шамолнинг у юмшоқ шўхлиги,
Шохларда барглари титратди, ўйнатди.

(«Барг»)

Чўлпон шеърляти вазн ва қофия жиҳатидан ҳам
тугал, кам-кўтсиз. Шоир ўз ижоди билан ўзбек
шеърлятининг асосий вазни бўлган бармоқ вазнининг
имкониятлари чексиз-чегарасиз эканини яна бир бор
исботлади. Чўлпон аксарият шеърларида асар тилининг
гўзал, образли ва жозибадорлигини таъминлаш билан
вазннинг мусиқийлиги ва ўлчов (ритм)нинг аниқ
ва жарангдорлигига ҳам эришади:

Сочилган сочларингдай сочилса сиринг
Анор юзларингни кимга тутасан?
Ўзинг-ку «уларда вафо йўқ» дединг,
Нимага уларни тагин кутасан.

Дилрабо қўшиқдек равон, мусиқий оҳанг жиҳатидан
мукамал ва ёқимли бўлган бундай мисолларни Чўлпон
шеърлятидан кўплаб келтириш мумкин.

Умуман олганда, Чўлпон ўз шеъриятида тил бойлигига, гўзаллиги ва ранг-баранглигига тўлиқ эришган. Чўлпон шеъриятидаги тил бойлиги ва нафислиги шу адибнинг насрий асарларига ҳам тегишли хусусиятдир. Дарҳақиқат, Чўлпон «Қор қўйнида лола», «Клеопатра», «Ойдин кечаларда», «Новвой қиз», «Нонушта» (ҳикоялар), «Ёв» (қисса), «Кеча ва кундуз» (роман) сингари асарлар ёзиб, наср соҳасида ҳам қимматли мерос қолдирган.

Чўлпоннинг тарихий роман жанрида ёзган ва икки китобдан иборат бўлган «Кеча ва кундуз» (1935) асарида Туркистоннинг биринчи жаҳон уруши давридаги фожиали ҳаёти ҳақида ҳикоя қилинади. Адиб халқимизнинг ўша даврдаги ҳаётини қоронғи кечага қиёс қилади (романнинг номи ҳам шу қиёсни англатади). Романда мамлакатда ҳукм сурган ижтимоий адолатсизлик, чоризмнинг ич-ичидан чириб, нураб бораётганлиги, подшо ҳокимиятининг инқирозга юз тутганлиги, чор ва маҳаллий амалдорларнинг кирдикорлари, разил хатти-ҳаракатлари рўйирост очиб ташланган. Шу билан бирга, мамлакат буюк ижтимоий ўзгаришлар — инқилоб арафасига келиб қолгани ишонарли тарзда кўрсатиб берилган.

Романда тасвирланишича, Мирёқуб эпақа бир суҳбатда Нойиб Тўрадан «империя» дегани ўзи нима, деб сўрайди. Тўранинг жавобини эшитгач, Мирёқуб «империя» дегани шу бўлса, роса чириб кетган экан-ку, деган хулосага келади. Романнинг бошқа бир ўрнида Мирёқуб ҳаётдаги адолатсизлик, қашшоқлик ва бунга қарши халқ ғазаби кун сайин ўсаётганини кўргач, Нойиб Тўрадан бунинг «чораси борми?» деб сўрайди. «Чорасини топишдан биз амалдорлар ожизмиз... Нима қилишимизни билмаймиз... Бу ёмон, бу жуда ёмон ҳол», деб жавоб беради Нойиб Тўра.

— Чорасиз дард йўқ,— дейди бизнинг ҳакимлар...

— Сафсата ҳаммаси, сафсата... Чорани бизнинг ички душманларимиз, яъни инқилобикун деган тоифа кўрсатади...

— Қани, нима дейди у тоифа?

— Подшони ҳам ҳайда, амалдорларни ҳам ҳайда, миршабларни йўқот, жандармларни ўлдир, урушни тўхтат. Бойлардан ер-сувни, фабрикачилардан фабрикаларни, заводчилардан заводларни тортиб олиб халққа

бер, дейди. Уларнинг халқ дегани — қора халқ, яланг оёқлар...

«Кеча ва кундуз» романида меҳнаткаш халқнинг, хусусан, хотин-қизларнинг огир, кулфату машаққатларга тўлиқ ҳаёти аниқ воқеалар, ёрқин образлар воситасида таъсирли ва жонли қилиб ифодаланган. Асардаги асосий ижобий қаҳрамонлардан бири бўлган гўзал, хушовоз, содда ва ҳуқуқсиз қиз Зеби образини олайлик. Зеби бегубор ҳаёт кечиришни, ёшлик гаштини суришни умид қилади. Лекин унинг эзгу орзулари ўша мудҳиш тузумнинг айби билан чилпарчин бўлади. Зебини зўрлаб, унинг хоҳишини ҳисобга олмай, Акбарали мингбошига хотин устига хотин қилиб берадилар. Зеби мингбошининг тўртинчи хотини сифатида кундошлар ўртасидаги ҳар хил фисқу фужр ва бузуқликларнинг, рашқу можаролар ва зимдан мерос талашишларнинг гувоҳи бўлади.

Кундоши Пошшахон Зебига заҳар бериб, уни ўлдирмоқчи бўлади, бироқ тасодиф натижасида заҳарни Зеби эмас, маст-аласт эри Акбарали ичиб ўлади. Шундай бўлса-да, ҳамма айбни мингбошининг кичик, суюкчи хотини Зебига тўнкайдилар. Воқеа давомида айбсиз айбдор Зеби суд қилинади ва етти йил муддатга Сибирга сургун қилинади.

Романда Зеби феълү атвори, унинг онг тушунчаси ва руҳий ҳолати жонли ва табиий қилиб кўрсатиб берилган. Зеби шу даражада содда ва оққўнгилки, у қингирликни билмайди. Қамоқ, суд ва сургун ҳақида тасаввурга ҳам эга эмас. Ана шунга кўра бу содда мусулмон қизи судда қора курсида ўтирганида ҳам ҳукм, жазо қандай бўлишини эмас, балки бошқа нарсани — мусулмончилик қоидаларига шак келтирмасликни ўйлайди. «Вой, ўла қолай! Шунча номаҳрамнинг олдида юзимни очаманми? Ундан кўра ўлганим яхши эмасми?», дейди. Суд йигилиши тугар-тугамас «Энди уйимни қандай қилиб топиб бораман», дея гам чекади. Ҳукм эълон қилинганч эса «оп-очиқ турган нарсани булар тушунмайди-ю, улар тушунармиди?» деб юқорига норозилик аризасини беришдан воз кечади.

Қуйидаги парчада ҳам Зебининг онг-тушунчаси, руҳий ҳолати, бегубор феъли ёрқин акс этган: «Зеби бўлса ўша заҳарланиш ҳодисасидан бери доим карахт бир ҳолда бўларди; унинг мияси бирдан фалажга

йўлиққан каби эди. У бутун бир сўроқ, тергов, конвой, суд ва қонунчиларга ажиб бир лоқайдлик билан — худди жонсиз одамдай қарар; нималар дейишни, ўзини нечук ҳимоя қилишни, нима деб гап қайтаришни ўйламасди. Унинг миясида, миясининг ҳам аллақайси олис бир бурчагида хира ва туманли бир фикр бор; у фикр шунча олисда ва хираки, унинг нималигини англай олмайди, бечора... Миясини тугумлаб жуда зўр берган вақтда у туманли фикр мана бу кепатага киргандай бўлади: «Мен ўлдирганим йўқ... Бу аниқ... Мени қўйиб юборадилар... Яна ўша ерга қайтаманми? Нима кераги бор... Ойимчи? Ойимнинг ёнига қайтаман... Эрим ўлиб қолди, дейман.... Йиглайман...»

Романда Зебининг отаси Раззоқ сўфи, онаси Қурбон биби образлари ҳам маҳорат билан яратилган. Раззоқ сўфи эски, реакцион ақидалар билан заҳарланиб, руҳан майиб бўлган қашшоқ шахсларнинг умумлашма образи бўлса, Қурбон биби инсоний ҳуқуқлари ўша жамият томонидан оёқ ости қилинган ва ҳар жиҳатдан эзилган муштипар, меҳрибон оналарнинг ҳаётий образидир. Бу икки қаҳрамон воситасида ёзувчи ҳаётдаги моддий қийинчиликлар кишининг маънавий оламига ҳам таъсир этишини, унинг дунёқарашини, фикрлаш доирасини, ақл-заковатини чеклаб қўйишини ҳаққоний акс эттирган.

«Кеча ва кундуз» романида меҳнаткаш халқ қонини зулук бўлиб сўрган нодон, маишатпараст ва маънавий тубан мингбоши Акбарали, мамлакат ва халқ бошига бало бўлган мустамлакачи амалдор Нойиб Тўра, қинғир ишларни бажаришда устаси фаранг Мирёқуб эпакка образлари ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Бу қаҳрамонлар воситасида ўша давр амалдорлари ва «ишбилармон»ларининг кирдикорлари, ички ва ташқи дунёси, бузуқлиги, уларнинг халқ манфаатига зид хатти-ҳаракатлари фош этилган. Масалан, маҳаллий ҳокимларнинг вакили Мирёқуб эпаккада на имон, на диёнат, на ахлоқ-одоб, на бола-чақасига ва эл-юртига меҳр-оқибат бор. Адиб Мирёқуб образида маҳаллий «ишбилармон»ларнинг асосий хусусиятларини умумлаштириб берган. Мирёқубнинг худоси ҳам, имони ҳам пул. Бинобарин, унинг бутун мақсади пул топишга, бойлик йиғишга қаратилган. Бу йўлда у ўз отахони ва валинеъмати Акбаралининг хотини Пошшахон билан ва Нойиб Тўранинг бекаси Валя билан бузуқчилик қилиб, бойлик

йигишдан тап тортмайди. Ёзувчи Мирёкубнинг ҳаёт ҳақидаги фалсафасини, маънавий ёвузлигини унинг ўз сўзлари орқали қуйидагича очиб ташлайди:

«Империя — оқ подшоҳдан, Нойиб Тўрадан ва унинг погонидан иборат экан! Шунча минг фуқаронинг ва ҳам биз сингари бебузот бечораларнинг ихтиёри, ўзингиз биласиз-ки, Нойиб Тўрада, яъни погон эгаларида; уларнинг бутун инон-ихтиёри эса — хотинлари қўлида бўлар экан. Пошшахон — катта меросга эга бўлиш учун бир қурол эди; мерос — давлат демак, давлат — пул демак, империя — «погон» демак; «погон» шундай нарсаси, у доим «пул, пул, пул» деб туради. Қўплар унинг сўраганини, яъни пулни берадилар. Қайтиб ҳеч нарса олмайдилар. Ҳолбуки, иш билган киши погон «пул» деганда 5 сўм бериб, уни ўша погон ёрдами билан беш юз сўм қилиб олади. Мен шунақа ишларга ўзимни эпчил деб биламан... Кеча кечаси Нойиб Тўра хотинининг маст лабларига қўндирилган маст ўпишнинг ёлғиз биргина маънисини бор эди: пул! Тақсирлар, мен Нойиб Тўранинг хотини билан айшу ишрат қилмадим! У бизнинг иш устидаги биринчи учрашувимиз, ўз тилимизда айтсак, биринчи «бай очишимиз» эди!..»

Чўлпон Мирёкуб образини яратишда қаҳрамоннинг ўз-ўзини фош этиши усулидан ўринли фойдаланган. Мирёкуб — терговчи билан Мирёкуб — жавобгар ўрта-сидаги ички диалог, яъни қаҳрамоннинг ўзи-ўзи билан савол-жавоб тарзида сўзлашиши бу жиҳатдан муваффақиятли бўлиб чиққан.

Шундай қилиб, «Кеча ва кундуз» романида Зеби, Раззоқ сўфи, Қурбон биби, Мирёкуб, Акбарали, Нойиб Тўра сингари асосий образлар ҳар бирининг ўзига хос феъли, хатти-ҳаракати, тили аниқ қилиб берилган. Шу билан бирга асардаги Пошшахон, Султонхон, Зуннун, Энахон, Мария, Валя, Салтанат сингари йўл-йўлакай учрайдиган образлар ҳам жонли ва ишонарли қилиб чизилган.

Роман мазмуни қизиқарли бўлганидек, у бадий тузилиш жиҳатидан ҳам юксак санъат намунасидир. Асар тили бой, жозибадор. Қаҳрамонлар тили ҳам, автор нутқи ҳам ихчам ва образли. Бироқ романда натуралистик тафсилотлар, юзаки тасвирлар ва чала образлар ҳам йўқ эмас. Асардаги Зеби, Мирёкуб образлари тугалланмаган. Уларнинг тақдиру қисмати яқунланмаган. Шунингдек, романда халқ ва мамлакат

манфаатлари йўлида жон фидо этишга тайёр турган фаол ижобий кучларнинг ёрқин образлари кўрсатилмаган. Тўғри, романнинг иккинчи китобида, булар, эҳтимол, тасвирлангандир. Аммо, афсуски, иккинчи китоб ханузгача топилмаган.

Чўлпон драматургия жанрида ҳам ўз истеъдодини намоён этган. У «Чўрининг исёни», «Халил фаранг», «Чўпон севгиси», «Муштумзўр», «Ўртоқ Қаршибоев», «Хужум», «Ёрқиной» сингари катта-кичик сахна асарлари яратган. Бу пьесалар орасида энг бақуввати, шубҳасиз, «Ёрқиной» драмасидир. Бу йирик сахна асари фольклор материаллари асосида яратилган. Буни муаллифнинг ўзи ҳам тасдиқлайди. У асарни «тотли ва бой тили билан эртақ (чўпчак) айтиб бериб, шу драманинг ёзилишига сабаб бўлган кампир онага ҳурмат билан бағишлайман», деб ёзган эди.

Драманинг қисқача мазмуни қуйидагича. Боғбон йигит Пўлот билан Ўлмас Ботир номли саркарданинг қизи Ёрқиной бир-бирини севади. Лекин саркарда бу тенгсиз севгига тиш-тирноғи билан қаршилиқ кўрсатади. У Хонзодани ўзига куёв қилмоқчи бўлади. Пўлот эса ҳаётдаги адолатсизликка, зулм ва ноҳақликка кескин эътироз билдириб, саркарда даргоҳини тарк этади: меҳнаткаш халқнинг хонга қарши ҳаракатига қўшилади. Золим хоннинг Ўлмас Ботир бошлиқ қўшинига қарши мардона жанг қилади.

Ёрқиной эса Калнинг ҳийласига учиб, Нишобсойбегининг чангалига тушади. Бек Ёрқиной «никоҳга рози бўлмаса, беникоҳ қўл узатаман», деб зўравонлик қилмоқчи бўлади. Воқеа давомида қиз ҳийла ишлатиб, Кални ўз томонига огдириб олади ва унинг кўмагида бек тузоғидан қутулади. Пўлот ҳузурига бориб, унга ҳақ йўлида ёрдам беради. Пьеса Пўлотнинг Ёрқинойга қарата: «Мени юрт учун яна бир мартаба ўлимдан қутқардингиз, келинг ўша юртнинг ишини биргалашиб қилайлик! Юртнинг ишини биргалашиб қилгандан кейин...» деган сўзлари билан тугайди.

Драманинг Ёрқиной, Пўлот, Ўлмас Ботир, Кал, Нишобсойбеги, Мома хотин каби асосий образлари ўзига хос характер, ўзига мос ғоявий юк билан таъминланган. Шунга кўра уларнинг маънавий қиёфаси, ички-ташқи олами, нияти, мақсади ва шу йўлдаги хатти-ҳаракати аниқ.

Драмада Ёрқиной образи марказий ўринда туради ва

у пьесанинг бошидан-охиригача иштирок этади. Муаллиф бу образ орқали хотин-қизларнинг ўтмишдаги огир, ҳуқуқсиз ҳаётини, уларнинг ақл-идрокда, мардлик ва шижоатда эркаклардан қолишмасликларини очиб берган.

Пўлот образида эса халқ фарзандларига хос мардлик, инсонпарварлик, қийинчиликлардан қўрқмаслик, камтарлик сингари эзгу хусусиятлар гавдалантирилган. Ўлмас Ботир ва Бек образларида эса адолатсизлик ва инсофсизликни, жабр-зулм ва нопокликни ўзларига одат қилиб олган ёвуз амалдорлар фош этилган.

Пьесада Кал образининг ҳам ўзига хос ўрни ва вазифаси бор. Кал асарни хушчақчақ кулги ва юмор билан суғорган. Калнинг ўзига хос феъли, хусусан, индивидуал тили ёрқин ва пишиқ бўлиб чиққан. Драматург Калнинг ўзига хос тилини яратишда халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган саж санъатидан усталик билан фойдаланган. «Сувдай шовлаб, ўтдай ловиллаб, чумчукдай чириллаб, шамолдай пириллаб...», «Ўзи ёш, сўзи тош, кўзи бебош, қора қош, эси чош, вош-вош...», «Ойим пошша, сиз менинг худо берган қизимсиз, кўксимда кулган юлдузимсиз, кўлимга қўнган қундузимсиз, яйраб юрган қўзимсиз, учиб ўйнаган қўнгизимсиз, қараб турган қўзимсиз, қизариб турган юзимсиз, тўкилиб турган сўзимсиз...» ва ҳоказо.

«Ёрқиной» драмасининг асосий мазмуни қизиқарли, воқеанинг ўсиб бориши ўз меъёрида. Асардаги воқеалар бир-бири билан узвий боғлиқ.

Чўлпон шеърий, насрий ва драматик асарлар яратиш билан бирга, адабий-танқидий ва публицистик мақолалар ҳам ёзган. Унинг «Адабиёт надир?», «Шўро ҳукумати ва саное нафиса», «Улуғ ҳинду», «Шарқ уйғонмоқда», «Буюк мактаб эгаси», «Тагор ва тагоршунослик», «Увайсий», «Мирзо Улуғбек», «500 йил» каби мақолалари ўз вақтида кўпчиликнинг диққатини жалб қилган эди.

Хулоса: Чўлпон серқирра талант соҳиби. У ўзбек адабиётининг Чўлпон юлдузи. Чўлпон улуғ шоир, моҳир носир, истеъдодли драматург, халқчил ижодкор сифатида сўз санъати хазинасига бебаҳо ҳисса қўшган. Чўлпон шеъриятда ўзига хос ижодий мактаб яратган устоз шоир. 20- ва 30-йилларда Ойбек, Ғафур Ғулом, Уйғун, Миртемир, Усмон Носир сингари истеъдодли ёшлар бу мактабдан баҳраманд бўлиб, Чўлпон ижоди-

дан кўп нарса, хусусан, бадиий маҳорат сирларини ўргандилар.

Ёзувчиларнинг Чўлпон асарларидан ижодий ўрганишлари ҳозирги вақтда ҳам изчил давом этмоқда. Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Ҳалима Худойбердиева, Ўткир Ҳошимов, Рауф Парфи, Омон Матжон, Шукур Холмирзаев, Усмон Азим сингари ёзувчилар Чўлпоннинг энг яхши анъаналарини янги замон талаблари асосида ривожлантирмоқдалар. Китобхонлар оммаси эса Чўлпон адабий меросининг озод этилганидан суюниб, шоир асарларини завқ-шавқ билан ўқимоқдалар, улардан эстетик завқ олмоқдалар. Чўлпоннинг буюклиги ҳам, мангу тириклиги ҳам ана шунда.

Чўлпон 1991 йилда Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти билан тақдирланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Чўлпон ва Фитрат адабий меросини ўрганиш бўйича тузилган комиссия хулосалари.— «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1988 йил, 2-сон.
2. *Наим Каримов*. Мураккаб ва машаққатли давр фарзанди. «Саодат» журнали, 1987 йил, 10-сон.
3. *Эрик Каримов*. Олисдаги ёрқин юлдуз. «Фан ва турмуш» журнали, 1988 йил, 3-сон.
4. *Озод Шарафиддинов*. Кўнгилда қолгуси унинг бир изи. «Шарқ юлдузи» журнали, 1990 йил, 3-сон.
5. *Озод Шарафиддинов*. Чўлпон (Шоир ҳақидаги ривоятлар ва ҳақиқатлар). Т., «Чўлпон» нашриёти, 1991.
6. *Иброҳим Ҳаққулов*. Ўлка қайгуси. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномаси, 1991 йил 9 август.
7. Ўзбек совет адабиёти тарихи. Т., «Ўқитувчи», 1990 йил.

М а т н

Чўлпон. Яна олдим созимни. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991 йил.

ОЙБЕК

(1905—1968)

Улкан истеъдод соҳиби Ойбек ҳозирги замон ўзбек адабиётининг мумтоз адиби бўлиб, у том маънодаги халқчил ижодкордир.

Ойбек лирик шоир ва улкан адиб сифатида донг таратган. Унинг камалакдек товланувчи сержило ва қудратли шеърятини, пурвиқор ва ҳикматли насрини китобхонлар севиб ўқимоқда. Ойбекнинг «Қутлуг қон», «Навоий» каби шоҳ асарлари мамлакатимиздаги

қарийб ҳамма тилларга, шунингдек, олтмишдан ортиқ хорижий тилларга таржима этилган.

Ойбек ижодининг ўзига хос фазилатлари, ибратли томонлари кўп. Ана шу сабабли Ғафур Ғулом «Ойбекнинг серҳосил, ўткир ижодкорлигини бизнинг адабиёт тарихида кимга ўхшатиш мумкин?» — деган сўроққа жавоб бериб, «Ойбекнинг ўзига, Ойбекка ўхшатиш мумкин»¹, — деб ўз ҳамкасб дўстига тан берган эди.

Ойбек ижоди ҳақида илмий мақолалар, адабий-танқидий очерклар ва монографиялар ёзилди. Булар орасида, айниқса, Ҳомил Ёқубовнинг «Ойбек» (1960), «Ғоявийлик ва маҳорат» (1963), «Адибнинг маҳорати» (1966), Матёқуб Қўшжоновнинг «Ойбек маҳорати» (1962) монографиялари, шунингдек «Ойбекнинг ижодий методи ва бадиий маҳорати» (1985) мақолалар тўплами ажралиб туради. Бу китобларда адиб ижодининг ғоявий-бадиий хусусиятлари очиб берилган.

М. Қўшжоновнинг «Ойбек маҳорати» китобида адиб маҳоратини таҳлил этишга алоҳида эътибор берилган. Муаллиф бадиий маҳорат муаммоларини ёзувчи ижодининг ривожини, ўзига хос услуби масалалари билан боғлаб таҳлил қилган. У Ойбек асарларидаги асосий характерларнинг шаклланишига алоҳида эътибор берган. Характер муаммосининг сюжет ва композиция, ғоя ва конфликт, ижодий метод ва маҳорат масалалари билан узвий боғлиқ эканлигини очиб берган.

Ҳомил Ёқубовнинг Ойбек ҳақидаги ҳар учала китоби ҳам факт ва материалга бойлиги, ғоявий ва бадиий таҳлилнинг пухталиги, илмий хулосаларга сероблиги билан ажралиб туради. Муаллиф Ойбекнинг ижодий камолотини синчиклаб ўрганган ва уни ҳозирги замон ўзбек адабиётининг тараққиёти масалалари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тадқиқ этган. Ойбек ижоди билан алоқадор ҳолда замонавийлик ва тарихийлик, анъанавийлик ва новаторлик, шакл ва мазмун, зиддият ва характер, реализм ва бадиий тўқима, лирик конфликт ва лирик характер, эпик ва лиро-эпик жанрларнинг ўзига хос хусусиятлари, бу жанрлар ўртасидаги умумийлик ва фарқлар тўғрисида атрофлича фикр юритган. Ёзувчининг ижоди ҳақида ҳозирги вақтда ҳам самарали илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда...

¹ Ғ. Ғулом. Менинг ярим асрлик дўстим. «Шарқ юлдузи», 1965, 9-сон.

Ойбек 1905 йил 10 январда Тошкентда ҳунарманд — бўзчи оиласида туғилган. Ойбек — ёзувчининг адабий тахаллуси бўлиб, унинг асл исми Мусо, отасининг номи Тошмуҳаммаддир. «Отам ёшлигида бўзчи, кейин Хумсон ва Янгибозор қишлоқларида баққоллик қилган. Ўқимаган, жаҳли тез, тажаниг бир одам эди. Онам жисмоний кучсиз, лекин ақлли, зийрак, раҳмдил ва ҳар ишга эпчил хотин эди. Дўппи, жияк ва қўл ишлари билан кўп машгул бўларди. Ишдан бўшагач, кўп вақт китоб ўқирди»¹ — деб ёзган эди Ойбек.

Ойбек аввал эски мактабда, сўнгра ҳозирги замон мактабларида ўқиб, илм олган.

Ойбек 1930 йилда Ўрта Осиё Давлат дорилфунуни-нинг ижтимоий фанлар куллийтини битирган ва 1935 йилгача шу дорилфунунда сиёсий иқтисод фанидан дарс берган. Шу билан бирга, Ўзбекистон фанлар комитети қошидаги Тил ва адабиёт илмий тадқиқот институти (1933—1937)да илмий ходим бўлиб ишлаган. Ўзбекистон ўқув-педагогика нашриётида адабий таржимон ва муҳаррирлик қилган (1938—1941). Шундан сўнг бир неча йиллар давомида академиянинг ижтимоий фанлар бўлимига, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилган. «Шарқ юлдузи», «Ўзбек тили ва адабиёти» ойнамаларида бош муҳаррир бўлиб ишлаган.

Кўринадики, Ойбек адабий-ижодий ишни доимо жамоат иши билан қўшиб олиб борган ва ҳар иккала соҳада ҳам юксак кўрсаткичларга эришган.

Ойбекнинг адабиёт ва фан соҳасидаги хизматлари муносиб тақдирланди. Ойбек 1943 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси ташкил этилиши биланоқ унга ҳақиқий аъзо этиб сайланди. 1965 йилда унга «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» деган юксак фахрий унвон берилди. Ойбек уч марта Ленин ордени, икки марта Меҳнат Қизил Байроқ ордени, икки марта «Хурмат белгиси» ордени билан мукофотланди. Ёзувчи «Навой» романи учун Давлат мукофоти (1946) ва «Болалик» қиссаси учун Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти (1963) га сазовор бўлди.

Ойбек хотирасини абадийлаштириш соҳасида ҳам катта тадбирлар амалга оширилди. Кўпгина мактаблар, ўқув юртлари, хиебон ва кўчалар, жамоа ва шўро

¹ О. Шарафиддинов, Ж. Шарипов. Адабиёт дарслиги. Ўздавнашр, Тошкент, 1936, 46-бет.

хўжаликлари Ойбек номи билан аталмоқда. Тошкентда Ойбекнинг уй-музеи ташкил қилинган. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Ойбек номида мукофот таъсис этган. Тошкент метрополитени бекатларидан бирига Ойбек номи берилган.

* * *

Ҳозирги замон ўзбек ёзувчиларининг биринчи бўғинига мансуб бўлган Ойбек адабиёт майдонига 20- йилларнинг бошларида дастлаб лирик шоир сифатида кириб келган. Ойбекнинг илк шеърий асарлари ҳали у техникумда ўқиб юрган кезларидаёқ ёзилган. Ёш шоирнинг биринчи шеъри «Чолғу товуши» деб аталади («Армугон» журнали, 1922). Кейинчалик шоирнинг «Туйғулар» (1926), «Қўнгил найлари» (1929), «Машъала» (1929) сингари шеърлар тўпламлари, шунингдек, «Дилбар — давр қизи», «Ўч» каби дostonлари биринкетин юзага кела бошлади. Бу асарлар ўзбек шеъриятига нодир истеъдод соҳиби кириб келганлигидан далолат беради.

Ойбекнинг 20- йиллардаги ижодида ҳозирги замон воқелигини тараннум этувчи анча-мунча шеърлар бор. Бироқ ёш шоирнинг адабиётда ўз ўрнини топиши осонликча бўлмади. Шоир ёшлигида мураккаб ижодий ўсиш-изланиш даврини бошидан кечирди. Ойбек ана шу ўнқир-чўнқирликларни назарда тутиб, «Менинг биринчи шеърларимда қарама-қаршиликлар, изланишлар ҳали кўп эди. Замонанинг энг муҳим воқеаларига жавобан яратилган шеърлар билан бир қаторда ... мунгли нидо билан суғорилган, абстракт, тушқунлик руҳида ёзилган шеърлар ҳам бор эди»,¹ — деб ёзган эди.

Шуниси муҳимки, Ойбек тинмай ижодий изланди. У 1928 йилда «Товушим» шеърида ўз тақдирини халқ тақдири билан маҳкам боғлаганлигини баралла қуйлаган:

Огайнилар! Давримизни

Қалбга солганман.

Чўллардаги сароб изни

Англаб олганман.

Курашади икки тўлқин, қараб турайки?

¹ Адабиётимиз автобиографияси. Тошкент, 1973, 149- бет.

Ёш тарихнинг темир қўлин
Четга бурайми?
Йўқ!.. Болгалар пўлат сафи ила
бораман.
Ёнғин, кураш, жанглар сари
Кўкрак очаман...

20-йилларда асосан ўрганиш ва изланиш даврини ўтган ёш Ойбек 30-йилларда шоир сифатида ўсиб, кўпгина пишиқ шеърлар яратди. Унинг бу даврда юзага келган «Днепрострой», «Фанга юриш», «Ўзбекистон», «Қишлоқ қизи — студент», «Паттачи хотин», «Колхоз темирчиси» сингари шеърларида замонавий мавзу, ҳозирги замон кишиларининг ҳис-туйғулари ва орзу-истаклари аниқ тасвирланган.

Ойбекнинг «Ўзбекистон» шеърида серқуёш диёри-мизнинг яхлит образи чизилган. Шоир Ўзбекистондаги янги ҳаётни улуғлайди ва шеърнинг ғоявий хулосасини қуйидагича ифодалайди:

Яратилди бир шоҳ асар, гўзал бир дoston,
Ғадир-будур, меҳнат қўли битгандир бунн.
Келажакнинг баҳоридан олинган куйи,
Хаёлларга сигмайди ҳеч бунинг мазмуни.
Қофиядир фабрикалар-ла қизлар қўшиғи,
Ўқи ва сев! Бунинг исми хур Ўзбекистон.

Ойбекнинг 30-йиллардаги ижодида поэма жанри салмоқли ўрин эгаллайди. Бу даврда шоир ўтмиш адабиётидаги дostonчиликнинг илғор анъаналаридан, хусусан, ҳозирги замон қардош халқлар адабиёти ютуқларидан ижодий фойдаланиб, «Дилбар — давр қизи», «Ўч» (1932), «Ўрознинг бахти», «Чўпон қўшиғи», «Бахтигул ва Соғиндиқ», «Темирчи Жўра» (1933), «Қаҳрамон қиз» (1936), «Гулноз», «Камончи», «Навоий» (1937) каби кўплаб поэмалар яратди. Бу поэмаларда ранг-баранг мавзулар кўтарилган. Масалан, «Ўч», «Бахтигул ва Соғиндиқ» поэмаларида ўтмишда инсон эрки ва севгисининг золим бойлар оёғи остида топталганлиги кўрсатилиб, ўша ижтимоий тузум, мулкдорлар дунёси қораланади. «Ўч» поэмасида тасвирланишича, икки камбағал йигит-қиз — Холхўжа билан Лаълихон бир-бирини севади. Лекин бу икки ёшнинг соф севгисига Ҳошимбойвачча гов бўлади. У ҳеч бир асоссиз Холхўжани қаматади. Лаълихонни хотин қилиб олмоқчи бўлади. Лаълихон эса бойваччанинг хоҳишини қатъий рад қилади, ўз севгилисига хиёнат қилмасдан, заҳар

ичиб ўлади. Воқеа охирида Холхўжа қамоқдан қочиб ўз қишлоғига келади ва Ҳошим бейваччани ўлдириб, ундан Лаълихоннинг ўчини олади.

Асар сюжети содда, табиий. Достондаги ҳар учала образ (Холхўжа, Лаълихон, Ҳошимбойвачча) ҳам ўз характериға, ўз қиёфасига эға. Шоир Холхўжа ва Лаълихон образлари орқали меҳнаткаш халқнинг огир ўтмиш ҳаётини акс эттирган бўлса, Ҳошимбойвачча образи воситасида мулкдорлар дунёсини фош этади. Шоир образлар характерини очишда типик деталлар ва ранг-баранг бўёқлардан фойдаланган. Ойбек Лаълихон образини, унинг ҳусни-жамолини, шўхлигини, меҳнатсеварлигини, эпчил-чаққонлигини муҳаббат билан акс этитиради:

Дуторни энг яхши чалар эди у,
Каштаға баҳорни ёяр эди у.
Нонларни дўндириб ёпар эди у,
Руҳларға ёнгинни солар эди у.

Ҳошимбойвачча ҳақида ёзганида эса шоир мисраларида газаб ва нафрат намоён бўлади: «Бошида «алиф» йўқ, дилда қилча нур», «Бу шалоқ йигитнинг билгани зулм» ва ҳоказолар.

Ойбек «Бахтигул ва Соғиндиқ» достонини ёзишда фольклор мотивларидан ижодий озиқланган. Бу поэма халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган сюжет асосида ёзилган, унда тасвирланишича, тошкентлик чорвадор Отабой Қарқара бозорига боргач, саҳро гўзали Бахтигулга кўзи тушиб, «ошиқу беқарор» бўлади. Бой бу етим қизни ўзига чўри-хотин қилиб сотиб олади. Бахтигулнинг севгилиси Соғиндиқ эса қизни бой чангалидан қутқариб олиш ниятида чўлда Отабой қарвонига ҳужум уюштиради. Лекин ҳужум муваффақиятсиз чиқади ва бой қизни шаҳарға олиб кетади. Бироқ мард йигит Соғиндиқ тинчимайди. У бир оз вақт ўтгач, қизни излаб Тошкентға боради. Отабойға қаролликка ёлланади ва қулай пайт топиб, бошқа қароллар ёрдамида бойдан қасос олади. Бойнинг уйига ўт қўйиб, Бахтигулни қутқаради. Достон меҳнаткаш йигит-қизларнинг бойлар устидан ғалабаси тасвири билан тугайди:

Чўл сари учар йигитлар хурсанд,
Бошда Соғиндиқ билан Бахтигул —
Озод шунқорлар учишар жасур,
Бу эл ҳеч маҳал бўлмаёжак қул,
Шиори «Қайда золим бўлса ур!»

«Бахтигул ва Соғиндиқ» поэмасининг биринчи нашри (1934) билан кейинги (1949, 1955, 1976) нашрлари ўртасида гоёвий жиҳатдан ҳам, бадий жиҳатдан ҳам жиддий фарқлар бор. Чунки шоир дostonни қайта-қайта ишлаган, ҳар сафар унга сайқал ва жило берган¹.

Ойбекнинг 30- йилларда яратилган поэмалари орасида, айниқса «Темирчи Жўра» асари кўп жиҳатдан ажралиб туради. Унда ўзбек меҳнаткашларининг 20- йилларда халқ ҳокимиятини ҳимоя қилиб, инқилоб душманларига қарши олиб борган ҳаёт-мамот кураши акс эттирилган, ишчи-деҳқон ҳокимияти улуғланган. Дostonнинг мавзуси янги, гоёвий мазмуни аниқ бўлиши билан бирга унда шоирнинг сюжет тўқиш ва характер яратиш маҳорати кучлилиги ҳам ёрқин намоён бўлган.

Асарда, хусусан, бош қаҳрамон Жўра образи жонли ва тўлақонли бўлиб чиққан. Жўра характеридаги индивидуал хусусиятлар — унинг ғурури баландлиги, бойларни назар-писанд қилмаслиги, ўз кучи билан тирикчилик ўтказишга интилиши, кеча-кундуз тинмай ишлаши, темирчининг диний урф-одатларга беғарволиги, содда ва самимийлиги реалистик бўёқларда кўрсатилган.

Ойбек темирчи Жўра тимсолида маҳаллий халқ орасидан етишиб чиққан янги кўринишдаги инсон — курашчан ижобий қаҳрамон образини яратган. Поэмада қаҳрамон характерининг шаклланиши, хусусан, Жўра онгининг камоли таъсирли тарзда очиб берилган. Темирчи Жўра асар бошида дўсти ишчи Турсуннинг меҳнаткашларни озод ва бахтли ҳаётга чақириш йўлида олиб борилаётган ҳаракатлар ҳақидаги сўзларига ишонмайди. Бу ҳаракатларни беғойда деб билади. «Бундан фойда борми, тентак? Хўжайинлар оёгини тирар, ишдан қувар итдек!» дейди. Воқеалар давомида Жўранинг кўзи очила боради ва асар охирига келиб у халқ кучига, бахтли келажакка ишонадиган бўлади.

Асарда бош қаҳрамон темирчи Жўра ҳалок бўлсада, унда келажакка ишонч руҳи балқиб туради.

Поэманинг сюжети табиий ва таъсирли. Асар тили равон ва ширали. У халқ ибора ва ифодаларига бой. Асарда персонажлар нутқи (темирчи Жўра ва ишчи

¹ Х. Ёқубов. Ойбек (адабий-танқидий очерк), Тошкент, Ўзадабий-нашр, 1959, 60- бет.

Турсун тили) индивидуаллаштирилган. Достонда ажойиб ўхшатиш, сифатлаш ва бошқа тасвир воситалари кўзга ташланади.

Ойбек поэмалари меҳнаткаш халққа меҳр-муҳаббат руҳи билан суғорилган. Уларда темирчи Жўра, Согиндиқ, Холхўжа, Лаълихон, Дилбар, Эмилия сингари меҳнаткаш халқ вакиллари образи яратилган.

Ойбек Ватан уруши ва урушдан сўнгги даврларда ҳам шеърий асарлар яратишда яхши натижаларга эришди.

Маълумки, Ватан уруши йилларида Ойбек ўзининг бутун куч ва истеъдодини душман устидан ғалаба қозониш, Ватаннинг озодлиги ва мустақиллигини сақлаб қолиш ишига бағишлади. Шу мақсадда у 1942 йилда Ўзбекистон делегацияси таркибида фронтга борди ва тўрт ой давомида жанг майдонида (Ғарбий фронтда) жангчилар орасида бўлди.

Ойбек фронтга бориб, фронт ҳақиқатини, жангчиларимиз характерини яқиндан ўрганиб, ёзажак асарлари учун зарур ҳужжатлар йигиб келган. Унинг кейинча нашр этилган «Қуёш қораймас» романи, «Оловли йиллар» шеърий тўплами ва «Фронт бўйлаб» (1965) кундалик дафтари жанг майдонига қилинган сафар таассуротлари асосида яратилган.

Ойбек уруш даврида ҳарбий-мудофаа мавзуида «Ёвга ўлим», «Ватанни сев», «Кунлар келарки», «Зафар бизники», «Она сўзи», «Хайрлашув», «Раиса», «Ватан ҳақида», «Йигитларга», «Ленинград», «Ойша хола», «Жангчи хатидан», «Жангчи элатим олдида» сингари юзга яқин шеърлар ёзди. Бу асарларда жангчиларимизнинг қаҳрамонлиги, халқимизнинг ватанпарварлиги катта ғурур ва самимият билан куйланди. Она-Ватан образи бутун салобати билан чизиб берилди:

Ватанни сев, тупроғини ўп,
Ҳар қаричи муқаддас бизга.
Чўлидаги хатто қуруқ чўп
Жондан яқин юрағимизга.
Ватан — бизнинг кўзимиз нури,
Бахтимиз шу, қувончимиз шу.
Севги, меҳнат, дилимиз дури,
Қимматларнинг қиммати дури у.

Уруш даврида Ойбек шеъриятида бадиий маҳорат сезиларли даражада ўсди. Шоир шинелли йилларнинг муҳим мавзуларини ўзига хос маҳорат билан ёритди.

Шоир урушнинг дастлабки кунларида ёзган «Ёвга ўлим» шеърида жангчиларимизни душманга қарши аёвсиз жанг қилишга чақирди ва буюк ғалабамизга қатъий ишонч билдирди.

Ойбекнинг ҳарбий лирикасида миллий руҳ балқиб туради. Шоир «Йигитларга» шеърида аجدодларимизнинг ватанпарварлиги ва мардлигини эслатиб, йигитларни ана шу аجدодларимизга муносиб авлод бўлишга, ота-боболарнинг қаҳрамонлик анъаналарини давом эттиришга чақиради:

Воболаринг қарич ёшда от минган,
Тигларга жило берган чақиндан.
Оқ соқолин хилпиратиб жангларда,
Ватанидан ёвни қувган, сўнг тинган.

Ойбек уруш даврида фронт воқеаларини тасвирлаш билан бирга, мамлакат ичкарасидаги кишиларнинг фидокорона меҳнати, эзгу ниятлари ҳақида «Кунлар келар...», «Ойша хола» сингари шеърий асарлар ёзди. «Ойша хола» балладасидаги Ойша уруш давридаги ватанпарвар оналаримизнинг умумлашма образи бўлиб, унда уч ўғлини ҳам фронтга оқ йўл ва зафар тилаб жўнатган оддий аёлнинг маънавий қиёфаси гавдалантирилган.

Шундай қилиб, Ойбекнинг ҳарбий лирикаси шеъриятимизнинг жиддий ютуғидир. Ойбек урушдан сўнгги йилларда ҳам хилма-хил ва долзарб мавзуларда шеърлар ёзди. Айниқса, эпик шеърият имкониятларидан унумли фойдаланди. «Ҳамза» (1947), «Қизлар» (1948), «Зафар ва Захро» (1950), «Ҳақгўйлар» (1954), «Бобом» (1957), «Даврим жароҳати» (1965), «Гули ва Навоий», «Бобур» (1968) номли лиро-эпик асарлар ёзиб, ўзбек дostonчилиги тараққиётига катта ҳисса қўшди.

Ойбек поэмаларини тематик жиҳатдан қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

а) ҳозирги замон воқелигини тасвирловчи поэмалар («Қизлар», «Ҳамза»);

б) чет эл ҳаётини ифодаловчи дostonлар («Даврим жароҳати», «Зафар ва Захро», «Ҳақгўйлар»);

в) ўтмиш ҳаётни акс эттирувчи дostonлар («Бобом», «Гули ва Навоий», «Бобур»).

Ойбекнинг «Қизлар» дostonида ўзбек хотин-қизларининг уруш давридаги ҳаёти, буюк ғалабани таъминлашга қаратилган фидокорона меҳнати тасвирланган. Дostonда ҳаёт ҳақиқати бўялмай, пардозланмай

рўйирост кўрсатилган. Шоир кишиларимизнинг фронт орқасидаги қаҳрамонона меҳнатини, хусусан, хотин-қизларимизнинг ватанпарварлигини кўрсатиш учун керак бўлган воқеа ва бўёқларни бевосита турмушдан топган ҳамда уларни жамоа ҳўжалигидаги бешта қиз образи орқали бадиий тарзда бера олган. Поэмада тасвирланишича, Назми, Дилбар, Олтиной, Ойжамол ва Гулшан уруш даврида ватанпарварлик намуналарини намойиш қиладилар. Улар ғалабага ҳисса қўшиш учун ўз кучларини аямайдилар. Уруш даврининг ўзига хос қийинчиликларини мардона енгиб, пахтадан юқори ҳосил оладилар.

«Қизлар» поэмасида сюжет ҳаётӣй ва табиӣй бўлганидек, образлар тасвири ҳам пухта. Шоир поэмада ҳар бешала қизнинг ҳам ички-ташқи дунёсини, ўзига хос характериини, индивидуал портретини равшан кўрсатган.

Ойбек «Ҳамза» достонида жанговар шоир ва фаол жамоатчи Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг реалистик образини яратиб, кишиларимизнинг янги жамият қуриш соҳасидаги жонбозликларини бадиий тарзда кўрсатган. Асарда Ҳамза янги даврнинг ва янги типдаги одамларнинг асосий хусусиятларини ўзида акс эттирувчи типик образ сифатида намоён бўлади. Ойбек дostonда Ҳамзани янги гоъларнинг содиқ жарчиси сифатида тасвирлар экан, унинг эски урф-одатларга, диний хурофотга қарши курашини реал ифодалайди.

Дostonда Ҳамза таржимаи ҳоли тўлиқ ёритилмайдди. Балки, шоир ҳаётининг сўнгги йиллари, аниқроқ қилиб айтганда, образ характериини очиш учун зарур бўлган айрим лавҳалар акс эттирилган. Поэма Ҳамзанинг тошбўрон қилиниши — фожиали ўлими тасвири билан тугалланади. Бироқ унда оптимистик руҳ балқиб туради.

«Ҳамза» дostonи лиро-эпик характердаги асар. Дoston лирик кечинмаларга, лирик тасвирларга бой. Асарда Ҳамза образидан ташқари Бошоқ, Ҳотам образлари ҳам берилган.

Ойбекнинг ижодида чет эл мавзуидаги «Зафар ва Захро», «Ҳақгўйлар», «Даврим жароҳати» поэмалари ҳам муҳим ўрин тутати. Маълумки, Ойбек 1949 йилда ёзувчилар делегацияси таркибида (Н. Тихонов, А. Сафронов, М. Турсунзода билан бирга) Покистонга борди ва Покистон тараққийпарвар ёзувчилари уюшмасининг

конгрессида қатнашди. У Покистон сафари таассуротлари асосида «Покистон пойтахти», «Орзу», «Покистон аёлига», «Муҳожирлар лагери» каби шеърларни, «Зафар ва Захро», «Ҳақгўйлар» номли поэмаларни, шунингдек, «Покистон таассуротлари» очеркини, «Нур қидириб» повестини яратди. Бу асарларда ёзувчи Покистон халқининг ҳаёти, турмуш шароити, урф-одатлари, озодлик ва тинчлик йўлидаги курашини кўрсатиш билан Покистоннинг яхлит реалистик образини берган.

Ойбекнинг Покистон ҳақидаги асарлари инсонпарварлик ва халқлар дўстлиги гоялари билан, Покистон меҳнаткашларининг истиқболига ишонч туйғуси билан суғорилган. Бошқача қилиб айтганда, шоир Покистонда ҳам зулм дарахти қуриydi ва халқлар бахт-саодатга эришади, деган оптимистик гояни олға суради:

Тинғуси бу қайнаган қўзларда ёш,
Эрк учун мазлум олар қўлларга тош.
Қоп-қоронғу, қип-яланғоч кулбалар
Нурга тўлгай халқ учун кулса қуёш.
Тингладим мен эртанинг овозини,
Бу диёр узра баҳорнинг созини.

Покистон истиқболига ишонч туйғуси Ойбекнинг «Зафар ва Захро», «Ҳақгўйлар» поэмаларида янада кенгроқ ва аниқроқ акс этган.

«Зафар ва Захро» поэмаси марказида судхўр бойнинг гўдак хизматкори — деҳқон боласи Зафар ва бошпанасиз қолиб, муҳтожликда қийналган ишчи қизи Захро образлари туради. Шоир бу икки бахтсиз ёшнинг оғир ҳаётини, орзу-истакларини, болаларга хос характери, руҳиятини таъсирли ва табиий қилиб тасвирлаб берган. Поэма Покистон меҳнаткашларининг озодликка чиқишларига, бахтли ҳаётга муяссар бўлишларига ишонч руҳи билан суғорилган. У қуйидаги оптимистик мисралар билан тугайди:

Покистоннинг болалари — етгай муддат!
Сизни эркин, бахтли ҳаёт қучгай албат!

Ойбек поэмаларида умумбашарий муаммоларни, меҳнат аҳлининг интилишларини, замонамиз кишисининг ҳис-туйғуларини, эзгу ниятларини, курашларини

ифодалашга алоҳида эътибор беради. Бу жиҳатдан, айниқса, даҳшатли атом урушининг олдини олиш муаммосига бағишлаб ёзилган «Даврим жароҳати» поэмаси алоҳида диққатга сазовордир. Поэмада инсонга муҳаббат, тинч ҳаётни улуғлаш, урушни қоралаш туйгуллари ёрқин ифодаланган. Асарда Америка империалистлари томонидан 1945 йилда Япониядаги Хиросима ва Нагасаки шаҳарларига атом бомбасининг ташланиши ва унинг фожиали оқибатлари зўр ҳаяжон билан тасвирланган. Шоир бу шаҳарларга атом бомбасининг ташланганлиги ва умуман атом бомбаси билан қуролланишнинг кучайганини давримиз учун катта айб, давримизнинг соғлом танасидаги жароҳат деб атайди.

Ойбек дostonда инсониятнинг бахти — менинг шахсий бахтим, инсониятнинг жароҳати — менинг юрагимдаги жароҳатдир, деган буюк гоани таъсирли қилиб ифодалайди. Поэма атом урушини қораловчи, тинчликни улуғловчи жарангдор, пурҳикмат мисралар билан бошланади:

Қалбимда давримнинг жароҳати бор,
Шунинг-чундир шеърим газабдор вулқон.
Жаҳонга бир куни тинчлик бўлур ёр,
Бомбани, зулми унутар инсон!
Лекин, Хиросима, унутмаймиз биз!
Бир кунинг — қалбларга ташлади олов.
У кундир — тарихда мотам кунимиз,
Авлодлар қилғуси жаҳонгирга дов!
Қалбингда, қонингда, жисмингда яра,
Хасталик бандисан, тарк этди роҳат.
Йигирма йилдирки, битмайди сира
Меним ҳам қалбимда қолган жароҳат.

«Даврим жароҳати» поэмасида шоир ўз тақдирини инсоният тақдири билан узвий боглиқ эканини чуқур ҳис этган ҳолда қалам тебратиб, бутун дунёда тинчликни сақлаш учун кураш ҳар бир соф виждонли кишининг муқаддас инсоний бурчидир, деган гоани олга суради. Поэмада сокинлик ва мантиқан теранлик хусусияти билан публицистик кўтаринкилик ўзаро бирлашиб, боғланиб кетган. Бу ҳол асарнинг таъсир кучини ошириб, унга ҳаётбахш оптимистик руҳ бағишлаган. Инсониятнинг порлоқ истиқболига, тинчликсевар инсонларнинг куч-қудратига ишонч руҳини кучайтирган. «Даврим жароҳати» поэмаси бадий жиҳатдан пухта ишланган.

Шундай қилиб, Ойбек бир умр шеърят билан шугулланди ва ранг-баранг шеърӣ асарлар ёзиб, поэзиямиз хазинасига салмоқли ҳисса қўшди. Бироқ, Ойбек фақат моҳир шоир сифатидагина эмас, балки йирик носир сифатида ҳам машҳурдир.

* * *

Ойбек ўз ижодини шоир сифатида бошлаб, бу борада яхши самараларга эришган бўлса-да, 30-йилларнинг иккинчи ярмига келиб катта насрий асарлар яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Аввало бир нечта ҳикоя ва очерклар ёзиб, насрда маълум бир тажриба ва малака ҳосил қилади. Сўнгра «Қутлуг қон» романини яратишга киришади. Ойбек романнинг яратилиш тарихи ҳақида: «1937 йилда «Қутлуг қон» романини ёза бошладим. Бу романни ёзиш учун материал йигиб ўтирмадим, болалигимдан ҳаётни кузатишни севганлигимданми, кўнглимдан, хотирамдан «Қутлуг қон» романи қўйилиб келаверди. Романни қисқа фурсатда ёзиб тугатдим»,¹ — деб ёзган эди.

«Қутлуг қон» (1939) — гоёвий-бадий етук асар. Унда ўтмиш ҳаёт ҳақиқати моҳирона кўрсатилган. Ўзбек халқининг 1917 йилгача бўлган оғир ҳаёти, ҳукмдорларга қарши озодлик йўлида олиб борган кураши эпик режада тасвирланган.

Романнинг бош қаҳрамони Йўлчи янги ҳаёт курашчиси сифатида шакллана бошлаган ўзбек деҳқонларининг умумлашма образидир. У динамик тарзда акс эттирилган. Йўлчи асар воқеасининг бошида қишлоқдан иш қидириб шаҳарга келади. Бу ерда у тоғаси Мирзакаримбойга учрашиб, ундан маслаҳат ва ёрдам кутади. Катта мулк эгаси Мирзакаримбой эса ўз жияни Йўлчига қариндошлик ҳис-туйғуси билан эмас, балки ҳукмдорлик ҳис-туйғуси билан қарайди. Бой зоҳиран Йўлчига ёрдам қилгандай бўлиб туюлса-да, аслида унинг мақсади бошқача эди. Мирзакаримбой Йўлчининг куч-қувватга тўлган бақувват йигит эканлигини кўриб, уни ўз хўжалигида ишлатмоқчи, кучидан фойдаланиб янада бойимоқчи бўлади. Йўлчи бунга аввал тушунмайди. Лекин ҳаёт унинг кўзини очади. Йўлчи Мирзакаримбойнинг эшигида қароллик қилиб

¹ Адабиётимиз автобиографияси. 1973, 144-бет.

юрган кезларида эзувчиларнинг кирдикорларини кўриб, ҳаётдаги ижтимоий адолатсизликни аста-секин тушуна боради.

Йўлчи дастлаб: «Ажаб дунё экан! Ҳар ерда деҳқоннинг иши чатоқ. Ери бўлса улови йўқ, улови бўлса ери йўқ. Кўпида иккиси ҳам йўқ. Мана, мен!.. Ҳозир қаёққа қарасанг менга ўхшашлар...» деб ўша ҳаётга «тил тегизади». Йўлчидаги бу норозилик кайфияти роман воқеалари давомида алангаланиб боради. Мирзакаримбойнинг ўз қарамоғидаги батрақларга ўтказган зулми, бойнинг уятсизларча ҳаракат қилиб, жияни Йўлчининг севгилиси Гулнорга уйланиши, Гулнорнинг бойваччалар томонидан ўгирланиши ва охир-оқибатда заҳарланиб ўлиши, маишатпараст Тан-тибойваччанинг қилмишлари, унинг ўз хизматкори Қамбарга ваҳшиёна муносабати, мардикорликка олиш пайтидаги адолатсизликлар, қисқаси, ижтимоий ҳаётдаги синфий тенгсизлик, ижтимоий адолатсизлик Йўлчининг сиёсий онг тушунчасида жиддий ўзгариш вужудга келтиради. Йўлчининг курашчан характери ни шакллантиради.

Йўлчининг ўсиб, курашчи — 1916 йилги миллий озодлик ҳаракатининг раҳбарларидан бири бўлиб етишувида унинг қамоқхонадаги сиёсий маҳбуслар билан учрашуви ҳам муҳим роль ўйнайди.

Демак, романда Йўлчи характери ўсиш-ўзгариш-шаклланиш жараёнида тасвирланган. Адиб деҳқон йигит Йўлчининг синфий кураш гирдобиди тоблана бориб, халқ миллий озодлик ҳаракатининг фаол иштирокчиси ва йўлбошчиси даражасига кўтарилишини усталик билан акс эттирган.

Асар хотимасида Йўлчи меҳнаткашларни озодликка чиқариш йўлидаги исёнда қаҳрамонларча ҳалок бўлади. Романда Йўлчининг зулм ва адолатсизликка қарши кураши ва бу курашда мардларча ҳалок бўлиши гоят жонли, таъсирли акс эттирилган. Камбағал косиб Шокир отанинг Йўлчининг синглиси Унсинга қарата айтган қуйидаги сўзларида катта маъно бор: «Йўлчининг ўлими унча-мунча ўлим эмас. Бу жуда катта ўлим. Аканг, Йўлчи ўғлим, нима учун, ким учун қон тўкди? Ўзи учун эмас, халқ учун, юрт учун, жамики аламзадалар, аламдийдалар учун қон тўкди. Бу қон энг қутлуғ, энг муборак, энг соф қон... Қизим, аканг мард йигит эди, номусли йигит эди. Номус билан, мардлик билан ўлди.

У зулм илдизига болта урди. Иншоолло, зулм дарахти қурийди. Йўлчининг қони беҳуда кетмайди, сира беҳуда кетмайди. Бу ҳикматли қон, қутлуг қон».

Ойбек романда Йўлчининг ижтимоий қиёфасини кўрсатиш билан бирга, унинг шахсий ҳаёти ва инсоний фазилатларини ҳам очиб берган. Асарда Йўлчининг ҳалол ва поклиги, соф виждонли ва самимийлиги, соддалиги, ростгўйлиги, мардлиги, инсонпарварлиги, севгига ва дўстга содиқлиги, онасига, синглиси Унсинга меҳрибонлиги ва бошқа хислатлари ёрқин очиб берилди. Йўлчи ҳалол ишлаб, ҳалол яшашни истайди. Меҳнатсиз кун кўришни, текинхўрлик қилишни асло ёқтирмайди. Шунга кўра, у Тантубойвачча берган ҳаром пулларни олишдан ҳазар қилади. Йўлчи Тантубойваччанинг «пулнинг қадрини бил, лўлининг эшагини сугор, пулини ол», «пулдорларга эгил» деган «насиҳат»ларига жавобан «Йигитнинг юраги, номуси, одамгарчилиги пулдан азиз, пулдан юқори эмасми? Пулдорларга эгилиш пасткашлик эмасми? Эгилувчан билан тиламчи орасида нима фарқ бор? Оз бўлса ҳам пешона терим билан топаман, суқатойлик, мўлтониликка сира юрмайман»,— дейди.

Йўлчи ўзига ўхшаш камбағал Гулнорни бутун вужуди билан севади. Бой қизи — енгилтак Нурининг «муҳаббати»ни ва бойлигини рад этади. «Нури кетиш олдида тугунчакни Йўлчига берди... Йўлчи огир бир хўрсиниб, тугунчакни қизнинг оёғи остига ташлади:

— Олиб кетинг, менга ҳеч нима керак эмас. На кийим, на пул! Ўз кучим билан топаман. Олинг ҳозир, опа!».

Шуниси характерлики, Йўлчи ўзи пулга, моддий ёрдамга муҳтож бўлса-да, Шоқосим, Шокир ота сингари қашшоқлардан ҳеч нарсасини аямайди. Йўлчи ҳар доим ўзи каби камбағал-қашшоқларнинг мушқулини осон қилишга интилади. Зарур бўлиб қолганда уларга ўзининг охириги сўмини ҳам беминнат беради.

Хуллас, романда Йўлчи меҳнаткаш халқимизнинг содда, мард, ҳалол, пок қалбли асл фарзанди сифатида катта муҳаббат билан тасвирланган. Йўлчи миллий қаҳрамон даражасига кўтарилган типик ва ёрқин образ. Йўлчининг ҳар бир ҳаракатини, ҳар бир руҳий ҳолатини ёзувчи психологик жиҳатдан асослаб берган.

«Қутлуг қон» романида хотин-қизларнинг ранг-баранг образлари берилган. Улар орасида, айниқса,

Гулнор образи ўқувчида катта таассурот қолдиради. Адиб Гулнор образи орқали ўтмиш хотин-қизларининг аччиқ тақдирини, фожиаи қисматини умумлаштириб беради. Гулнор содда ва самимий. Унинг ўзи ҳам, ахлоқ-одоби ва юриш-туриши ҳам ғоят гўзал. Унда гайритабiiйлик ва сохталиқ йўқ. Аммо Гулнор ҳуқуқсиз. Унинг инсоний ҳуқуқлари ўша жамият томонидан оёқ ости қилинган. Шу сабабли у Йўлчини жондан ортиқ севгани ҳолда, қари чол Мирзакаримбой билан турмуш қуришга мажбур. Гулнор Салимбойвачча томонидан заҳарлаб ўлдирилганда ҳам ҳоким табақа бу фожиаи воқеага бефарқ қарайди, пинагини ҳам бузмайди.

Романда Гулнорнинг ички кечинмалари, руҳий ҳолатлари ёрқин ифодаланган.

Гулнорнинг онаси Гулсумбибининг ўзи бир олам. У мушфиқ, меҳрибон она. Гулсумбиби ҳар нарсадан одамгарчиликни устун қўяди. Шу сабабли у бойларнинг мулкига учмайди, қизини Мирзакаримбой хотинликка олмоқчи эканини эшитгач, ғоят қийналади, руҳан эзилади. Гулсумбиби образида ўша давр оналарига хос итоаткорлик ҳам, заҳматкашлиқ ва меҳрибонлик ҳам ёрқин, таъсирли акс этган.

«Қутлуғ қон» романида Шоқосим, Қоратой, Ўроз, Шокир ота, Қамбар, Ёрмат, Унсин каби меҳнаткаш халқ вакиллари образлари ҳам жонли, тўлақонли бўлиб чиққан. Бу образлар романда ўз ўрнига эга. Улар асарнинг ғоявий мазмунини, шу билан бирга, бош қаҳрамон Йўлчи характеридаги етакчи хусусиятларни очиқ беришга бевосита хизмат қилади. Чунончи, Шоқосим образида «жонини жабборга бериб», бой ерида тер тўкиб ҳалол ишлаган қаролларнинг аччиқ қисмати кўрсатилган. Шокир ота образида эса камбағал қосибларнинг оғир ҳаёти акс эттирилган. Қирғиз йигити Ўроз, темирчи Қоратой, хизматкор Қамбар образлари орқали ҳам халқ турмушининг турли қатламлари ҳаёти очиқ берилган.

Романда ҳар бир образнинг ўзига хос ҳаёт йўли ва индивидуал хусусиятлари ёрқин тасвирланган. Бу жиҳатдан, хусусан, Ёрмат образи характерли. Ёрмат камбағал, у Мирзакаримбойнинг хизматкори. Лекин у узоқ йиллар давомида ўзининг кимлигини билмай юради, ўзини бошқа қароллардан юқори қўяди, уларга бўлар-бўлмасга иш буюриб, катталиқ қилади. Ёрмат Мирзакаримбой мулкани ўз мулким деб ҳисоблайди.

Чунки у Мирзакаримбой билан ўзи ўртасида ер билан осмонча фарқ (синфий тенгсизлик) борлигини сезмайди. Аммо Ёрмат кейинчалик ўзининг алданиб юрганлигини англаб етади, золим, виждонсиз бойлардан қасос олишга аҳд қилади. Ёрмат қизи Гулнор қабри устида онт ичиб, шундай дейди: «Ҳаммасини қираман, даданг энди кўрқмайди. Улар энди хўжайин эмас менга, қизим. Елкамга хўп минишди. Энди бас! Кўзим очилди, Гулнор. Лекин, бу кўз қургур жуда кеч очилди. Юрагимга заҳар югурганда очилди. Юрагим сен эдинг, Гулнор... Э воҳ, эсиз умр, эсиз қизим».

Ойбек романда меҳнаткаш халқ вакиллари ҳаётини, орзу-истакларини, кураш йўлларини тасвирлаш жараёнида ўша давр ижтимоий ҳаётининг кенг ва ёрқин манзарасини чизган. Ҳаётдаги ижтимоий тенгсизлик ва ижтимоий адолатсизликни ҳаққоний акс эттирган. Бунда Ойбек ижобий образлар билан бир қаторда, салбий образлардан ҳам ўринли фойдаланган. Дарҳақиқат, романда ижобий образларга қарама-қарши ҳолда Мирзакаримбой, Ҳакимбойвачча, Салимбойвачча, Тантибойвачча, Фазлиддин, Нури сингари салбий образлар яратилган. Ҳар бир образнинг ўзига хос характери аниқ, такрорланмас даражада оригинал ва реал қилиб чизиб берилган. Мирзакаримбойнинг катта ўғли Ҳакимбойвачча образида маҳаллий буржуазиянинг завод-фабрика ҳамда савдо-сотиқни ривожлантириш орқали сармоя устига сармоя қўшишга интилиши, унинг йиртқич қиёфаси фош этилган. Мирзакаримбойнинг кичик ўғли Салимбойвачча ва куёви Тантибойвачча образлари орқали эса маҳаллий буржуазия вакилларининг инқирози, уларнинг маънавий тубан ҳаёти очиб ташланган. Ҳар учала бойвачча ҳам одамгарчиликдан маҳрум. Улар бир-бирини алдаш, бир-бирига фириб бериш, зимдан қора ишларни бажариш, ахлоқсиз ҳаёт кечиришни ўзларига одат қилиб олганлар.

Романдаги салбий типлар ичида айниқса Мирзакаримбой образи пухта ишланган. Ёзувчи Мирзакаримбой образи орқали маҳаллий бойларнинг типик хусусиятларини очиб берган. Мирзакаримбой золим, виждонсиз. У, айниқса, пулга ва ерга ўч. У жияни Йўлчига насиҳат қилган бўлиб, ўзининг ҳаёт ва одамлар ҳақидаги фалсафасини қуйидагича баён қилади: «Ер сотган — эр бўлмайди. Эр — ер сотмайди». Мирзакаримбойнинг фалсафасига кўра «Пул — ҳамма нарсанинг отаси. Пул

белга қувват, бошга тож. Пулдор одам — қанотли одам. Бу қанот билан Мағрибдан Машириқча учасан, ҳар ерда ошна-оғайни, дўст-ёр топасан».

«Қутлуғ қон» романида жадид Абдушукур образи ҳам тасвирланган. Маълумки, «Қутлуғ қон» яратилган йилларда жадидизмга ўз даврининг прогрессив ҳаракати деб эмас, аксинча, реакцион ҳаракати деб қараларди. Ана шу қараш таъсирида романдаги Абдушукур образи салбий тип сифатида талқин этилган.

«Қутлуғ қон» романи тил ва бадиий маҳорат жиҳатидан ҳам гоятда диққатга сазовор. Асарда адиб образ яратишда психологик таҳлил санъатидан, шунингдек, халқ тили бойликларидан усталик билан фойдаланган. Образ характери, персонаж тилини индивидуаллаштиришга алоҳида эътибор берган. Шунга кўра, романдаги ҳар бир образнинг ўз ички-ташқи дунёси бор, ўз характери ва индивидуал тили бор. Масалан, жадид Абдушукур тилидан ишлатилган «ғолибо мақсад», «каминанинг ғоявий ҳаёти», «эвоҳ заволи Туркистон», «миллий сармоя», «ўз бойларимиз — мусулмон бойларимиз» сингари сўз ва иборалар бу образ тилига индивидуал тус берган.

Романда персонажлар тили сингари муаллиф нутқи ҳам катта маҳорат билан ишланган. Асарда Ойбек жонли халқ тили бойликларидан — халқ мақоллари, ҳикматли сўзлар, образли иборалардан, шунингдек, ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш, муболаға, мажоз каби тасвирий воситалардан унумли фойдаланган. Бундан ташқари, ёзувчи халқ мақол ва афоризмлари даражасида турувчи «ер сотган — эр бўлмади», «халқ ўз ишини билиб қилади», «ўтинсиз қозон қайнамайди» сингари сермазмун, чиройли жумлалар ва образли иборалар яратган.

«Қутлуғ қон» романи сюжет ва композиция жиҳатидан ҳам таҳсинга лойиқдир. Унда асар гоёсини ва образлар характери очишга хизмат қилмайдиган тасвирлар, ошиқча воқеа ва эпизодлар йўқ. Ёзувчи воқеалар тасвирини ортиқча чўзмайди. Воқеадан воқеа чиқариш ва уларни табиий тарзда бир-бири билан боғлаш орқали асосий сюжет чизигини вужудга келтиради. Шу билан бирга, сюжетни характер яратиш ишига моҳирона хизмат қилдиради.

Ойбекнинг «Навоий» (1944) романи ўзбек адабиёти тарихида фахрли ўринни эгаллайди. «Навоий» тарихий-

биографик роман жанрининг нодир намунасидир. Роман марказида улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий образини яратиш масаласи туради. Навоий образини чизиш жараёнида ўзбек халқининг XV асрдаги машаққатли, мураккаб ва огир ҳаёти, орзу-истаклари, эзгу интилишлари акс эттирилади. Роман мазмуни ўша давр руҳи билан суғорилган, асарнинг бош қаҳрамони — Навоий образи тарихий-ҳаётий воқеалар заминида ёрқин кўрсатилган. У ўз даврининг фарзанди, ўша давр илғор ғояларининг ифодачиси ва тарғиботчиси сифатида тасвирланган.

Роман воқеаси Алишер Навоийнинг Самарқанддан Ҳиротга қайтиши эпизоди билан бошланади ва Навоийнинг ўлимини акс эттириш билан тугайди. Демак, асарда Навоий ҳаётининг сермазмун йиллари тасвирланган. Асарда Навоийнинг олижаноб фазилатлари, ажойиб хислатлари, ватан, халқ ва адабиёт олдидаги буюк хизматлари бирин-кетин очила боради. Навоий образи романда аввало эл ва халқ учун қайгурувчи, она юртнинг бахт-саодати ҳақида жон куйдирувчи, адолат ва ҳаққоният учун астойдил интилувчи улуғ сиймо сифатида намоён бўлади. Навоий ўз дўстларига насихат қилиб, «ҳар нечук фалокатни даф этмоққа гайрат қилмоқ керак... Муборак ватаннинг, эл-улуснинг саломатлиги учун фидокорлик кўрсатмоқ вазифамиздир. Сиздан тилагим шулки, бир-биримизга, давлатга, юртга вафо, садоқат, муҳаббат билан боғланайлик. Вафо ва муҳаббат — улуғ қудратдир», — дейди.

Навоий ўз ҳаёти ва фаолияти давомида мамлакатни хонавайронликдан, эл-юртни ўзаро бемаъни урушлардан ва тарафкашлик жангларидан асрашга тиришади. Юртни тинчлантириш, шаҳарларни обод қилиш йўлида тинмай кураш олиб боради. Алишер Навоий илм ва санъат аҳлларига маънавий ва моддий ёрдам беради. Ақлнинг қудратига, унинг зулм ва нодонлик, жаҳолат ва адолатсизлик устидан ғалаба қилишига қаттиқ ишонади. Ана шунинг учун ҳам буюк шоир «давлат арбоблари ақл ва адолатни шиор қилсалар, халқни парвариш этсалар ҳаётнинг зангини олтинга айлантирмоқ мумкин... Зероки, инсонлар ҳақ йўлни ақл нури билан топмишлар. Ҳар турли мушкулотларни ҳам ақл билан ҳал этмишлар», деб ҳисоблайди. Ойбек романда Навоий тимсолида XV асрнинг халқ оммасининг огир турмушини енгиллаштириш учун ҳаракат қилган, халқ

ва эл учун қайғурган илғор кишиси образини яратар экан, улуг донишмандимизнинг халққа муносабати, халқ кучига, халқ қудратига ишончини ҳаққоний тасвирлайди. «Зеро халқ шундай дарёи азимки, у тошса, унинг мавжидан на шохнинг қасри, на дарвешнинг кулбаси қолур. У шундай бир ўтки, унинг бир учқуни тушса, на хашакни қўяр, на фалакни...» дейди Навоий.

Ойбек романда буюк шоир образини яратишда Навоийнинг ўзбек тили ва адабиётига бўлган муносабати тасвиридан ҳам ўринли фойдаланган. Романда ҳаққоний тасвирланганидек, Навоий ўз она тилиси — ўзбек тилини дил-дилдан севади. Унинг гўзал ва бой тил эканини инкор қилувчиларга қарши дадил курашади. Ўзбек тилининг бойлигини амалда намоёни қилувчи ажойиб бадиий асарлар яратади. Ойбек романда Алишер Навоий бошқа тилларни ҳеч бир камситмаганлигини тўғри таъкидлайди. Романда Навоий шоир Биноийга эътироз билдириб: «Биз форс тилининг қудрат ва аҳамиятини, у тилдаги асарларнинг ҳусн ва салобатини ҳеч вақт инкор этмадик. То гўдакликдан бошлаб форс тилида ҳам қалам сурмоқдамиз. Аммо тилимизнинг афзаллиги биз учун улуг ҳақиқатдир. Биз гўдакликда бу ҳақиқатнинг ишқини кўнглимизга жо қилганмиз, ўлғунимизча бу ишқни сақлаймиз! Шаҳарларни, қишлоқларни, саҳро ва тоғларни тўлдирган эл-улусимиз, уруг-аймогимиз бор, унинг ўз завқи, фаҳм-идроки бор. Биз элимизнинг завқини, табиатини назарда тутиб, унинг ўз тилида қалам сурайликки, унинг кўнгли фикр гуллари билан тўлсин. Туркона соз билан тараннум этайликки, элнинг юраги мавжга келсин. Сўз гулшанидан ўзга эллар қаторида бизнинг элимиз ҳам баҳраманд бўлсин», — дейди.

Романда Навоий образи билан бир қаторда Ҳусайн Бойқаро, Абдурахмон Жомий, Ҳадича бегим, Мўмин Мирзо, Дарвешали, Биноий, Маджидиддин сингари тарихий шахслар образи ҳам берилган. Ҳоят усталик билан яратилган бу образлар асар ғоясини, шунингдек, бош қаҳрамон характери очишда муҳим ўрин тутади. Чунки, адиб бу образлар воситасида ўша давр ҳаётини, жумладан, амир ва бекларнинг адолатсизлигини, золимлигини, шахзодаларнинг бебошлиги, подшоҳ саройининг фитна ва адоват уяси эканини очиб ташлаган. Асарда подшоҳ Ҳусайн Бойқаронинг ўз ўгли Бадиуззамонга қарши жанг қилиши, набираси Мўмин Мирзо

(Бадиуззамоннинг ўғли)ни қатл этиш ҳақида ноҳақ фармон бериши, шаҳзодаларнинг бир-бирига қарши қилич қайраши, хиёнат қилиши сингари фожиали воқеалар, зиддиятлар гоят таъсирли қилиб ифода-ланган.

Романда тарихий шахс образлари билан бирга, Султонмурод, Дилдор, Арслонқул, Зайниддин, Тўғонбек сингари бадий тўқима образларнинг ҳам аҳамияти катта. Ойбек бу образлар орқали ўша даврдаги маълум ижтимоий гуруҳлар ҳаётини умумлаштириб кўрсатиб берган. Шунингдек, бу образлар воситасида бош қаҳрамон Навоий характерини, унинг фазилатларини янада ёрқинроқ очган.

Султонмурод сиймосида илмга берилган илгор кишилар ҳаёти тасвирланган ҳамда Навоийнинг илм аҳлига ғамхўрлиги очиб берилган. Султонмурод образи ўзгариш — камолат жараёнида кўрсатилган. У авваллари «халқ тирикчилигидан узоқ яшар, унинг дардларига бегона эди». Воқеа давомида Султонмурод турли-туман адолатсизликларга дуч келади. Ҳар хил ниятдаги одамлар билан тўқнашади. Натижада унинг ҳаётга, одамларга қарашлари ўзгара боради. Охирида Султонмурод: «Бек, мен сизнинг ҳузурингизга уйланиш қайғусида келмадим... Мен ҳозир ўзгаларнинг бахти ва севгиси учун ғамхўрлик қилурмен. Кишиларни бахтли кўрмакнинг ўзи ҳам бахтдир», деб ўзгаларни беминнат ҳимоя қилади. Султонмурод ўз устози Алишер Навоийнинг: «Илм дарахтини яхши парвариш этиб, юрт тупроғига чуқур томир ёйдирмоғимиз ва ундан мўл ҳосил олмоғимиз керак», деган маслаҳатига сидқидилдан амал қилади.

Султонмурод сингари Арслонқул ҳам Навоийдан кўп яхшиликлар кўрган. Дарвоқе, Арслонқул тимсолида XV асрнинг содда ва иродали, қийинчиликлардан кўрқмайдиган, содиқ ва мард, меҳнатсевар деҳқон йигити образи тасвирланган. Шу билан бирга, бу образ воситасида Навоийнинг камбағалпарварлиги, адолатпарварлиги, ватанпарварлиги янада ёрқинроқ очиб берилган. Навоий Арслонқулнинг инсоний фазилатларини гоят қадрлайди. Навоий Арслонқулга «Сен халқ ўғлисен. Иншоолло халққа фойдали ишлар қилурсен, навкарларни яхши парвариш этиб, юртнинг осойишталигига гайрат ва ҳимматингни асло аямасен», — дея маслаҳат беради.

Романда халқ фарзанди Арслонқул образига қарама-қарши ҳолда Тўғонбек образи яратилган. Тўғонбек образи воситасида тож-тахт ва амал талашиб юрган бебош беклар ва уларнинг бекбурд, сотқин, золим, маишатпараст шерикларининг кирдикорлари фош этилган. Тўғонбек салбий тип. Унда разиллик, хиёнаткорлик, худбинлик ва виждонсизлик каби салбий хусусиятлар мужассамланган. Тўғонбек шахзода ва бекларга хизмат қилиш йўлида ҳар қандай пасткашликлардан қайтмайди. Хиёнат устига хиёнат қилишдан тоймайди. У Мажидиддин ва Музаффар Мирзога тил-ёғламалик қилиб, солиқ йиғиш баҳонасида камбағалларга зулм қилади. Арслонқулнинг севгилиси Дилдорни ўғирлаб қочади. Дўстларига ҳам, давлатга ҳам содиқлик қилмайди. Тўғонбекнинг қилмишлари унинг Арслонқул томонидан чўлда ўлдирилиши билан якунланади.

«Навоий» романида деҳқон қизи, сулув Дилдор характери ҳам ёрқин гавдалантирилган. Дилдор образи орқали ўша даврдаги хотин-қизларнинг аччиқ тақдири ва Навоийнинг инсонпарварлиги, унинг ошиқ-маъшуқларга бахт, аёлларга тенглик раво кўриши тасвирланган. Қишлоқ қизи Дилдор золим Тўғонбек томонидан жабрланади. Тўғонбек уни ўғирлаб, зўрлик билан Ҳиротга олиб боради ва ўз хўжайини Мажидиддинга тортиқ қилади. Ҳийлакор вазир Мажидиддин эса уни подшоҳ Ҳусайн Бойқарога ҳадя қилиб, ўз қора ниятига етади — мансаб зинасидан юқорироқ поғонага кўтарилади. Дилдор подшо ҳарамиде яшашга асло рози бўлмайди, посбонни ўлдириб, ҳарамдан қочади. Лекин тезда ушланиб, зиндонга ташланади. Воқеа давомида қиз тақдирига Алишер Навоий аралашади. Натижада ҳақ қарор топади. Дилдор зиндондан озод қилинади, ўз севгилиси Арслонқул билан қовушади.

Шундай қилиб, «Навоий» романида XV аср ҳаёти учун типик бўлган воқеалар тасвирланган, ранг-баранг образлар яратилган. Ёзувчи образ яратишда психологик таҳлилдан, тил имкониятларидан усталик билан фойдаланган.

Ойбек урушдан кейинги даврда «Олтин водийдан шабадалар», «Покистон таассуротлари» (1950), «Нур қидириб» (1957), «Қуёш қораймас» (1959), «Болалик» (1963), «Улуг йўл», «Алишернинг ёшлиги» (1967) сингари йирик прозаик асарлар яратган. Бу асарлар мав-

зуининг хилма-хиллиги, ғоявий мазмунининг тиниқлиги, қаҳрамонлар характерининг аниқлиги билан китобхонларни ўзига жалб этади.

«Олтин водийдан шабадалар» Ойбекнинг қишлоқ мавзуига бағишлаб ёзилган биринчи романидир. Роман воқеаси урушдан кейинги дастлабки йилларда бўлиб ўтади. Асар сюжети марказида жангчи Ўктамнинг фронтдан ўз қишлоғига қайтиб келиши, жамоа хўжалигининг иқтисодини, хусусан, пахтачиликни кўтариш учун, деҳқонларнинг моддий ва маънавий ҳаётини яхшилаш учун олиб борган жонбозликлари, ГЭС қурилиши, янги ерларни ўзлаштириш соҳасидаги ташаббускорлиги каби муҳим ва долзарб масалалар туради. Романда жамоа хўжалигидаги қайноқ ҳаёт, унумли меҳнат, деҳқонлар психологиясидаги ўсиш ва ўзгаришлар, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги алоқа, халқлар дўстлиги, эскилик сарқитларига қарши кураш сингари масалалар ёритилган. Ойбек Ўзбекистон қишлоқларини ҳақли равишда олтин водий деб атайди ҳамда ана шу олтин водийда яшаб «оқ олтин» яратаётган одамларимиз образини тасвирлайди. Романда Ўктам, Комила, Собир, Тансиқ, Анор, Мирҳайдар ота, Ўсар, Акаскин, Саксон ота сингари ижобий образлар яратилган. Муаллиф бу образларни яратишда, хусусан, романнинг бош қаҳрамони Ўктам Носиров характерини очишда катта ютуқларга эришган.

Ўктам — урушдан кейинги дастлабки йиллардаги жамоа хўжалиги раҳбарларининг типик образидир. Асарда Ўктам характерининг ўзига хос томонлари — унинг қаттиққўллиги, оқкўнгиллиги, содда ва ишчанлиги, баъзи ҳолларда бир оз қўполлиги аниқ кўриниб туради. Ойбек Ўктамнинг шахсий ҳаётини, унинг қўшни жамоа хўжалиги раисаси Комилани севишини, улар ўртасидаги самимий муносабатларни ҳам аниқ ифодалаган.

«Олтин водийдан шабадалар» романида Комиланинг ижтимоий фаолияти, шахсий ҳаёти, ички кечинмалари самимият ила тасвирланган. Комила пок қалбли, юксак ахлоқли, меҳнатсевар ўзбек қизининг ёқимли, беғубор ва ҳаққоний образи сифатида китобхонда яхши таассурот қолдиради.

Агроном Акаскин, инженер Астахов образлари ҳам роман ғоясини ифодалашда муҳим роль ўйнаган. Бу образлар воситасида халқлар дўстлиги улуғланган.

Ойбек романда ижобий образлар билан бирга, Аширмат, Боқижон, Насимжон, Мастура, Каримқул сингари салбий образлар ҳам яратади. Бу билан Ойбек ўша вақтларда адабиётда илдиз отган конфликтсизлик «назария»сига амалда қарши чиқади.

Романдаги салбий образлар, айниқса, даллол Аширмат образи усталик билан чизилган. Ёзувчи Аширматнинг шаҳардан қишлоққа қариндоши Мираҳмадникига меҳмон бўлиб боришини, унинг очкўзлигини, тамагирлигини, катта бойликка шерик бўлиш мақсадида бетайин ўғли Боқижонга жамоа хўжалигидаги қиз Тансиқни олиб бериш йўлидаги кирдикорларини сатира тигига олиб кўрсатиб беради.

«Олтин водийдан шабадалар» романи тил, сюжет ва композиция жиҳатидан ҳам бир қатор фазилатларга эга. Бироқ роман мавзуини ёритишда, замондошларимиз образини яратишда баъзан юзакичиликка йўл қўйилган.

Ойбекнинг «Қуёш қораймас» романида Ватан уруши мавзуи акс эттирилган. Фашист босқинчиларининг ёвузлиги, жангчиларимизнинг қаҳрамонлиги, халқлар ўртасидаги дўстлик, партизанлар ҳаракати ҳаққоний тасвирланган.

«Қуёш қораймас» романининг гоаявий мазмунини ёзувчи капитан Ҳамроқулов тилидан қуйидагича ифодалаган: «Бу уруш — ҳаёт-мамоёт уруши. Гитлерга қул бўлганимиздан кўра мардларча майдонда ўлганимиз дуруст... Ўзбек халқи энди қанотини роса ёза бошлаган эди. Ўзбек халқи эндигина қуёшли йўлга чиққан эди. Гитлер ана шу қуёшни қора булутдай ўрамоқчи. Йўқ, чучварани хом санайди, хом калла! Фашистларнинг бўйинтуругини судрамаймиз. Халқимизнинг шарафи учун, бахти учун жонни, қонни фидо қиламиз».

Романнинг гоаявий мазмуни унинг сарлавҳасида ҳам ўз ифодасини топган. Ойбек романи «Қуёш қораймас» деб аташ билан қуёш абадий қораймагани сингари адолат ва ҳақиқат учун мардона жанг қилаётган халқимизни енгил асло мумкин эмас, тарих гилдирагини орқага қайтариб бўлмайди, деган муҳим фалсафий ғояни илғари сурган.

«Қуёш қораймас» романида бевосита фронт воқеалари, қўшинларимиз томонидан фашист босқинчиларига қарши олиб борилган жанг манзаралари чизилади. Воқеа, асосан, бир батальоннинг жанговар ҳаёти

тимсолида намоён бўлади. Ойбек асарда жанговар фронт ҳаётини, жангчилар руҳиятини, ҳис-туйғуларини, жанг манзараларини аниқ тасвирлаган. Ҳар бир воқеа, ҳар бир образ чуқур мулоҳаза ва ҳаётӣй воқеалар билан асослаб берилган. Шунинг учун ҳам романда ҳамма нарса табиӣй, ишонарли ва жонли чиққан.

«Қуёш қораймас» романида халқ асосӣй қаҳрамон сифатида гавдаланади. Ёзувчи халқ оммасини (хусусан, қаҳрамон жангчиларимизни) уруш тақдирини ҳал қилувчи, ғалабани таъминловчи асосӣй куч тарзида кўрсатган ва самимият билан улуглаган. Ойбек жангчиларимизнинг темир интизомини, кўтаринки кайфиятини, улар ўртасидаги мустаҳкам дўстликни тасвирлаб, «булар бир оила болаларидай, бир-бирига яқин, меҳрибон, жуда тотув эдилар», деб ёзади.

Романда Бектемир, Али тажанг, Асқарполвон, Дубов, Николин, Рашид, Салима сингари жангчи образлари жонли ва ишонарли чиққан. Ёзувчи бу образлар воситасида жангчиларимизнинг, хусусан, ўзбек йигитларининг уруш давридаги жанговар ҳаётларини умумлаштириб кўрсатган.

Асарнинг бош қаҳрамони Бектемир — ўзбек жангчиларининг типик вакили. У бутун борлиғи билан она-Ватанни севади ва ёвга қарши фидокорона жанг қилади. Бироқ Бектемир дастлабки пайтларда фронт шароитига кўника олмай, қийналади. Авваллари у ҳарбий таълимнинг аҳамиятини тушунмайди. Кейинчалик Бектемир воқеалар давомида ўсиб, чиниқади, «солдатча яшашга ўрганади», жанг қилиш санъатини эгаллаб олади. Асарда Бектемир характерининг шаклланиши, унинг жанг оловида тобланиб, ўсиб-ўзгариши ҳаққонӣй тасвирланган.

Бектемир мард жангчигина эмас, ҳақиқӣй инсон, чин дўст ҳам. Бу жиҳатдан Бектемирнинг фашистлар томонидан онаси ўлдирилган тўрт яшар қизча Зина ҳаётини сақлаб қолиш йўлидаги жонбозликлари таъсирли чиққан. Бектемир жанг пайтида ўз ҳарбий қисмидан адашиб қолиб, сарсон-саргардон бўлиб юрган чоғида ўрмонда тасодифан шу қизчани кўриб қолади. «Бектемир унинг совуқ қотган жажжи қўлларини пуфлаб-пуфлаб иситади», қизчани ўлимдан қутқариб қолиш учун уни ҳафталар давомида авайлаб кўтариб юради, парвариш қилади. Охир-оқибатда Зинани хавфхатарсиз жойга олиб бориб тинчийди.

«Қуёш қораймас» романида ўзбек жангчи йигитларининг хилма-хил образлари яратилган. Ёзувчи бунда образ характери, онг-тушунчаси ва дунёқарашини, ҳатто персонаж тилини индивидуаллаштириб берган. Шу билан бирга, ўзбек жангчилари образини яратишда миллий хусусиятлар тасвиридан ўринли фойдаланган.

«Қуёш қораймас» романи халқлар дўстлиги ғояси билан суғорилган.

Ойбек романда халқ мақоллари, сўз ўйинларидан ўринли фойдаланиш билан бирга, ўзи ҳам халқ афоризмлари даражасида турувчи ҳикматли жумлалар яратган. «Қўшиқ — қишда солдатнинг руҳи учун гулхан», «Ботирдан ўлим ҳам қочади», «Тилакли йигит — қанотли йигит», «Хат ярим дийдордир», «Ўқсиз солдат — қиличсиз қин», «Йигит ҳусни — қаҳрамонлик», «Дўст сўзини ташлама, ташлаб бошинг қашлама», «Қўрқмас қирқ йил қирғинда юрса ҳам қилич ўтмас» каби мазмунли ва образли жумлалар фикримизнинг исботидир.

«Қуёш қораймас» романида асар ғоясини образли қилиб очишда ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш, муболаға, истиора синғари бадий-тасвир воситаларидан унумли фойдаланилган. Масалан: «Бу вилоятнинг самоси ғалвирдай сув тутмас бўлганидан ёмғир ёз бўйи роса қуйди», «Яна ер фиғон кўтариб титради, ҳавода тупроқлар минораси юксалди», «Тутун ва оловга чулганган самода яримта ой гўё изтиробдан юзи қийшайгандай мунгли йилтиради», «Мен ёзсам ҳарфлар худди найзадан қочган фашистдай сафдан чиқиб кета беради»...

Ойбекнинг сўнгги романи — «Улуғ йўл»дир. Бу роман ғоявий мазмун ва мундарижа жиҳатидан ёзувчининг «Қутлуг қон» романига яқин туради. Бу икки роман мазмунан бир-бирини тўлдириб, ўзига хос бир дилогияни ташкил этади. Зотан, «Улуғ йўл»да «Қутлуг қон» романида тасвирланган воқеа айнан бўлмаса-да, ҳарҳолда мантиқан давом эттирилади. «Улуғ йўл» романида воқеа 1916 йил охирларидан («Қутлуг қон» воқеаси тугаган пайтдан) бошланади.

«Улуғ йўл» билан «Қутлуг қон» романлари ғоявий мазмун жиҳатдан бир-бирини тўлдириб, бир бутунликни ҳосил этса-да, бу икки роман ўзаро бир-биридан фарқ қилувчи қатор индивидуал хусусиятларга ҳам эга. «Қутлуг қон»да характерлар мантиқи биринчи ўринда

турса, «Улуғ йўл»да публицистик руҳ устун: романнинг гоёвий мазмуни, кўпинча, оммавий сахналарда намоён бўлади (тўғри, «Улуғ йўл» романида ҳам пухта ишланган реалистик образлар мавжуд).

Асарнинг бош қаҳрамони Умарали — ўша даврдаги ўзбек зиёлиларининг умумлашма образи. Дастлаб Умарали онг-тушунчаси чекланган диндор йигит сифатида кўринади. Ҳаёт унинг кўзини очади. Умарали онгида жиддий ўзгариш рўй бера бошлайди. У аста-секин ўзининг аввалги эътиқодидан қайтади ва халқ манфаати учун изчил курашадиган инсон даражасига кўтарилади.

Бироқ романда Умарали характерининг шаклланиши (унинг онгидаги эволюция) тасвирида изчиллик етарли эмасдай. Натижада бу масала бадиий ҳақиқат даражасига кўтарилмаган. Шунингдек, романда образлар миқдори ҳам кўпайиб кетган.

Ойбекнинг «Нур қидириб» қиссасида Покистон меҳнаткашларининг оғир турмуши, илғор зиёлиларнинг нурли ҳаёт қидириб, озодлик, тинчлик ва ижтимоий тенглик йўлида олиб борган изланишлари, халқ ва ватан манфаати учун фидокорлик кўрсатишлари аниқ акс эттирилади. Асар марказида илғор фикрли ёш ўқитувчи Аҳмад Ҳусайн образи туради. Аҳмад Ҳусайннинг ҳаёт йўлини тасвирлаш орқали ёзувчи Покистон тараққийпарвар зиёлиларининг истиқбол йўлидаги курашини умумлаштириб кўрсатган.

Аҳмад Ҳусайн «Худди игна билан қудуқ қазгандай, минг азоб билан ўзи касб этган билимларини халққа беришни умр гоёси деб билар эди». Бироқ у ўзининг ана шу эзгу ниятини амалга оширишда турли қийинчиликларга, хилма-хил тўсиқларга дуч келади. Ишдан ҳайдалади, туҳмат остида қолади. Ўз шаҳрини ташлаб, узоқ жойларда сарсон-саргардон бўлиб юради.

Авваллари ҳақ ва адолат йўлини тополмай, турли жабҳаларда адашиб юрган Аҳмад Ҳусайн охир-оқибатда жабр-зулм ва ижтимоий адолатсизликдан қутулиш йўлини қидириб топади. Ҳақиқат она-Ватан манфаати ва меҳнаткаш халқ бахт-саодати йўлидаги ҳаёт-мамот курашида рўёбга чиқишини англаб етади. Ана шунинг учун ҳам севгилиси Искандарога қараб дейди: «Ҳаётнинг бутун машаққатларига чидаб курашмоғимиз, ва ҳукуматдан ҳақимизни талаб қилмоғимиз керак. Мушкулликлар, фожиали воқеалар кўп, чора, даво,

тадбир излаймиз. Бизга адиблар, шоирлар, ҳақиқий жасур курашчилар лозим!»

«Нур қидириб» қиссасида баъзи нуқсонлар ҳам бор. Қиссанинг айрим саҳифаларида ҳаёт ҳақиқатини ёрқин тасвирлаш, воқеа-ҳодисаларни образли кўрсатиш ўрнига асарнинг гоёвий мазмунини баён этиш, мақсадни уқтириш билан чекланиб қолиш ҳоллари учрайди. Образ яратишда, характер камолатини беришда ҳам баъзан баёнчиликка майллик билдирилади. Бу ҳол айрим образлар (жумладан бош қаҳрамон Аҳмад Ҳусайн образи)нинг ҳар жиҳатдан мукамал ва тўлақонли бўлишига ва умуман, асарнинг жозибадорлигига оз бўлса-да, салбий таъсир этган.

Ойбекнинг «Болалик» қиссаси эсдаликлар жанрида ёзилган. Асарда бош қаҳрамоннинг биографияси халқ ҳаёти, давр ҳодисалари, ижтимоий ўзгаришлар билан узвий боғлиқ ҳолда тасвирланган. Қиссада бош қаҳрамон Мусабойнинг биографияси (болалик чоғлари)ни ҳикоя қилиш фонида ўша йиллардаги халқ ҳаётининг кенг, ҳақиқий манзараси чизилган. Ана шунинг учун ҳам «Болалик»ни ўқиш орқали ўша давр ҳақида, халқимизнинг ижтимоий ҳаёти, кураши, орзу-истаклари, урф-одатлари ҳақида кўп нарсани билиб олиш мумкин. Бу қиссанинг маърифий ва эстетик аҳамияти ҳам асосан шунда.

«Болалик» қиссасида акс эттирилган воқеалар маълум бир сюжет чизигига бирлашиб, бир-бири билан боғланиб кетган. Қисса ўз услубининг майинлиги, лиризмга бойлиги, воқеалар мантиқининг кучлилиги ва изчиллиги, образларнинг аниқлиги, повесть тилининг равон ва жозибадорлиги билан китобхонларга манзур бўлди.

Ойбек бу қиссани ёзиш билан ўзининг болалар дунёсини, кичкинтойлар психологиясини қанчалик чуқур билишини намоёиш этди. Чунки бу асарда болалар характери ва психологиясининг турли хил, ҳатто, баъзан кўз илғамас даражада нозик бўлган мураккаб томонлари ҳам моҳирлик билан очиқ берилган. Худди шу фазилат, аниқроғи, болалар характери, ички дунёси, тушунчалари доирасини ҳис этиш ва уларни чуқур оча билиш хусусияти Ойбекнинг «Алишернинг болалиги» номли сўнгги қиссасида ҳам яққол намоён бўлган.

Ойбекнинг адабиётшунослик ва бадиий таржима соҳасидаги хизматлари ҳам буюқдир. Ойбек А. С. Пушкиннинг «Евгений Онегин» шеърый романини, М. Лермонтовнинг «Маскарад» драмасини, «Демон» поэмасини, Генрих Гейненинг «Кулдор кемаси» достонини ва «Лирик шеърлар»ини, В. Г. Белинскийнинг «Поэзиянинг хил ва турларга бўлиниши» номли илмий асарларини... ўзбек тилига катта маҳорат билан таржима қилган. Академик Ойбек адабиётшунос олим сифатида «Лирика ҳақида», «Сўнгги йиллардаги ўзбек поэзиеси», «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли», «Ўзбек классиклари», «Навоийнинг дунёқарashi масаласига доир», «Навоий гулшани» сингари илмий асарлар ёзган. Ойбекнинг бу асарларида адабиёт масалалари илмий асосда чуқур таҳлил қилинган, адабиётнинг анъана ва новаторлик, тил ва услуб, халқчиллик ва бадиий маҳорат каби муаммолари бўйича қимматли фикрлар баён этилган.

Хулоса қилиб айтганда, Ойбек адабиётимиз хазинасига улкан, бебаҳо ҳисса қўшган. Унинг асарлари ҳозирги замон ўзбек адабиётининг жаҳон миқёсидаги шухратини таъминлашда жуда муҳим роль ўйнаган.

АДАБИЁТЛАР

1. Х. Ёқубов. Ойбек (адабий-танқидий очерк), Тошкент, Ўзадабий-нашр, 1950.
2. Х. Ёқубов. Ойбек лирикасида ғоявийлик ва маҳорат. Тошкент, «Фан», 1963.
3. Х. Ёқубов. Адибнинг маҳорати. Тошкент, «Фан», 1966.
4. Матёқуб Қўшжонов. Ойбек маҳорати. Тошкент Бадиий адабиёт нашриёти, 1965.
5. О. Собиров. Ойбек ижодида фольклор. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
6. Н. Каримов. Ойбек, Тошкент, «Ёш гвардия», 1985.
7. Ойбекнинг ижодий методи ва бадиий маҳорати (мақолалар тўплами), Тошкент, «Фан», 1985.
8. Ўзбек совет адабиёти тарихи. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1990.
9. С. Шермухамедов, С. Мирзаев. Ойбек ва ўзбек совет адабиёти. Тошкент, «Фан», 1987.

М а т н

Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами (19 жилдлик), Тошкент, «Фан», 1975—1982.

ҒАФУР ҒУЛОМ

(1903—1966)

Нодир истеъдод соҳиби Ғафур Ғулом файласуф шоир, моҳир носир сифатида ўзбек адабиёти хазинасига улкан ҳисса қўшди. Ғафур Ғулом ўзбек адабиётининг фахри, халқимизнинг ифтихоридир. Ғафур Ғулом фақат бир халқнинггина эмас, балки қардош халқларнинг ҳам шоиридир. Чунки у ер юзидаги ҳамма софдил меҳнаткашларни ҳаяжонга солувчи муҳим мавзулар, ижтимоий муаммолар ҳақида ёзди. Янги ҷамият қураётган халқларни, чин инсонийликни улуглади. Уруш ва урушқоқ империалистларни қоралаб, тинчлик, озодлик, бахт-саодат, дўстлик туйғуларини тараннум этди. У ҳаёт ҳақиқатини фалсафий теранлик, публицистик кўтаринкилик ва жўшқинлик билан куйлади.

Ғафур Ғулом шеърятини лирик туйғуларга, чуқур ҳиссиёт тасвирига, янги ва кўламдор фикрларга, фалсафий-поэтик умумлашмаларга бойлиги билан характерлидир. Ғафур Ғулом ўз услубига, ўз овози ва ўз созига эга бўлган, шеърятда ажойиб мактаб яратган улкан санъаткордир. Ғафурона шеър ёзиш янги даврни мағрур куйлаш, она-Ватанни фахрланиб улуглаш, дўстлик ва тинчлик ишига садоқатни фалсафий мисраларда тараннум этиш демакдир. Ғафур Ғулом ижодининг бундай индивидуал хусусиятлари шоир яратган образлар оламида, ўзига хос тематика ва поэтик мазмунда, ранг-баранг шаклларда, тил ва услубда намоён бўлади. Зотан, Ғафур Ғуломнинг индивидуал поэтик услубини белгиловчи асосий хусусиятлар — фалсафийлик ва новаторлик, тезкорлик ва ҳозиржавоблик, ғоявийлик ва тарихий аниқлик, миллийлик билан байналмилалликнинг уйғунлиги, халқчиллик ва бадий мукамалликдан иборатдир. Ғафур Ғулом шеърятини давр руҳи, замон ғояси бўртиб туради.

* * *

Ғафур Ғулом 1903 йил 10 майда Тошкент шаҳрида камбағал деҳқон оиласида туғилди. Ёшлигида барча камбағаллар сингари моддий жиҳатдан ниҳоятда қийналиб тирикчилик ўтказди. Бўлажак шоир тўққиз ёшга кирар-қирмас огир кулфатга дучор бўлди: 1912 йилда отаси Ғулом Орипов вафот этади. Натижада

оиланинг моддий муҳтожлиги янада кучаяди. Ғафур Ғулом кейинчалик ана шу етимлик ва муҳтожлик кунларини эслаб ёзган эди:

Етимлик нимадир —
Бизлардан сўра,
Ўнинчи йилларнинг
Саргардонлиги,
Иситма аралаш
Қўрқинч туш каби
Хаёл кўзгусидан
Ўчмайди сира.

Мен етим ўсганман,
Ох, у етимлик...
Вой бечора жоним,
Десам арзийди.
Бошимни силашга
Бир меҳрибон қўл,
Бир оғиз ширин сўз
Нондек арзанда.

Ғафур Ғуломнинг болаликдаги бу аччиқ тақдири уни не куйларга солмаган, не-не машаққатларга дучор қилмаган дейсиз! Ғафур Ғулом ёшлик чоғларини эслаб, ўз таржимаи ҳолида: «Қирмаган эшигим, қилмаган хизматим, тутинмаган ишим қолмади. Этикдўз косибга шогирд тушдим, бўлмади. Бировнинг аравасини миниб қишлоққа қатнадим, бўлмади. Сарибой деганнинг олма богида қўриқчилик қилдим, бўлмади. Кейин тунука қирқиб, майда чега михлар ясай бошладим: тузук эди, кейин мазаси қочди, тирикчилик ўтмайдиган бўлди»¹, деб бежиз ёзмаган, албатта.

Ҳаётнинг огирликларига қарамай, Ғафур Ғулом ёшлигиданоқ илм олишга интилди, бадиий адабиётга, хусусан, шеърятга жуда қизиқди. Бу қизиқишнинг пайдо бўлиши ва кучайишида оилавий муҳитнинг таъсири катта бўлган, албатта. «Отам адабиёт билан жуда қизиқар экан, уйимизга ўзбек шоирлари ва хаттотларидан Ҳислат, Шомурод котиб ва бошқалар келиб юрганини эс-эс биламан. Фарғона водийсидан келадиган шоирлар ҳам: Муқимий, Тошхўжа Асирий, Фурқат, Муҳйи ва бошқаларнинг бизникига кўп келганини айтадилар. Отам «Мирза» ва «Ғулом» тахаллуслари билан талай шеърлар ёзган... Амаким ҳам шеърлар ёзар эди. Унинг «Баёзи Мирзо» деган китоби 1913 йилда Тошкентда «Ғуломия» босмахонасида босилган»²,— деб қайд этган эди Ғафур Ғулом. Янги

¹ Қаранг: Ҳомил Ёқубов. Ғафур Ғулом (ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк). Тошкент, 1959, 66-бет.

² Адабиётимиз автобиографияси. Тошкент, 1973, 173—174-бетлар.

даврда Ғафур Ғулом ҳам рўшнолик кўрди. Янги замон мактабида ўқиди, таълим олди. Аввал ўқитувчи, 1923 йилдан бошлаб эса интернат мудирини бўлиб ишлади. Шоирнинг биринчи шеъри 1923 йилда ана шу интернатда туғилди. «Шу кеча ўз етимлигим, бошимдан кечирганларим ва шу етим болалар аҳволи, ҳукуматимизнинг шу гўдакларга ғамхўрлиги тўғрисида шеър ёздим. Шу шеъримни биринчи шеърим десам бўлади»¹, — деб ёзган эди Ғафур Ғулом.

Шундай қилиб, Ғафур Ғулом мамлакат халқ хўжалигини тиклаш даврида адабиёт майдонига кириб келди ва ўз шеърлари, ҳикоя, очерк, фелъетонлари билан рўзнома ва ойномаларда кўрина бошлади. Ғафур Ғулом ўз ижодининг дастлабки давридаёқ янги ҳаёт оқимида турди, адабиётнинг жамиятда тутган ўрни, мавқеи, ролини тўғри тушунди ва тўғри талқин этди.

Ғафур Ғулом 1923 йилдан то 1930 йилгача беш юзга яқин шеър, ҳикоя, очерк, дoston, фелъетон ёзган. Демак у дастлабки даврдаёқ сермахсул ва кўпқиррали ижод соҳиби бўлган. Тўғри, ёш ижодкорнинг изланиш даврида яратган кўп асарларида ҳаёт ҳақиқатининг гўзал тасвири кўринмас, чуқур бадиий умумлашмалар етишмас эди. Уларнинг аксарияти бадиий жиҳатдан бўш эди. Зотан, шоир бу даврда ўқиш, ўрганиш, изланиш, тажриба орттириш даврини бошидан кечирди. Бундай ижодий камолат ўз-ўзидан ва осонликча бўлмаган, албатта. Бунда шоирнинг халқ ҳаётини, воқеликни, ўзбек мумтоз адабиётини, халқ оғзаки ижодини пухта ўрганиши, ўз бадиий маҳоратини ошириш устида тинмай ишлаши ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Бизнинг замонда Ғафур Ғулом ҳақиқий шоир бўлиб етишди, у академик шоир даражасигача кўтарилди ва шуҳрат қозонди. Ғафур Ғуломнинг ижодий ўсишида матбуотнинг роли катта. Шоир турли йилларда «Шарқ ҳақиқати», «Камбагал деҳқон», «Қизил Ўзбекистон» рўзномаларида, «Ер юзи», «Муштум» ойномаларида ишлаган, ўз асарлари билан уларда фаол қатнашган. Ғафур Ғулом ўз ижодининг ривожланишида матбуотнинг роли ҳақида фикр юритиб: «Газетанинг менинг гарданимда бўлган ҳақи устознинг шогирдда бўлган

¹ Адабиётимиз автобиографияси. Тошкент, 1973. 178-бет.

ҳақидан ортиқдир. Газета мен ўқиган олий мактаблардан... биринчиси бўлди. Ўзимда бор фазилатлардан кўп қисми учун газетадан ва унинг атрофида уюшган, мендан кўра пешқадамроқ соғлом коллективдан жуда ҳам миннатдорман»¹, — деган эди.

Ғафур Ғуломнинг ёзувчи сифатида халққа танилишида биринчи навбатда унинг халқ оғзаки ижодидан ва ўзбек мумтоз адабиётидан олган самарали сабоқларининг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Ғафур Ғуломнинг, айниқса Алишер Навоийга ихлоси ва эътиқоди билан бўлган. У Навоий ҳақида мақолалар, шеърлар ёзиш билан бирга, буюк устознинг «Фарҳод ва Ширин» достонини насрий ифодага ўгириб нашрга тайёрлаган (1939 йил). Ғафур Ғулом Навоий ҳақидаги бир шеърида:

Ўзбек деб аталган озод улуснинг
Отахон шоири, қадрли устод...
Бирор шоҳ байтингни ёддош тутмаган
Каттадир-кичикдир, бизда киши йўқ.
Олтин балдоқдаги нифрит кўз каби
Асаринг биз учун бўлди қораҷўғ,—

деб ёзган эди.

Ғафур Ғулом севиб ўқиган «олий мактаб»лардан яна бири жаҳон прогрессив адабиёти, хусусан, рус реалистик адабиётидир. Ғафур Ғулом рус ёзувчиларидан, хусусан, М. Горький ва В. Маяковскийдан кўп нарсани — давр талабларига ҳозиржавоб бўлишни, ғоявий-бадиий юксак асарлар яратишни ўрганган.

Шундай қилиб, Ғафур Ғулом халқ ҳаёти, замон воқелиги билан мустаҳкам алоқада бўлган ҳолда самарали равишда ижод қилди. Адабиётимизни ажойиб асарлар билан бойитди.

Ғафур Ғуломнинг ҳозирги замон ўзбек адабиётини тараққий эттириш соҳасидаги хизматлари халқ ва ҳукуматимиз томонидан муносиб тақдирланди. Шоир 1943 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясига ҳақиқий аъзо қилиб сайланди. 1963 йилда унга «Ўзбекистон халқ шоири» деган юксак фахрий унвон берилди. Ғафур Ғулом «Шарқдан бораётгирман» китоби учун Давлат мукофотига (1946), «Сарҳисоб» шеърлар тўплами учун Ленин мукофотига (1970) сазовор бўлди.

¹ Ғафур Ғулом. Асарлар, 8- том, Тошкент, 1976, 25- бет.

Ҳозирги даврда бир қанча жамоа ва шўро хўжаликлари, олийгоҳ, боғ ва кўчалар, кутубхона ва мактаблар Ғафур Ғулом номи билан аталмоқда. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси энг яхши бадиий асарларни тақдирлаш мақсадида 1981 йилда Ғафур Ғулом номида махсус мукофот таъсис этган. Ғафур Ғуломнинг асарлари мамлакатимиздаги, шунингдек, чет эллардаги кўпгина тилларга таржима қилиниб, қайта-қайта нашр этилмоқда.

Ғафур Ғулом ижодини илмий асосда ўрганиш, тадқиқ этиш соҳасида ҳам талай ишлар қилинган. Ҳ. Ёқубовнинг «Ғафур Ғулом» (1959), С. Мамажоновнинг «Шоир ва замонавийлик» (1963), «Ғафур Ғулом прозаси» (1966), «Услуг жилолари» (1972), Н. Шукуровнинг «Ғафур Ғуломнинг лирик поэзиядаги маҳорати» (1966), А. Акбаровнинг «Шоирнинг ҳаёти» (1973) номли китоблари, И. Султон, В. Зоҳидов, Л. Қаюмов, О. Шарафиддинов, У. Норматов, Б. Имомов, О. Саидов ва бошқаларнинг мақолалари ана шундан гувоҳлик беради.

* * *

Ғафур Ғулом моҳир носир сифатида қатор публицистик мақолалар, ҳикоя ва очерклар, ранг-баранг қиссалар ёзган. Унинг насрий асарлари, умуман олганда, ғоявий-бадиий пишиқлиги, сюжетининг қизиқарлилиги, характер (образ)нинг жонлилиги, халқ оғзаки ижодидан, сатира ва юмор имкониятларидан унумли фойдаланилганлиги билан ажралиб туради. Тўғри, адибнинг ҳамма насрий асарларини ҳам бирдек бақувват деб бўлмайди. Унинг «Гувоҳликка ўтган ҳўкиз», «Иноқлик», «Қизалоқ», «Соялар» каби дастлабки ҳикояларида ғайритабиийлик, бадиий заифлик сингари қусурлар учрайди. Аммо кўп ўтмай ёзувчи ижодидаги бундай нуқсонлардан бутунлай қутулди.

Ғафур Ғулом 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг бошларида «Кўнгилсизнинг қилиги», «Эшон обод», «Йигит», «Чорбозорчи», «Соат», «Жўрабўза», «Элатияда бир ов», «Ҳийлаи шаръий», «Луқмон», «Фарзанди солиҳ», «Сабаб», «Ҳажжи қабул бўлди», «Бадал новча — афсона қахрамони» каби 40 га яқин ҳикоя ёзди. Буларнинг бир қисмида ўтмиш ҳаётига хос бўлган

типик воқеалар тасвирланиб, эски ҳаётнинг қора доғлари очиб ташланган. Аксариятида эса ҳозирги замон воқелиги тасвирланиб, янги ҳаёт тараққиётига тўсқинлик қилувчи дангасалар, текинхўр, юлғичлар, савдогар, фирибгарлар фош этилади, янги онг, янги турмуш ва янги урф-одатлар ташвиқ ва тарғиб қилинади.

Ғафур Ғулом ўтмиш мавзуидаги ҳикояларида турмуш иллатларини сатира остига олиб, улар устидан аччиқ кулади. «Ҳийлаи шаръий» ҳикоясида тасвирланишича, икки хотинли мулла Дилкаш учинчи хотин олишда «халқдан бўладиган таъна-маломатлардан қўрқиб», бу ҳақда мулла Абдулбоқи Марғилонийдан маслаҳат сўрайди. Мулла Абдулбоқи эса мулла Дилкашга бир «ҳийлаи шаръий»ни ўргатиб, унинг «мушқули»ни осон қилади.

Мулла Дилкаш бу риёкорнинг маслаҳатига амал қилади: катта хотинини кечаси бир илож қилиб, билиб-билмасликка олиб эмади ва эртасига «бу иш шариатда қандай бўлар экан?» деган сохта мулоҳаза билан хотинини Абдулбоқи ҳузурига бошлаб келади. Ҳийлакор Абдулбоқи эса бу кўнгилсиз воқеадан «огоҳ бўлгач», ясама ташвишли чехра билан: «Тавба, кўп чакки бўлибди. Энди сиз эр-хотин эмас, она-бола бўлибсиз», деб шариат ҳукмини эълон қилади. Шундай қилиб, мулла Дилкашга учинчи хотин олиш учун йўл очилади:

«Мулла Абдулбоқи Марғилонийнинг бу қилган «хизмати» учун ақча тўладилар ва янги «она-болалар» хужрадан чиқдилар. Мадрасанинг эшигидан чиқарда мулла Дилкаш хотинига қараб:

— Она,— деди,— ўзингиз бош бўлиб, яна биронта хотин олиб берасиз-да, икки хотинга ўрганган киши...

— Ўлинг илоё, онангиз нимаси, ҳеч бўлмаса «опа» денг,— деди бечора содда хотин».

«Ҳийлаи шаръий» ҳикоясидаги образлар характери усталик билан очиб берилган. Шунга кўра ҳикоядаги «бечора содда хотин» образи ҳам, хотинбоз мулла Дилкаш қиёфаси ва шариатфуруш Абдулбоқи сиймоси ҳам китобхон ёдида сақланиб қолади. Асар ғояси образларнинг фаолиятдан, ҳикоянинг умумий руҳидан келиб чиқади. Ҳикоя сюжет ва композиция жиҳатидан ҳам пишиқ. Ёзувчи асар ғоясини очишда, образ яратишда сатирик бўёқлардан ўринли фойдаланган.

Ғафур Ғулом ҳикояларида миллий руҳ бўртиб туради. Ёзувчининг меҳнаткаш халқнинг ўтмишдаги огир аҳволи, қашшоқлиги ҳақида ёзилган «Менинг ўгригина болам» (1962) ҳикоясида бу хусусият очиқ кўринади. Ҳикоядаги кампир образи ўтмишда қийналиб тирикчилик ўтказган оналаримизнинг типик вакили бўлиб, унинг соддалиги, самимийлиги, инсонпарвар ва меҳрибонлиги миллий шира асосида жозибали қилиб ифодаланган. Ҳикояда муаллиф диалог услубидан моҳирона фойдаланган. Кампир билан ўгри ўртасидаги диалог ҳикоя гоёсини, образлар характери очишга бевосита хизмат қилади. Шунингдек, ўқувчига кучли эстетик таъсир кўрсатади.

Ғафур Ғулом ҳикоячилигида замонавий мавзу асосий ўрин тутди, ёзувчи «Чўтир хотиннинг толеи» (1933), «Кимсаной тўғрисида беш қўшиқ» (1936), «Эри билан баҳс бойлашган хотин» (1945) каби ҳикояларида янги ҳаёт қурилишида фаол қатнашаётган кишининг образини яратган. Ғафур Ғулом ўз бахтини халқ бахтида кўрган чўтир хотин Шарифа, озод ватаннинг эркин қизи Кимсаной ва Иноятхон сингари янги типдаги аёллар образини муҳаббат билан тасвирлаб берган.

Ғафур Ғулом ҳикояларида янги давр руҳи уфуриб туради. Ёзувчининг мамлакатимизда техникани эгаллаш учун кураш қизгин давом этаётган бир пайтда майдонга келган «Ким айбдор?» (1932) ҳикоясини кўздан кечирайлик. Ҳикояда турмуш тараққиётдан орқада қолган кишилар устидан чеховчасига маҳорат билан кулинади ва техникани ўрганиш гоёси олға сурилади. Асар сюжети Мадмисанинг Тошкентдан Москвага поездда саёҳатга бориб келиши асосига қурилган. Ҳикояда Мадмисанинг бошидан кечирган саргузаштлари, техникадан хабарсизлиги туфайли кулгили аҳволга тушиб қолиши қизиқарли тарзда ифодаланади. Мадмиса техникага тушунмаслиги оқибатида билмасдан вагондаги тормоз муруватини бураб, поездни тўхтатиб қўяди. Натижада жарима тўлашга мажбур бўлади. Мадмиса ҳаммомга тушганида ҳам, таксига, лифтга чиққанида ҳам техникадан мутлақо хабарсиз эканини ошкора қилиб қўяди ва кулги бўлади.

Ҳикоя воқеаси асар қаҳрамони Мадмисанинг: «Техникани эгалламасанг афсона бўлуving аниқ экан, мен энди техникани эгаллашга ўз-ўзимга сўз бердим...

Менинг Москвада кулги бўлиб қолувимга техникани билмаслигим айбдор»,— деган сўзлари билан тугайди.

Ғафур Ғулом очерк ва бадиий публицистик жанрларда юздан зиёд асар яратган ва уларда даврнинг муҳим гоёларини акс эттирган. Унинг 30- йилларда ёзилган «Оқ Жўранинг болалари», «Зарбдорнинг туғилиши», «Тўқ ва маданий», «Семург қанотида» каби очеркларида янги замонда маданий ҳаётга эришган меҳнат аҳлининг ёрқин образи тасвирланган. Адибнинг Ватан уруши даврида яратилган «Оналар», «Момойи гису набурида», «Шамсул ҳаёт» сингари очерк ва публицистик мақолаларида халқимизнинг ватанпарварлиги, қаҳрамонлиги, босқинчи ёвларга қарши олиб борган матонатли кураши кўрсатилган.

Ғафур Ғулом урушдан сўнгги йилларда «Дарға», «Пири бадавлатлар», «Қирқ ёшдаги қирчиллама йигитдай», «Ватандошларимга тасалли», «Самарқанд сайқали», «Тошкент оқшоми» сингари очерк ва публицистик мақолалар ёзди.

Унинг насрдаги маҳорати, хусусан, «Нетай» (1930), «Тирилган мурда» (1934); «Шум бола», «Ёдгор» (1936) қиссаларида очиқ кўринади. «Нетай» қиссаси асосида ўтмишнинг аччиқ ҳақиқати ётади. Асарда хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқлари амир ва амалдорлар, руҳоний ва бойлар томонидан оёқ ости қилинганлиги кўрсатилган.

Асарда ҳикоя қилинишича, амир Олимхон поездда Бухородан Петербургга ўтиб кетаётиб, Тошкентга тушади. Тошкент бойлари амирни дабдаба билан кутиб оладилар. Эшон Саидрахим эса амирнинг бир кечалик маишати учун унга Нетай исмли гўзал қизни тортиқ қилади ва унинг эвазига амирдан катта мукофот олади. «Амир ўз мухлиси Саидрахимнинг бу «қуюқ» меҳмондорчилиги бадалига Бухоро қорақўлчилигининг бутун инону ихтиёрини Саидрахимга топширибди ва бунга ишорат ўлароқ, ўзининг олтин медали билан Саидрахимнинг кўкрагини безабди...»

Қиссада ёзувчи амир ва амалдорларнинг маиший бузуқлигини, адолатсизлигини, хусусан, бахтсиз қиз Нетайнинг аянчли ҳаёт йўлини тасвирлайди. Пахта заводининг ишчиси Семён етим қизча Нетайни кўчадан топиб олади ва ўз фарзандидай тарбиялайди. Нетай балоғатга етгач, Самад исмли бир шахс «Мен Нетайнинг тоғаси бўламан», деб ёлгон даъво билан чиқади. Қози ва

ҳокимлар ёрдами билан қизни Семённинг уйидан олиб кетади (Самад аслида қизнинг тоғаси эмас, балки Саидрахим эшоннинг хизматчиси эди). Воқеа давомида Нетай аввал амир мулкига, сўнг фоҳишахонага тушади.

«Нетай» қиссасида ижобий образлар бўш ва юзаки акс эттирилган. Асар композицияси пишиқ эмас, унда ортиқча эпизодлар ва деталлар учрайди.

Ғафур Ғуломнинг «Шум бола» қиссасида ўзбек халқининг ўтмишдаги огир ҳаёти, хусусан, ўсмирларнинг қаровсизлиги, уларнинг бир парча нон деб дарбадар кезишлари қаттиқ кулги остига олинади. Ёзувчи ўтмишда болаларнинг дарбадарлик ва сарсон-саргардонлик билан кун кечиришларини тасвирлар экан, ҳаётини воқеалар ва типик образ (храктер)лар яратади.

Қиссанинг бош қаҳрамони тиниб-тинчимас, сергайрат, довюррак ва чаққон Шум бола. У меҳнаткаш халқ вакили сифатида кўрсатилади ва Сарибой, Азимхўжа, Бўрибойвачча, Қорахўжа каби салбий образларга қарама-қарши қўйилади. Шу тарзда бой ва реакцион руҳонийларнинг кирдикорлари очиб берилади. Ғафур Ғулом «Шум бола» қиссасида сюжет яратишда ҳаёт ҳақиқатига таянади ва сюжет ипига қаҳрамоннинг қизиқ саргузаштларини, кечмиш-кечирмишларини усталик билан тизади. Дарҳақиқат, қисса сюжети қизиқарли саргузашт асосига қурилган. Воқеа Шум бола тилидан ёқимли, завқли тарзда ҳикоя қилинади. Ёзувчи асарда тасвирланган кўп воқеаларга комик тус берган. Бунда у халқ оғзаки ижодидан ҳам моҳирона фойдаланган. Шум бола билан Сарибой диалоги «Бир ёлғонда қирқ ёлғон» эртаги шакли асосида тузилган бўлиб, унда ёзувчи Сарибойнинг аянчли ҳолатидан ўқувчиларни қаҳ-қаҳа отиб кулдира олган.

Шум боланинг хатти-ҳаракатлари, шўхликлари болаларнинг ахлоқ-одобига тўғри келмаганлиги учун ҳам ўқувчида кулги уйғотади. Шум бола аясида яшириб липпасида мой, телпаги остида тухум олиб чиқади, поччасининг ноёб қушларини қатиқ билан боқиб ўлдириб қўяди, шариат қонун-қоидаларини билмаган ҳолда мурдашўйлик қилади, ўзининг ёлғон-яшиқ хабарлари билан хўжайини — Сарибойнинг ўтакасини ёради... Буларнинг ҳаммаси «Шум бола» қиссасининг қизиқарли, ўқимишли, завқли бўлиб чиқишини

таъминлаган. Аммо бу деталлар асарда фақат қизиқчилик, юморни кучайтириш учунгина ишлатилмайди. Улар ўтмиш ҳаётни, бева-бечораларнинг оғир, машаққатли турмушини, тирикчиликнинг қийин бўлганлигини, болаларнинг сарсон-саргардонлигини кўрсатишга хизмат қилади.

«Шум бола» қиссаси Ғафур Ғулом таржимаи ҳолидаги айрим ҳолларни эслатади. Дарҳақиқат, ёзувчи қиссани яратар экан, шубҳасиз, ўзининг таржимаи ҳолидаги баъзи ҳодисалардан ижодий фойдаланган. Чунончи, Ғафур Ғулом «Шум бола» қиссасидаги Ҳожи бобо образи ҳақида гапириб, «Ҳожи бобога марҳум дадамнинг кўп қизиқ хислатларини, сўзларини шундоққина ёзиб қўя қолдим. Дадам ҳам кўчада юрганларида ҳассаларининг учи билан йўлдаги қоғозларни титиб кўрардилар, нон тушиб қолган бўлса, олиб ўпардилар, кўзларига суртиб, кейин девор қавагигами, баландроқ жойгами қўярдилар. Ҳожи бобо ҳам шунақа қилади»¹, деган эди. Ёзувчининг бу сўзлари ҳам «Шум бола»нинг маълум даражада автобиографик характердаги асар эканини тасдиқлайди.

«Шум бола» қиссаси устида автор кўп ишлаган. Кейинчалик асарни янги боблар, янги воқеалар билан бойитган. Ёзувчи Саид Аҳмад: «Минг тўққиз юз олтмиш иккинчи йили Ғафур ака яна «Шум бола»ни қўлга олди... Қисса бошдан оёқ таҳрир қилинди. Янги боблар киритилди. Ҳожи бобо образига жуда кўп деталлар қўшилди. Айниқса, қиссанинг бош қисми, охири, ўрталарида ўзгаришлар бўлди. Ғафур Ғулом «Шум бола» қиссасини салкам йигирма беш йил ишлади, десам янглиш бўлмайди»²,— деб ёзган эди.

«Шум бола» қиссасининг тарбиявий-эстетик аҳамияти катта. Кейинчалик бу қисса асосида махсус фильм ҳамда «Замонали ва Омонали» (Ҳ. Ғулом) номли музыкали комедия яратилгани ҳам бежиз эмас.

«Шум бола»да ўтмиш мавзуи ёритилган бўлса, «Тирилган мурда» ва «Ёдгор» қиссаларида ҳозирги замон воқелиги тасвирланган.

«Тирилган мурда» қиссасида мулла Мамажон исмли йигитнинг 1925—1933 йилларда бошидан кечирган

¹ «Ўзбекистон маданияти» рўзномаси, 1978 йил 9-май.

² Саид Аҳмад. «Шум бола»нинг давоми. «Ўзбекистон маданияти» рўзномаси, 1978 йил 9-май.

воқеалари кулгили вазиятда ҳикоя қилинади. Шу орқали жамоа аҳлининг кишини тарбиялашдаги ҳаёт-бахш роли образли қилиб кўрсатилган.

Асарнинг бош қаҳрамони мулла Мамажон. Ғафур Ғулом мулла Мамажонни дастлабки саҳифаларда «Минг бир кеча» асаридаги ялқовликда машҳур Абутанбални бир чўқишда қочирадиган ялқов сифатида тасвирлайди. У меҳнат қилишдан қўрқади, тирикчилик қилишдан эринади. «Қаддини кўтаришдан кўра чолларнинг қойишларини эшитишни осонроқ кўради». Отаси ўлгач, Мамажон ялқовлиги туфайли оч қолади. Чунки у меҳнат қилишни истамайди. Охири очдан ўлиб қолмасин деб маҳалланинг икки ўспирини уни замбилга солиб, қишлоқ чойхонасига келтириб ташлайди. У бир қиш чойхўрлардан қолган-қутган сарқитларни еб кун ўтказади. Баҳор фасли келиши билан ялқовни чойхонадан ҳайдайдилар. Шундан сўнг у мазорнинг даҳмасида хору зор бўлиб тиланчилик қилиб дайдиб юради. Охири оқибатда, қишлоқларда жамоа хўжалиги тузилгач, мулла Мамажон унга аъзо бўлиб киради. Жамоатчилик унинг онг-тушунчасини, руҳиятини аста-секин ўзгарта боради. Натижада у жамоа турмуш таъсирида, меҳнат кучоғида қайта тарбияланиб, жамиятнинг ҳақиқий аъзоси бўлиб етишади.

Асарда мулла Мамажоннинг бошидан кечган воқеалар, унинг қайта тарбияланиши, илгор бригадир бўлиб етишиши ишонарли ва қизиқарли қилиб кўрсатилган.

Қиссада воқеа мулла Мамажон тилидан, унинг кундалик дафтарининг айрим саҳифалари сифатида берилган. Асар оригинал услубда, ўқимишли қилиб ёзилган. Асар давомида Мамажон ялқов тирила боради. Охирида у: «Ўртоқлар... гапим гап, ялқовлигимни ташладим. Мен энди зарбдор бўламан, ҳаммангизни мусобақага чақираман», дейди. Мулла Мамажон ўз ваъдасида қатъий туради.

Кўринадики, «Тирилган мурда» қиссасида янги одам образи, инсоннинг қайта тарбияланиши муаммоси биринчи ўринга қўйиб тасвирланган ва у жамоа хўжалик ҳаёти, ижтимоий меҳнат тасвири асосида муваффақиятли тарзда ҳал қилинган. Худди шу масала «Ёдгор» қиссасида бошқачароқ йўсинда янада кенгроқ ва ёрқинроқ қилиб тасвирланган.

Дарҳақиқат, «Ёдгор» қиссасида янги одам характерининг шаклланиш жараёни тасвирланган. Асарда

кишиларимиз онги ва психологиясида юз берган ўзгаришлар, янги инсонни тарбиялаш Жўра, Саодат ва Меҳри ҳаёти билан боғлиқ саргузашт тасвири орқали очиб берилган.

Жўра — динамик тарзда тасвирланган ва мукаммал ишланган типик образ. Асар бошида дунёқараши, билим доираси тор ва содда йигит сифатида намоён бўлган Жўра образи воқеалар жараёнида ўсади, ўзгаради. Жўра ўз йигитлик бурчини шараф билан адо этгач, ҳарбий академияни битириб, ҳарбий шифокор бўлиб етишади.

«Ёдгор» қиссасида севги ва ахлоқ муаммолари маҳорат билан акс эттирилади. Ёзувчи Жўра билан Саодат ўртасидаги самимий ишқ-муҳаббатни тасвирлаш орқали янгича севгини, эркин муҳаббатни улуғлаган бўлса, Меҳри ва унинг турмуш ўртоғи ўртасидаги ишқ-муҳаббат тимсолида айрим ота-оналарнинг оила ва муҳаббат масалаларига эскича қарашлари қанчалик зарарли эканлигини ва у ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлигини кўрсатиб берган. Асарда тасвирланишича, Меҳрининг ота-онаси унинг ўз севган йигитига турмушга чиқишига розилик беришмайди. Ёшлар эса юрак амри билан, ношаръий бўлса-да, бирлашадилар ва «жиноят»ларини яшириш учун ўз фарзандлари Ёдгорни нотаниш йигит Жўрага ҳийла билан ташлаб кетишга мажбур бўладилар. Бу «жиноят»ни ҳазм қила олмаган соф виждонли ёш она Меҳри охир-оқибатда оғир асаб касалига мубтало бўлиб қолади... Жўра эса «гўдакда нима айб? Айб ота-онасида», деб чақалоқни ўз фарзандидай ардоқлаб тарбиялашга аҳд қилади. Бироқ дастлабки кунларда бу чақалоқ туфайли у анчагина таъна-дашномлар эшитади. Кўп вақт ўтмай Жўрани ҳарбий хизматга чақирадилар. Натижада «онасининг тайини йўқ бола» билан боғлиқ бўлган совуқ гап-сўзлар аста-секин тиниб-тинчийди. Ёдгор эса Жўраларникида яйраб ўсади...

Хуллас, Фафур Гулом ўзбек прозаси ривожига муҳим ҳисса қўшган забардаст адиблардандир.

* * *

Фафур Гулом шеърлари замон талабларига ҳозиржавоблиги, фалсафий умумлашмаларга бойлиги, ғоявий-бадий пишиқлиги билан ажралиб туради. Янги ҳаётимизнинг ҳеч бир муҳим воқеа-ҳодисаси йўқки, у шоир ижодида ўз аксини топмаган бўлсин.

Ғафур Ғулом дастлабки шеърларидаёқ бадий ижодни давр талабларига бўйсундириш, Ватан ва халқ манфаатига хизмат қилдиришга уринди. Чунончи, «Ғўзаллик нимада?» шеърида гўзалликни фақат ташқи кўринишлардан қидирувчи шахсларга қарши чиқди. Жамиятимизда инсон гўзаллиги унинг меҳнати билан ўлчаниши, киши қадр-қиммати ҳам шу билан белгила-нишини шеърий тилда ифодалади:

Ғўзаллик — ишлайиш,
Манглайин терлатиш,
Ғўзалдир унган иш,
Мақтанса ярашар!

Ғафур Ғулом 20-йилларда «Сурнай», «Бўлсин», «Уйланиш», «Қиш ва шоирлар», «Паранжи» сингари шеърларида ҳаётдаги иллатларни, эскилик сарқитлари-ни қоралаб, янгича одоб-ахлоқни улуғлади.

Ғафур Ғуломнинг дастлабки асарларидаёқ кўзга ташланган замонавийлик, жўшқинлик, гоёвийлик сингари хусусиятлар шоирнинг 30-йилларда яратган асарларида ўсиб, сайқал топди. Дарҳақиқат, 20-йилларда ҳали ёш, тажрибасиз шоир бўлган Ғафур Ғулом 30-йилларда ўз устида жиддий ишлаб ижодий камолатга етди. Натижада «Турксиб йўлларида», «Яловбардорликка», «Нон», «Нефть», «Тошкент», «Қўқ бўсағасида», «Меҳнат ва ҳурмат» каби шеърлар яратди. Бу шеърларда шоир ҳаётимизда юз бераётган тарихий ўсиш-ўзгаришларни, янгиликларни, замондошларимизнинг фидокорона қураш ва меҳнатларини фахр ва гурур билан тасвирлаб берди. Масалан, Туркистон — Сибирь темир йўли қурилишига бағишлаб ёзилган «Турксиб йўлларида» шеърида диёримизни индустр-лаштириш мавзуи баланд руҳ билан тасвирланган.

Шоир Туркистон — Сибирь темир йўли қурилиши-нинг ижтимоий моҳиятини очишда ўтмишдаги тузум билан янги тузумни таққослаш усулидан фойдаланади. Асар бошида темир йўл қуриладиган жойларнинг тарихига «саёҳат» қилинади: қиличидан қон томган хон-бекларнинг золимликлари, меҳнаткашларнинг «Очликдан, зорликдан гезариб лаби», «нон» дея, «нон» дея «суруниб» юришлари, азоб-уқубатли ҳаётлари манзараси чизилади. Сўнгра янги даврда ўша хароб жойлар ва вайрона йўллар тикланганлиги ва обод қилинганлиги қувонч билан куйланади. Шу тариқа

замондошларимизнинг кучи, яратувчилик қудрати улугланади.

Ғафур Ғуломнинг «Яловбардорликка» шеърида ҳам қарама-қарши қўйиш усулидан усталик билан фойдаланилган. Асарда амирлик тузуми қораланади. Шеърнинг лирик қаҳрамони замонамиз ёшларининг умумлашма образидир. Шоир ана шу лирик қаҳрамоннинг ҳис-туйғуларини, орзу-истакларини ифодалар экан, ота-боболаримизнинг озодлик йўлида олиб борган жанговар курашларини эслаб, уларга таҳсин ўқийди. Шу билан бирга, зафарли курашга, қаҳрамонликка интилган лирик қаҳрамоннинг кечинмаларини, юксак орзу ва эзгу мақсадларини таъсирли қилиб акс эттиради.

Шоир лирик қаҳрамоннинг диққатини ҳаётнинг муҳим ижтимоий масалаларига жалб қилади. Шоир шеърда меҳнат ва қурилиш зафарларидан завқланиш гоёсини олга суради. Шунинг учун ҳам лирик қаҳрамон асар охирида:

Майли,

ўтмиш ўн йил менга

шуур берди, онг берди.

Гўдакликдан йиғитликка кўтарди,

Куч — қон берди.

Мен улғайдим —

Курашларнинг нашъаларин эмарак,

Келгусига мендайлардан

миллион-миллионлар керак,—

деган хулосага келади.

Шундай қилиб, шоир лирик қаҳрамон тимсолида ёшларни янги ҳаёт қуришга чорлайди. Уларни меҳнатда қаҳрамонлик кўрсатишга ундайди. Бинобарин, бу шеър романтик қаҳрамонликка интилувчи ёшларнинг ҳаётда ўз ўринларини топиб олишларига ёрдам беради. «Яловбардорликка» шеърининг тарбиявий-эстетик қиммати ҳам ана шунда.

Ғафур Ғуломнинг «Сарҳисоб», «Кўклам марши», «Бог», «Стадион оқшоми» каби шеърларида ҳам қурилиш ва яратиш, Ватандан фахрланиш садолари янграйди.

Ғафур Ғулом 30-йилларда турли мавзуларда баллада ва поэмалар яратди. Шоирнинг «Икки васиқа» ва «Тўй» балладаларида воқелик лиро-эпик йўсинда акс этган.

Ғафур Ғуломнинг «Кўкан» достони ўзбек шеъриятида жамоа ҳўжалиги қурилиши мавзуида ёзилган биринчи йирик поэмадир. Унда талайгина ҳаётий тасвирлар бор. Достон бадийй пишиқ, унинг услуги равон, тили содда ва образли. Шоир турли тасвирий воситалардан унумли фойдаланган, чиройли ўхшатишлар, янги сифатлашлар яратган:

Тиниқ кўкка яғрин берган шу кенг дала,
Улуғ шахмат тахтасидай ола-була.
Чевар қизлар қирқ қокили каби текис,
Сонсиз жўяк ҳансирайди тўла-тўкис.
Бахт келинин бўйнидаги маржон каби
Ҳар туп ғўза шохларида кўсак сафи.

Бироқ, шуни ҳам қайд этиш керакки, шоирнинг 30-йилларда ёзилган айрим асарларида, жумладан «Икки васиқа»да ва айниқса «Кўкан» поэмасида ўша даврдаги ҳукмрон мафкура таъсирида юзага келган замонасозлик, янги ҳаётни бўяб-безаб кўрсатиш ҳоллари кўзга ташланади. Ўтмиш ва ҳозирги замон воқелигини таққослашда баъзан сохталикка йўл қўяди. Достоннинг «Кўкан — батрак» қисми билан «Кўкан — колхозчи» қисми таққосланса, бу нуқсон очиқ кўринади.

Умуман олганда, Ғафур Ғулом 30-йилларда баракали ижод этди ҳамда истеъдодли ва халқчил шоир сифатида танилди.

Ғафур Ғулом Ватан уруши йилларида ўз ижодини Ватан мудофаасига қаратди. «Улуғ Ватан уруши бошланган биринчи кунларданоқ ўзимни сафарбар деб эълон қилдим. Гитлерчи фашист босқинчиларига қарши шеърлар солдатини шайлантирдим»¹, деб ёзган эди шоир. Ғафур Ғулом 1942 йилнинг баҳорида академик Ҳабиб Абдуллаев раҳбарлигидаги Ўзбекистон делегацияси таркибида фронтга бориб, жанг манзараларини, жангчиларимизнинг қаҳрамонлигини ўз кўзи билан кўриб келди ва бундан ўз ижоди учун хулосалар чиқариб олди.

Ғафур Ғулом уруш даврида ҳарбий мудофаа мавзуларида «Кузатиш», «Халқ отланди», «Мен яҳудий», «Сен етим эмассан», «Согиниш», «Биз енгамиз», «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак», «Ғолиблар»

¹ Ғафур Ғулом. Танланган асарлар Т., Ўздавнашр, 1951, 5-бет.

«Салом ва табрик» каби шеърлар яратди. Бу шеърларда давр руҳи, чуқур фалсафий мазмун маҳорат билан ифодаланган. «Кузатиш» (1941) шеърида шоир ўз ўғли Жўрани фронтга кузатиши ҳақида ёзган. Асарда Ғафур Ғулом ўз шахсий ҳаётини жамият ва халқ ҳаёти билан боглаб тасвирлайди. Шу сабабли ота (лирик қаҳрамон)нинг ўз фарзандига қарата айтган юрак сўзлари Ватан мудрофаасига отланган жангчиларга халқ номидан изҳор этилган мурожаат тарзида янграйди:

Сафлар олдида бўл, мард бўл, ботир бўл,
Дўстларга ҳамоҳанг жўра бўл, жўр бўл...

Ғафур Ғулом шеърда ўз ўғлини фахр ва гурур билан босқинчи ёвга қарши курашга отлантирган ватанпарвар отанинг типик образини поэтик бўёкларда яратган. Шоирнинг «Соғиниш», «Сен етим эмассан» шеърларида ҳам ватанпарвар отанинг баркамол образи берилган. Бу асарлардаги ота образи (лирик қаҳрамон) замондошларимизнинг хислатларини ўзида гавдалантиради. Шоирнинг «Соғиниш» шеъри билан «Кузатиш» шеъри бири-бирини тўлдиради. Чунки «Кузатиш» шеърида отанинг ўз ўғлини фронтга жўнатиши билан боглиқ бўлган руҳий ҳолати акс этган бўлса, «Соғиниш»да ана шу отанинг фронтда жанг қилаётган мард ўғлини жондидидан соғиниши, унинг кайфияти, ички кечинмалари тасвирланади. «Соғиниш» шеърида шоир ота образи тимсолида миллий характер яратиб, халқимизга хос болажонлик ва инсонпарварлик хислатларини ифодалаган.

«Сен етим эмассан» шеърида инсонпарварлик ёрқин акс этган. Бу шеърдаги лирик қаҳрамон (ота образи) машъум уруш туфайли ота-онасидан етим қолган ёш болага чин кўнгилдан ачиниб, унга меҳрибонлик қилади. Етим гўдакни ўз юрагининг меҳр ўти билан юпатади:

Сен етим эмассан,
Тинчдан, жигарим,
Қуёшдай меҳрибон
Ватанинг — онанг,
Заминдай вазмину
Меҳнаткаш, мушфиқ,
Истаган нарсангни тайёрлагувчи
Халқ бор — отанг бор.
Чўчима, жигарим.

Ўз уйингдасан.
Бу ерда
на гурбат,
на офат,
на ғам.

Бунда бор:
ҳарорат,
муҳаббат,
шафқат

Ва меҳнат нонини кўрамиз баҳам.

«Сен етим эмассан» шеъри минглаб гўдакларни етим қолдирган урушни ва уни бошлаган фашист ғалаларини лаънатлаш руҳи билан сугорилган. Унинг таъсир қуввати ва тарбиявий аҳамияти кучли.

Ғафур Ғуломнинг «Мен яҳудий» шеърида ҳам инсонпарварлик, халқлар дўстлиги куйланади. Гитлерчи фашистларнинг ирқий «назария»си аёвсиз фош этилади. Шеър икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда шоир узоқ ўтмишдаги тарихий воқеаларни эслайди. Жаҳон маданияти тарихини яратишда яҳудийларнинг ҳам ҳиссаси борлигини кўрсатиб беради. Шеърнинг иккинчи қисмида эса шоир фашистларнинг ирқий «назария»сини қоралаб, халқлар ўртасидаги дўстликни улуғлайди.

Ғафур Ғуломнинг уруш давридаги шеъриятида «Хотинлар», «Сув ва нур» асарлари ҳам салмоқли ўрин тутди. Маълумки, уруш даврида хотин-қизларимиз қийинчиликларни мардона енгиб, ватанпарварлик намуналарини кўрсатдилар. Ғафур Ғулом «Хотинлар» шеърида ана шу ҳақда фикр юритиб, ўзбек аёллари образини яратган.

«Сув ва нур» балладасида эса уруш давридаги умумхалқ қурилиши — Фарҳод ГЭС воқеалари тасвирланиб, фронт билан фронт орқасининг мустаҳкам бирлиги ва халқ қаҳрамонлиги тараннум этилади. Буюк ғалабага ишонч туйғулари асарнинг умумий руҳига сингдириб юборилган. Шоир жангчиларимизга мурожаат этиб:

Сиз ёвуз душманнинг бошини янчиб,
Музаффар юришдан қайтган чоғда,
Биз голиб байроқни юсакка санчиб,
Зиёфат берамиз бу Фарҳод — богда,

деб ёзади.

Ғафур Ғуломнинг уруш даврида ёзилган шеърларида ватанпарварлик ва инсонпарварлик гоялари галабага ишонч гоялари билан узвий бирликда намоён бўлади. Шоир шеърларининг сарлавҳаларидан («Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак», «Биз енгамиз» каби) тортиб барча унсуригача қисқаси, асарнинг бутун тўқимасига кўтаринки руҳ сингдириб юборилган. Ғафур Ғулом урушнинг биринчи йилидаёқ «Тонг яқин, тонг яқин, оппоқ тонг яқин» деб ёзганида мисра мазмунига рамзий маъно бериб, ғалабамизни оппоқ тонгга ўхшатган ва унинг яқинлигига ишонч ҳосил қилган.

Хуллас, Ғафур Ғулом уруш даврида «пўлат найза каби ўткир, букилмас» асарлар ёзиб, ўзининг ватанпарвар шоир эканини амалда намоёйиш этди.

Ғафур Ғулом урушдан кейинги йилларда замонавий мавзуларда, айниқса, тинчлик ва дўстлик, она-Ватан ва меҳнаткаш инсон ҳақида кўпгина бадиий бақувват шеърлар яратди.

Ғ. Ғуломнинг урушдан кейинги йилларда яратган шеърларида жаҳонда тинчлик учун кураш мавзуи катта ўрин тутди. Шоирнинг «Яшасин тинчлик», «Тинчлик кўклами», «Тинчлик нашидаси», «Бу — сенинг имзонг», «Биз тинчлик истаймиз», «Тинчлик минбаридан», «Тинчлик аҳди учун» каби шеърларида тинчлик учун кураш мавзуси кенг кўламда ғафурога услубда ёритилади. Масалан, «Биз тинчлик истаймиз» шеърида тинчликсевар халқларнинг иродаси атом ва водород бомбаларидан ҳам кучли эканлиги қуйма мисраларда ифодаланган.

Ғафур Ғулом шеъриятида тинчлик учун кураш масаласи халқлар дўстлиги мавзуи билан ҳамоҳанг равишда ифодаланади. Шоирнинг «Улуғ рус халқига», «Қозоқ элининг улуғ тўйи», «Қардош тожик халқига», «Бири бирига шогирд, бири бирига устоз», «Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим», «Озарбайжонлик пахтакор юртдошларга» каби шеърларида дўстлик мавзуи аниқ кечинмалар, ҳаётий образлар, ҳаётий тасвирлар воситасида ёритилган.

Шоир ўз шеърларида халқлар дўстлигини тасвирлар экан, ҳар бир халқнинг ҳаётига, миллий хусусиятларига оид муҳим белгиларни топади ва уларни жой-жойида ишлатади.

Ғафур Ғулом халқлар дўстлиги мавзуини тарихий манбаларни, аниқ ҳаётий ҳодисаларни умумлаштириш

орқали ёритади. «Қардош тожик халқига» шеърида ўзбек ва тожик халқлари дўстлиги ва қон-қариндошлигининг теран томирларини кўрсатиб беради:

Яқин қуда-қудағай қадим-қадимдан буён,
Бирининг ўғли тожик, келини ўзбек қизи,
Отаси фарғоналик, онаси аз Бадахшон,
Она тилиси тожик, аммо ўзбекдир ўзи.

Худди шунингдек, ўзбек халқи билан қозоқ халқи ўртасидаги самимий дўстлик «Қозоқ элининг улуг тўйи» шеърида ёрқин ифодаланган. Унда шоир азамат қозоқ халқининг ва Қозогистоннинг яхлит поэтик образини яратиб, ўзбек ва қозоқ халқлари дўстлигининг ижтимоий моҳиятини бадиий йўл билан очиб беради. Ғафур Ғулом қозоқни «жекам, жонга туташ иним» деб эъзозлайди, «женгай десам йироқ бўлмас, синглим десам яхшироқ» деб ардоқлайди. Шу тариқа қозоқ халқининг фазилатларини, унга бўлган меҳр-муҳаббатини мисрама-мисра оча боради:

Қуёш ўғли, қуёшдан ҳам
Баракали улуг халқ.
Миллиард тонна арпа-бўғдой
Омборлари тўлиқ халқ.
Ёвқур, дадил, жанг кунлари
Оти чайнар сулуг халқ.
Аҳди маҳкам, бошлар бўлса
Хар ишни қилгулик халқ.

Ғафур Ғулом Озарбайжон ўлкаси ҳақида, ўзбек ва Озарбайжон халқлари дўстлиги тўғрисида ёзганида ҳам мавзуни ана шундай маҳорат билан ёритади. Бу икки қардош-қондош халқ дўстлигини улуглаб, уларни «бири бирига шогирд, бири бирига устоз» деб атайди.

Ғафур Ғулом халқлар ўртасидаги дўстликни тасвирлаш билан бирга, замондошларимизнинг чет эл меҳнаткашларига бўлган дўстона муносабатлари ҳақида ҳам шеърлар ёзди («Она қизим, Жамила», «Ливан озод бўлади», «Поль Робсонга», «Алишер Навоий қабри устида» ва ҳоказо).

Ғафур Ғулом қайси мавзуда шеър ёзмасин, масалага меҳнаткаш халқ манфаати нуқтаи назаридан ёндашди. Бинобарин, шоир шеъриятида меҳнаткаш халққа муҳаббат туйғулари акс садо беради. Ғафур Ғулом оддий меҳнат кишисининг ижтимоий меҳнатини

улуғлашни, меҳнаткаш инсон образини яратишни ҳамиша ўзининг диққат марказида тутати. Шу сабабли шоирнинг:

Бутун китобларимни varaғ-varaғ ахтаринг,
Ҳамиша улуғ инсон Ғафурнинг темасида.
Инсоннинг қатра қони менга оламча мазмун,
Фақат ўзинг буюксан, қуёш системасида.—

деб ёзиши ҳам бежиз эмас, албатта.

Ғафур Ғулом ўзининг «Куз келди», «Ўзбек халқининг ғурури», «Қайроққум қурилиши», «Шофёр», «Май саломи», «Кулол ва заргар», «Теримчи қизлар», «Вақт» каби шеърларида меҳнатни бахт манбаи, инсон маънавий қиёфасини белгилловчи бош омил сифатида тасвирлаб, оддий кишиларнинг яратувчилик меҳнатини улуғлайди, меҳнаткаш инсоннинг қадр-қимматини баланд кўтаради.

Шоир «Кулол ва заргар» шеърида меҳнатнинг яхши-ёмони, катта-кичиги бўлмайди, халқ, Ватан манфаатига қаратилган меҳнатнинг ҳаммаси ҳам шон-шараф ишидир, деган ғояни лирик пафос билан ифодалайди. «Вақт» шеърида эса унумли меҳнат ва қимматли вақт ҳақида поэтик фикр юритиб, теран мазмунли фалсафий умумлашмалар яратади. Вақтни эъзозлаб, унинг ҳар бир дақиқасидан унумли фойдаланиш, тинмай меҳнат қилиб, мамлакат фаровонлигини ошириш ҳақида бонг уради:

Азиз асримизнинг азиз онлари,
Азиз одамлардан сўрайди қадрин,
Фурсат ганиматдир, шоҳ сатрлар-ла
Безамоқ чоғидир умр дафтарин.

Бу пурҳикмат мисралар, ўз навбатида, Ғафур Ғуломнинг ўз халқиға, хусусан, ёш авлодға васияти сифатида ҳам акс садо беради. Зотан, «Вақт» шеърида шоир миллион-миллион кишиларимизни халқ ва она-Ватан манфаати учун фидокорона меҳнат қилишға чақиради.

Ғафур Ғулом шеъриятининг фазилатлари юқорида қайд этилганлардангина иборат эмас. Шоир асарлари шакли, қофияси, вазни жиҳатидан ҳам мукамал. У ўз шеърларида миллий характер белгиларини самимий ихлос билан акс эттиради.

Ғафур Ғуломнинг «Бизнинг уйға қўниб ўтинг, дўстларим» шеърида лирик қаҳрамон тимсолида мил-

лий характер яратилиб, ўзбек халқига хос бўлган кенг феъллилиқ ва меҳмондўстлик, санъатга ва гулга ўчлик сингари фазилатлар табиий ва жонли қилиб чизиб берилган. Натижада бу тўлигича миллий шеър бўлиб чиққан:

Ўзбекистон юртига борган чоғи, /
Гур очилур қардошларнинг кучоғи,
Дилда қайнар неъматларнинг ўчоғи,
Асфальт йўлда ЗИЛларнинг тупичоғи—
Аввал бизга қўниб ўтинг, дўстларим!

Қисқаси, Ғафур Ғулом шеъриятининг қамрови кенг, поэтик фикрлари теран, услуби раван. Бироқ шоир ижодида шахсга сизиниш ва тургунлик даври тақозоси билан содир бўлган жиддий нуқсонлар — мадҳия-бозлик, ҳаётни бўяб-безаб, ортиқча мақтаб акс эттириш, қўшиб ёзиш — йўқ нарсани бор деб талқин этиш ҳоллари ҳам мавжуд.

Умуман олганда, Ғафур Ғулом буюк шоир сифатида ҳаётни тўлиб-тошиб, кўтаринки руҳ билан куйлади, инсониятни қизиқтирадиган эзгу ғояларни маҳорат билан ифодалади. Ғафур Ғуломнинг улуглиги ҳам аввало ана шунда.

* * *

Ғафур Ғулом болалар адабиёти, таржима санъати ва адабиётшунослик ривожига ҳам муносиб ҳисса қўшган. Шоирнинг «Бари сеники», «Фарзандларимизга» каби тўпламлари ва «Шум бола» қиссаси болаларга бағишланган.

Ғафур Ғуломнинг «Икки ёшлиқ», «Яша, дейман, ўғлим», «Билиб қўйки, сени Ватан кутади», «Билиб турибман» каби шеърларида болаларни қизиқтирадиган турли мавзулар акс эттирилган. Ватанимизнинг куч-қудрати, гўзал табиати, бойликлари, кишиларимизнинг ҳаёти, ажойиб фазилатлари, дўстлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик ғоялари болалар дидига ва дилига мос қувноқ мисраларда тасвирлаб берилган.

«Бари сеники» шеърида шоир Ватан тушунчасининг маъно ва мазмунини гоётада аниқ образларда очиб беради. Ғафур Ғулом Ватан — гўзал водийлар, серҳосил далалар, обод шаҳарлар, дахлсиз чегаралар, илму фан ўргатувчи мактаблар, бахтиёр ёшлиқ ва порлоқ кела-

жак эканини уктириб, ёш авлодга ана шуларнинг «бари сеники» деб хитоб қилади:

Лоладан поёндоз ҳар бир қадамда,
Узлуксиз кулгилар доим даҳанда,
Олтин тупрогингни ўпганим дамда
Нафасинг сезилар эди баданда
Гул, булбул чаманда — бари сеники.

Ғафур Ғуломнинг болаларга аталган кўпгина шеърларида хушчақчақ кулги (юмор) бўртиб туради. Шоирнинг «Аҳмад ёмон бола эмас-ку, аммо...», «Турсуналининг варраги», «Нортожининг курак тиши» сингари шеърлари ўзбек болалар адабиётидаги юмористик поэзиянинг намуналаридандир. Уларда тозалик ва озодалик масалалари хушчақчақлик билан қизиқарли қилиб ифодаланган.

Ғафур Ғуломнинг болалар дунёсига оид бошқа мавзуларда яратилган шеърларида ҳам хушчақчақлик барқ уриб туради. «Яша, дейман, ўғлим» шеърида шоир ватанпарварлик ва ботирлик гоёларини олга сураб экан, боланинг катта орзу-умидларини, қаҳрамонлик ҳақидаги ўйларини завқ билан қўллаб-қувватлайди ва унинг барча ниятларига «Яша, дейман, ўғлим» деб далда беради:

— Дада, мен осмонга учар бўлсам,
Чеки йўқ кўкни ҳам кучар бўлсам,
Юлдуздан юлдузга кўчар бўлсам.
Сен тубанда қолиб не дейсан?
— Яша, дейман, ўғлим!

Ғафур Ғулом адабиётшунос сифатида ўзбек адабиётининг Навоий, Машраб, Муқимий, Фурқат, Аваз Ўтар, Ойбек, Ҳамид Олимжон, С. Айний, Собир Абдулла, Амин Умарий, Ғайратий каби йирик вакиллари ҳақида, шунингдек, ўзбек фольклори ҳақида бир қанча мақолалар ёзди. Унинг «Фольклордан ўрганайлик», «Фурқат рус аскарларининг қудрати тўғрисида», «Шоир айблайди», «Ойбек — ёзувчи ва олим», «Талантли шоир ва драматург» сингари мақолалари аниқ хулосаларга, янги фикрларга сероблиги билан характерлидир.

Ғафур Ғулом ўзбек адабиёти масалаларини ёритиш билан бир қаторда, рус, украин, белорус, озарбайжон, қозоқ, тожик, туркман, татар ёзувчилари ижоди ҳақида, адабий алоқа ва адабий таъсир ҳақида яхши мақолалар

эълон қилди. Ғафур Ғуломнинг икки томлик «Адабий-танқидий мақолалар» (1971 ва 1973) тўпламидан жой олган М. В. Ломоносов, В. В. Маяковский, А. С. Серафимович, Тарас Шевченко, А. Жомий, С. Айний, А. Лохутий, М. Турсунзода, Жамбул Жабаев, Абай Қўнонбоев, Ғузулий, Сулаймон Рустам, Абдулла Тўқай каби турли миллат ёзувчилари ижоди ҳақидаги мақолалари ана шундан далолат беради.

Шоир Ғафур Ғулом моҳир таржимон сифатида А. Пушкин, М. Лермонтов, А. Некрасов, В. Маяковский, М. Горький, Мирзо Турсунзода каби санъаткорларнинг бир қанча асарларини ўзбек тилига ўгирди. Шунингдек, буюк инглиз драматурги В. Шекспирнинг «Отелло», «Қирол Лир» трагедиялари Ғафур Ғулом томонидан таржима қилинди. Ғафур Ғулом таржималарида асил нусханинг руҳи, миллий ва ғоявий-бадий хусусиятлари сақланган.

Ғафур Ғулом — йирик шоир ва носир эди. Унинг асарларининг тарбиявий-эстетик аҳамияти ниҳоятда катта. Бинобарин, у адабиётимизда ўзига хос салмоқли ўрин эгаллайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ҳ. Ёқубов. Ғафур Ғулом (ҳаёти ва ижоди), Тошкент, 1959.
2. С. Мамажонов. Шоир ва замонавийлик. Тошкент, «Фан», 1963.
3. С. Мамажонов. Ғафур Ғулом прозаси. Тошкент, «Фан», 1966.
4. Н. Шукуров. Ғафур Ғуломнинг лирик поэзиясидаги маҳорати. Тошкент, «Фан», 1966.
5. С. Мамажонов. Услуб жиҳатлари. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
6. А. Акбаров. Шоирнинг ҳаёти. Тошкент, 1973.
7. Саид Аҳмад. Назм чорраҳасида, Тошкент, «Ёш гвардия», 1982.
8. Ғафур Ғуломнинг бадий олами. Тошкент, «Фан», 1984.
9. Ўзбек совет адабиёти тарихи. Тошкент, «Ўқитувчи», 1990.

М а т н

Ғафур Ғулом. Асарлар (ўн икки жилдлик). Тошкент, 1970—1978.

ҲАМИД ОЛИМЖОН

(1909—1944)

Ҳамид Олимжон ҳозирги замон ўзбек адабиётининг йирик намояндаларидан биридир. У адабиётимиз майдониغا Ойбек, Ғафур Ғулом, Уйғун, А. Қаҳҳор, К. Яшинлар билан бир қаторда кириб келди. Шоир ўзининг ажойиб асарлари билан адабиётимиз хазинасини бойитди.

Ҳамид Олимжон ижоди 20-йиллардаёқ адабий танқидчилик ва адабиётшуносликнинг диққатини ўзига жалб этди. Шоир ижоди ҳақида қатор мақолалар ва тақризлар юзага келди. Кейинчалик Ҳамид Олимжоншунослик ўзбек адабиётшунослигининг ўзига хос бир тармоғи сифатида шаклланди. У йилдан-йилга ўсиб, жиддий ютуқларга эришди. Шу билан бирга, фаннинг бу тармоғида айрим хато ва камчиликларга ҳам йўл қўйилди.

Маълумки, Ҳамид Олимжоннинг шеърояти 20-йиллардаёқ адабий танқидчиликда ижобий баҳоланди. Шоирнинг биринчи тўплами — «Кўклам»га ёзилган сўз бошида «Инқилобий нафис адабиётимиз яна бир «Кўклам» билан безалди... «Кўклам» асосан мазмун, қисман шакл билан ҳозирнинг қўшиғи бўлишга ҳақлидир. Шоир мана шу ҳаётнинг вакили бўлиб майдонга чиқади»¹, деб қайд этилди. Москвалик танқидчи В. Ермилов 1934 йилда «Ўзбек насри ва назмининг ўсиши Ғафур Ғулом, Ғайратий, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ойбек, Ойдин, Ҳасан Пўлат ва бошқалар билан бўлди»², деб ёзган эди.

Бироқ, 20-йилларда, хусусан, 30-йилларда шоир асарларини нотўғри талқин қилиш, Ҳамид Олимжонни майда буржуа таъсиридаги ижодкор деб ноҳақ айблаш ҳолларига ҳам йўл қўйилди. Анқабой Ҳ. Олимжон ижодида «мафкуравий чатоқликлар» мавжуд деб ёзди. («Қурилиш» журнали, 1931,1-сон). К. Бобоев Ҳ. Олимжонни «ёт ижодкорлар» қаторига кўшишга уринди («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1930 йил, 15 октябрь). Р. Мажидий ва А. Саъдий уни майда буржуа таъсиридаги шоир сифатида характерлади.³ Охиросибатда 1937 йил 2 ноябрда шоир миллатчиларнинг «думи» сифатида Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси аъзолигидан чиқарилди. Лекин ҳақиқат қарор топди Ҳамид Олимжон яна уюшма аъзолигига тикланди⁴.

¹ Ҳамид Олимжон. Кўклам. Самарқанд — Тошкент, Ўздавнашр, 1929, 4-бет.

² В. Ермилов. Шўро ёзувчиларининг қурултои — бутун мамлакат иши. «Ўзбекистон Шўро адабиёти» журнали, 1934,1-сон, 7-бет.

³ Бу ҳақда Сарвар Азимовнинг «Абадиёт» (1988, 68—69-бетлар), Наим Каримовнинг «Ҳамид Олимжон» (1979,124—125-бетлар) монографияларида фикр юритилган.

⁴ Қаранг: «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1938 йил 18 апрель.

Шуниси муҳимки, Ҳамид Олимжон ижодини баҳолашда йўл қўйилган хато ва камчиликлар йиллар ўтиши билан янги-янги илмий тадқиқотларда тузатиб борилди. Шу тариқа Ҳамид Олимжоннинг ўзбек адабиётида тутган ўрни ва адабиётимиз хазинасига қўшган қимматли ҳиссаси тўғри кўрсатиладиган бўлди.

Ҳамид Олимжон ижодини илмий асосда ўрганиш, тадқиқ этиш соҳасида, айниқса, Сарвар Азимовнинг «Ҳамид Олимжон абадияти» (1967), Салоҳиддин Мамажоновнинг «Шоир дунёси» (1974), Наим Қаримовнинг «Ҳамид Олимжон» (1979) сингари тадқиқотлари катта аҳамият касб этди. Демак, Ҳамид Олимжон меросини тўплаш, нашр этиш, илмий асосда ўрганиш ва таҳлил қилиш соҳасида салмоқли ютуқлар мавжуд.

* * *

Ҳамид Олимжон қисқа, лекин мазмунли ва ибратли ҳаёт кечирди. У 1909 йилда Жиззах шаҳрида тугилди. Ўтмиш ҳаётнинг аччиқ қисматини бошидан ўтказди.

Ҳамид Олимжоннинг униб-ўсишида педакадемия (ҳозирги Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат дорилфунуни) катта роль ўйнади. Ҳамид Олимжон 1928—1930 йилларда педакадемияда Уйғун, Ойдин, Миртемир, Жалол Иқромий каби ёш шоирлар билан бирга ўқиди. Дорилфунундаги адабий муҳит Ҳамид Олимжоннинг ижодий такомилида катта аҳамиятга эга бўлди.

Ҳамид Олимжоннинг биринчи шеърлар тўплами — «Кўклам» (1929) талабалик чоғларининг маҳсули бўлиб, унда замон руҳи уфуриб туради.

Ҳамид Олимжон «Кураш нашидаси», «Янги турмушга», «Зафар достони», «Пролетар», «Биринчи май алангалари» каби илк шеърларидаёқ воқеликни комил ишонч, ёшларга хос жўшқинлик билан куйлай бошлади. Шу билан бирга, меҳнаткаш халқни янги жамият қуришга даъват этди.

Ҳамид Олимжон катта ижодий ишни фаол жамоатчилик иши билан узвий қўшиб олиб борди. Педакадемияни битиргандан сўнг, 30-йилларда аввал рўзнома ва ойномаларда, сўнгра Маданий қурилиш институтида ишлади. Поэтик асарлар ёзиш билан бирга, илмий тадқиқот ишларини олиб борди. Ҳамид Олимжоннинг «Ўқиш ва ўрганиш қийинчиликлари», «Ёзувчининг

савиясини кўтарайлик», «Адабиётимизнинг тикка кўтарилиш даврида», «Адабиёт ва халқ», «Ўзбек халқининг адабиёти» каби мақолалари 30-йилларнинг махсули бўлиб, уларда адабиётимизнинг назарий масалалари кўтариб чиқилган. Ҳозирги замон ўзбек адабиётининг тараққиёт йўллари ва гоёвий йўналишлари ҳақида баҳс юритилган.

Ҳамид Олимжон 30-йилларда ўзбек мумтоз адабиётини ва халқ оғзаки ижодини тадқиқ этишга алоҳида эътибор берган. «Ўзбек халқининг улуг шоири Навоий», «Навоий ва замонамиз», «Мардлик, муҳаббат ва дўстлик достони», «Фарҳод ва Ширин» ҳақида, «Ўзбек халқининг ўлмас шоири», «Муҳаммад Амин Муқимий» каби мақолалар Ҳамид Олимжоннинг етук тадқиқотчи эканлигини кўрсатади. Шунингдек, Ҳамид Олимжон қардош халқлар адабиётларини, хусусан рус адабиёти-ни илмий ўрганиш ва ташвиқ этиш соҳасида ҳам ибратли ишлар қилган. «В. В. Маяковский ҳақида», «Толстой ва ўзбек халқи», «Салом, Пушкин», «Буюк санъаткор», «Жамбул ва халқ», «Тарас Шевченко» каби мақолалар ана шундан далолат беради.

Илмий тадқиқот соҳасидаги бундай фоаллик шоир поэтик ижодининг тез ўсиб, ривожланишига катта таъсир этди. Дарҳақиқат, Ҳамид Олимжоннинг илк ижодида гунча тарзида намоён бўлган замонавийлик, гоёвийлик ва жўшқинлик унинг ўттизинчи ва қирқинчи йилларда яратилган поэтик асарларида янада сайқал топди. 30-йилларда Ҳамид Олимжон поэтик асарларининг тематик доираси кенгайди; гоёвий-бадий савияси сезиларли даражада ортди. Бу ўсиш «Олов сочлар» (1931), «Ўлим ёвга», «Пойга» (1932) тўпламларида аниқ кўринди. Бу китобларга кирган «Шарқ», «Ўзбекистон», «Сиёб», «Комсомол келади», «Қизил денгиз», «Биз энгдик» сингари шеърларда Ҳамид Олимжон янги қурилиш ва меҳнат мавзуини публицистик кўтаринкилик ва жўшқинлик билан куйлайди.

30-йилларнинг иккинчи ярмида Ҳамид Олимжоннинг «Дарё кечаси» (1936), «Чирчиқ бўйларида» (1937), «Ўлка» (1939), «Бахт» (1940) тўпламлари майдонга келди. Бу тўпламларга кирган поэтик асарларнинг аксарияти гоёсининг муҳимлиги, образларининг ёрқинлиги, тилининг равонлиги ва жозибадорлиги билан шеърятимизда янгилик бўлди. Бу асарлар шоир ижодида янги воқелик тасвири тобора

чуқурлашиб, образлилик, оригиналлик ва таъсирчанлик кучая борганлигидан далолат беради.

Янги ҳаёт ва янги ахлоқни куйлаш Ҳамид Олимжоннинг 30-йиллардаги ижодининг асосий гоаяий мазмунини ташкил этади. Шоирнинг «Ўлка», «Ўрик гуллаганда», «Куйчининг хаёли», «Ўзбекистон» сингари шеърларида ҳам янги ҳаёт завқи, она диёрга муҳаббат ҳис-туйгулари моҳирона ифодаланган. Шоир «Куйчининг хаёли» шеърида зўр ифтихор билан шундай дейди:

Энди қўшиқ ҳурдир, юраклар бедоғ,
Қаддини кўтарди ўлка ва одам.
Қўшиқлар мўл бўлсин, тетик ва қувноқ,
Ота, замонамиз ғазалхон бир дам.

Ҳамид Олимжон «Ўзбекистон» шеърида аниқ ва типик деталлар, ранг-баранг тасвир воситалари ёрдамида қуёшли диёримизнинг яхлит образини яратиб, асар гоаясини шеърнинг мағзи-мағзига сингдириб юборади. Мавзуни ёритишда табиат манзаралари тасвирдан моҳирона фойдаланади. Дарҳақиқат, «Ўзбекистон» шеъри пейзаж лирикасининг нодир намунаси бўлиб, унда манзара асар гоаясини бадийий йўл билан очишга тўлалигича хизмат қилади:

Ўхшаши йўқ бу ғўзал бўстон,
Достонларда битган гулистон.
Ўзбекистон дея аталур,
Уни севиб эл тилга олур.
Чиройлидур ғўё ёш келин,
Икки дарё ювар кокилин.
Қорли тоғлар турар бошида,
Гул водийлар яшнар қошида.
Чор атрофда ёйганда гилам,
Асло йўқдир бундайин кўклам...
Бу шундайин ажқб диёрдир

Шоир Ўзбекистон образини яратар экан, мавзуга халқлар дўстлиги нуқтаи назаридан ёндашиб, ўзбек диёрининг тинчлиги ва ободлиги халқлар дўстлиги ва ҳамкорлигининг самарасидир, деган гоаяни асарнинг умумий руҳига сингдириб юборади. Шуниси муҳимки, Ҳамид Олимжон Ўзбекистон мавзуини тасвирлашда асосий аътиборни, ҳақли равишда, ўз меҳнати билан Ўзбекистоннинг шуҳратига шуҳрат қўшган, уни бахтлар водийсига айлантирган оддий инсонларнинг

таърифига, уларнинг ажойиб фазилатларини тасвирлашга қаратади. Шоир Ўзбекистон меҳнаткашлари ҳақида дил сўзларини изҳор этар экан, унинг тилидан бол-шакар томади:

Ботирлари канал қазади,
Шоирлари газал ёзади.
Куйчилари ўқийди ялла,
Жувонлари айтади алла.
Пазандаси ёпади ширмон,
Қарилари кутади меҳмон.

Ҳамид Олимжоннинг «Бахтлар водийси», «Чирчиқ бўйларида», «Дарё тиниқ, осмон беғубор», «Чимён эсдаликлари», «Ўрик гуллаганда» каби шеърларида ҳам она-Ватан образи ўз халқига муҳаббат туйғулари билан узвий бирликда намоён бўлади. Шоир лирикасининг бундай фазилатлари «Қозогистон» шеърида ҳам очиқ кўринади.

Ҳамид Олимжон қайси бир асарида Ватанимиз ҳақида қалам тебратмасин, доимо Ватан гўзаллигидан завқланиб, ҳаяжонланиб, яйраб ва эркаланиб ёзади. Шоир шеърларининг мисралари ғоят раво, сўлим қўшиқ сингари ўзи оқиб кела беради. Шоир шеърнинг ҳар бир мисрасига, мисранинг ҳар бир сўзига шундай ёқимли оҳанг берадики, ўқилганда гўё хушхон ҳофиз ижросида дилрабо, сўлим қўшиқ тинглагандай бўласан. Шоир лирикасида бўртиб кўринувчи бу фазилат унинг лиро-эпик асарларига ҳам хос хусусиятдир. Масалан, шоирнинг «Икки қизнинг ҳикояси» «Зайнаб ва Омон» сингари асарларида лирика хусусиятлари билан эпос хусусиятлари узвий қўшилиб кетган ва зўр маҳорат билан ифодаланган.

Ҳамид Олимжон шеъриятининг чўққиси, шубҳасиз, «Зайнаб ва Омон» дostonидир. Унда Ҳамид Олимжон истеъдодининг янги-янги қирралари, ўзбек шеърияти имкониятларининг чексизлиги яна бир бор намоён бўлган. Дoston замирида аниқ ҳаётий воқеа ётади. Асардаги Зайнаб образининг прототиби (ҳаётдаги тимсоли) Бухоро вилояти Ғиждувон ноҳиясидаги илғор жамоа хўжалик аъзоларидан бири Зайнаб Омоновадир. Унинг фидокорона меҳнати 1935 йилдаёқ юксак қадрланган эди. Бу нишондор пахтакор ҳақида шоир аввало «Зайнаб» номли бадийй очерк (1936), сўнгра ушбу дostonни яратади.

«Зайнаб ва Омон» достонида (1938) озод меҳнат ва эркин севги, янги инсон ва янги урф-одат муаммоси кўтарилади ва у зўр маҳорат билан ҳал қилинади.

Достонда жамоа ҳаёти кучогида, эркин меҳнат жараёнида ўз бахтини топган икки етим — Зайнаб ва Омоннинг ҳур севгиси тасвирланиб, бу борада эскилик билан янгилик ўртасидаги кураш, эскилик устидан янгиликнинг галабаси кўрсатилади. Янгича урф-одатлар ва янгича маънавий хислатлар улугланади. Шу билан бирга, асарда никоҳ, оила қуриш соҳасида мавжуд бўлган эски урф-одатлар — бешик кетди қилишлар, ёшлигидан атаб қўйишлар, йигит ва қиз хоҳишини ҳисобга олмай зўрлаб эрга беришлар қораланади. Достонда тасвирланишича, Анор хола асранди қизи Зайнабни эски урф-одатларга кўра зўрлаб бўлса-да, Собирга бермоқчи бўлади. Аммо янги замон қизи Зайнаб бунга асло рози бўлмайди. Зайнаб эски урф-одатларга норозилик билдиради, эскиликка қарши ўз эрки, ўз бахти учун изчил курашади ва охиروқибатда муроду мақсадига етади.

Достон сюжетида асос бўлган бу конфликт ўзбек турмушида кўп учрайдиган типик ҳодисадир. Конфликт ҳаётини бўлгани сингари поэмадаги образлар ҳам жонли ва тўлақонли бўлиб чиққан.

Достондаги Зайнаб, Омон, Собир образларида янги авлод вакилларининг маънавий қиёфаси, уларнинг янгича дунёқараши бадиий ифодаланган. Учала қаҳрамон ҳам янги замон руҳида тарбияланган ёшларнинг типик вакилидир. Уларда эски жамиятдан мерос қолган мутелик йўқ. Аксинча, эркинлик — инсон ҳам, севги ҳам эркин бўлсин деган туйғу кучли. Бу жиҳатдан Собирнинг қуйидаги сўзларини ана шу ёшларнинг маънавий қиёфасини кўрсатиб берувчи мунаввар кўзгу деса бўлади. Чунки унда ёш авлоднинг дунёқараши, янги онг, урф-одатнинг афзалликлари ўз ифодасини топган:

Қариндошлар йиғсинлар эсин,
Шу чоққача инсон севгисин
Ўйин, мазах бўлгани басдир,
Энди дунё бозор эмасдир.
Энди одам қулдек сотилмас,

Энди одам ўтга отилмас.
Энди унга қафас бўлмас жон,

Энди дунё бўлмагай зиндон.

Энди одам истар бўлса ёр,

Ўз севганин қилсин ихтиёр.

Достон сюжети ҳаётий, тугал ва қизиқарли. Сюжет тобора ўса боради. Бу ҳол поэма ғоявий мундарижасини, Зайнаб, Омон, Собир ва Анор хола характерларини чуқур очишга имкон берган.

Достон композицияси ҳам оригинал. Асар композициясида ўқувчи диққатини ўзига жалб этиш, уни мафтун этиш санъати кучли. Достон уч бўлимдан иборат. Биринчи бўлимда жамоа хўжалиги даласидаги эркин меҳнат жараёни ва жамоа хўжалик аъзоси Зайнабнинг Омон исмли йигитни севиб қолиши, улар ўртасидаги самимий муносабатлар завқ-шавқ билан тасвирланади. Иккинчи бўлимда Зайнабнинг огир ўтмиши (болалиги) ва кейинчалик жамоа хўжалигида фаол қатнашиб, чин инсон бўлиб етишгани — ўз эрки ва қадрини таниганлиги ҳикоя қилинади. Учинчи бўлимда эса Омоннинг ҳаёти ҳамда севишган бу икки ёш қалбининг янгича тўйи тасвирланади.

Кўринадики, шоир Омон ҳаётини узоқ вақтгача ўқувчидан, ҳатто Зайнабнинг ўзидан ҳам атайлаб сир тутади. Иккинчи бўлимнинг охирида Анор: «У пасткашнинг зоти ким экан?!» деб сўраганида Зайнаб:

— Опа, урма қалбимга тикан,

Уни мен ҳам билолганим йўқ,

Бу юмушни қилолганим йўқ,—

дея хижолат чекади.

Шоир бу ўринда бўлажак куёв ҳаётини сир тутиш воситасида янгича ишқ-муҳаббатга хос бир хусусиятни очиб беради: янгича севгида ота-онанинг кимлиги, амали, насл-насаби, мол-мулки эмас, балки икки ёш қалбнинг бир-бирига бўлган эҳтиросли севгиси ҳал қилувчи роль ўйнайди, деган ғояни илгари суради. Шундай қилиб, достонда янгича севги, эркин муҳаббат тасвирланиб, янги воқелик, янгича турмуш тарзи улугланган.

«Зайнаб ва Омон» достони характер яратиш санъати, тил ва бадиий маҳорат жиҳатидан ҳам юқори савияда ишланган. Шоир характер яратишда психологик таҳлил санъатидан моҳирона фойдаланган. Севги «дарди»га мубтало бўлган Зайнабнинг Омонга илк севги мактубини ёзишга интилиши тасвирланган эпизодни психоло-

гик таҳлилнинг яхши намунаси деса бўлади. Шоир Зайнабнинг севги мактубини ёзиш пайтидаги руҳий ҳолатини тасвирлар экан, аввало типик шароит ҳозирлайди, одатда севги мактублари ёзиладиган пайт — тун манзарасини чизади.

Ана шу поэтик тасвирдан сўнг шоир ишқ-муҳаббат оловида ёнаётган Зайнабнинг севги мактубини ёзиш жараёнини кўрсатади. Шоир тасвирича, Зайнабда ёшларга хос булоқ сувидек пок севги-муҳаббат туйғуси ҳам, ўзбек қизлари характериға хос шарм-ҳаё, иффат туйғуси ҳам кучли. Шу сабабли қиз, бир томондан, юрак розини изҳор этмасдан — севги мактубини ёзмасдан туrolмайди. Шу билан бирга, иккинчи томондан, йигитга биринчи бўлиб юрак сирини очишдан ор қилади. Шоир Зайнаб характеридаги ана шу икки туйғу ўртасидаги курашни тасвирлаб беради:

«Сени, Омон, кўргандан бери,
Қўзларимга уйқу келмайди.
Сенга майл қўйгандан бери
Ҳеч нарсага кўнгил тўлмайди...»
Уйлаб-уйлаб тўхтаб қолади,
Оғир-оғир нафас олади.
Ёзганларин ўқийди такрор,
Юрагида уйғонади ор—
Ва қоғозни йиртиб ташлайди,
Яна олиб ёза бошлайди:
«Севганимни қилмай ошкора,

Омон ўзи сўз очса зора,
Хаёлида юрар эдим жим,
Фақат кутмоқ бўлмишди бурчим,
Ва ниҳоят сабр ила қарор
Тугади-ю бошладим иқдор...»
Боз ўқиди, кўнгил тўлмади,
Яна айтганидай бўлмади.
«Ёзолмадим» деди-да ўзи,
Рўпарада турган қоғозни—
Парчалади. У энди бу бор
Ёзмасликка айлади қарор.

Нақадар гўзал, нақадар жонли ва ҳаққоний руҳий ҳолат тасвири! Бу парчада шоир Зайнабнинг ўша пайтдаги руҳий ҳолатига хос ва мос шундай ҳаракат, ўзгариш ва деталлар топиб тасвирлаганки, уларнинг ҳаммаси ўша вазият ва ўша ҳолатдаги образ руҳиятига жуда монанд бўлиб тушади. Шунинг учун ўқувчи Зайнабнинг бу пайтдаги ҳаракатларини табиий деб билади ва Зайнаб билан бирга ҳаяжонланади, воқеанинг давомини орзиқиб кутади. Дарҳақиқат, Салтиков-Шчедрин қайд қилганидек, «Ёзувчи учун энг қийин масала ўз қаҳрамонларининг ҳаракат ва қилиқларини тасвир қилишдир, ёзувчи бу ҳаракат ва қилиқларни шундай тасвир қилсинки, китобхон асарни ўқиганда қаҳрамоннинг шу пайтда ҳақиқатан шундан бўлакча

ҳаракат қилиши мумкин эмаслигига ишонсин»¹. Зайнаб образининг тасвири бу юксак талабларга тўла жавоб беради.

«Зайнаб ва Омон» достонида миллийлик аниқ-тиниқ акс этган. Зайнаб, Анор хола образлари талқинида, пейзаж тасвирида ва асар тилида миллий хусусиятлар ёрқин ифодаланган.

Достоннинг услуби гоят раво ва жозибадор, тили содда ва бўёқдор. Бу асар «тавсифлар билан эмас, балки картиналар ва образлар билан сўзлайдиган» (В. Г. Белинский) ҳақиқий шеърятнинг ҳозирги замон ўзбек адабиётидаги мумтоз намунасидир.

Ҳамид Олимжоннинг 30-йиллардаги ижодида «Ойгул билан Бахтиёр» (1937), «Семург ёки Паризод ва Бунёд» эртақ-достонлари ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Шоир бу икки достонни яратиш билан халқ оғзаки ижодидан ўринли фойдаланишнинг ибратли намунасини кўрсатди. Ҳамид Олимжон бу эртақ-достонларни яратишда тарихий ҳақиқатни асар сюжетида сингдириб юбориш, реалистик романтикадан унумли фойдаланиш орқали фольклор асарларидаги золим хонларга қарши кураш руҳини, халқ кучига ишонч туйғусини янада ёрқинроқ ва гўзалроқ қилиб ифодалайди; золимлик ва хоинликни, иккиюзламачилик ва пасткашликни қоралаб, адолат ва гўзаллик дунёсини улуғлайди. Масалан, «Ойгул билан Бахтиёр» достонида меҳнаткаш халқнинг озодлик ва бахтли ҳаётга интилиб, золим хонларга қарши олиб борган ҳаёт-мамот кураши ва галабасини тасвирлашда шоир ана шу йўлдан борган. Бинобарин, халқнинг ўз кучига ва келажакдаги порлоқ ҳаётга ишончи — юксак оптимистик руҳ достон сюжетининг мағзи-мағзига сингиб кетган.

Достоннинг бош қаҳрамони — Ойгул. У «Маликаи Ҳуснобод» эртагидаги подшо қизи образидан фарқли ўлароқ халқ қаҳрамонларига хос сифатлар эгаси: халқ кучи ва иродасини ўзида мужассамлаштирган образ. Жамбил юртида кўтарилган исён енгилса-да, золим хон Ойгулни ўлдира олмайди. Ойгул беҳад қийинчиликларга дуч келади: у зиндонда ётади, дарёда оқади. Жаржон подшоҳи чанғалига тушади. Уни Жайхун балиқ ютади. У оч-яланғоч қолади. Аммо Ойгул бу азоб-уқубатларга мардонавор бардош беради, руҳи сўнмайди

¹ Салтиков-Шчедрин. Тўла асарлар тўплами. М., 1957. «Советский писатель», 8-том, 465-бет.

ва мағлуб бўлмайди. Аксинча, охир-оқибатда золим хонни ўлдириб, муроду мақсадига етади, элга бахт беради. Демак, Ойгул образи халқ идеали ва орзулари тимсолидир.

Шоир Ойгул образини яратиш билан халқ кучи ва иродасини ҳеч қачон енгил мумкин эмаслигини ишонарли қилиб кўрсатган. «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд» достонидаги чўпон Бунёд образи орқали ҳам ана шундай муҳим халқчил ғоя олга сурилади. Ойгул сингари Бунёд ҳам халқ қаҳрамони ва халқ орзулари тимсолидир.

Достонда тасвирланишича, камбагал чўпон йигит Бунёд хон қизи Паризоднинг не-не шаҳзодалар, не-не хонзодалар уддалай олмаган огир шартларини бажариб, зўр қаҳрамонлик кўрсатади: чинорни йикитади, девни ўлдиради. Халқ фарзанди Бунёднинг мардлигига ҳамма қойил қолади. Лекин хон ва хон қизи Паризод бу жасур йигитнинг қадрига етмайди. Паризод ўз ваъдасини бузиб, пасткашлик ва сурбетлик қилади. Паризод маккорлик, аҳдбузарлик, беҳаёлик ва ёлгончилик тимсолидир. У дoston хотимасида Бунёдга дейди:

Чўпонни севолмадим,
Ҳеч кўнгил қўёлмадим...
Қанча ботир бўлсанг ҳам,
Зўр баҳодир бўлсанг ҳам,

Тўшагинг хас деб билдим,
Аслингни паст деб билдим.
Севолмадим сени мен
Чунки мен хон қизимен.

Кўринадики, афсонавий қаҳрамонликларни ва кишини ҳайратга солувчи романтик саргузаштларни ҳикоя қилувчи «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд» достонида хонлик тузумидаги синфий тенгсизлик ва ижтимоий адолатсизлик очиб ташланган. Меҳнаткаш халқ вакиллариининг мардлиги, қийинчиликлардан қўрқмаслиги, аҳдига вафо қилиши тасвирланган.

Поэма анъанавий халқ дostonларига хос бўлган афсонавий образ ва афсонавий тасвирларга бой, улар асарнинг гоёвий мазмунини гавдалантиришга бевосита хизмат қилади. Бунёднинг тулпорга миниб чинорни қўпориши, бахт қуши Семурғ билан учрашиши ва Семурғ ёрдамида даҳшатли девни енгилши — қисқаси, дostonда акс этган воқеаларнинг деярли ҳаммаси эртакларга хос гўзал бўёқлар билан чизилган. Ҳаёт ҳақиқати қаҳрамонликлар ва афсонавий ҳодисалар тасвири орқали очиб берилган.

Поэмада ҳодиса-воқеаларнинг моҳиятини ва халқ фарзанди Бунёднинг қаҳрамонлигини бўрттириб кўрсатиш учун ранг-баранг тасвирий воситалар — халқ огзаки ижодига хос ажойиб муболағалар, мазмундор ўхшатишлар, ажойиб сифатлаш ва жонлантиришлардан фойдаланилган. Шоир ўрмондаги даҳшатли девни ва унга қарши курашни тасвирлар экан, шундай гаройиб муболағалар яратадики, улар дoston тилини безабгина қолмасдан, дев билан яккама-якка курашиб, уни енгган халқ қаҳрамони Бунёд образининг ёрқин чиқиши учун ҳам бевосита хизмат қилган.

Бунёд қилич чиқарди,
Ўрмон ялтираб қолди.
Бунёднинг қаҳри келди,
Девнинг ҳам захри келди.
Кўзларидан ўт сочди,
Ўрмонликдан тун қочди.
У ҳар оғиз очганда,
У ҳар бир ўт сочганда,

Зўр бир ёнгин кетарди,
Қанча ўрмон битарди.
Нафасидан зўр бўрон
Кўзгалар эди ҳар ён.
Томирлар кўчар эди,
Дарахтлар учар эди...
Дев қулаб йиқилганда...
Ерлар қимирлаб кетди,
Зилзила гурлаб кетди.

Ҳамид Олимжоннинг эртақ-дostonлари китобхонларга эстетик завқ бериш билан бирга, ёш авлодни қаҳрамонлик ва инсонпарварлик руҳида тарбиялайди.

Шундай қилиб, 20-йилларнинг иккинчи ярмида изланиш ва ўрганиш даврини ўтаган Ҳамид Олимжон 30-йилларнинг иккинчи ярмига келиб поэтик маҳорат чўққисини забт этди. Лекин, бу ижодий ўсиш осон ва силлиқ бўлмай, мураккаб тарзда кечди. Шоир бу йўлда турли говларга дуч келди. Дарҳақиқат, Ҳамид Олимжон яшаб ижод этган давр — шахсга сизиниш ҳолати ҳукмронлик қилган вақт эди. Бу «Давр адабиёт ва санъатда мадҳиябозлик, тантанаворлик, ҳаётнинг кўпроқ ёруғ томонларини куйлаш, ҳатто уни бўяб кўрсатиш ҳукмрон тенденция бўлган пайт эди»¹. Ана шу дардли, нотинч давр, шубҳасиз, Ҳамид Олимжон ижодига ҳам салбий таъсир этди. У ҳам ҳаётни баъзан бир томонлама, бўяб-безаб, ортиқча мақтаб тасвирлашга мажбур бўлди.

¹ Эркин Воҳидов. Шоиру шеър ушу (адабий ўйлар), Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти. 1987, 59—60-бетлар.

Умуман олганда, Ҳамид Олимжон 30-йилларда ҳам ҳаёт ҳақиқатини реал акс эттириш йўлидан борди, гоёвий-бадиий гўзал асарлар ёзди. Натижада 30-йилларнинг охириларида йирик шоир ва жамоат арбоби сифатида танилди. 1939 йилда Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмасининг раиси қилиб сайланди ва бу масъулиятли лавозимда умрининг охиригача ҳормай-толмай ва ниҳоятда фаол ишлади.

* * *

Ватан уруши даврида Ҳамид Олимжон ижоди ўз тараққиётининг янги — юқори босқичига кўтарилди. Ватанпарвар шоир жанговар давр талабларига ҳозиржавоблик кўрсатиб, босқинчи ёвларга қарши курашга отланди. Ўз ижодини она-Ватан мудофааси манфаатларига бўйсундириб, давр руҳи билан сугорилган етук асарлар яратди. «Она ва ўғил» (1942), «Қўлингга қурол ол» (1942), «Ишонч» (1943) шеърлар тўпламларини нашр эттирди.

Бу тўпламларга киритилган шеърларнинг аксарияти ҳарбий-ватанпарварлик лирикасининг ажойиб намуна-сидир.

Шоир урушнинг биринчи кунида ёзилган «Ғалаба қўшиғи» шеърида фашистлар Германиясининг мамлакатимизга қарши бошлаган босқинчилик урушини қаттиқ қоралайди. Шу билан бирга, халқимизнинг душман устидан ғалаба қозониши муқаррар эканлигини ифодалайди. Бунда шоир халқ мақол ва ибораларидан усталик билан фойдаланган:

Фашизм — одамзод учун қора доғ келди,
Қуёш нурига қарши чанг билан тўзон келди,
Ўлакса устидаги қузғун билан зог келди,
Ёлғиз менинг Ватаним бахт ўстирар боғ келди.
Кундузни тун деб ўйлаб сарҳадга келди ўғри,
Кўршапалак охири оташга келди тўғри.
Тушар доим эсимга — ўзбек мақолидир бу:
Ким аввал мушт кўтарса, албатта, қўрқоқ келди.

Ҳамид Олимжон лирикасида ғалабага ишонч туйғулари курашга чақириқ гоёлари билан узвий бирликда намоён бўлади. Зотан, шоир гитлерчи босқинчиларга қарши олиб борилаётган ҳаёт-мамот урушининг туб моҳиятини очиш билан бирга,

халқларни бир тан, бир жон бўлиб ёвга қарши
мардонавор жанг қилишга чақиради:

Бўлсин десанг дунё сенга кенг,
Қолсин десанг қўлингда эркинг,
Бўлай десанг сен одамга тенг,
Бўлмай десанг ёвларга ҳаммол,
Қўлингга қурол ол!..

Ҳамид Олимжоннинг уруш давридаги ижодида
Ватан образи ўзининг бутун борлиғи ва тўлалиги билан
ёрқин ифодаланган.

Ҳамид Олимжоннинг ҳарбий лирикаси бадиий
маҳорат жиҳатидан ҳам юксак даражада ёзилган.
Санъаткор шеърларининг аксарияти лиризмнинг
кучлилиги ва бўёқдорлиги билан ажралиб туради.
«Қамал қилинган шаҳар тепасидаги ой» шеърида шоир
лирик қаҳрамонни табиат (тўлин ой)га бевосита
мурожаат қилдириб, у билан сўзлаштиради. Шу орқали
халқимизнинг уруш давридаги жанговар ҳаётини, орзу-
истакларини, галабага ишончини образли тасвирлайди.
Шоир шеърни:

Ўғзал ой, сенга бир гап
Демакка кўп ҳайронман.
Бемаҳал тўлганингдан
Тоза ҳам пушаймонман,

деб бошлайди. Воқеа давомида ана шу пушай-
монликнинг сабаблари очиб берилади. Бунда шоир
уруш давридаги қийинчиликларни рўйирост кўрсатиш
йўлидан боради:

Ўйин-кулги бизда йўқ,
Юракка дард ютганмиз,
Бошимизга ғам тушиб,
Шодликни унутганмиз.

Шоирнинг уруш давридаги воқеликни бўяб-безаб
ўтирмасдан бор ҳақиқатни, элимиз безовталиги са-
бабларини очиқ ёзиши асар реализмининг таъминлаб,
шеърнинг эстетик таъсир кучини оширган. Ана шундай
бор ҳақиқатни рўйирост акс эттириш кайфияти
«Шарқдан Ғарбга кетаётган дўстимга», «Қўлингга
қурол ол!», «Шинель» каби шеърларда ҳам очиқ
кўринади. «Шинель» шеърида дабдабали гаплар ва
риторик шиорлар йўқ. Шоир лирик қаҳрамон (жангчи

йигит)нинг ички кечинмаларини, унинг шинель ҳақидаги дил сўзларини содда ва таъсирли қилиб ифодалайди. Шинель образи мисолида урушни қораловчи катта поэтик мазмун яратади. Асарнинг гоёвий хулосаси замон руҳига мос. У ўқувчи қалбида урушга қарши нафрат уйғотади:

Агарда урушда ўлмай,
Уйимга қайтсам омон,—
Барибир, сени ташлаб
Хўрламайман ҳеч қачон...

Уруш давридаги ҳаёт ҳақиқати ва ўша жанговар давр руҳи шоирнинг «Роксананинг кўз ёшлари», «Жангчи Турсун» балладаларида ҳам ёрқин акс этган. Биринчи балладада тасвир этилишича, уруш даврида Украинадан Ўзбекистонга эвакуация қилинган украин келинчаги Роксананинг ёш боласи касал бўлиб, вафот этади. Роксана эса «Бу ерда қайда бўлса христиан мозори» деб зорланади. «Мусулмонлар қўярми боламни ўз ерига» деб изтироб чекади. Бундан огоҳ бўлган нуроний ўзбек чол Роксанага меҳрибонлик қилиб, «Бу тупроқ энди сенга, она қизим ёт эмас, Украинани ҳам менга ҳеч ким бегона демас»,— дейди. Баллада воқеаси давомида ўзбеклар украин боласи Вовани иззат-икром билан дафн этадилар. Ёш она Роксанани эса ёлғизлатиб қўймайдилар.

Балладада ҳаётӣй воқеа аниқ ва таъсирли ифодаланган. Бу фикр «Жангчи Турсун» балладасига ҳам тўлиқ тегишли. Чунки балладада жангчиларимизнинг образи шоирнинг ўзига хос маҳорати билан тасвирланган. Балладанинг бош қаҳрамони — жангчи Турсун она-Ватанга ва ўз халқига чин кўнгилдан хизмат қилиш руҳида тарбияланган. Лекин чиниқиб улгурмаган ёш аскар Турсунни жангда юз берган мағлубиятлар чўчитиб қўяди, унинг юраги увишиб, ҳатто жанг майдонидан қочмоқчи бўлади. Турсун ҳужум олдидан қочиш йўллариини ўйлар экан, онасидан хат олади. Хатда она ўз фарзандини мардлик кўрсатишга, ботирларча жанг қилишга даъват қилади:

Халқинг учун тўккали
Йўқми бир қошиқ қонинг?
Ватаннинг тупрогидан
Ширин эканми жонинг?..

Талабчан онанинг хати ўғлига қаттиқ таъсир қилади. Натижада у қаҳрамонона жанг қилиб, она ишончини — Ватан даъватини оқлайди.

Балладада жангчи Турсун образи билан бирга, ўз бахтини халқ бахтида, Ватан озодлигида кўрган, бинобарин, ўз ўғлини мардона жанг қилишга ундаган ватанпарвар она образи ҳам яратилган.

Шоир ватанпарвар она образини яратишда жангда ўлган ўғлининг қонли кўйлагини кўзга суртувчи фольклор қаҳрамонларига хос бўлган хусусиятлардан самарали фойдаланади. Халқ оғзаки ижодида шоҳларнинг одамхўрлигини акс эттирувчи қонга ботирилган кўйлак детали адолатсизлик ва ҳақсиз ҳукмнинг рамзи сифатида машҳур бўлган бўлса, «Жангчи Турсун» балладасида у янгича мазмун касб этиб, адолат ва ҳаққоният рамзига, онанинг халқ иши учун жон берган ўғлидан фахрланиши белгисига айланган.

«Жангчи Турсун» балладасининг мазмунидагина эмас, шаклида ҳам халқ оғзаки ижоди сезилади. Унда халқ достонларидаги тасвир санъатини, шеърий ритм ва вазни эслатувчи ўринлар бор. Гўрўғли туркумидаги достонлар (хусусан, «Равшанхон»)да берилган жанг манзаралари тасвирини ёдга солувчи:

Фашистнинг ўлигини

Босиб ўтиб боради.

Найзага қалпоғини

Осиб ўтиб боради.

сингари шеърий парчалар бунга мисол бўла олади. Ҳамид Олимжоннинг уруш давридаги ижодида публицистика жанри салмоқли ўрин эгаллайди. Унинг «Умид ва ишонч», «Сирдарё бўйларида», «Дўстлигимиз ҳақида», «Ўзбек халқи номидан сўзлайман», «Бирлик», «Қайтиш» сингари публицистик мақолаларида ўтмиш ва ҳозирги замон воқелигининг ибратли томонлари, халқимизнинг ажойиб фазилатлари кўрсатилди. Ватанпарварлик, қаҳрамонлик, ғалабага ишонч ва душманга нафрат гоялари таъсирли қилиб акс эттирилди. Муаллиф «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман» (1943) номли жанговар публицистик асарида фашизмни кескин фош этиб, ўзининг Ватан ҳақидаги юрак сўзларини зўр ҳаяжон билан ифодалайди.

Ҳамид Олимжон уруш даври талабларига жавоб беришда драматургия жанри имкониятларидан ҳам

самарали фойдаланди. Унинг «Муқанна» (1943) тарихий драмаси уруш давридаги ўзбек драматургиясининг ютуғи ҳисобланади. Драмада Ўрта Осиё халқларининг узоқ ўтмишда (VIII асарда) Муқанна бошчилигида араб истилочиларига қарши олиб борган қаҳрамонона кураши кўрсатилади. Драматург ўтмиш воқеалари асосида она-Ватанга муҳаббат, босқинчи душманларга нафрат гоёларини олға сураб экан, араб истилочиларини кескин қоралаган ҳолда араб халқига дўстона меҳр билан муносабатда бўлади. Зарафшонлик деҳқон Ғирдак тилидан айтилган қуйидаги сўзларда драматургнинг нуқтаи назари яққол кўринади:

Арабда ҳам мусичадай бегуноҳ,
Сенга ўхшаш бечоралар жуда кўп.
Жалойирга ёғдир барча қаҳрингни,
Баттолга соч, қанча бўлса заҳрингни.
Кимки босиб кирган бўлса юртингга
Шуни қурит!

Драманинг бош қаҳрамони тарихий шахс Ҳошим Ҳаким ўғли Муқанна. У ҳаётий бўёқларда тасвирланади. Муқанна душманга қарши курашда мислсиз сабот, матонат, мардлик ва қаҳрамонлик кўрсатади. Муқанна доимо, ниқобланиб, кўзга кўринмасдан юради ва керак бўлган жойда тўсатдан пайдо бўлади: халқ ҳаракатига донолик билан раҳбарлик қилади. Халқ Муқаннага ишонади ва эргашади. Муқанна бошлиқ исёнкор халқ араб босқинчиларига кўп талафот етказади. Асар охирида Муқанна ва унинг шериклари босқинчилар қўлига асир тушмаслик учун ўзларини ёниб турган гулханга отиб, ҳалок бўладилар. Драматург бу билан халқ ва Ватан озодлиги йўлида курашган кишилар асло ўлмайдилар, ёв қўлига асир ҳам тушмайдилар, деган гоёни олға суради. Шу орқали муаллифи жангчиларимизни Ватан озодлиги ва мустақиллигини сақлаб қолиш учун Муқаннадек мардона кураш олиб боришга чақиради. Муқаннанинг асар хотимасида берилган монологи ҳам бу ҳақиқатни тасдиқлайди ва Муқаннанинг ўз ватандошларига васияти сифатида чуқур маъно ташийд:

Халққа айтинг, мен асло ўлганим йўк,
Ёв қўлига таслим ҳам бўлганим йўк,
Мен элимнинг юрагида яшайман,
Эрк деганнинг тилагида яшайман.

Қуллик билан туролмайман бир ерда,
Душман билан ётолмайман бир гўрда...
Яна кимки, ватан учун жанг қилса,
Яна кимки, ёв ҳолини танг қилса,
Яна кимки, ёвни қувса ватандан,
Менинг чехрам кўринади ўшандан.

Асар конфликти Муқанна, Оташ, Гулобод, Гулойин, Ғирдак каби ижобий образлар билан Саидбаттол (араб қўшини қўмондони), Жалойир (араб руҳонийси), Феруз (қул хўжаси) сингари салбий образлар ўртасидаги ҳаёт-мамот кураши асосига қурилган. Драма гоёси ижобий ва салбий образларнинг ҳаракати, кураши диалоглари ва монологларида очила боради.

Шеърӣ йўл билан ёзилган «Муқанна» пьесаси гоёвий мазмунининг теранлиги ва бадий шаклининг мукамаллигига кўра «Отелло», «Гамлет», «Алишер Навоӣ» каби машҳур саҳна асарларига яқин туради.

* * *

Шундай қилиб, Ҳамид Олимжон адабиётимиз хазинасига салмоқли ҳисса қўшди.

Ҳамид Олимжоннинг адабиёт соҳасидаги хизматлари муносиб тақдирланган. Шоир 1939 йилдаёқ «Ҳурмат белгиси» ордени билан мукофотланди. 1943 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси ташкил этилиши биланоқ унга мухбир аъзо қилиб сайланди.

Жумҳуриятимизда Ҳамид Олимжон номини абадийлаштириш соҳасида қатор тадбирлар амалга оширилди. Кўпгина мактаблар, ўқув юртлари, кўча ва хиёбонлар, жамоа ва шўро хўжаликлари Ҳамид Олимжон номи билан аталмоқда. Қарши Давлат университети-га, Тошкент метроси бекатларидан бирига, Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмасидаги адабиётчилар уйига Ҳамид Олимжон номи берилди. Бу уюшма Ҳамид Олимжон номида мукофот таъсис этди. Ҳамид Олимжон ижоди ўрта ва олий мактабларнинг ўқув дастурларидан мустаҳкам ўрин эгаллади. Шоир асарлари қардош халқлар тилларига, шунингдек, бир неча хорижий тилларга таржима этилди. Демак, Ҳамид Олимжоннинг

сермаъно ва сержило асарлари турли миллатга мансуб бўлган миллион-миллион китобхонлар томонидан ўқилмоқда. Шу билан бирга, унинг ҳаёт ҳақиқатини тўлиб-тошиб, самимий муҳаббат билан тараннум этиш соҳасидаги илҳомбахш анъаналари Зулфия, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон, Ҳалима Худойбердиева, Ойдин Ҳожиева, Усмон Азимов ва бошқа истеъдодли шоирлар томонидан муваффақият билан давом эттирилмоқда, ижодий ривожлантирилмоқда. Ҳамид Олимжоннинг бахти ҳам, мангу тириклиги ҳам ана шунда.

АДАБИЁТЛАР

1. С. Азимов. Абадиёт (сайланма, 2-том), Тошкент, 1988.
2. Н. Каримов. Ҳамид Олимжоннинг поэтик маҳорати, Тошкент, «Фан», 1964.
3. Н. Каримов. Ҳамид Олимжон. Тошкент, «Ёш гвардия», 1980.
4. С. Мамажонов. Шоир дунёси. Тошкент, 1977.
5. С. Мирзаев, С. Шермухамедов. Ҳамид Олимжон ва ўзбек совет адабиёти, Тошкент, «Фан», 1989.
6. Нафосат чашмаси (мақолалар), Тошкент, «Фан», 1970.
7. Сен элимнинг юрагида яшайсан (Ҳамид Олимжон ҳақида эсдаликлар), Тошкент, 1973.
8. Ўзбек совет адабиёти тарихи, Тошкент, «Ўқитувчи», 1990.

М а т н

Ҳамид Олимжон. Мукаммал асарлар тўплами (ўн жилдлик), Тошкент, «Фан», 1979—1984.

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

(1907—1968)

Абдулла Қаҳҳор ижоди ҳозирги замон ўзбек адабиётининг ёрқин ва мазмундор саҳифаларидан бирини ташкил этади. Кўпқиррали истеъдод соҳиби Абдулла Қаҳҳор турли жанрларда ранг-баранг бадиий асарлар яратиб, ўзбек адабиёти хазинасини бойитган. «Абдулла Қаҳҳор фақат ўзбек ёзувчисигина бўлиб қолмай, у умумиттифоқ ёзувчисидир. Шу билан бирга, Абдулла Қаҳҳор замонамизнинг севикли ёзувчилари-

дан биридир»¹, — деган эди Берди Керабобоев. К. Симонов эса, «Менга Қахҳорнинг барча хислатлари — унинг шахси, феъл-атвори, ўзига ва ўзгаларга нисбатан талабчанлиги, иқтидорининг ўзига хос хусусиятлари — лирик ва айнаи замонда истеҳзога мойиллиги ёқади»², — деб ёзган эди.

Абдулла Қахҳор ижодининг кўпгина фазилатлари адабиётшунослигимизда очиб берилган. Бу ўринда И. В. Боролинанинг «Абдулла Қахҳар» (1957), Ҳ. Абдусаматовнинг «Абдулла Қахҳор» (1960), М. Султонованинг «Абдулла Қахҳор услуби» (1967), М. Қўшжонов ва У. Норматовнинг «Маҳорат сирлари» (1968), О. Шарафиддиновнинг «Абдулла Қахҳор» (1988), М. Қўшжоновнинг «Абдулла Қахҳор маҳорати» (1988) монографияларини, шунингдек. Ҳ. Ёқубов, П. Қодиров, Ш. Юсупов, Л. Қаюмов, Х. Дониёров ва бошқаларнинг қахҳоршуносликка оид мақолаларини эслатиб ўтиш жоиздир. Бироқ, қахҳоршунослик силлиқ ривожланган эмас. Чунки шахсга сигиниш, турғунлик йилларида айрим муаллифлар томонидан адиб ижоди, хусусан, унинг «Қўшчинор» «Тобутдан товуш» каби асарлари нотўғри талқин қилиниб, асоссиз ҳолда қораланган. Вақт ўтиши билан бу хатолар тузатилди. Адиб таваллудининг 80 йиллигига бағишлаб ёзилган «Абдулла Қахҳор» (О. Шарафиддинов), «Абдулла Қахҳор маҳорати» (М. Қўшжонов) номли монографиялар бу жиҳатдан алоҳида аҳамиятга эга. Уларни қахҳоршунослик тараққиётининг ўзига хос босқичи деса бўлади. Чунки, ҳар иккала китоб ҳам олимларнинг узоқ йиллар давомида олиб борган илмий тадқиқотларининг якуни бўлиб, уларда А. Қахҳор ижоди ҳам, А. Қахҳор ҳақидаги илмий асарлар ҳам ҳолисона таҳлил этилган, А. Қахҳор асарларининг гоаявий-бадий хусусиятлари, уларнинг яратилиш тарихи, нусхалари ҳақида муҳим фикрлар билдирилган. О. Шарафиддинов ўз китобида адабий танқидчиликда «Қўшчинор», «Синчалак», «Тобутдан товуш» асарларини баҳолашда йўл қўйилган жиддий хатоликларни дадиллик билан очиб ташлаган. М. Қўшжоновнинг китобида эса асосий эътибор

¹ Берди Керабобоев. Номдор адиб, «Шарқ юлдузи» журнали, 1967, 8-сон, 37-бет.

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномаси, 1987 йил 18 сентябрь.

адибнинг юксак маҳоратини таҳлил этишга қаратилган. Қисқаси, Абдулла Қаҳҳор асарлари давр синовларидан ўтиб, халқимизнинг нодир маънавий бойлиги сифатида ўз қадр-қимматини топди.

* * *

Абдулла Қаҳҳор 1907 йилда Қўқон шаҳрида темирчи (тақачи) oilасида дунёга келди. Бўлажак адиб тугилиб ўсган бу oilа дахшатли ҳаёт машаққатларини ўз бошидан кечирган. А. Қаҳҳор 1919—1924 йилларда бошлангич мактабда, сўнг Қўқон педагогика техникумида таълим олади. У 1925 йилда Тошкентга келиб, «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси ва «Муштум» ойномаси муҳарририятларида адабий ходим бўлиб ишлайди. Бу даврда А. Қаҳҳор кўпроқ ўқиш ва ўрганишга интилади. У 1926—1929 йилларда Ўрта Осиё давлат дорилфунунининг ишчилар қуллиёти (рабфак) да ўқийди. 1930 йилда эса САГУ (ҳозирги ТошДД) нинг педагогика қуллиётида ўқийди. Шундан сўнг, Ўзбекистон Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг аспирантурасида икки йил таълим олади.

Абдулла Қаҳҳор 1934—1937 йилларда «Совет адабиёти» ойномасида масъул котиб, 1938 йилдан то 50-йилларгача Ўзбекистон давлат нашриётида муҳаррир ва таржимон бўлиб ишлади. 1954—1956 йилларда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раиси бўлиб ишлади. Абдулла Қаҳҳор давлат ва жамоат ишларини бадий ижод билан қўшиб олиб борди ва ҳар иккала соҳада ҳам жиддий ютуқларга эришиб, мамлакат бўйлаб танилди.

Абдулла Қаҳҳор ёшлик чоғиданоқ адабиётга қизиққан. У 1927 йилдан бошлаб ўз асарлари билан матбуотда кўрина бошлайди. 20-йилларда «Қизил Ўзбекистон», «Янги Фарғона» рўзномаларида, «Муштум» ойномасида «Ниш», «Норин шилпиқ», «Мавлон Куфур», «Яланг оёқ» таҳаллуслари билан ҳажвий шеърлар («Салла-тўн», «Омин», «Эшонимиз», «Эшагим», «Эшонимнинг бошидан ўтганлари» каби), фелъетонлар («Ўзинг шифо бер», «Дуога шак йўқ», «Домла Маҳмуджон Маҳдумнинг қувланиши», «Билдириш» сингари) эълон қилдиради.

Абдулла Қаҳҳор ўз ижодига ўта талабчанлик билан ёндашади. Шунинг учун ҳам дастлабки асарларида йўл қўйган камчиликларини ўз устида қунт билан ишлаш,

бадий маҳорат «сир»ларини ўрганиш орқали аста-секин йўқота боради.

Абдулла Қаҳҳор аввало ҳикоя жанрида катта муваффақиятга эришди. У 30-йилларда реалистик ўзбек ҳикоячилигининг асосчиларидан бири сифатида танилди. Адиб ҳикоя жанрида қарийб 40 йил ижод қилди. Ана шу давр ичида кўплаб ҳикоялар яратди. Ҳикоя А. Қаҳҳорнинг сеvimли жанри эди. У ўзининг бир мақоласида «Мен ҳикоячиликни жуда яхши кўраман ва шу билан бирга, ҳамма вақт қаламимнинг қайроғи деб қараганман», деб ёзган эди¹.

Тўғри, Абдулла Қаҳҳорнинг дастлабки ҳикояларида турли қусурлар, хусусан, бадий етишмовчиликлар мавжуд. Уларда риторика ва баёнчиликка мойиллик («Икки қонун», «Яна ой қачон куяди»), ибтидоий соддалик ва қўпол тарафкашликка йўл қўйиш («Рақиб»), ғояни ҳикоянинг умумий руҳидан келтириб чиқара билмаслик («Олам яшаради»), тилнинг образли-лигини, сюжетнинг ихчамлигини таъминлай олмаслик («Тангрининг кулгиси») сингари нуқсонларга йўл қўйилган,

А. Қаҳҳор ҳаётни, одамлар руҳиятини чуқур ўрганиш, Н. Гоголь, А. Чехов, Абдулла Қодирий сингари устозлар маҳоратини ижодий ўзлаштириш орқали етук ҳикоя яратиш «сир»ини эгаллаб олди.

Абдулла Қаҳҳор 30-йиллардаёқ кичик ҳикоячи-ликнинг катта устаси сифатида машҳур бўлди. Унинг бу даврда ёзган ҳикояларини мавзу эътибори билан аввало икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳга ўтмиш ҳақидаги «Бемор», «Анор», «Миллатчилар», «Томоша-боғ», «Ўғри» каби ҳикоялар кирса, иккинчи гуруҳни янги воқелик тўғрисидаги «Мастон», «Қанотсиз читтак», «Санъаткор», «Жонфигон», «Йиллар», «Адабиёт муаллими» сингари ҳикоялар ташкил этади.

Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари қайси мавзуда, нима ҳақида ёзилганлигидан қатъи назар, бир мақсадга — кишиларни эзгулик руҳида тарбиялашга ва уларга эстетик завқ беришга қаратилган. Энг муҳими шундаки, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида ғоя образларнинг фаолиятдан, асарнинг умумий руҳидан келтириб чиқарилади. Абдулла Қаҳҳор кундалик оддий воқеаларни акс эттиради, бироқ улар воситасида катта умумлашмалар

¹ Қаранг: «Ўзбекистон маданияти» рўзномаси, 1957 йил 2 январь.

яратади. Масалан, «Бемор» ҳикоясида Сотиболди исмли батрак хотинининг касал бўлиши, охир-оқибатда вафот этиши тасвирланади. Адиб ана шу фожиани тасвирлаш орқали меҳнаткаш халқнинг ўтмишда огир ҳаёт кечирганини, соғлиқни сақлашнинг оддий воситаларидан ҳам маҳрум этилганини усталик билан кўрсатиб беради. Ўтмишдаги заҳматкаш ва ҳокисор одамларнинг муштарак образи бўлган Сотиболди докторхона ҳақида аниқ тасаввурга ҳам эга эмас, «Докторхона деганда Сотиболдининг кўз олдида извош ва оқ подшонинг сурати солинган 25 сўмлик пул келарди»¹. Кўриниб турибдики, қашшоқлик уни докторхона тўғрисида ўйлашга ҳам қўймайди.

Ёзувчи меҳнаткаш омманинг тиббий ёрдам ололмаганининг асл моҳиятини очар экан, ҳикоя ечимини жуда таъсирли қилиб ифодалайди.

«Ўғри» ҳикоясида камбағал деҳқон Қобил бобонинг фожиаси — ўғирланган ҳўкизини топаман деб не-не балоларга гирифтор бўлиши — амалдорлар томонидан таланиши, хонавайрон қилиниши тасвирланади. Ҳикояда «Отнинг ўлими — итнинг байрами» деган халқ мақоли эпиграф қилиб келтирилади. Шунинг ўзиёқ асарнинг ғоявий йўналишини белгилаб беради. Зеро, ҳикояда ҳўкизнинг ўғирланишидан элликбоши, амин, пристав сингари амалдорларнинг манфаат кўрганлиги, амалдорларнинг бири пора, иккинчиси «суюнчи», учинчиси «ҳадя», тўртинчиси чолнинг сўнгги бисотини шилиб олганлиги очиб ташланади. Ҳикояда ўғри образи символик характерга эга бўлиб, у халқ мулкини куппакундузи таловчи амалдорларнинг ҳамтовогидир.

Ҳикоянинг умумий руҳидан Қобил бобонинг хонавайрон бўлишига, пахтафуруш бойга қарам бўлиб қолишига ўша ижтимоий тузум сабабчи деган ғоя келиб чиқади. Ҳикоянинг ечими қуйидагича: «Пахтафуруш чолнинг ҳолига кўп ачинди ва ерини ҳайдаб олгани битта эмас, иккита ҳўкиз берди, лекин «кичкинагина» шарти бор. Бу шарт кузда маълум бўлади...»

«Анор» ҳикоясида меҳнаткаш халқнинг ўтмишда қашшоқлик ва муҳтожликда қийналиб кун кечирганлиги Туробжон оиласи ҳаёти мисолида кўрсатиб берилган. Ҳикояда тасвирланишича, Муллажон қозининг боғида

¹ Қўштирноқ ичида берилган жумлалар А. Қаҳҳор асарларидан олинган.

«анор дарахтларида анор шигил, чойнакдай-чойнакдай бўлиб осилиб ётгани» ҳолда, унинг кўшниси Туробжоннинг бошқоронғи хотини анорга зор ва ташна. Туробжон бир қадоқ анор сотиб олишга қодир эмас. Бу Туробжонни руҳан эзиш билан бирга, эру хотин орасига низо ҳам солади, оила тотувлигини бузади; ҳатто соф виждонли Туробжонни анор ўгирлашга мажбур этади. Ҳикояда руҳий таҳлил ниҳоятда кучли.

Кўринадики, А. Қаҳҳор «Ўтмишдан эртаклар» туркумидаги ҳикояларида оилавий муносабатлар, кундалик турмуш «икир-чикирлари» тасвиридан катта ижтимоий ҳулосалар чиқаради. Шунинг учун ҳам бу ҳикоялар ўтмиш ижтимоий тузумни кескин қораловчи ўткир айбнома сифатида акс-садо беради.

А. Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳақидаги ҳикоялари бадий маҳорат жиҳатидан ибратлидир. Уларда ёзувчи асар ғоясини гавдалантиришда образларнинг хатти-ҳаракатларини асос қилиб олади ва персонажлар характери-ни уларнинг ўз ҳаракати, ўз тили воситасида очади. Натижада ҳикоялардаги образларнинг ҳар бири ўзига хос хатти-ҳаракати, ҳулқ-атвори ва ташқи кўриниши жиҳатидан бир-биридан ажралиб туради. Адиб ҳикояларида қарама-қарши қўйиш усулидан, ҳаётий конфликт ва психологик таҳлилдан, тил бойликларидан маҳорат билан фойдаланади. Асарнинг ғоявий мазмуни-ни тугал ва ихчам сюжет воситасида жозибали ифодалайди. «Анор», «Бемор», «Ўғри», «Томошабоғ» каби ҳикояларида ёзувчи воқеани тўғридан-тўғри тугундан бошлайди; бунда у воқеанинг узундан-узоқ тарихини баён этиб ўтирмасдан, масаланинг моҳиятини очиб берадиган характерли образ ва типик деталларни ишга солади. Шундай қилиб, А. Қаҳҳорнинг бу туркумдаги ҳикоялари сюжетнинг сиқиклиги, композициянинг пухталиги, характерларнинг ёрқинлиги, психологик таҳлилнинг кучлилиги, мақсаднинг аниқли-ги билан ажралиб туради. Бу фазилатлар адибнинг замонавий мавзудаги ҳикояларида ҳам кўзга ташланиб туради.

Дарҳақиқат, А. Қаҳҳорнинг 30-йиллардаги ҳикоячи-лигида (аниқроғи, умуман ижодида) ўтмиш мавзуи эмас, балки ҳозирги замон муаммолари асосий ўрин эгаллайди. А. Қаҳҳор замонавий мавзуларда «Йиллар», «Тўй», «Невара», «Қанотсиз читтак», «Жонфигон», «Кўр кўзнинг очилиши», «Адабиёт муаллими»,

«Мирзо», «Майиз емаган хотин» сингари етук ҳикоялар яратди. Бу ҳикояларида ёзувчи ўз бахтини халқ бахтида кўрган, умумхалқ манфаатини шахсий манфаатдан устун қўйган оддий кишиларимизнинг образини яратишда жиддий ютуққа эришди. Қийинчиликлардан тап тормасдан ўз ўртоғини ҳалокатдан сақлаб қолган Мاستон («Мастон»), меҳнатга янгича муносабатда бўлган бригадир Обиджон («Рўдапо»), ижтимоий меҳнат туфайли маданий ҳаётга эришган Орзиқул («Йиллар»), ўз бахтини ўз қўли билан яратган шофер хотин («Жонфигон») сингари ижобий образлар ана шундан далолат беради.

А.Қаҳҳор замонавий ҳикояларида ҳаётий конфликтларни дадил кўтариб чиқади, турмушимиздаги иллатларни фош қилади, тўмтоқ ва думбул одамлар устидан аччиқ кулади. Зотан, А. Қаҳҳорнинг 30-йиллардаги ижодининг асосий хусусиятларидан бири шундаки, унда айрим кишилар онгида сақланиб қолган эскилик сарқитларини қоралаш фонида ажойиб инсоний фазилатлар тарғиб қилинади. Адиб ютуқларимизни кўра олмайдиган, эски ҳаётни қўмсайдиган Ҳожибоболар («Йиллар»), хотин-қизларни менсимайдиган, уларга арзон буюм деб қарайдиган эшонбаччалар («Қизлар»), шилқим ва саёқ ошиқлар («Қайгулар»), турмушдан орқада қолган одамлар («Мирзо»), ишёқмас, такасалтанглар («Жонфигон»), ўз касбини пухта эгаллаб олмаган зиёлилар («Адабиёт муаллими», «Санъаткор»), икки юзламачи, лаганбардорлар («Мунофиқ»), ўзи бирон фойдали иш қилмаган, иш қилаётган одамларга халал берадиган игвогарлар («Бек») образларини яратиш орқали эскиликни, ҳаётдаги иллатларни беаёв фош этади. Шу жараёнда янги хулқ-ахлоқни, эзгуликни самимият билан улуғлайди.

Ёзувчининг кўпгина ҳикояларида янгилик билан эскилик ўртасидаги ҳаёт мамот кураши тасвирланади ва ёрқин характерлар яратилади. «Майиз емаган хотин» ҳикоясида янгиликнинг душмани бўлган мулла Норқўзининг сатирик образи чизилган. «Мулла Норқўзи ҳар куни бозордан қайтиб самоварга чиқади ва кўнгли тортган одамларни атрофига тўплаб, ярим кечагача шариатдан юз ўгирган хотинлар тўғрисида вайсаб ўтиради; баъзан панжасини ёзиб ўзи билган оилаларни санаб чиқади... Очиқ хотин-қизларнинг ҳар бир ҳаракатидан мулла Норқўзи бузуқликка далолат

қиладиган талай белгилар топади. «Етти қават парда ичида» ўтирадиган ўз хотини эса булар қаршисида қўзига фаришта бўлиб кўринади; намоз ўқийди, тўпиғидан юқорисини овраг ҳисоблаб, жиякли иштон кияди...»

Ёзувчи мулла Норқўзи характери¹ни очишда ўткир кинодан усталик билан фойдаланади. Ҳикоя воқеаси кутилмаган жойда, яъни мулла Норқўзи хотинининг ўйнаш билан қўлга тушиши манзараси тасвири билан тугайди. Бу ечим ёзувчининг оз гапириб, кўп маъно англатишга ва «сўзсиз манзара» яратишга моҳирлигидан гувоҳлик беради. Ҳикоя охирида эпизодик бир персонаж «Ҳа, бу кишининг хотини майиз емаган» дея асар воқеасини яқунлайди. Бу ҳикояда ҳеч қандай гайри табиийлик ва ортқчалик йўқ. Унда ҳар бир образ ва ҳар бир жумланинг ўз ўрни ва ўз вазифаси бор.

Шундай қилиб, А. Қаҳҳор 30-йилларда кўп²лаб сара ҳикоялар яратди. Адиб 30-йилларда бадиий ижод (жумладан, ҳикоячилик) соҳасида эришган ютуқларини Ватан уруши ва урушдан сўнгги даврларда янада мустаҳкамлади.

А. Қаҳҳор уруш йилларида, айниқса, ҳикоя жанрида баракали ижод этди. «Асрор бобо», «Хотинлар», «Ботирали», «Кўк конверт», «Сеп», «Қизил конверт» сингари ҳикоялар ёзиб, фронт билан фронт орқасининг мустаҳкам бирлигини, кишиларимизнинг ватан-парварлигини маҳорат билан тасвирлаб берди. Бу ҳикояларнинг мавзуи ва гоёсигина эмас, балки композицияси ҳам давр руҳига мувофиқдир. Чунки бу ҳикояларда хат шаклига бир неча бор мурожаат қилинган. Ҳикоя композицияси жангчининг ўз ёрига ёки қизнинг фронтдаги йигитига йўллаган хати асосига қурилади. Бу асарларда ёзувчи воқеадан воқеа, қиссадан ҳисса чиқариш йўли билан ихчам мазмун яратади: ҳаёт ҳақиқатини таъсирли қилиб очиб беради.

А. Қаҳҳор уруш йилларида ўзининг асосий диққатини ижобий образ яратишга қаратади. Шунинг учун ҳам унинг 30-йиллардаги ижодидан фарқли ўлароқ уруш даврида ёзилган асарларида ижобий образлар бўртиб туради. Адиб «Ботирали», «Кўк конверт», «Қизил конверт» ҳикояларида босқинчи ёвга қарши мардона жанг қилган оддий аскарларимизнинг ижобий образларини яратиб берди. «Асрор бобо», «Хотинлар». «Сеп» ҳикояларида эса фронт орқасидаги фидокор киши-

ларнинг умумлашма образларини биринчи ўринга қўйиб акс эттирди. Ҳар икки ҳолатда ҳам А. Қаҳҳор ватанпарвар аёллар образини яратишда жиддий ютуқларга эришди. Ўз ҳалол меҳнати туфайли катта обрўга, иззат-икромга сазовор бўлган Собирахон («Хотинлар»), ўқ ёмғирига чап бериб, даҳшатли жанг майдонидан ярадор жангчиларни эсон-омон хавфсиз жойга олиб чиққан Латофатхон («Қўк конверт»), «ноҳия қойил қоладиган ишни бажаришга» — пахтадан юқори ҳосил олишга бутун куч-қудратини сафарбар этган пахтакор қиз Шаҳринисо («Сеп») образлари ана шундан далолат беради.

А. Қаҳҳор ижобий образ яратишда, айниқса, «Асрор бобо» ҳикоясида жиддий ютуққа эришди. Бу ҳикоядаги бош қаҳрамон Асрорбобо уруш йилларида фронт орқасида ватанпарварлик ва инсонпарварликнинг юксак намунасини кўрсатган оддий кишиларимизнинг типик образидир.

Асрорбобо масалага давлат ва халқ нуқтаи назаридан қаровчи саботли ва мустаҳкам иродали киши. У яхши бир жойда чойхона очиб, уни тарғиботташвиқот ўчоғига айлантиради. Бу ҳаракати билан ўз ҳамқишлоқларини буюк галабани таъминлаш учун астойдил меҳнат қилишга, фронт орқасини мустаҳкамлашга ундайди.

Ёзувчи Асрорбобонинг маънавий қиёфасини очишда унинг азиз фарзанди жангчи Ёдгордан қора хат келиши воқеасидан мохирлик билан фойдаланади. Ота ўглининг ўлими ҳақида қора хат олгач, ич-ичидан эзилади. Бироқ тушкунликка тушмайди. У эл-юрт учун, фронт учун астойдил хизмат қилиш билан ўз дардига даво топади. Ота бошига тушган оғир мусибатни бошқалардан (ҳатто хотинидан ҳам) сир тутаяди. Бу ҳам Асрорбобонинг ватанпарварлиги ва инсонпарварлиги билан боғлиқ бўлган бир фазилат сифатида ҳикояда таъсирли қилиб акс эттирилади.

Ҳикоядаги Ҳайдар ота ва кампир образлари ҳам асар гоёсини очишда бевосита иштирок этади. Ҳайдар ота аввало дўсти Асрорбобонинг «қариликда чиқарган йўргасига» — чойхона очиб, самоварчилик қилишига тушунмасдан, уни қойийди. Кейинчалик Асрорбобонинг чойхонаси эзгулик макони эканини англагач, дўстига қойил қолиб ўз-ўзидан қойинади.

А. Қаҳҳор «Асрорбобо» ҳикоясини ёзишда

Н. Гоголдан ижодий таъсирланган. Негаки, Асрорбобо образи Н. Гоголнинг «Тарас Бульба» қиссасидаги бош қаҳрамон (Тарас Бульба) образини эслатади. Лекин, шу билан бирга, уларнинг ҳар бири ўз миллий характериға эға бўлиб, ўз даври ва ўз шароитиға хос оригинал образлардир. Тарас Бульба ҳам, Асрорбобо ҳам фидокор, ватанпарвар кишилар. Бироқ, Тарас Бульба ўз ватанпарварлигини жанг майдонида, босқинчи ёвға қарши қурашда кўрсатса, Асрорбобо ватанпарварлигини меҳнат майдонида намойиш қилади. Агар Тарас Бульба ўз иродасини, Ватан учун фидокорлигини ҳаёт-мамот жангида хоинлик йўлиға ўтган ўглини қатл қилиш йўли билан кўрсатган бўлса, Асрорбобо ўз фидокорлиги ва юксак иродасини бошқача йўл билан — жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлган ёлғиз ўглининг ўлими ҳақидаги маъжум хабарни кампириға билдирмасдан, мусибатнинг бутун оғирлигини ўз бўйниға олиши ва кампириға меҳрибонлик қилиши билан кўрсатади.

А. Қаҳҳорнинг ўзи бу ҳақда фикр юритиб, «Ватан уруши йилларида чиққан «Асрорбобо» ҳикоясини ёзишда Тарас Бульба образи менға илҳом берди. Асрорбобо кампириға қалбини ўртаб юрган оғир мусибат — ўғлининг жангда ҳалок бўлганлигини айтмай, яшириб юради, бу мусибатнинг ҳамма дард-аламиға ўз қалбини тутиб беради. Бунда Асрорбобоға Тарас Бульба чизиқларидан бирини беришға уринганлигимни кўриш мумкин»¹, — деб ёзган эди.

Асрорбобо характериға хос бўлган хислатларни Холботир ота («Ботирали») образида ҳам кўриш мумкин. Холботир ота вазмин табиатли, чуқур мулоҳазали, меҳнаткаш кексаларимизнинг типик вакили бўлиб, унинг сўзларидан нуроний қарияларимизға хос бўлган донишмандлик ва насиҳатгўйлик бўртиб туради. У кампириға қараб: «Энди мен сенға айтсам, дуо қилавер, кўп қаторида омон бўлсин дегин. Шайтоннинг гапига кириб енгиллик қилиш керак эмас. Ёш боланинг қуввати икки оёғида бўлади — юриб, югуриб чарчамайди; йигитнинг қуввати белида бўлади — меҳнат қилиб чарчамайди; қариларнинг қуввати қаерда бўлади? — дилида бўлади. Ҳеч ким бардош бера олмайдиган гамға

¹ Абдулла Қаҳҳор. Устоз санъаткор. «Шарқ юлдузи» ойнамаси, 1952, 3 сон, 44-бет.

қари одам бардош беради. Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр дейишади. Сен шунақа қилиб ўтирсанг, ёш-яланглар нима қилади? Худо кўрсатмасин, бирон хунук хабар келганда ҳам сен ёш ялангни босишинг керак», — дейди.

Хуллас, А. Қаҳҳор уруш даврида ёзган ҳикояларида кишиларимизнинг ранг-баранг ижобий образларини яратди. Бу анъанани А. Қаҳҳор урушдан кейинги даврда ҳам давом эттирди. Тўғри, А. Қаҳҳор урушдан кейинги йилларда ҳикоячилик билан қамроқ шугулланди. Буни ёзувчининг ўзи ҳам «мен кейинги бир неча йил давомида қаламимни драматургияда синашга уриниб, ҳикоячиликдан узоқлашиб қолган эдим», дейиш билан эътироф этади. Бунинг устига, унинг сўнгги даврларда яратган баъзи ҳикояларини етук реалистик асарлар деб бўлмайти. Ёзувчининг «Ҳамқишлоқлар», «Картина» ҳикояларида ҳаёт ҳақиқати юзаки ифодаланган. Бинобарин, уларда конфликтсизлик «назарияси»нинг таъсири сезилади.

Дарвоқе, урушдан сўнгги даврда А. Қаҳҳор замондошларимизнинг мазмундор ҳаёти ва баракали меҳнати ҳақида «Кампирлар сим қоқди», «Ҳамқишлоқлар», «Каравоть», «Картина», яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш ҳақида «Минг бир жон», «Тўйда аза», «Нурли чўққилар» сингари ҳикоялар яратди. Бу ҳикояларнинг сифати ҳар хил. Улардан «Кампирлар сим қоқди», «Тўйда аза», «Минг бир жон», «Даҳшат» асарлари ҳикоячилигимизнинг жиддий ютуғидир. «Тўйда аза» ҳикоясида ахлоқ-одоб муаммоси кўтарилган. Бу масала доцент Мухторхон Мансуровнинг ўз ёшига ва касбига ярашмайдиган бачкана ҳаракатларини фош этиш асосида усталик билан ёритилган.

Ҳикоя Мухторхон домланинг эл орасида обрўси, унинг одамохунлиги, камтарлиги ва дилкашлигини таърифлаш билан бошланади. Бу ўринда ёзувчи ўқувчида Мухторхон домланинг ажойиб фазилатлар эгаси бўлган ҳурматли бир киши эканлигига ишонч ҳосил қилдиради. Лекин кўп ўтмай маҳаллада Мухторхон домла уйланармиш, деган гап тарқалади. Бу фикр ҳаммага маъқул тушади. Чунки «Домла бундан уч йил бурун бева қолиб, унга гоҳ синглиси, гоҳ узатган қизи қараб юрар эди». «Ҳеч ким қариган чоғида жуфтидан қолмасин, осонми, киши нима бўлишини

билмайди, бош ёстикқа тегиши бор... Қари одамга маҳрам керак...» Ана шундай мулоҳазаларга кўра, маҳалла аҳли «домла отахонимиз эдилар, келинимиз бизга онахон бўладилар», деб тўйни ҳам ўзлари кўплашиб ўтказмоқчи бўладилар. Лекин ана шу вақтда кутилмаган ҳодиса рўй беради. Илгари ўз ёшига яраша чиройли соқол қўйиб юрган ва маҳалладошлари билан саломлашмай ўтмайдиган домла бирдан ўзгариб, соқолини таг-туғи билан қирдириб ташлайди. Энди у «чаманда гул» дўппи кийиб юрадиган ва одамларни четлаб ўтадиган бўлиб қолди. Бу ҳол маҳалла аҳлини ранжитади. Баъзи бировларни эса ташвишга солиб қўяди. Ҳадемай домла бундан ҳам зўрроқ «хунарлар» чиқара бошлайди: ёш кўринай деб сочини бўятади, зўр бўлай деб пивохонага бориб пиво билан арақни аралаштириб ичади.

Кейинчалик маълум бўлишича, домла ўз талабаси — йигирма ёшли бир жувонга уйланишга аҳд қилган экан. Ҳикояда ёзувчи қариган чогида айний бошлаган Мухторхон домланинг ярамас қилиқларини биринкетин фош қила борар экан, айна вақтда қари чолга турмушга чиқишга розилик бериб, номуносиб йўлга қадам қўйган келинни ҳам салбий тип сифатида усталик билан тасвирлайди: «Тўйга яқин қолганда келин кўчанинг бошидаги ательега қўйлак буюргани келган экан, нима бўлиб бундан хабар топган аёллар кўргани боришди. Келин, дарҳақиқат, ёш, лекин худди қизиқчиликка семиргандай юм-юмалоқ; эгнида қизил қўйлак, бошида попушакнинг тожига ўхшаган, лекин қизил шляпа, қўлидаги сўмкаси, оёгидаги пошнаси бир қарич туфлиси ҳам қизил. Уни адоват ва нафрат билан бошдан оёқ кузатган аёлларнинг бири бурилиб, ательедан чиқиб кетар экан:

— Хўрозқандга ўхшамай ўл! — деди.

— Қариган чогида хўрозқанд яламай домла ҳам ўлсин! — деди яна бири».

Шундай қилиб, ҳикоянинг бошида маҳалладаги катта-кичикнинг ҳурматли отахони сифатида тасвирланган Мухторхон домла воқеа давомида халқ нафратига дучор бўла боради. Тўй келиннигида бўлиб ўтди. Лекин маҳалла аҳли тўйга бормайди. Мухторхон домла эса тўйдан кейин ҳам тубанлашишда давом этади: беҳуда уриниб, ўзини ёш ва бақувват кўрсатмоқчи бўлади. Оммадан бутунлай ажралиб қолади. Келин

эса курортга боришни қўмсаб қолади. Домла югуриб-елиб ёш келинга путёвка топади. Унинг зебу зийнат ва латта-путтага тўла чамадонларини кўтариб чопади ва, ниҳоят, зўриқиб ўлади.

«Эртасига домлани кўмиш маросими бўлди. Маросимда маҳалладан одам кўп қатнашмади, афтидан, домла кўп одамнинг қалбида бундан бир ой олдин ўлган, кўплар ўша тўйни домланинг жанозаси ҳисоблашган эди». Бу жумлалар ҳикоянинг ечимини ташкил қилади. Айни чоғда, асарнинг асосий гоёсини ҳам ифодалайди, яъни бу ҳикоя орқали адиб халқ ҳурматини эъзозламаган, халқнинг фикри, эзгу урф-одатлари ҳамда яхши анъаналари билан ҳисоблашмай, ўз иззатига номуносиб ҳаракат қилган ҳар қандай киши охир-оқибатда халқнинг лаънатига учрайди ва хор-зор бўлиб ўлади, деган гоёни олга суради.

«Тўйда аза» ҳикояси бадиий жиҳатдан ҳам гўзал. Асар тили ниҳоятда жозибали ва образли. Бу ҳикоя ҳақида москвалик адабиётчи Л. С. Ленч қуйидагиларни айтган: «А. Қаҳҳор ўз қаҳрамонининг аянчли тақдиридан китобхонни кулишга мажбур қилади. Ўлим тўғрисида кулгили қилиб ёзиш жуда қийин гап. Бу фақат Чеховнинг, французларнинг қўлидан келган эди. Бизда ҳозир бунинг уддасидан чиқадиғанлар кам. А. Қаҳҳор эса бунинг уддасидан чиққан. Кичик ҳикояда сийқадай туюлган воқеа унинг қалами туфайли ҳаётнинг барча жонли ранглари билан товланиб кўринади»¹.

Қисқаси, Абдулла Қаҳҳор реалистик ҳикоячиликнинг моҳир устаси сифатида шуҳрат қозонди.

Абдулла Қаҳҳор қисса ва роман жанрларида ҳам самарали ижод қилган. «Ўтбосар», «Қотилнинг туғилиши», «Зилзила», «Дардақдан чиққан қаҳрамон», «Олтин юлдуз», «Синчалак», «Ўтмишдан эртақлар», «Муҳаббат» каби қиссалар А. Қаҳҳор қаламига мансуб.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Дардақдан чиққан қаҳрамон» (1942) ва «Олтин юлдуз» (1944) қиссаларида уруш давридаги жанговар ҳаёт тасвирланган. Бу иккала асар ҳам жангчиларимизнинг фронтдаги баҳодирликларини тасвирлашга, хусусан, халқимиз орасидан етишиб чиққан қаҳрамонларнинг образларини яратишга бағишланган. Улардаги бош қаҳрамонлар Қўчқор

¹ Маҳорат мактаби, Тошкент, Ўздавнашр, 1962, 155-бет.

Турдиев («Дардақдан чиққан қаҳрамон») ҳам, Аҳмаджон Шукуров («Олтин юлдуз») ҳам аниқ прототиplar заминида яратилган. «Олтин юлдуз» қиссаси «Дардақдан чиққан қаҳрамон» асарига қараганда гоъвий-бадий томондан анча бақувват. «Олтин юлдуз» қиссасининг воқеаси оддий жамоа ҳўжалиги аъзоси Аҳмаджон Шукуровнинг армия сафига хизматга қақирилишидан бошланиб, унинг фашист босқинчиларига қарши мардона курашиб, Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлганини тасвирлаш билан тугайди. Асар сюжети давомиди Аҳмаджон Шукуровнинг феъл-атвори очила боради. Чунки ёзувчи воқеликни тадрижий тараққийётда, образларни (хусусан, бош қаҳрамон образини) динамик тарзда тасвирлайди.

Қисса қаҳрамони Аҳмаджон Шукуров жангчиларимизнинг типик образи бўлиб, унда аскарларимизга хос хислатлар мужассамланган. Аҳмаджоннинг ўша пайтлардаги мақсади — она Ватанни душмандан тозалашдир. Бу мақсад жангчиларнинг ҳаракатлари ва сўзларидан яққол билинади. Аҳмаджон Ўзбекистонни қанчалик севса, Украинани ҳам шунчалик қадрлайди. Аҳмаджонда дўстга садоқат, инсонпарварлик туйғулари кучли. Аҳмаджон ўзи яраланган бўлишига қарамай, ярадор дўсти учун қайгуради, дўстини қутқаришга шошилади.

Қиссада Аҳмаджон Шукуровдан ташқари Петька Ухов, Иван Самухин, Филатов каби жангчилар образлари яратилган. Ёзувчи жангчиларнинг типик характерларини яратишда тил имкониятларидан самарали фойдаланади. Лекин «Олтин юлдуз» қиссасида баъзи персонажларнинг ички кечинмалари, руҳий ҳолатлари, шунингдек, жанг майдони билан мамлакат ичкарасидаги ҳаётнинг узвий боғлиқлиги чуқур ёритилмаган.

Абдулла Қаҳҳор, айниқса, урушдан сўнгги даврда қисса жанрида катта ютуққа эришди. «Синчалак» (1958), «Ўтмишдан эртақлар» (1964), «Муҳаббат» (1967) қиссалари бир-биридан сара асарлар бўлиб, уларда ҳаёт ҳақиқати моҳирона акс эттирилган. «Синчалак» қиссасида қишлоқ кишиларининг 50-йилларнинг иккинчи ярмидаги ҳаёти ва меҳнати тасвирланган, жамоа ҳўжалиги ҳаётидаги ўзгаришлар, хотин-қизларнинг ўсиб, катта кучга айланганлиги ишонарлик қилиб кўрсатилган. Жамоанинг роли, куч-қудрати улугланган. Шу билан бирга, 50-йилларда жамоа

хўжалиги ҳаётида мавжуд бўлган шахсга сигиниш ҳолатлари қораланган. Ҳаётда учровчи бошқа салбий ҳодисалар ҳам очиб ташланган.

Қиссада янги жамиятдаги ўзгаришлар, халқимиз эришган ютуқлар ва кишиларимизнинг фазилатлари маҳорат билан кўрсатилган. Шунга кўра «Синчалак» қиссасида замондошларимизнинг ижобий образлари биринчи ўринда бўртиб туради. Асар бош қаҳрамони Саида пок қалб эгаси бўлган ажойиб инсон, ишчан ходим, қийинчиликлардан қўрқмайдиган, камчиликларни дадил очиб ташлаб, уларни йўқотишга сидқидилдан ёрдамлашадиган ташкилотчи. Саиданинг маънавий қиёфаси асардаги воқеалар давомида очила боради. Асарда тасвирланишича, Саида «Бўстон» колхозига ишга келади. Жамоа хўжалиги раиси Қаландаров эса биринчи учрашувдаёқ Саидани писанд қилмайди. Натижада илгор жамоа хўжалигининг «сояда ўсган раиси» Қаландаров билан Саида Алиева ўртасида низо келиб чиқади. Муаллиф бу низо ривожини теран тасвирлаш орқали асардаги драматизмни кучайтириб, образларнинг маънавий қиёфаларини, янгилик билан эскилик ўртасидаги курашни мохирлик билан очиб беради.

Асарда А. Қаҳҳор Саиданинг ижтимоий фаолиятини кўрсатиш билан бирга, унинг шахсий ҳаётини, ички кечинмаларини, иккиланиш ва изланишларини ҳам ёрқин тасвирлайди, образ характерини динамик тарзда очиб беради.

Қиссанинг асосий қаҳрамонларидан яна бири — Қаландаров образи бўлиб, у ҳам усталик билан яратилган. Адиб Қаландаровнинг ишбилармонлигини, жамоа хўжалиги мулкани кўз қорачиғидай асрашини, соддалигини кўрсатиш билан бирга, ундаги шухратпарастлик, ўжарлик, интизомга бўйсунмаслик, танқидни ёқтирмаслик, хотин-қизларни менсимаслик каби салбий белгиларни ҳам очиб ташлайди. Натижада Қаландаров образи ўқувчи кўз олдида ҳақиқий жонли одамдай гавдаланади.

«Синчалак» юморга, ҳажвий деталларга, сўз ўйинларига, чуқур мантиқли ихчам жумлалар ва образли ибораларга сероб. Асарда «Биров гапни ёглаб гапиради, биров тиканак боғлаб гапиради», «Одамнинг чиқити бўлмайди», «Гапингиз гапга ўхшамайди, оғзингиз гапдан бўшамайди», «Эшоннинг юзи сўриб ташланган

хусайни узумга ўхшар» каби сермазмун, образли ва ҳикматли жумлалар кўп.

Асарда миллий колорит тасвири ёрқин, юмор кучли. Бунда ёзувчи фольклор материалларини ўринли қўллади. Қаландаровнинг характери уни мўрт қилиб қўйганини кўрсатишда А. Қаҳҳор халқ оғзаки ижодидан олинган куйидаги латифани моҳирлик билан ишлатган: «Қадим замонда бир подшоҳ ўладиган бўлибди-ю, дунёдаги ҳамма билимларни билиб ўлгиси келибди. Олимлар дунёдаги ҳамма илмларнинг қаймоғини олишган экан, бир туя китоб бўлибди. Подшоҳ бу китобларнинг ҳам қаймоғини талаб қилибди. Олимлар қаймоқнинг қаймоғини олишган экан, бир эшак китоб бўлибди. Подшоҳ бир эшак китобдан битта китоб қилишни буюрибди. Лекин шуни ҳам ўқий олмай ўлиб кетган экан. Қаландаровга мана шунақа китоб бўлса».

«Синчалак» қиссасига хос кўпгина фазилатлар, хусусан, бадий маҳоратга доир сифатлар «Ўтмишдан эртаклар» асарида ҳам кўзга яққол ташланиб туради.

«Ўтмишдан эртаклар» автобиографик-мемуар жанрида ёзилган. Қиссанинг бош қаҳрамони Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи. Асарда асосий эътибор ёзувчи (Абдулла)нинг болалик ва ёшлик чоғларини кўрсатишга, ёш Абдулланинг турмуш қийинчиликлари остида тобланиб, чиниқиб борганлигини ҳикоя қилишга қаратилади. Шуниси характерлики, қиссада бош қаҳрамоннинг биографияси халқимизнинг ўша даврдаги ижтимоий ҳаёти, ўша давр ижтимоий шароити билан узвий боғлиқ ҳолда тасвирланади. Шунга кўра, асарда давр руҳи бўртиб туради, халқ ҳаёти аниқ ифодаланади. Бинобарин, «Ўтмишдан эртаклар» ўша давр ҳаётини бадий тарзда ҳис этишда муҳим аҳамиятга эгадир. Асарда ўша давр ҳаётидаги фожиалар, даҳшатли воқеалар ҳам, ибратли ишлар, ота-боболаримизга хос фазилатлар ҳам тасвирланган. Бош қаҳрамон Абдулла образи ҳам, унинг отаси ва онаси образи ҳам, шунингдек, Валихон сўфи, Тўрақул Вофуруш, Бабар, Муҳаммаджон қори, Савринисолар ҳам қизиқарли ва жозибадор қилиб яратилган.

Асар мазмуни ҳикоялар тартибида берилган. Шунга кўра, «Ўтмишдан эртаклар»даги бу ҳикоялар ички мантиқ жиҳатидан композицион марказ билан боғланган бўлса-да, маълум даражада мустақилликка ҳам эга.

Масалага шу нуқтаи назардан қараганда ёзувчининг ўз қиссасини «Ўтмишдан эртақлар» деб аташи ҳам бежиз эмас, албатта.

«Ўтмишдан эртақлар» юморга, ҳажвий унсурларга бой. Унда ортиқча тасвирлар йўқ, ёзувчи фикрини доим сиқиқ ва образли қилиб ифодалайди. Қиссада «Очлик бўлганда деҳқон келисининг кири, тегирмончи дўпписининг чанги билан бўлса ҳам, нарироққа бориб олади, лекин косибга қийин», «Ярим сўмга туянинг кўзидай зоғора нон олиб берарди» сингари образли жумлалар кўп. Уларда чуқур мазмун ёрқин ифодаланади, бинобарин, улар ўқувчига кучли эстетик таъсир кўрсатади.

Қиссада ёзувчи халқ қўшиқларидан, матал ва латифаларидан, жонли халқ тили хазинасидан унумли фойдаланган. Асарда Мадраим тилидан берилган қуйидаги халқ қўшиғи асар қаҳрамонининг ички руҳий ҳолатини очишга бевосита хизмат қилган:

Осмондаги паррандалар бориб айтинглар,
Фарзандингиз Қўқондаги «оқ уйда» денглар.
Сим-сим дедим, симлар дедим, симлар қўлимда.
Зарра гуноҳ менда бўлса, қилич бўйнимда...

Қисқаси, «Ўтмишдан эртақлар» асарининг фазилатлари кўп. У эртақ эмас, балки том маънодаги реалистик асардир. Унда ўтмиш ҳаёт ҳақиқати ниҳоятда аниқ ва равшан акс эттирилган.

Абдулла Қаҳҳорнинг сўнгги қиссаси «Муҳаббат» деб аталади. Асарда Анвар ва Муҳайё исми икки ёш юракнинг эскилик сарқитларини мардона янчиб ўтувчи оташин муҳаббати, булоқ сувидек тоза, қуёш нуриддек жозибали севгиси ҳаяжон билан ҳикоя қилинади. Тўғри, юзаки қараганда, бу асар баъзи кишиларга фақат аччиқ муҳаббат қиссасигина бўлиб туюлиши мумкин. Бироқ, аслида эса асарнинг мазмун доираси кенг ва теран. Унда икки қалбнинг севги саргузашти асосида инсон характерининг мураккаблиги, ёшларимизнинг тафаккур дунёсининг кенглиги ва бойлиги очиб берилади. Соф севги ва инсоний бурч тўғрисидаги, поклик ва ҳалоллик ҳақидаги чуқур мазмун гўзал шаклда ифодаланиб, ҳақиқий инсонийлик улуғланади; инсон, бироқдари учун беминнат хизмат қилувчи ва ҳар нарсадан инсонийликни устун қўувчи оддий одамлар мадҳ

этилиб, мол-мулкка ҳирс қўйган, игвогар ва ёвуз шахслар руйи рост қораланади. Ана шу боисдан бу асарга оддий муҳаббат қиссаси дебгина эмас, балки муайян даврдаги ҳаёт қиссаси деб ҳам қараш лозим.

Қиссада Анвар, Муҳайё, Муаттар, Наимжон, Раҳимжон сингари персонажлар ёшларимизнинг умумлашма образлари сифатида, қалби ҳам, ташқи қиёфаси, юриш-туриши ва орзу-истаклари ҳам гўзал бўлган янги типдаги кишилар сифатида кучли эҳтирос билан тасвирланади. Асарда кўрсатилишича, шаҳарнинг машҳур шифокори ажойиб инсон Мурод Али вафот этгач, унинг синглиси Марғуба акасидан қолган катта бойликка эга бўлиш ниятида қабих ишларга қўл уради; Мурод Алининг яккаю ягона фарзанди Анварга ўзининг ўғай қизи Муаттарни бериб, меросхўр (Анвар)нинг оёғига кишан солмоқчи бўлади. Бироқ Анвар аммаси Марғуба кўрсатган йўлдан бормайди; Муаттар билан турмуш қуришга рози бўлмайди. Марғуба эса ўз мақсадига етишиш йўлида ҳар қандай пасткашликдан ҳам қайтмайди: Анварни ўз ҳовлисидан ҳайдаб, уни кўча-кўйда сарсон-саргардон кезишга мажбур қилади. Гуноҳсиз жувон Муҳайёни ёмон отликқа чиқариш учун тухмат ва игвони ишга солади. Лекин Анвар билан Муҳайёнинг соф муҳаббатига ҳеч нарсаси катта бойлик ҳам, эски урф-одатлар ҳам тўсиқ бўла олмайди. Асар воқеаси икки севишган ёшнинг Муаттар, Ҳакимжон, Наимжон каби яхши ниятли кишилар ёрдамида муроду мақсадларига етганликларини ҳикоя қилиш билан тугайди.

«Муҳаббат» қиссасининг ишонтириш қуввати кучли. Чунки ёзувчи образларнинг ҳаракатини, юриш-туришини, ўй-хаёлларини мантиқан тўла асослашга ва табиий қилиб беришга эришган. Характер яратишда, асар ғоясини очишда руҳий таҳлил ва тил имкониятларидан моҳирона фойдаланган. «Муҳаббат» қиссасининг сюжети тугал ва қизиқарли. Асардаги воқеалар бир-бири билан чамбарчас боғланган. Воқеалар чиройли композиция доирасида ривожланиб боради. Адиб ижобий ва салбий образлар ўртасидаги тўқнашувларни тасвирлаш, ёрқин манзаралар яратиш, воқеалар ҳалқасидан сюжет занжирини ясаш орқали асарнинг асосий йўналишини вужудга келтиради. Шу тариқа мазмун ва шакл бирлигига ва уларнинг ҳар иккаласининг ҳам гўзаллигига эришади.

А. Қахҳорнинг «Сароб» ва «Қўшчинор чироқлари» романларида янги воқелик тасвирланган¹.

Маълумки, 1947 йилда А. Қахҳор «Қўшчинор» романини нашр эттирган. Бироқ роман мамлакатимизда янги жамият қуриш тарихининг муҳим ҳодисаларини ва характерли босқичларини акс эттиришга бағишланган бўлса-да, унда ёзувчининг мавзуга доир ҳаёт ҳақиқатини чуқур ўрганмаганлиги билан боғлиқ бўлган баъзи нуқсонлар мавжуд эди. Асарда қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш йилларидаги ҳаёт ҳақиқати чуқур очиб берилмаган. Шунингдек асар сюжетида баъзи қусурлар учрар, айрим воқеа ва эпизодлар ўзаро бири билан узвий боғланмай қолган эди. «Қўшчинор»даги нуқсонлар адабий танқидчилик томонидан очиб берилгач, ёзувчи асарни қайта ишлаб чиқди. Натижада прозамиз ўзбек колхозчисининг шаклланиш тарихини бадий умумлаштириб берувчи «Қўшчинор чироқлари» романи билан бойиди. «Қўшчинор» билан «Қўшчинор чироқлари» ўзаро таққосланса, «чиндан ҳам романда Абдулла Қахҳор маҳоратининг анча ўсганлигини, асар ғоясининг чуқурлашганини, қаҳрамонлар характери мукаммаллашганини» кўриш мумкин бўлади².

«Қўшчинор чироқлари» Ўзбекистонда жамоа хўжалиги қурилиши ҳақида ёзилган йирик асардир. Батрак Сиддиқжоннинг муштумзўр Зуннунхўжа тузоғидан қутилиб, жамоа хўжалигига аъзо бўлиши ва жамоа ҳаёт кучоғида ҳар жиҳатдан ўсиб, онгли, маданиятли киши даражасига кўтарилиши роман сюжетида асос қилиб олинган. Бинобарин, асарнинг бош қаҳрамони Сиддиқжондир.

Зуннунхўжа «замона зайлига кўра» қизи Шарофатни Сиддиқжонга эрга беришга мажбур бўлади: Сиддиқжонни ичкюёв қилиб олади. У бир ўқ билан икки қуённи урмоқчи бўлади. У, биринчидан, Сиддиқжон воситасида мол-мулкни, ер-сувини ўз қўлида сақлаб қолмоқчи, текин ишчи кучига эга бўлмоқчи бўлса; иккинчидан, қизи Шарофатнинг айбини ёпишга интила-

¹ Қаранг: Озод Шарафиддинов, Абдулла Қахҳор. Т., «Ёш гвардия», 1988 й.

² Озод Шарафиддинов. Абдулла Қахҳор, Тошкент, «Ёш гвардия», 1988, 179-бет.

ди. Сиддиқжон дастлаб Зуннунхўжа оиласида сидқи-дилдан меҳнат қилади. Лекин кейинчалик у ўз тенгқурларидан айрилганини англаб, пушаймон ейди.

Сиддиқжон кўп ўтмай Зуннунхўжа ва унинг оила аъзолари уни менсимаётганини очиқ сезади. Натижада оилада совуқлик келиб чиқади ва бу совуқлик бора-бора катта жанжалга айланади. Охир-оқибатда Сиддиқжон Зуннунхўжа оиласини ташлаб кетади ва Ўрмонжоннинг ёрдами билан «Қўшчинор» жамоа хўжалигига аъзо бўлади. Дастлабки пайтларда Сиддиқжон кўп қийинчиликларга дуч келади. Руҳий азоб чекади. Лекин жамоатчилик таъсирида у аста-секин ўзгара боради. Асарнинг охирида у илгор жамоа хўжалиги аъзолари қаторига қўшилади, ўз бахтини жамоа хўжалигида топади. Янги онг, тушунча соҳиби бўлган деҳқонга айланади.

Романда Сиддиқжон, ҳосилот Ўрмонжон, жамоа хўжалиги раиси Бўтабой, жамоа хўжалиги аъзоси Канизак, Зиёда сингари ижобий образлар, Зуннунхўжа, Абдусамадқори, Раҳматулла Обидий, Шарофат каби салбий образлар яратилган. Ёзувчи ижобий ва салбий образлар ўртасидаги ҳаёт-мамот курашини аниқ тасвирлайди. Хусусан, Абдусамадқори, Раҳматулла Обидий, Зуннунхўжа каби нопок шахсларнинг жамоа хўжалигини бузишга, тараққиётга ғов бўлишга турли йўллар билан интиланликларини рўй-рост фош этади. Романда тасвирланишича, ёт унсурлар зимдан жамоа хўжалиги раҳбарларига қарши игво тарқатадилар. Душманларнинг бундай хатти-ҳаракатлари ва кирди-корлари асарда табиий ва жонли қилиб ифодаланган. Айёр муштумзўр Абдусамадқори «Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим, жон ака» сингари қалбаки сўзларни ишлатиб, ўз кирдикорларини ниқоблайди. Ёки у Ўрмонжоннинг хотини олдида «Қўшчинор»ни «Қўшчинор» қилаётган Ўрмонжон бўлса, Ўрмонжонни Ўрмонжон қилаётган унинг хотини» деб тилётламалик қилади. Шу билан бирга, соф виждонли кишилар орқасидан игво-бўхтон тарқатади.

Ҳийлакор муштумзўр Мирҳамид эса колхозчилар олдида иккиюзламачилик қилиб, «Шундоқми? .. Ҳай-ҳай, кўп яхши, кўп яхши. Бурунгилар «югурганники эмас, буюрганники» дейишган. Биз елдик, югурдик, уй-жой, рўзгор қилдик, бизга насиб қилмаган экан, буюрганга насиб қилсин. Кўп яхши. Сўзимиз шу... Нима

десаларинг, нима қилсаларинг қуллуқ қиламиз. Муштумзўр десаларинг ҳам қуллуқ! Ҳайдаймиз десаларинг ҳам қуллуқ. Биз шу вақтгача ҳукуматдан фақат адолат кўрдик»,— дейди.

«Қўшчинор чироқлари» романининг тили пишиқ, образли ва сермазмун. Асардаги муаллиф нутқи ҳам, қаҳрамонлар тили ҳам гўзал ва жозибадор. Персонажлар тили индивидуаллашган. Хусусан, романда қўлланилган диалоглар қаҳрамонлар характери очишда ва асар сюжети ривожини таъминлашда муҳим роль ўйнаган. Чунончи, Зуннунхўжа билан Сиддиқжоннинг асарнинг биринчи бобидаги диалогини эслайлик. Сиддиқжондаги руҳий ўзгаришларнинг ниҳоясига етиши ва ундаги кескин бурилиш, асосан, ана шу диалогдан бошланган:

- Яна нима керак?
- Яна нима бор?
- Кирмайсиз колхозга!
- Кираман!
- Кирмайсан!
- Кираман!
- Аҳмоқ!
- Аҳмоқ бўлмаганимда шу аҳволга тушармидим!
- Ғалчани иззат қилсанг, чориги билан тўрга чиқиб

олади.

— Ғалча бўлмасам тўпимдан айрилармидим. Айрилганни бўри ер дейдилар.

— Мен бўри бўлдимми? Ит!

— Қуллуқ! ... Биз ит бўлсак, бўйнимиздаги тилла занжирингиз ўзингизга: янгичасига айтганда, мен қизингизни хоҳламайман, эскичаси керак бўлса — уч талоқ қўйдим!

«Қўшчинор чироқлари» кенг кўламли ва мураккаб сюжетли асар. Бироқ, романда тасвирланган айрим воқеалар, хусусан, Раҳматулла Обидий образи асарнинг асосий сюжет чизиғи билан чамбарчас боғланмаган. Романнинг охири бобларида баёнчиликка йўл қўйилган. Шу билан бирга, бу бобларда асар тилидаги жозибадорлик ва образлилик бирмунча сусайган. Асардаги Самандаров, Сафаров, Мавлонов образларининг ўзига хос характерлари етарли даражада очилмаган.

Бу нуқсонларга қарамасдан Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари» романи ҳозирги замон ўзбек

адабиётининг 50-йилларда яратилган асарлари ичида саралардан бири эди.

Абдулла Қаҳҳор ажойиб ҳикоя ва очерклар, қисса ва романлар яратиш билан бирга, М. Горький айтганидек, адабиётнинг энг қийин жанри бўлган драматургия соҳасида ҳам ўз истеъдодини намойиш этди.

А. Қаҳҳорнинг биринчи сахна асари — «Янги ер» (1949) комедияси ўзбек драматургияси тараққиётида алоҳида ўрин тутади.

«Янги ер» комедиясида ёшларнинг қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш соҳасидаги жасоратлари қаламга олинади. Комедияда кўрсатилишича, Деҳқонбой билан Ҳафиза чўлни обод қилиш учун Мирзачўлга жўнашга аҳд қилади. Лекин Ҳамробуви ва Холнисо ўз болаларининг Мирзачўлга кетишларига қаршилик кўрсатадилар. Кейинчалик бу икки ёш ўз оналарининг розилигини олиб, Мирзачўлга боради, улар бу ерда кўп қийинчиликларга дуч келади. Тўқайзорларни тозалаб, қўриқни текислаб, янги ерлар очиш, унинг шўрини ювиш билан бир қаторда, Мавлон ака сингари ўжар кишиларни тўғри йўлга солиш учун ҳам кураш олиб борадилар. Шундай қилиб, турли шаклларда кўринувчи эскилик билан янгилик ўртасидаги курашни ва янгиликнинг ғалабасини тасвирлаш бу комедиянинг асосий ғоявий мазмунини ташкил қилади.

«Янги ер» асарида драматург замондошларимиз образини кўрсатишда — характер яратишда катта ютуққа эришган. Комедияда иштирок этувчи образларни уч гуруҳга бўлиб кўрсатиш мумкин. Биринчисини Деҳқонбой, Ҳафиза, Қўзиев образлари ташкил этади. Улар биринчилар қаторида янги ерлар очишга отланган, бу соҳада учраган қийинчиликларни бартараф қилишга қодир, софдил, виждонли ёшларимизнинг умумлашма образларидир. Иккинчиси, колхоз бригадири Мавлон ака образи. У меҳнатсевар, содда, бироқ, манманликка берилган, ўжар киши. У эски ютуқларини эслаб гердаувчи, ёшлардан ўрганишни ўзига ор деб билувчи шахслар тоифасига киради. Учинчиси, асардаги Ҳамробуви ва Холниса образлари. Улар содда, самимий ва меҳрибон бўлиш билан бирга, эскича тарбия уларнинг суяк-суягига сингиб кетган. Драматург бу икки она образини яратишда комедиянинг бадиий қимматини оширувчи қизиқарли воқеаларни ва характерли деталларни топа билган ҳамда уларни жой-жойида

ишлатган. Шунинг учун ҳам асарда бу образларга кам ўрин ажратилган бўлишига қарамай, улар жонли, жозибали, тугал ва ҳаққоний бўлиб гавдаланади.

«Янги ер» пьесасида комик воқеа ва ҳолатлар кўп, юмор кучли. Асар тили ширали, мантиқли ва образли. Пьесада «шўр ювиш», «занглаган мих», «шоҳи сўзана», «чипта ямоқ» каби ибора ва ифодалар воситасида сўз ўйини қилинади ва шу орқали бир неча маънолар усталик билан ифодаланади. Комедиянинг иккинчи пардасида Мирзачўлга эндигина кўчиб келган Ҳафизадан «Қалай, Мирзачўл ёқдимиз?» деб сўраганларида, у: «Ёқмади. Биласизми, Ўзбекистон шоҳи сўзана, Мирзачўл мана шу шоҳи сўзанага тушган чипта ямоқ», деб жавоб беради. Асар қаҳрамони Одилов эса: «Мирзачўлни ҳам шоҳи сўзанага айлантирамиз», дейди.

Драматург шунга ўхшаш сўз ўйинлари қилиб республикаимизнинг обод бўлаётганлигини образли равишда ифодалайди.

«Янги ер» комедияси Москва, Ленинград каби йирик шаҳарлардаги машҳур театрларда, шунингдек, Чехословакия, Венгрия, Руминия, Хитой сингари чет мамлакатларнинг етакчи театрларида (жами 75 театрда) сахнага қўйилди ва ҳамма жойда олқишлар билан кутиб олинди.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Оғриқ тишлар» (1954) комедиясида ҳам янги воқелик тасвирланади. Лекин асарда ҳаётдаги ижобий томонлар ва ибратли кишилар эмас, аксинча, ҳар хил иллатлар ва нопок шахслар биринчи ўринга чиқарилиб акс этирилади. Бу ҳол асарнинг жанр хусусияти билан боғлиқ, албатта. Дарҳақиқат, «Янги ер» комедиясида хушчақчақ кулги — юмор кучли бўлса, «Оғриқ тишлар» пьесасида заҳарханда кулги — сатира устун туради. Ана шунинг учун ҳам «Оғриқ тишлар» сатирик комедия деб юритилади. Драматургнинг усталиги шундаки, у нопок амалпарастлар (Заргаров образи)ни, хотин-қизларга нисбатан менсимай муносабатда бўлувчилар (Хузуржонов образи)ни, соф муҳаббатни оёқ ости қилувчи енгилтак аёллар (Хуморхон образи)ни аёвсиз фош этади. Бошқача қилиб айтганда, асар ғояси, асосан жамиятимиз учун оғриқ тишлар: Заргаров, Хузуржонов, Хуморхон сингари сатирик образларнинг «фаолияти» га, хатти-ҳаракатига сингдириб юборилган.

Комедиядаги тиш доктори Марасул Хузуржонов ташқи кўринишдан маданиятли киши, аслида эса виждонсиз, ахлоқий бузуқ, мол-мулкка ҳирс қўйган нопок шахс. Марасул ўқувчи қиз Насибани «Мен сизга қўл чўзганимда эркак бўлиб эмас, бир тарбиячи бўлиб қўл чўздим, мен сизни университетда ўқитаман, аспирантурада ўқитаман. Мен сизни доктор қиламан, академик қиламан», деб ёлгон ваъдалар билан алдаб хотинликка олади. Тўй ўтгач, Марасул Насибани чўрига айлантиради. Шунингдек, Марасул ўз хизмат бурчини суиистеъмол қилиб, шахсий бойлик орттиришга берилиб кетади.

Пьесадаги ноҳия ижроия қўмитаси раисининг ўринбосари Аҳаджон Заргаров образи орқали ўз мансабини суиистеъмол қилувчи, сўзи бошқа, иши бошқа амалпараст шахслар сатира остига олинади. Аҳаджон Заргаров амалга мингач, босар-тусарини билмай қолади, ўзининг ўн етти йил бирга турмуш қурган ҳалол хотини Оқилахон устига Хуморхон исмли енгилтак бир жувонга уйланади. Болаларини тирик етим қилади. Марасулдан «қарз» (пора) олиб, унинг ножўя қилмишларига кўмаклашади.

Драматург Заргаровнинг, айниқса, оила мавзуида маъруза қилиш учун «тайёрланиши» ва минбарга чиқиб шармандаю шармисор бўлишини кўрсатишда сатира ўтидан усталик билан фойдаланган. Бу кўринишда персонаж ўзини ўзи фош этади. Умуман, Заргаров образи жонли ва ишонарли чиққан. Хусусан, воқеа давомида Заргаровнинг ўз қилмишидан пушаймон бўлиши, мураккаб руҳий ҳолатга тушиб қолиши таъсирли қилиб кўрсатилган. «Қани энди шуларнинг ҳаммаси тушим бўлса-ю, уйғониб кетсам!.. Қадамимни билиб босардим. Шу вақтгача калла деб жун чиққан қовоқни кўтариб юрган эканман!» — дейди Заргаров асар охирида.

Комедиядаги Хуморхон ҳаётий тип. Бу образ мисолида мол-дунёга, мартаба ва мансабга учиб, соф муҳаббатни оёқ ости қилувчи енгилтак аёллар фош қилинади. Хуморхон турмушнинг ҳам, муҳаббатнинг ҳам қадрига етмайди. У ҳаётнинг маъносини фақат кайф-сафода, бемаъни маишатда ва ўйин-кулгида деб билади. Шу сабабли Хуморхон Заргаровга иккинчи хотин бўлиб теккани ҳолда, Марасул Хузуржонов билан пинҳоний учрашиб туради. Заргаров ишдан

олингач, ўша куниёқ ундан юз ўгиради ва яна бошқа бирининг этагини тутиб кетади.

Комедиядаги Фотима ҳам жонли, ишонарли образ. Фотиманинг бутун дарди-ўйи бойлик — дунё йиғишга қаратилган. Фотима бу йўлда ҳеч нарсадан, ҳатто хотин-қизларга берилган имтиёزلарни суистеъмол қилишдан ҳам тоймайди. У ўз ўгли Марасулга «ақл» ўргатиб, «ўзингни тиллага ур, онанг айлансин Марасул, ўзингни тиллага ур!.. Насибанинг ўзи ўқишни хоҳламаса, ҳеч кимга гап тегмайди. Озодликка чиққандан кейин хоҳласа ўқийди, хоҳламаса қатиқ сотади. Олиб кетавер. Шунча ўқипти бас, бундан ортиқ ўқиса тепангга чиқиб кетади», дейди.

«Оғриқ тишлар» комедиясида Марасул, Хуморхон, Заргаров, Фотима сингари салбий образларга қарама-қарши ҳолда Зухра, Оқила, Насиба, Роҳила, Пўлат домла каби ижобий образлар ҳам яратилган. Булар орасида энг пухта ишлангани, шубҳасиз, Зухра образидир. Зухра янги типдаги жонкуяр аёлларимизнинг типик вакили. Зухра эл-юртга ҳалол хизмат қилишни ўзига катта бахт деб билади ва масалага давлат, халқ манфаати, замон талаби нуқтаи назаридан қарайди. Зухра ўз жияни Марасул Ҳузуржоновнинг кирдикорларини ҳеч иккиланмасдан очиб ташлайди. Унга қарата: «Бир кўзинг одамларнинг оғзида, бир кўзинг чўнтагида-ку, яна қайси кўзинг билан ўқиб, савод чиқаргансан», — дейди.

Зухра тўғри сўз, принципаал хотин. У Марасул томонидан алданган Насибани ҳимоя қилади ва тўғри йўлга бошлайди. Шунингдек, Зухра амалпараст Заргаровни кескин фош этади. У Заргаровни Қўқон хони Худоёрхонга ўхшатиб, «ҳозирги Худоёрхонлар шляпа ҳам кияр экан, папка кўтариб ҳам юрар экан; қонунларга чап бериш, жамоатни чалғитиш учун мана бунақа жойларда минбарга чиқиб, маст туядек, оғзидан кўпиклар ҳам сочар экан!» дейди. Зухра оддий мактаб қоровулидан фаол жамоатчи, раҳбар ходим даражасигача ўсиб чиқади. Зухрадаги бу ўсиш табиий қилиб кўрсатилган.

«Оғриқ тишлар» комедиясининг тили ихчам, образли ва ҳикматли. Асарда чуқур маъноли ифода ва иборалар, сўз ўйинлари, қочириқлар, пичинг, киноя ва кесатиқлар кўп. Комедияда «Айрилганни айиқ ер, бўлинганни бўри ер», «Эшак минганнинг оёғи тинмай-

ди, қўшхотинликнинг қулоғи тинмайди», «Қоқилган одам йўлда ётган тошдан ўпкаламайди», «Кўчада ётган суякни қайси ит ғажимайди» каби халқ мақол ва ибораларидан моҳирлик билан фойдаланилган. Шунингдек, пьесадаги айрим жумлалар ҳикматли сўз — афоризмлар даражасига кўтарилган. Зухра меҳнатсиз «роҳатда» яшовчи, ишёқмас Хуморхонни фош қилар экан, «Ҳозирги замонда сичқон тутмайдиган мушук ҳам одамнинг кўзига хунук кўринади», — дейди.

Мазкур комедиянинг номи ҳам, ундаги қаҳрамонларнинг исмлари ҳам чуқур маъно ташиydi. А. Қаҳҳор пьеса номини «Оғриқ тишлар» деб қўяр экан, Заргаров, Ҳузуржонов, Хуморхон сингари ярамас шахсларнинг жамиятимиз учун оғриқ тишлар эканлигига ишора қилади. Шу орқали ҳаётда учровчи айрим иллатларни заҳарханда кулги остига олади.

А. Қаҳҳор яратган сатирик асарларнинг энг ўткири, шубҳасиз, «Тобутдан товуш» (1962) комедиясидир. Бу пьеса порахўрликка, текинхўрликка ва маънавий-ахлоқий бузуқликка қарши кураш мавзуида ёзилган. Асарда порахўрлик, ҳаромхўрлик ва бемаъни кайфу сафо билан умр кўришга одатланган нопок шахслар қаттиқ ҳажв этилади. Ҳалоллик ва тўғрилиқ улуғланади.

Бу сатирик комедияда тасвирланган воқеа идора бошлиғи Суқсуров хонадонида бўлиб ўтади. Порахўрлик ва айш-ишрат билан кун ўтказишга одатланиб қолган бу оиланинг жирканч ва тубан ҳаётини фош этиш асар сюжетининг асосини ташкил этади. Драма-тург Суқсуров хонадонидаги иллатларни очиб ташлаш билан порахўрликнинг жамиятимиз табиатига зид нарсa эканлигини, ҳаётдаги бу сарқит ўлимга маҳкум этилганлигини ва ҳатто тобутга тушганлигини умумлаштириб акс эттиради.

Пьесада кўрсатилишича, Суқсуров, унинг хотини Нетайхон ва товламачи Қори сингари ярамас шахслар соф виждонли кишилар олдида ўз кирдикорларининг фош бўлишидан кўрқиб, ваҳима ичида кун кечирадилар. Суқсуров одамлардан пора олади-ю, лекин уни ўз қўли билан ушлашга кўрқади. Пора пулини оташкурак ёки рўмолча билан ушлаб, уни катта қора печнинг ичига ташлайди. Ҳийлакор Қори эса бу пулларни печнинг орқа томонидан олиб, саранжомлайди. Жиноятчилар қанчалик усталик билан ҳаракат

қилмасинлар, улар охир-оқибатда қўлга тушадилар ва жазога тортиладилар.

Комедияда Суқсуров, Нетайхон ва Қори сатирик образ сифатида усталик билан чизилган. Драматург бу сатирик типларнинг қиёфасини кўрсатишда ўз-ўзини фош қилиш санъатидан моҳирона фойдаланган. Ана шунга кўра, Суқсуров пул деса муккасидан кетиб, пул олдида ор-номуси ва виждонидан ҳам кечувчи шахс сифатида рўйирост гавдаланса, Нетайхон маккор, айёр, молпараст, шарм-ҳаёсиз, икки юзламачи шарманда сифатида намоён бўлади.

Комедияда Обиджон, чол, милиция капитани Наврўзов сингари ижобий образлар ҳам яратилган. Улар орқали драматург юксак ахлоқ, соф виждон ва ҳалол меҳнат билан яшовчи кишиларнинг қиёфаларини кўрсатиб беради. Нетайхоннинг укаси Обиджон оддий механизатор, ҳалол, покиза киши. У ўз атрофидаги воқеа ҳодисаларга ҳалоллик ва принципиаллик нуқтаи назаридан ёндашади. Обиджон поччаси Суқсуров ва опаси Нетайхоннинг қилмишларига нафрат билан қарайди. У Нетайхонга қараб, «Йўқ, Сиз эрингиз билан бирга аллақачонлар ўлгансизлар, элтиб кўмиш қолган, холос! Сизнинг бу гапларингиз тобутдан чиққан товушга ўхшайди»,— дейди.

Қисқаси, «Тобутдан товуш» ҳаётий сатирик асар, гоаявий-бадий бақувват комедия.

Шуни ҳам эслатиш керакки, муайян йилларда бу комедия воқеликни бузиб, қора бўёқларда кўрсатувчи асар сифатида асоссиз танқид қилинди¹ ва сахнадан олиб ташланди. 80-йилларда «Тобутдан товуш» қайтадан сахна юзини кўрди ва томошабинларга манзур бўлди. Кўринадики, А. Қаҳҳорнинг «Оғриқ тишлар», «Тобутдан товуш» асарлари шахсга сигиниш, хусусан, тургунлик даврида юзага келган. Бу комедияларда драматург ўша давр руҳига зид ҳолда ҳаёт ҳақиқатига тик қараган. Ҳаётни бўяб-безаб, асоссиз мақташ йўлидан эмас, бор ҳақиқатни рўй-рост кўрсатиш йўлидан борган.

¹ Қаранг: «Тобутдан товуш» ҳақида, «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1962 йил 11 август.

Абдулла Қаҳҳор фикрга саҳий, сўзга ҳасис санъаткор. Адиб асарлари тили нафис ва жозибадорлиги, сиқиқ ва образлилиги билан ажралиб туради. «Абдулланинг сиқиқлиги менга жуда ёқади. Абдулла бошқалар бир саҳифада айтадиган гапни бир гапда айтиб қўя қолади»,— деган эди Ғафур Ғулом.

Абдулла Қаҳҳор ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам талабчан ёзувчи эди. У, одатда, асар китоб бўлиб нашр этилгандан ёки саҳнага қўйилгандан кейин ҳам қўлёзма устида ишлашни давом эттирар эди. «Қўшчинор чироқлари», «Янги ер», «Оғриқ тишлар», «Тобутдан товуш», «Сароб» асарларининг яратилиш тарихи ҳам шундан далолат беради.

Абдулла Қаҳҳор адабиётимизнинг ҳақиқий жонкуяри эди. У адабиётимизнинг ғоявий соғломлиги ва бадиий юксаклиги учун бадиий гўрликка, «ўртамиёначиликка» қарши курашди.

Абдулла Қаҳҳор адабиётимизнинг келажаги учун жон куйдирар, ёш ёзувчиларни тарбиялаб вояга етказишни давлат аҳамиятига эга бўлган муҳим иш деб билар ва бу соҳада бошқа кўп ёзувчиларга намуна кўрсатар эди. Дарҳақиқат, А. Қаҳҳор адабиётда мактаб яратган ва кўплаб шогирдлар етиштирган йирик устоз санъаткордир.

Абдулла Қаҳҳорнинг адабиёт ва санъат соҳасидаги хизматлари муносиб равишда тақдирланган. Адиб икки марта Меҳнат Қизил Байроқ ордени, «Ҳурмат белгиси» ордени билан мукофотланган. Унга «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» (1967) деган фахрий унвон берилди. Абдулла Қаҳҳор «Янги ер» комедияси учун 1952 йилда Давлат мукофотига, «Ўтмишдан эртаклар» қиссаси учун 1966 йилда Ҳамза номидаги республика Давлат мукофотига сазовор бўлди.

Абдулла Қаҳҳор номини абадийлаштириш соҳасида ҳам бирмунча ишлар қилинган. Театр, жамоа хўжалиги, кўча ва мактаблар унинг номи билан аталмоқда. Тошкентда А. Қаҳҳорнинг уй-музеи очилди. Адиб асарлари кўп нусхада, турли тилларда қайта-қайта чоп этилди. Ёзувчининг мукамал асарлар тўплами нашр қилинди.

Хуллас: Абдулла Қаҳҳор моҳир прозаик ва драматург сифатида ҳозирги замон ўзбек адабиёти хазинаси-

га қимматли дурдоналари билан салмоқли ҳисса қўшган буюк адибдир.

АДАБИЁТЛАР

1. И. В. Боролина. Абдулла Қаххар, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1957.
2. Ҳ. Абдусаматов. Абдулла Қахҳор, Тошкент, Ўздавнашр, 1960.
3. М. Султонова. Абдулла Қахҳорнинг услуби, Тошкент, «Фан», 1967.
4. М. Қўшжонов, У. Норматов. Маҳорат сирлари, Тошкент, 1968.
5. Адабиётимизнинг автобиографияси, Тошкент, 1973.
6. Н. Шодиев. Руҳият рассоми, Тошкент, «Фан», 1976.
7. К. Қахҳорова. Чорак аср ҳамнафас, Тошкент, «Еш гвардия», 1987.
8. Абдулла Қахҳор замондошлари хотирасида, Тошкент, 1987.
9. С. Мирзаев. Серқирра талант соҳиби, Тошкент, «Ўзбекистон», 1987.
10. Озод Шарафиддинов. Абдулла Қахҳор. Тошкент, «Еш гвардия», 1988.
11. М. Қўшжонов. Абдулла Қахҳорнинг маҳорати ҳақида. Тошкент, «Фан», 1988.
12. Ўзбек совет адабиёти тарихи. Тошкент, «Ўқитувчи», 1990.

М а т н

Абдулла Қахҳор. Асарлар (беш жилдлик), Тошкент, Ўзадабийнашр, 1987—1989 йиллар.

КОМИЛ ЯШИН

(1909 йилда туғилган)

Комил Яшин шоир ва драматург, носир ва адабиётшунос, публицист ва жамоат арбобидир. Ноёб истеъдод соҳиби Комил Яшин узоқ йиллар давомида янги замон ўзбек адабиётига, хусусан ўзбек драматургиясининг шаклланиши ва юксалишига катта ҳисса қўшиб келмоқда.

Комил Нуъмонович — Яшин 1909 йилда Андижон шаҳрида туғилди. Дастлаб эски мактабда, сўнгра янги мактабда ўқиди. 1925 йилда уни Ленинградга ўқишга юборишди.

Комил Яшин 1930—1936 йилларда ўзбек давлат музика театрида адабий эмакдош бўлиб ишлади. Шундан сўнг Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси адабиёт фондининг раиси, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бошқарувининг масъул котиби вазифасини бажарди. 1946—1949 йилларда Ўзбекистон Санъат ишлари

Бош бошқармасининг бошлиғи бўлиб хизмат қилди. У 1958 йилдан то 1980 йилгача Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмасининг биринчи котиби сифатида меҳнат қилди. «Ўзбек тили ва адабиёти» ойнотмасининг бош редактори бўлиб ишлади. Комил Яшин таниқли жамоат арбоби-дир. У Осиё ва Африка ёзувчилари билан алоқа қилувчи Совет Комитетининг аъзоси бўлган.

Комил Яшин ёшлик чоғларидаёқ адабиётга қизиққан. 16 ёшлигидан шеър ёзишни машқ қилиб, 1925 йилдан бошлаб ўз шеърлари билан матбуотда кўринади. К. Яшин 1925—1932 йилларда шеърлар ёзиб, «Қуёш» (1930), «Қураш» (1931), «Комсомол» (1933) шеърый тўпламларини нашр эттиради. Ёш шоир шеърларида янги воқеликни куйлади. У янги ҳаётдаги ижтимоий ўзгаришларни шеърый тилда баён этди.

Унинг хотин-қизлар озодлиги, ер-сув ислоҳоти, колхоз қурилиши, эркин меҳнат, маданий инқилоб, ватанпарварлик, диний хурофотлар, эскилик сарқитларига, ички ва ташқи душманларга қарши кураш ҳақидаги «Қўшни хотинга», «Тутқин қизга», «Ҳой, синглим», «Очил, қизча», «Шарқ ёшларига», «Олтин кўл», «Нафрат» каби шеърлари фикримизнинг яққол исботидир.

Шундай қилиб, давр талабига ҳозиржавоблик, янгиликка интилиш, ҳаётдаги илғор йўналишларни қўллаб-қувватлаш К. Яшин шеъриятининг асосий хусусиятларини ташкил этади.

Комил Яшин ўз ижодини шеъриятдан бошлаган бўлса-да, кўпроқ драматург сифатида машҳурдир. Комил Яшин 20-йилларнинг охирларидаёқ драматургияда ижод қилишга мойиллик билдирди. Бу йилларда ижодий изланиш даврини бошидан кечирган ёш қаламкаш 30-йилларнинг ўрталарига келиб бутунлай драматургия билан шуғуллана бошлади. Лекин бундан К. Яшин 30-йилларда ўзининг лирик созини бутунлай ташлаган эди, деган хулоса келиб чиқмаслиги лозим. У драматургияда ижод қилганида ҳам шеъриятга тез-тез мурожаат қилиб туради. У «Ҳамза», «Бўрон», «Улуғ канал», «Дилором» сахна асарларини шеърый йўлда ёзган. «Нурхон», «Гулсара», «Офтобхон», «Равшан ва Зулхумор» сингари пьесаларда эса гўзал ария ва қўшиқлардан фойдаланган.

«Қар қулоқ» (1926), «Тенг-тенги билан» (1927), «Лолахон» (1927), «Қуёш» (1929) каби кичик-кичик

пьесалар К. Яшиннинг драматургия соҳасидаги илк қадамлари ҳисобланади. Бу асарларда К. Яшин устози Ҳамзанинг хотин-қизлар озодлиги мавзуига доир анъаналарини давом эттиришга интилади. Эски урф-одатларни қоралаб, янги ҳаётни, янгиликни тарғиб қилади.

К. Яшин ижодининг эволюцияси унинг қишлоқ хўжалиги мавзуида ёзилган «Ўртоқлар» (1930), «Ёндирамиз» (1931), «Номус ва муҳаббат» (1935) асарлари мисолида очик кўринади. Бу пьесалар мавзу эътибори билан бир-бирига яқин турса-да, гоъвий мазмуннинг бойлиги, образларнинг ёрқинлиги ва муаллиф маҳоратининг ошганлиги жиҳатидан «Номус ва муҳаббат», «Ўртоқлар» ва «Ёндирамиз»га қараганда устун туради. «Номус ва муҳаббат» драмасининг гоъвий мазмуни — инсон қадр-қиммати учун кураш, янги онгнинг эскилик устидан ғалабасини кўрсатиш, жамоа ҳаёти ва меҳнатининг тарбиявий ролини очиб беришдан иборатдир. Драмада жамоа ҳаёти ва ижтимоий озод меҳнат жараёнида етишган янги типдаги одамлар (хусусан Онахон) образи усталлик билан яратилган. Деҳқонларимиз онгида янги даврда содир бўлган ўсиш-ўзгаришлар, уларнинг меҳнатга янгича муносабатлари, турли иллатларга қарши курашлари жонли ва қизиқарли қилиб кўрсатилган.

Драманинг бош қаҳрамони илғор бригадир Онахон — янги типдаги аёл. У жамоа хўжалигини мустақамлаш ва пахтачиликни ривожлантиришда жонбозлик кўрсатади. Онахоннинг эри Ғуломжон эса эскилик ботқоғига ботган, Яхшибойнинг ҳийласига учган киши. Драматург Онахон характерини очишда Ғуломжон образидан яхши фойдаланади. Дарҳақиқат, янгилик билан эскилик ўртасидаги кураш «Номус ва муҳаббат» драмаси сюжетининг асосини ташкил этади. Бу кураш илғор колхозчи Онахон билан унинг турмуш йўлдоши ўжар Ғуломжон ўртасидаги муносабатларни кўрсатиш орқали ҳам ёритилади. Онахон билан Ғуломжон ўртасида самимий муҳаббат бор. Лекин Ғуломжон онгидаги эскилик сарқитлари бу муҳаббатни хиралаштириб туради. Онахон ўз қалбидаги икки туйғу — эрига муҳаббат ва унинг ўжарлигидан номус қилиш туйғуси билан курашади. Пьесанинг «Номус ва муҳаббат» деб аталишининг боиси ҳам шунда.

Асарда муаллиф Ғуломжоннинг хотин-қизларга паст назар билан қарабини, турмушдан орқада қолаганини фош этиш билан бирга, унинг жамоатчилик таъсирида тўғри йўл топиб, янги одамга айланганлигини ҳам ишонарли тарзда акс эттиради.

Асарда образлар характери ва персонажлар нутқи яққол ифодаланган. Асар самимий юмор билан сугорилган. Бу жиҳатдан асардаги Ақл Мирза образи айниқса муваффақиятли чиққан. Ўзини ақлли, маданиятли ва билимдон санаб юривчи Ақл Мирза ҳар қадамда фаросатсизлик қилиб томошабинларнинг кулгисини қистатади.

Қисқаси, К. Яшиннинг «Номус ва муҳаббат» пьесасида 30-йилларда қишлоқларимизда юз берган ўсиш-ўзгаришлар усталик билан кўрсатилган. Реалистик образлар яратилган.

Комил Яшин жиддий меҳнат қилиш, ўз маҳоратини такомиллаштириш натижасида дастлабки пьесаларидаги нуқсонларни (хусусан бадиий етишмовчиликларни) бартараф этиб борди. Дарҳақиқат К. Яшин ўзига талабчан драматург. У асар устида қунт билан қайта-қайта ишлайди. Асар сахнага қўйилгандан кейин ҳам пьеса устида ишлашни тўхтатмайди. Ўзбек драматургиясининг ажойиб намунаси бўлган «Гулсара» пьесасининг яратилиш тарихи фикримизнинг далилидир.

Маълумки, К. Яшиннинг хотин-қизлар озодлиги мавзуида ёзилган «Лолахон» пьесаси мавзу ва гоҳ жиҳатидан Музаффар Муҳамедовнинг «8 Март» пьесасига яқин эди. Шуни назарга олиб, бу икки муаллиф ўз асарларини бирлаштириб, қайтадан ишлаб чиқдилар. Натижада «Ичкарида» музыкали драмаси вужудга келди. Кейинчалик бу пьеса яна қайта ишланиб «Гулсара» номи билан майдонга чиқди. Бироқ К. Яшин бу билан чекланмади. У шу драма асосида композитор Г. Глиэр ва Толибжон Содиқов билан ҳамкорликда «Гулсара» операсини яратди.

«Гулсара» (1935) музыкали драмасида ўзбек хотин-қизларининг 20-йилларда эски урф-одатлар занжиридан, паранжи, чордевор тутқунлигидан қутилиш учун олиб борган мардонавор курашлари ҳаётий ва ишонарли қилиб кўрсатилади. Асарда эскилик билан янгилик ўртасидаги кескин зиддият чуқур ёритилиб тўғри ҳал қилинган.

Пьесанинг бош қаҳрамонлари Гулсара ва Қодиржон эскиликка қарши фаол кураш олиб борадилар. Қодиржон янги замон кишиси. У ўз севгилиси Гулсарани озодликка чиқариш учун дадил ҳаракат қилади. Бироқ у қайнотаси Иброҳимнинг қаттиқ қаршилигига дуч келади. Иброҳим қизи Гулсаранинг паранжи ташлашига — озодликка чиқишига тиш-тирноғи билан қаршилик кўрсатади. У Гулсарани «оқ қиламан, дуоибад қиламан» деб қўрқитиб, Қодиржондан ажратмоқчи, ёт унсур Бадалматга хотинликка бермоқчи бўлади. Гулсара икки ўт ичида қовурилади. У, бир томондан, Қодиржонни жон-дилидан севганлиги сабабли отасининг қистовларига қарамай оилани бузишни истамайди. Иккинчи томондан, Гулсара отасининг қарғишидан, «оқ қилишидан» қўрқади. Шу сабабли руҳан қийналади, эзилади.

Гулсаранинг онги аста-секин ўсиб боради, унинг иродаси эскиликка қарши кураш жараёнида мустаҳкамланади. Воқеа охирида Гулсара эски ҳаётга қарши қатъий норозилик билдириб, уни лаънатлаш даражасигача ўсиб етади:

Бас, бас, қора булут тўсма, кет, дунёдан йўқол!
Бўл парча-парча, майдалан, эй карқулоқ девол!
Син, парчалан, син эй қафас,
Бўлсин тамом,
Озод нафас!
Бўлсин кушод!
Озод нафас!

Шундай қилиб, Гулсара эри Қодиржон, ноҳия раҳбарияти ходими Рузвон, дугонаси Файзихон ёрдамида янги ҳаёт йўлидаги тўсиқларни енгиб ўтиб, муроду мақсадига етади.

Драмадаги асосий характерлар тиниқ ва аниқ. Асарда ўша даврга хос бўлган уч типдаги хотин-қизлар образи яратилган:

1. Хотин-қизлар озодлиги учун фаол курашчи Рузвон образи. 2. Эскилик сарқитларини янчиб ўтиб, охир-оқибатда озодликка эришган Гулсара образи. 3. Ўз ҳуқуқини таниб етмаган, лекин янги ҳаётнинг афзаллигини сеза бошлаган Ойсара (Гулсаранинг онаси) образи. Бу қаҳрамонлардан, айниқса, Гулсара характери мукамал чиққан. Гулсаранинг руҳий кечинмалари,

иккиланишлари, қийналишлари, онг-тушунчасининг ўсиш жараёни ёрқин акс эттирилган.

«Гулсара» пьесасида ижобий қаҳрамонлар билан бирга Иброҳим, Бадалмат, Отинбуви каби салбий образлар ҳам жонли ва ҳаққоний қилиб кўрсатилган. Улар воситасида эски дунё кишиларининг руҳий ҳолатлари очиб берилган. Булардан, айниқса, ҳар қандай янгилик ва эркинликнинг душмани бўлган Иброҳим образи пишиқ ишланган. Иброҳим реакцион диний ақидаларга кўр-кўрона сажда қилувчи онгсиз, жоҳил шахс сифатида кўрсатилган. Иброҳим пьеса охирига келиб ўз хатоларини англайди ва риёкорлар томонидан қаттиқ алданиб юрганлигидан изтироб чекади.

К. Яшиннинг «Нурхон» (1940) драмаси ҳам, «Гулсара» пьесаси сингари, хотин-қизлар озодлиги мавзуга бағишланган. Унда ҳам янгилик билан эскилик ўртасидаги кескин кураш ҳаққоний акс эттирилади. Асарда зиддият ҳаётӣ, драматизм кучли. Бироқ «Гулсара»дан фарқли ўлароқ, «Нурхон» тарихий-биографик воқеа асосида яратилган. Асарнинг бош қаҳрамони Нурхон образининг ҳаётдаги тимсоли ўзбек театрининг биринчи артистларидан Нурхон Йўлдошхўжаевадир. Маълумки, Нурхон Йўлдошхўжаева озодликка чиқиб, эркин санъаткор бўлишни истагани учун реакцион руҳонийларнинг иғвоси билан ўз акаси томонидан ёвузларча ўлдирилган эди. Ана шу ҳаётӣ воқеа «Нурхон» пьесасига асос қилиб олинган ва у ўша давр ижтимоӣ ҳаётининг хусусиятлари билан узвий боғлиқликда кўрсатилган. Нурхон ўз ҳаётини театр санъати-га бағишлаган ўзбек қизининг образи сифатида катта ижтимоӣ-сиёсий воқеалар фонида тасвирланган. Ана шунга кўра, асарда ўша давр руҳи бўртиб туради.

Драмада кўрсатилишича, маргилонлик истеъдодли қиз Нурхон золим ота қўлидан қочиб, Самарқандга боради ва театрга ишга кириб бахтли ҳаёт кечира бошлайди. Нурхон Гулсарага нисбатан дадил ҳаракат қилади, эскиликка қарши кескин курашади. Самарқанд давлат театрида ўз истеъдодини намойиш қилиб, халқ ҳурматига сазовор бўлган Нурхоннинг иродасини акаси Маматхоннинг илтимоси ҳам, дўқ-пўписаси ҳам синдира олмайди. У акасига қараб: «Қафасдан бўшалган қуш яна қайта ўзини қафасга урадимми?.. Жон беришга тайёрман, лекин йўлимдан қайтмайман!» деб

хитоб қилади. Нурхон умрининг сўнгги дақиқасига қадар янги ҳаёт йўлида дадил курашади ва шу йўлда ҳалок бўлади.

Нурхон образида ўзбек хотин-қизлари онгининг ўсиши ва янги инсон характерининг шаклланиши яққол кўрсатилган. Дарҳақиқат, Нурхон фақат ўз эрки учун курашиб қолмай, бошқа хотин-қизларни ҳам янги ҳаётга чақиради. Нурхон ўлими олдидан шундай дейди:

Сиз, эй ўртоқларим, бу нурли йўлдан қайтмангиз, асло,
Уларман, лекин ўлмас санъатим, бахтим, шараф-шоним

Пьесада бош қаҳрамон Нурхон ҳалок бўлса-да, ҳаётбахш руҳ — янги урф-одатларнинг тантана қилишига комил ишонч руҳи бўртиб туради. Чунки асарда эскиликнинг ўлимга маҳкум этилганлиги ва янгиликнинг ғолиблиги, келажаги порлоқлиги мантиқан асосланади ҳамда образли тарзда аниқ кўрсатилади.

Пьесада Нурхоннинг онаси Кимё, отаси Ҳожи, севгилиси Ҳайдар образлари ҳам берилган. Кимё образида муштипар оналаримизга хос болажонлик, меҳрибонлик хислатлари ёрқин акс этган. Кимё золим эри Ҳожининг зулмидан қон ютади. Лекин, шунга қарамай, бутун оғирликни ўз зиммасига олиб, қизи Нурхонни бахтли қилишга ҳаракат қилади. Нурхоннинг Самарқандга қочишини уюштиради, Ҳожи эса «жон хотин», «жон қизим» деса-да, унинг ҳар бир сўзидан заҳар, қон томади. Ҳожи сизлаб гапириб, жон олади. Асарда боғбон йигит Ҳайдар янги замон руҳини ҳис этган, севгисига содиқ, виждони пок киши сифатида гавдаланади.

«Нурхон» — бадиий жиҳатдан ҳам мукаммал пьеса. Унда халқ оғзаки ижоди бойликларидан, халқ мақол ва қўшиқларидан самарали фойдаланилган. Нурхон тилидан берилган қуйидаги мисраларни халқ ашулаларидан озиқланиб тўқилган замонавий қўшиқ деса бўлади:

Давр бизнинг давримиз,
Даврон гўзал, давронимиз,
Шу ватанга, шу гул ҳаётга
Минг фидодир жонимиз.

Ёки, драмадаги комик образ Ҳузурхўжанинг Ҳайдарга қарата айтган «Узўмни қўй, ола қўйни сўй,

суюнчини узат, шоҳ супани тузат. ... гулдай очилиб, бодомдай сочилиб, ойдай тўлиб, чикка бел бўлиб, дуторни чалиб, кокилини солиб, аравага тушиб, каптардай учиб боғ сайрига хўжайинингизни қизлари Нурхон пошшо келяптилар», деган сўзларини олайлик. Бу мисол халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган сажъ санъати асосида вужудга келган бўлиб, у драмага хушчақчақ кулгу бағишлаган.

Умуман, «Нурхон» ғоявий-бадий бақувват драматир.

К. Яшиннинг шоир Амир Умарий билан ҳамкорликда ёзган «Ҳамза» пьесаси ҳам тарихий-биографик драматир. Бу асарда Ҳамза Ҳакимзоданинг реалистик образи яратилган. Муаллифлар Ҳамза характерини очиш жараёнида ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий воқеа-ҳодисаларнинг кенг ва жонли манзарасини чизиб берганлар.

Драматургларнинг маҳорати шундаки, асардаги ҳамма воқеалар ва персонажлар асар ғоясини, Ҳамза образини тўлақонли гавдалантиришга хизмат қилдирилган.

Пьесанинг асосий зиддияти меҳнаткашлар билан эски ҳаёт тарафдорлари ўртасида 20-йилларда бўлиб ўтган аёвсиз кураш асосига қурилган. Бу зиддият Ҳамза Ҳакимзода, профессор Степанов, Пўлатов, халқ вакили Оллоқул каби ижобий қаҳрамонлар билан Назирий, Шавкат, Урфон, Ғулом Мирза, Шайх Исмоил, Акбархўжа, Карим қори, Эшонойим сингари салбий образлар ўртасидаги кескин тўқнашувлар ва баҳслар жараёнида очиб берилади.

Драма Ҳамза ҳаётининг охириги ўн йилини, унинг ёш унсур ва реакцион руҳонийларга қарши олиб борган кураш даврини ўз ичига қамраб олади. Бинобарин, пьесада Ҳамза фаол жамоатчи, истеъдодли санъаткор, халқ ишига бутун борлигини бахш этган инсон сифатида гавдаланади. Ҳамза доимо халқ билан бирга бўлади, сиёсий кураш жараёнида чиниқа боради. Драмада Ҳамза билан ёт унсур Назирий ўртасидаги кураш аниқ кўрсатилган. Назирийларни ўз ғояларига бўйсундирмоқчи бўладилар. Бунинг иложини қилолмагач, Ҳамза ижодини турли йўллар билан камситишга, оташин шоирни халқ оммасидан узоқда туттишга уринадилар. Ҳамзанинг Шоҳимардонга келиши билан синфий кураш янада авж олади. Ҳамза Шоҳимардонда

сиёсий жамоатчилик ишларида фаол қатнашади: қишлоқ хўжалиги артелини тузишда ва хурофотга қарши курашда етакчилик қилади. Шайх Исмоил, Акбархўжа сингари руҳонийларнинг кирдикорларини фош этиб, меҳнат аҳли онгининг ўсишига кўмаклашадди. Натижада Назирий бошлиқ яширин ташкилот шоирни ўлдириш ҳақида ҳукм чиқаради.

Драмада Назирий образи маҳорат билан яратилган. Асарда Назирийнинг иккиюзламачилиги, айёрлиги, ҳокимиятга душманлиги ва маиший бузуқлиги рўй-рост очиб ташланган.

Асар воқеаси Ҳамзанинг Шоҳимардонда ёвузларча ўлдирилиши билан тугайди. Ҳамза ўлдирилса-да, пьесада Ҳамза ишининг ғалаба қилишига ишонч йўқолмайди. Ҳамзанинг иши — адолат ва ҳақиқат иши сифатида халқ томонидан давом эттирилади. Пўлатов пьеса якунида Ҳамза ишининг ҳақ иш эканига имон келтиради:

Тобора яшнагай Ватан — боғимиз
Бўйинини эгмагай асло тоғимиз.
Биз буни сақлаймиз жонимиз билан,
Ҳамзамиз сингари қонимиз билан! ✓

«Ҳамза» драмаси шеърӣ йўл билан ёзилган. Унда монолог ва диалоглар таъсирли қилиб берилган. Монолог ва диалогларни ишлашда драматурглар халқ мақоллари ва ҳикматли сўзларидан ўринли фойдаланганлар. Ҳамза монолоғида:

Тўғри тил тош ёрар, ҳар эгри тил — бош.
Осмондан ёгилмас чалпак билан ош!..

Одам борки, одамларнинг нақшидир!
Одам борки, ҳайвон ундан яхшидир!

Одам борки, қолур ундан яхши от,
Одам борки, қолур ундан оху дод.

Одам борки, кетмон чопиб экар ер,
Одам борки, чигирткадай текин ер!

О, машойиқ, ташланг байту ғазални!
Инсон ўзгартадур тақдир-азални!..

Эгилган дарахтга суянсанг агар,
У дарахт сени ҳам ўзидай эгар, —

сингари ўткир мантиқли халқ иборалари, ҳикматли сўзлари қўлланилган. Драматурглар Ҳамза тилидан бундай афоризм ва халқ ҳикматларини ишлатиш билан унинг характеридаги муҳим бир белгини — Ҳамзанинг халқ ижодининг ҳаётбахш булоқларидан ўзига доимо куч-қувват олувчи доно шоир эканлигини образли равишда кўрсатишга муваффақ бўлганлар. Шундай қилиб, К. Яшин 30-йилларда «Гулсара», «Нурхон», «Ҳамза» сингари бақувват сахна асарлари яратди.

30-йилларнинг иккинчи ярмига келиб у опера либреттоларини ёзишга ҳам киришди. Натижада «Бўрон» (1937), «Улуғ канал» (1940) опера либреттолари юзага келди. «Бўрон» биринчи ўзбек операси бўлиб, у халқимизнинг 1916 йилги миллий озодлик ҳаракати ҳақида ҳикоя қилади. «Бўрон» операси 1939 йилда сахнага қўйилди. Натижада К. Яшин ўзбек операси либреттосининг асосчиси сифатида ҳам танилди. Кейинчалик К. Яшин «Гулсара», «Дилором» (Музаффар Мухамедов билан ҳамкорликда), «Фарҳод ва Ширин» (Хуршид билан бирга), «Ҳамза» опера либреттолариини ёзиб, бу жанрнинг катта устаси даражасига кўтарилди.

Бугина эмас, 30-йилларда К. Яшин ўзбек ёзувчилари орасида биринчи бўлиб киносценарий ёзди. Унинг «Асал» (1939) киносценарийсида Тошкент тўқимачилик комбинатидаги жўшқин ҳаёт ва эркин меҳнат кўрсатилади. Хотин-қизларни саноатга — ижтимоий меҳнатга жалб этиш масаласи кўтарилади. Асардаги бош қаҳрамон — зарбдор ишчи, илғор тўқувчи Асал озод ўзбек хотин-қизларининг умумлашма образи бўлиб, китобхонда яхши таассурот қолдиради.

К. Яшин киносценарий яратиш соҳасидаги илк қадамини кейинчалик «Ҳамза» (С. Мухамедов билан ҳамкорликда), «Салом, баҳор», «Генерал Раҳимов», айниқса, «Оловли йўллар» (Б. Привалов, Ш. Аббосов билан бирга) киносценарийларини ёзиш билан мустаҳкамлади.

Комил Яшин Ватан уруши даврида ҳам самарали ижод этди. Ўз асарлари билан фашизмга қарши кураш ишига фаол ёрдамлашди. «Урушнинг биринчи кунлариданоқ, — деб ёзган эди К. Яшин, — мудофаа мавзуида сахна асарлари яратиш тўғрисида жиддий ўйлай

бошладик. Мақсад — улуғ ва ҳаққоний курашимизга сахна санъати орқали ёрдам беришдан иборат эди»¹.

Уруш даврида К. Яшин замонавий мавзуларда «Даврон ота» (Собир Абдулла ва Чустий билан ҳамкорликда, 1941), «Ўлим босқинчиларга» (1942), «Офтобхон» (1944) пьесаларини яратди. Шунингдек, Навоий достони сюжети асосида «Фарҳод ва Ширин» (1944) музыкали драмасини ёзди.

Бу асарлар орасида «Ўлим босқинчиларга» драмаси ажралиб туради. Бу пьесада бевосита фронт воқеалари тасвирланиб, гитлерчи босқинчиларнинг йиртқичлиги, кишиларимизнинг ватанпарварлиги ва душманга қарши олиб борган мардона кураши ҳаққоний кўрсатилади. Асар гоёси профессор Москаленко, қахрамон украин қизи Оксана, мард ўзбек йигити Қамбар сингари кишилар билан генерал фон Келлер, Ганс, Адольф, Классин каби фашист офицерлари ўртасидаги ҳаёт-мамонт курашини тасвирлаш орқали ифодаланади.

Драмада, айниқса, профессор Москаленко образи ёрқин чиққан. Ўз ҳаётини фанга бағишлаган бу пок инсон асарда олимларимизнинг типик вакили сифатида намоён бўлади. Уруш бошлангач, фашистлар Москаленко яшаётган шаҳарни босиб оладилар, уни ўз штаб-ларига чақириб, хизмат ва мансаб таклиф қиладилар. Лекин Москаленко уларга кескин рад жавобини беради. Ватанга хоинлик қилишдан кўра ўлимни афзал билади. Москаленко фашистлар штабида генерал фон Келлер томонидан қилинган сўроқ вақтида ўзини дадил тутиб, ватанпарварлик намуналарини намоёниш этади. Охир оқибатда фашистлар профессор Москаленконинг кўзини ўйиб олиб, уйига ўт қўядилар, хотинини азоблаб ўлдирадилар. Лекин шунда ҳам душманлар Москаленконинг иродасини бука олмайдилар. Бу жиҳатдан драмадаги генерал фон Келлер билан профессор Москаленконинг диалоги ғоятда таъсирли чиққан:

«Фон Келлер: Виждон! Биз ўша виждон деб аталган мавҳум нарсадан одамни қутқазамиз. Бизнинг қонуни-миз қон, уруш, куч! Бас! Сиз билан музокара тамом! Сизга бизнинг таклифимиз бор: ўз тилингиздан мана бунга жавоб ёзиб, бизнинг ирқ ҳақидаги назариямизни ёқлайсиз! Жаҳон халқлари инқирозга кетаётир, уларга гитлерчилар раҳбарлик қилиши керак, дейсиз. Чириган миллатларнинг озод, мустақил яшашга, ҳукмронлик қилишга ҳақлари йўқ эканлигини қайта-қайта уқтира-

¹ «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1944, 2 февраль.

сиз! Бу хизматингиз учун катта ҳадялар берилади. Ёзганларингиз бутун Европа газета-журналларида босилади. Бола-чақангиз билан сизни Берлинга жўнатамиз. Сиздан фюреримиз жуда кўп миннатдор бўлади, албатта!

Москаленко: Шошманг, генерал жаноблари, мен қандай қилиб буни ёзаман? Ахир, мени ишонтиролганингиз йўқ-ку!

Фон Келлер: Сиз ҳақиқатни гап билан танимадингиз!

Москаленко: Демак, куч билан танитмоқчи бўласизми? Янглишасиз! Мен сиз учун томир кўриб, қон текширадиган табиб ёки ота-боболарингизни мақтовчи маддоҳ эмасман! Мен ўз шони-шарафини ерга урувчи, ўз миллатини инкор этувчи ватанфуруш хоин эмасман! Боболарини камситувчи, хўрлаб ҳақорат қилувчи ота безори, ноқобил фарзанд эмасман! Ахир, мана шу ерда мен йигирма йилдан бери дарс бераман! Сиз менинг кафедрамга ўз штабингизни жойлабсиз! Бу макон менинг ҳаётимга тенг. Нечун сиз мени севимли институтимни вайрон қилдингиз? Нечун сиз менинг ватанимга бостириб кирдингиз?! Нечун сиз менинг лабораториямга от боғладингиз? Қани айтинг, сизни ким чақирган?! Сиз хушнудлик макони бўлган хонадонимизга гам-гусса келтирдингиз! Жаннатимга вабо, кулфат, оҳ-воҳ келтирдингиз! Кетинг!»

«Ўлим босқинчиларга» драмасида профессор Москаленконинг қизи Оксана образи ҳам маҳорат билан яратилган. Драматург Оксана образини душманга қарши кураш жараёнида тадрижий равишда ўстира боради. Бу билан кишиларимизнинг душманга нафрати кун сайин орта бориб, охири енгилмас халқ қудратига айланганлигини кўрсатади. Драманинг бошларида Оксана ўқ товушидан ва тўппонча ушлашдан қўрқадиган нозик бир қиз сифатида берилади. Лекин воқеалар давомида ҳаёт уни ҳақиқий қаҳрамон қилиб етиштиради.

Генерал фон Келлер одамлари томонидан кўзлари ўйилган профессор Москаленко фашистларнинг мудҳиш жиноятларидан газабланиб, «Эй менинг ота-бобомдан мерос бўлиб қолган муқаддас қиличим! Ғариб қиличим! Кимсасиз қиличим, йигланг! Сизни кўтаргани қўл йўқ! Менинг қасосимни ким олади, ким?», деб нола қилади. Шу пайт йўлакдан хонага отилиб кирган қизи

Оксана: «Мен оламан, отажон мен!» деб хитоб қилади. Оксана отасига: «Менда тоқат қолмади, тоқат... Менга оқ йўл тила! Сенинг қаршингда заиф, шикаста Оксана тургани йўқ! Сенинг қаршингда кўзларига газаб дўзахини жойлаган, юрагини чуқур қайғу, муқаддас қасос қамраб олган Оксана турибди! Отажон, менга қиличингни топшир! Менга қасам бер. Сочларимни ёзаман, ўтли фарёдларим билан бутун фашист дунёсига гулгула соламан! Ҳаммани уйғотаман!» деб фашистлардан қасос олишга аҳд қилади. Оксана ўз аҳдини бажаради. Оксана воқеалар давомида ўсиб, тобланиб, «Ўлим босқинчиларга» номли партизанлар отрядининг қаҳрамон командири даражасига кўтарилади ва фашистларга қирон келтиради.

Драмада ватанпарварлик, қаҳрамонлик ва душманга нафрат гоёлари халқлар дўстлиги мотивлари билан узвий боғлиқ ҳолда берилган. Бунда ўзбек йигити Қамбар образи муҳим ўрин тутати. Қамбар уруш бошланмасдан аввалоқ профессор Москаленко оиласи билан яқин, дўстона алоқада бўлади. Профессорнинг қизи Оксана билан севишиб қолади. У уруш даврида украин партизанлари билан бир сафда туриб душманга катта талафот етказди. Шундай қилиб, Қамбар образида ўзбек жангчиларининг Ватан урушидаги қаҳрамонликлари кўрсатилади.

Қамбар «Ўлим босқинчиларга» отрядидаги партизанлар билан бирга разведкага борганида ноилож асирликка тушиб қолади. Фашистлар уни қийнайди, азоблайди, лекин у хоинлик қилмайди. Қамбар фашист генералининг: «Сен биз билан нима учун курашасан?» деган сўрогига «Ватан учун! Украина учун курашаман! Жонажон Украинада туриб серқуёш Ўзбекистоним учун курашаман!» деб дадил жавоб беради.

«Ўлим босқинчиларга» пьесаси гоёвий пишиқ бўлганидек, бадиий томондан ҳам пухта. Комил Яшиннинг «Ўлим босқинчиларга» асарида бевосита жанг-фронт воқеалари ҳикоя қилинса, «Офтобхон» пьесасида фронт орқасидаги жанговор ҳаёт акс этирилади. Бу драмада пахтакорларимизнинг уруш давридаги оғир ҳаёти ва меҳнати фронт воқеалари билан узвий боғлиқ ҳолда кўрсатилади. Хусусан, ўзбек хотин-қизларининг фронт орқасидаги фидокорона меҳнати тасвирланади.

Асарнинг бош қаҳрамони Офтобхон уруш даврида

колхоз раислигидек масъулиятли вазифани ўз зиммасига олади. Уруш даври қийинчиликларини мардонавор енгиб, юксак ватанпарварлик ва ташкилотчилик намунасини кўрсатади. Маълумки, ўлкамизда уруш давридаги оғир меҳнат асосан хотин-қизлар зиммасига тушган. Бу ҳаёт ҳақиқати пьесада Офтобхон образи мисолида ифодаланади. Офтобхон халқ ва фронт манфаати йўлида гайрат билан ишлаб, жамоа хўжалигини мустаҳкамлашда жонбозлик кўрсатади. Жумабой, Тўлаганов каби ярамас шахсларнинг игвоси ҳам Офтобхоннинг иродасини бука олмайди. Офтобхон эри Темирнинг жангда ҳалок бўлгани ҳақидаги машғум хабарни эшитганда ҳижрон ва айрилиқ ўтида ўртанади. Лекин, шунда ҳам ҳаётдан воз кечмайди, руҳий тушкунликка тушмайди. Асарда Офтобхоннинг ижтимоий фаолияти билан бирга, шахсий ҳаёти, ички кечинмалари ҳам ишонарли кўрсатилган. Шу сабабли у вафодор ёр, мустаҳкам иродали, ватанпарвар инсон сифатида гавдаланади.

Драмада пахта устаси Деҳқонбой ота, райком котиби Қосимов, бригадир Норбўта, колхозчи Хушназар образлари ҳам самимият билан яратилган. Шу билан бирга, асарда Жума, Тўлаганов каби салбий образлар берилган. Колхоз раисининг муовини Жума нопок ва амалпараст шахс сифатида халқ мулкини талон-торож қилишга интилади. Офтобхон бунга йўл қўймагач, адоват кучайиб, Жума Офтобхонни беобрў қилишга, унинг ўрнига раис бўлишга интилади. Бироқ мақсадига эриша олмай, шарманда бўлади. Чунки хўжалик аъзолари Жумани эмас, балки Офтобхонни қўллаб-қувватлайдилар.

Драма воқеаси Офтобхон бошлиқ соф виждонли хўжалик аъзоларининг Тўлаганов, Жума каби қинғир, нопок шахслар устидан ғалабаси, Темирнинг фронтдан қайтиб келиши (унинг ўлими ҳақидаги хабар янглиш бўлиб чиқади), адолатнинг тантана қилиши билан тугайди. Тўғри, «Офтобхон» пьесасида юзакичилик аломатлари мавжуд. Бу ҳол асарнинг ишонтириш қувватига, бадий таъсир кучига муайян даражада зиён етказган.

Хулоса қилиб айтганда, Комил Яшин уруш йилларида «Ўлим босқинчиларга», «Офтобхон» каби пьесалар ёзиб, умумий ишмизга муносиб улуш қўшди. У урушдан кейинги йилларда «Генерал Раҳимов» (1949),

«Равшан ва Зулхумор», «Йўлчи юлдуз» (1957), «Инқилоб тонги» (1973) каби пьесаларини, шунингдек, «Ҳамза» (1980) романини яратди. Бу асарларнинг аксарияти ўз вақтида адабиётимизда воқеа бўлди.

«Генерал Раҳимов» пьесаси уруш мавзуида ёзилган бўлиб, унда жангчиларимизнинг, хусусан, ўзбек фарзанди генерал Раҳимовнинг жанговар фаолияти, қаҳрамонлиги ҳаққоний акс эттирилган. Асарда Собир Раҳимов образи мард жангчи, моҳир саркарда, аскарларимизнинг ғамхўри ва мураббийси сифатида намоён бўлади. Пьесада қаҳрамон генералнинг характери воқеалар ва тўқнашувлар давомида очила боради.

Драматург Собир Раҳимов образини яратиш жараёнида уруш манзараларини рўйирост чизиб беради.

Драмада жангчиларимизнинг ранг-баранг образлари яратилган. Аром, Марченко, Вася, Соҳиб, Коровин, Дўлон образларида ватанпарварлик, қаҳрамонлик ва инсонпарварлик каби жангчиларимизга хос фазилатлар мужассамлашган. Асар ғояси образларнинг фаолиятидан, драманинг умумий руҳидан келиб чиқади.

Драмада душманларимизнинг ҳам хилма-хил образлари чизиб берилган. Фашист генерали Фон-Буг, турк офицери Жовуд, собиқ босмачи, қочоқ Саидбек образларини яратиш орқали драматург душманларимизнинг кирдикорларини фош этган. Драмадаги асосий зиддият фашист босқинчилари билан қаҳрамон жангчиларимиз ўртасидаги ҳаёт-мамот курашидан иборатдир. Генерал Собир Раҳимов билан қочоқ Саидбек ўртасидаги кураш эса бош зиддиятни тўлдиришга ва уни бадий тарзда кўрсатишга хизмат қилган.

Бироқ драмадаги воқеа ва ҳаракатларнинг ривожига суствик сезилади, айрим ҳолларда зиддиятлар тасвирида кескинлик етишмайди.

«Йўлчи юлдуз» драмаси яқин ўтмиш мавзуида ёзилган. Бироқ у замонавий руҳ билан суғорилган. Бу драма бадий жиҳатдан ҳам пухта. Унда ортиқча ўринлар, пухта ишланмаган картина, эпизод ва деталлар, шунингдек, хира ва чала образлар кўринмайди. Драматург ҳар бир персонажга ўз характери, мавқеи ва руҳига хос бўлган ҳаракатлар қилдирадики, булар шу вазиятда, шу образга бутунлай мос бўлиб тушади. Натижада образларнинг характери, уларнинг ҳаракати табиий ва жонли бўлиб чиқади. Драмадаги ҳар бир

образ пьеса сюжети тараққиётида ўз ўрни ва ўз ғоявий юкига эга.

«Йўлчи юлдуз» пьесасига «Инқилоб тонги» драмаси ғоявий мазмун эътибори билан яқин туради. Чунки ҳар иккала асарда ҳам Шарқ ва инқилоб мавзуи тасвирланади.

«Инқилоб тонги» драмасида тарихий воқелик акс эттирилади. «Инқилоб тонги» асарида воқеа Бухоро амирлигидаги мураккаб ҳаёт, кескин кураш тасвири билан бошланади ва Бухорода инқилобнинг ғалаба қилганини кўрсатиш билан тугайди. Драмада меҳнаткаш омма синфий онгининг уйғониши ва ўсиши кўрсатилган.

«Инқилоб тонги» тарихий воқеа асосида ёзилган. Драманинг бош қаҳрамони — Фозилхўжа. Бу реалистик образнинг прототиби эса, халқ фарзанди, оташин озодлик курашчиси Файзулла Хўжаевдир.

Тўғри, драматург Файзулла Хўжаевни ҳаётда қандай бўлса шундайлигича айнан кўрсатиб қўя қолмаган. Аксинча, бунда ёзувчи адабиётнинг типиклаштириш, бадиий тўқима ишлатиш сингари имкониятларидан унумли фойдаланган. Натижада Фозилхўжа образи ўз прототипига қараганда кенг ва ёрқин бўлиб чиққан.

«Инқилоб тонги» драмасидаги Фозилхўжа ҳақиқий тип даражасига кўтарилган реалистик образдир. Асарда Фозилхўжа характерининг шаклланиши, камолати — миллионер бойнинг ўғли, ёш бухороликлар ташкилотининг бошлиғи Фозилхўжанинг беҳисоб бойликлардан воз кечиб, ҳақиқий инқилобчи раҳбар бўлиб етишиши моҳирлик билан кўрсатилган.

Бошқача қилиб айтганда, Фозилхўжа ҳаётда тўғри йўл топиб олгунча мураккаб тараққиёт йўлини ўз бошидан кечиради. У бирданига ва осонликча инқилобчи даражасига кўтарилмайди. Бу йўлда у дастлаб адашади, хатога йўл қўяди, изланади, курашади, олға интилади ва охир-оқибатда тўғри йўлни топиб, ўз ниятига етади. Драмада Фозилхўжа босиб ўтган ана шу мураккаб ва машаққатли йўл ишонарли қилиб кўрсатилган.

Драмада тасвирланишича, Фозилхўжа дастлабки даврларда амир Олимхонга тўлиқ ишонади. Шу сабабли у Ботирга қараб: «Ўзингизни босинг, Ботир. Элга барча ёмонлик, батхоҳликни қилган Амир Олимхон эмас, унинг беклари, амалдорлари, нодон муллалар. Амир бу ишлардан беҳабар. Мен сизга яна бир гапни айтай. Амир

биз жадидлар томонида, миллатнинг тараққиёти йўлидаги курашларимизга Амир мададкор. Амир хуррият ҳақида бугун-эрта фармону олий чиқаришга ваъда берган»,— дейди.

Лекин, тезда ҳаёт Фозилхўжанинг кўзини очади, у ўзининг амир томонидан алданганини сезиб, «Бутун умидларим ер билан яксон бўлди», деб куйиб-пишади. Шуниси қизиқки, Фозилхўжа тўғри йўл топа олмай, оғир аҳволга дучор бўлганида ҳам «Мен ахтараман, излайман... ажаб эмаски, ўша улуг ҳақиқатни топсам», деб доимо изланади, олга ҳаракат қилади ва охиروқибатда ўша буюк ҳақиқатни — меҳнаткаш халқ оммасини озодликка чиқариш йўлини топади. Натижада жадидлик энди Фозилхўжанинг ўтмиши, кечаги куни бўлиб қолади.

Қисқаси, Фозилхўжа образи драматургнинг катта муваффақиятидир.

Умуман олганда, «Инқилоб тонги» драмасида Фозилхўжа, Ботир Тўраев, Ойхонбиби каби образлар маҳорат билан яратилган. Шунингдек, уларга қарама-қарши ҳолда Бухоро амири Саид Олимхон, қушбеги Мирзо Урганжи, ёш бухороликлардан чиққан хоин Маҳсум, инглиз жосуси Бейли, миллионер Акбарбой сингари салбий образлар кўрсатишган. Ҳам ижобий, ҳам салбий образларнинг характерлари индивидуаллаштирилган.

Драмада ҳар бир қаҳрамон ва ҳар бир кичик воқеа асар мазмунининг зарурий бир бўлагини ташкил этади. Ҳар бир образнинг асар мундарижаси тараққиётида ўз ўрни ва ўз вазифаси бор. Масалан, Фозилхўжанинг онаси Ойхонбиби саҳнада бир-икки кўринувчи эпизодик образ бўлса-да, асар ғоясини, Фозилхўжа характерини очишда муҳим роль ўйнайди. «Амирга бас келадиган мард ўғилнинг онаси» Ойхонбиби ўзининг чуқур мазмунли, ўтқир сўзлари билан ўғли Фозилхўжани тўғри йўлга бошлайди. Шу билан бирга, Бухорони титратган золим ва қонхўр қушбеги Мирзо Урганжини ҳам мот қилади. Асар бошида Амир томонидан алданиб, руҳан эзилган Фозилхўжа нажот йўлини тополмай, ўзини ўзи отмоқчи бўлади. Ана шундай қалтис бир пайтда она ўғлига қараб: «Бас қил, бас! Тур ўрнингдан... Қаддингни рост тут! Заранг ерда сув тўхтайди, бўшашма!.. Сен қачонки қаддингни буксанг, золимлар олдида бош эгсанг, орқага қайтсанг, қўрқсанг, амирдан

рахму шафқат тиласанг, ана шунда мен сени дуоибад қиламан.

Энг баланд минора ҳам ердан бошланади. Уруг аввал тупроққа қўшилиб, кейин бўй чўзади. Элингдан ажралма. Ҳамиша элу халқ билан бўл. Сен одам учун энг катта бойлик нима эканлигини биласанми? Мен сенга айтай. Элингни сенга бўлган муҳаббати. Бошқа ҳаммаси пуч. Тур, ўғлим, мен сендан розиман. Бошинг тошдан бўлсин», дейди.

Ойхонбиби мўътабар ва доно, меҳрибон ва азиз оналаримизнинг умумлашма образи сифатида китобхон ёдида узоқ сақланади. «Инқилоб тонги» драмасининг тили, сюжет ва композицияси пухта ишланган. Асар мазмуни яхлит ва қизиқарли. Томошабин уни бошдан оёқ ҳаяжонланиб томоша қилади.

Комил Яшин сўнгги даврларда ўз кучини йирик прозада ҳам синаб кўради. «Ҳамза» романини ёзди. Бу роман икки китоб (биринчиси «Шоир қалби», иккинчиси «Икки тўлқин») дан иборат. Роман марказида Ҳамза Ҳакимзода образи туради. Адиб Ҳамза образини яратиш баҳонасида ўша давр ҳаётини кенг қамраб акс эттиради. Шу тариқа романда эзувчилар билан эзилувчилар, жаҳолат билан маърифат, дин билан фан ўртасидаги курашнинг кенг манзараси тасвирланган.

Романдаги Ҳамза, Аксинья, Алижон, Умар полвон, Зубайда, Тошпўлат, Степан каби ижобий образлар, шунингдек Олчинбек, Назирий, Миён Қудрат, Ҳазрат, Исмоилхўжа, Содикбойвачча, Шаҳзодаҳон сингари салбий образлар ҳаётий ва ишонарли бўлиб чиққан. Бироқ роман сюжети асоссиз ҳолда чўзилган, асарда ортиқча тасвирларга, такрорларга, баёнчилик ва юзакичиликка йўл қўйилган. Бундан қатъи назар, «Ҳамза» романининг юзага келиши К. Яшин ижодида қувончли воқеа бўлди.

* * *

Комил Яшиннинг бадиий таржима ва адабиётшунослик соҳасидаги хизматлари ҳам самаралидир. У «6 июль» (М. Шатров), «Макр ва муҳаббат» (Ф. Шиллер), «Олов» (М. Ҳусейн), «Хўжайин» (Л. Соболев), «Эр таргин» (Е. Брусиловский), «Маҳтумқули» (Б. Кербо-ев) каби пьесаларни ўзбек тилига кўчирган. Яшин қайси тилдан таржима қилмасин, ҳаммасида миллий хусуси-

ятларини сақлашга интилган ва кўп ҳолларда бунинг уддасидан чиққан.

К. Яшин бир неча илмий-назарий ва адабий-танқидий мақолалар муаллифидир. Унинг «Ўзбек совет драматургияси ва унинг вазифалари», «Драматургия-мизни янада юксалтирайлик», «Адабиёт ва замонавийлик», «Гоявий қуролимизга гард юқтирмаймиз», «Ўзбек совет адабиёти юксалишда», «Якун ва истиқболлар», «Адабиётимизнинг уфқи кенгаймоқда» каби мақолалари адабий-танқидий фикр тараққиётида ижобий аҳамият касб этди.

Комил Яшиннинг адабиёт ва санъатни ривожлантириш соҳасидаги хизматлари муносиб тақдирланиб келинмоқда. 1939 йилда ёзувчига «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби» деган фахрий унвон берилди. «Гулсара» пьесаси учун Давлат мукофоти билан тақдирланди (1951). 1974 йилда К. Яшин Меҳнат Қаҳрамони унвони соҳиби бўлди. К. Яшин 1960 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясига мухбир аъзо; 1968 йилда эса унга ҳақиқий аъзо қилиб сайланди.

Хуллас, Комил Яшиннинг ҳаёти сермазмун, ижоди эса кўпқиррали ва баракалидир.

Қисқаси, Комил Яшин ҳозирги замон ўзбек адабиётини шаклланиши ва тараққиётида ҳормай-толмай хизмат қилиб келаётган ижодкордир.

АДАБИЁТЛАР

1. К. Яшин ижодий йўли (мақолалар тўплами), Тошкент, Фан, 1963.
2. Ҳ. Абдусаматов, М. Саматов. Яшин (ҳаёти ва ижоди), Тошкент, Ўзадабийнашр, 1964.
3. М. Раҳмонов. Яшиннинг театрчилик фаолияти, Тошкент, 1967.
4. Б. Ғуломов. Садоқат рамзи, Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти, 1970.
5. Ўзбек совет адабиёти тарихи, II том, Тошкент, «Фан», 1971.
6. О. Собиров. Яшин ва халқ ижоди. Тошкент, «Фан», 1972.
7. И. Султон. Асарлар, II том, Тошкент, 1972.
8. Ҳ. Абдусаматов. Традиция ва новаторлик проблемаси, Тошкент, «Фан», 1974.
9. Ҳ. Абдусаматов. Эстетика ва ҳаёт. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.
10. М. Азимова, А. Солиев. Ижод сабоқлари. Тошкент, 1979.
11. С. Шермухамедов, С. Мирзаев. К. Яшин ва ўзбек совет адабиёти, Тошкент, «Фан», 1979.
12. Ўзбек совет адабиёти тарихи, Тошкент, «Ўқитувчи», 1990.

М а т н

Комил Яшин. Асарлар (олти жилдлик), Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978—1980.

УЙҒУН

(1905—1990)

Ҳозирги замон ўзбек адабиётининг таниқли намо-
яндаларидан бири Уйғун лирик шоир ва моҳир
драматург сифатида адабиёт хазинасига муносиб ҳисса
қўшган адибдир.

Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги
Уйғун ижодини илмий асосда таҳлил этиш соҳасида бир
мунча ишлар қилган. М. Юнусовнинг «Уйғун»
(1955), С. Мамажоновнинг «Уйғун» (1974), К. Аҳмаджо-
новнинг «Уйғун — лирик шоир» (1980), Ҳ. Абдусаматов-
нинг «Ҳаёт қўшиги» (1984), Т. Қораевнинг «Уйғун маҳо-
рати» (1984) каби рисолаларида ёзувчининг ҳаёти, ижо-
ди ҳақида баҳс юритилади. Хусусан, Ҳ. Абдусамат-
овнинг «Ҳаёт қўшиги» китобида Уйғуннинг шеърляти,
айниқса, унинг драматургияси пухта таҳлил этилган.

Бироқ Уйғун ижоди ҳақидаги бу илмий асарларнинг
юзига келиши қанчалик қувончли бўлмасин, барибир бу
соҳада амалга ошиши лозим бўлган ишлар ҳали
кўп. Уйғун ижоди ҳақида йирик монографиялар
яратилиши керак. Бунинг устига, Уйғуннинг илк
ижоди, шеърлятдаги камолати, унинг бадий маҳорати,
халқ тилидан фойдаланишдаги усталлиги, бу соҳадаги
анъана ва новаторлик масалалари махсус ва чуқур
тадқиқ этилганича йўқ. Бундан ташқари, айрим
асарларда шоир ижоди ҳақида баъзи ноаниқликлар ва
хатоликлар учрайди.

Умуман олганда, адабиётшунослик Уйғун ижодини
ёритиш соҳасида ҳали кўп ишлар қилиши лозим.

* * *

Уйғуннинг ҳаёт йўли сермазмун ва ибратлидир.
Раҳматулла Отақўзиев — Уйғун 1905 йилда Жанубий
Қозоғистон областининг Марки қишлоғида хизматчи
оиласида туғилган. «Мендаги китобга, адабиётга бўлган
ҳавас жуда ёшлиқдан бошланган. Ёшлик чоғларимда,
қишнинг узок кечалари, болалар билан бирга сандал
атрофида ўтириб, қора уйни сал-пал ёритиб турадиган
шам ёруғида ҳамма нарсани унутиб, зўр ҳаяжон билан
гоҳ севиниб, гоҳ қайгуриб, гоҳ кулиб, гоҳ йиглаб,

тидсимлар, ажойиботларга тўлган чўпчакларни тинглашни яхши кўрадим»¹ деб эслайди Уйғун.

Билимга қизиқиш Раҳматуллани Тошкентга етаклайди. У 1923—1925 йилларда Карл Маркс номидаги Тошкент таълим-тарбия техникумида таҳсил кўради. Сўнг 1925—1927 йилларда Тошкент қишлоқ хўжалик техникумида ўқитувчилик қилади. Уйғун 1927 йилда Самарқандга бориб, педагодемияга ўқишга киради. Педакадемия (ҳозирги СамДД) даги қизғин адабий муҳит ва илм ўрганиш соҳасидаги тинимсиз машгулотлар ёш шоирнинг ижодий такомилида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу ҳақда Уйғуннинг ўзи кейинча қуйидагича ёзган эди:

«1927 йили Самарқандга бориб, ўша йили янги ташкил этилган педагогика институтига кирдим. Ўша йиллари пешқадам ёш ёзувчилардан ҳисобланган Ҳамид Олимжон, Ойдин, Тошпўлат Саъдий, Насрулло Охундийлар билан институтда танишдим... Ҳамид Олимжон билан бўлган қаттиқ дўстлигим ўша вақтда бошланган. У маҳалда Самарқанд Ўзбекистоннинг маркази эди... Самарқанд, студентлик даври, адабий ҳаракатчиликка актив кириб бориш даври ҳаётимизнинг энг завқли даврларидан бири эди»².

Уйғун 1930 йилда дорилфунунни битиради. Шундан сўнг нашриёт ва ойномаларда, Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтида ишлайди (1930—1947), сўнггра Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида раҳбарлик вазифаларини бажаради (1947—1954). Уйғун қаерда ишламасин, мунтазам равишда адабий ижодий иш билан шуғулланади.

Уйғун 1925 йилда шоир сифатида адабиёт майдонига кириб келди. У ёшлигидан бошлаб ўз истеъдодини халқ хизматиға, янги жамият қуриш ишиға бағишлади.

1929 йилда шоирнинг биринчи китоби — «Баҳор севинчлари» майдонға чиқди. Унга киритилган «Шодлигим», «Олтин соз», «Сезгилар», «Кураш боласи», «Шаҳар қўйнида», «Ўзбек қизи», «Юрак тўлқини» каби шеърларда янги жамият қураётган кишиларнинг ҳистуйгулари, меҳнат кўтаринкилиги, замон руҳи акс этган.

Тўғри, Уйғуннинг «Баҳор севинчлари» тўпламиға кирган айрим шеърларида юзаки тасвирлар, қуруқ

¹ Адабиётимиз автобиографияси. Тошкент, 1973, 219-бет.

² Ўша асар. 228—229-бетлар.

риторикага ёки ташқи безакка мойиллик, мавҳум байтлар, қисқаси, баъзи фикрий-бадий қусурлар учрайди. Бу нуқсонлар ёш шоир малакасининг ҳали камлиги, тажрибасизлиги билан изоҳланади.

Уйғун баъзи шеърларида учраган нуқсонларни ўз устида жиддий ишлаш, устозлар маҳоратини пухта ўзлаштириш орқали йўқота боради. Натижада 30-йилларнинг бошларидаёқ ёш лирик шоир сифатида поэзия мухлисларининг диққатини ўзига жалб этади. 1933 йилда майдонга чиққан «Иккинчи китоб» Уйғун ижодида бурилиш нуқтаси бўлди: бу тўпламдаги аксарият шеърлар шоир ижодида ёрқин из қолдирди. Бу ютуқни шоир «Қуёш ўлкасига» (1936), «Уйғун шеърлари» (1936), «Муҳаббат» (1939) тўпламларида янада мустаҳкамлади. Чунки бу тўпламлар Уйғуннинг ўзига хос овози, оригинал услуби борлигини намойиш этди.

Уйғуннинг 30-йиллардаги шеъриятида она-Ватан, янги қурилиш, ҳаёт ва эркин меҳнат мавзуи асосий ўринни эгаллади, озод инсон образи биринчи ўринга қўйилиб, эҳтирос билан тасвирланди.

Уйғун 30-йилларда манзара лирикасининг моҳир устаси сифатида донг таратди. Натижада даврнинг муҳим ғояларини она-Ватан ва гўзал табиат манзаралари асосида ёрқин ифодалаш Уйғун шеъриятининг етакчи хусусиятларидан бири бўлиб қолди. Шоир Ватанга ва умуман ҳаётга муҳаббат ғояларини ифодалашда, замондошларимизнинг маънавий қиёфасини, кайфиятини, меҳнат романтикасини акс эттиришда манзара воситасидан унумли фойдаланди. Шоир «Куз қўшиқлари» шеърида куз табиати манзаралари тасвирга жўшқин ҳаётбахш руҳ бағишлайди. Шеърда санъаткорона чизилган манзара янгича турмуш тарзини образли ифодаловчи бадий восита ролини ўтаган ҳамда асар гоёсининг жозибали бўлиб чиқишига бевосита хизмат қилган:

Шиша осмонлари, тиниқ сувлари,
Зийнатлари билан қайтиб келди куз.
Барчани теримга, йигимга чорлаб,
Мардлик қўшигини айтиб келди куз.
Куз келди, бизларга кумуш косада
Шарбат ола келди, бол ола келди.
Сават-сават қилиб ширин мевалар,
Омборлар лиқ тўла дон ола келди.
Кенг водийлар билан, дала билан бир —
Пахта ола келди — шон ола келди.

Шоирнинг «Бригадир Карим» шеърида ўзбек деҳқонларининг меҳнат соҳасидаги фидокорликлари, ватанпарварлик ҳис-туйғулари табиат манзаралари асносида ёрқин ифодаланган. Шоир яратувчи меҳнат иштиёқи билан ёнган бригадир Каримнинг ҳис-туйғуларини, ўй-кечинмаларини ва эзгу ҳаракатларини эрта тонг манзараси билан боғлаб тасвирлайди. Шу тарзда табиат лавҳалари орқали қаҳрамоннинг феъл-атворини, кечинмаларини шеърӣй усулда очишга муваффақ бўлади. Лекин шеърда шу даврда ҳукм сурган пахта яккаҳоқимлиги сиёсатининг таъсири ҳам йўқ эмас.

Уйғун «Назир отанинг газоби» шеърда пахтакор деҳқонларимизнинг табиӣй офатларга қарши курашини кекса деҳқон Назир ота образи воситасида акс эттирмоқчи бўлган. Афсуски, шеърда пахта яккаҳоқимлиги гоёси тарғиб қилинади — унда одамдан пахта қадрли дегандай фикр келиб чиқади, кекса деҳқоннинг хатти-ҳаракатларида сунъийлик мавжуд...

Хуллас, «Бригадир Карим», «Назир отанинг газоби», «Гуласал», «Хаёлингда кезар икки нарса», «Саодатли он», «Қуёш ўлкасига» сингари шеърларда 30-йиллар руҳи, офаринбозлик иллатлари сезилиб туради. Ҳа, шоир ўз ижодида замонасозлик қилган.

Уйғун 30-йилларда «Жонтемир», «Украина еллари», «Март кунларида» каби поэмалар ҳам яратди. Бу поэмаларда шоир янги ҳаёт ва янги инсон, янги урф-одат муаммосини қаламга олди. «Жонтемир» поэмасининг биринчи ва иккинчи бобларида бош қаҳрамон Жонтемирнинг ўтмишдаги ҳаёти, учинчи ва тўртинчи бобларида эса унинг янги даврдаги янгича турмуши кўрсатилади. Шоир Жонтемирнинг ўтмиш ҳаётини шундай тасвирлайди:

На хотин, на фарзанд кўрмаган,
Кимсасиз, бечора бир йигит,
Кулбасиз, тўшаксиз, ялангоч,
Ҳаётнинг завқини сурмаган,
Роҳат кўрмай ўтган бир умр,
Кулфат билан ўсган подачи —
Чўпон эди бизнинг Жонтемир...

Достонда Жонтемирнинг 1917 йилдан кейинги ҳаёти ўзига хос жонли ва табиӣй қилиб кўрсатилган.

Жонтемир образини аниқ ва таъсирчан қилиб яратишда манзара тасвири шоирга жуда қўл келган. Асарнинг бошида шоир эрта тонгнинг жозибали лавҳалари билан Жонтемирнинг ўтмишдаги сўлгин кайфиятини бир-бирига .боғлаб тасвирлайди, яъни инсон руҳий оламини очишда манзара тасвиридан моҳирона фойдаланади:

На кўннинг фонари ўчмасдан,
На юлдуз сайр этиб, кўчмасдан,
На уфқ ўрамай ёқут-зар,
На булут силкитмай олтин пар,
Тонг кулмасдан бурун турарди.
Тўрвасига солиб нонини,
Таёгини судраб, кўнгилсиз,
Пода ҳайдаб қирга кетарди,
Майса гиламларга етарди.

Жонтемирнинг завқли ҳаётини тасвирлаётганда эса шоир бошқача усулдан фойдаланади. Энди гўзал табиат лавҳалари бош қаҳрамоннинг қувноқ руҳий кайфиятига зид ҳолда эмас, аксинча, унга мос — уйғун ҳолда берилади. Шу сабабли тонг пайтидаги табиат манзараси тасвири Жонтемирнинг турмуш тарзининг шарофати бўлган кўтаринки руҳий ҳолатини очиб беришга бевосита хизмат қилади:

На кўннинг фонари ўчмасдан,
На юлдуз сайр этиб, кўчмасдан,
На уфқ ўрамай ёқут-зар,
На булут силкитмай олтин пар,
Тонг кулмасдан бурун Жонтемир
Қуюқ бир завқ билан туради.
Бригадасини уйғотиб,
Пўлат отларини ўйнатиб,
Экиш майдонига юради...
Буларни қаршилаб, буларни севиб,
Чечаклар тўлганиб, қушлар сайраб,
Тонг еллари гир-гир уради...

Асарда янги ҳаётнинг инсон онгига, руҳига таъсири Жонтемирнинг ҳаёти мисолида ифодаланган. Бироқ бу

достонда ҳам Жонтемирлар ўтмишда хор-зор эди, 1917 йилдан кейингина бахтга мушарраф бўлди деган юзаки «фалсафа» сезиладики, бу ҳам 30-йиллар сиёсатининг ифодаси — унинг адабиётга кўрсатган таъсиридир.

Қисқаси, Уйғун поэмалари ўзбек шеъриятининг 30-йиллардаги тараққиётида ўзига хос из қолдирди.

Ватан уруши йилларида Уйғун ҳам жанговар давр талабларига ҳозиржавоблик кўрсатди. Унинг уруш йилларидаги ижодининг асосий йўналиши қуйидаги мисраларда ифодаланган:

Халқимизга муҳаббат, душманга газаб,
Нафрат билан тўла шоир мияси.
Газаб, севинч, нафрат, муҳаббат билан
Жаранглар шеъримнинг симфонияси

Чиндан ҳам Уйғуннинг уруш даврида яратилган шеърлари «газаб, севинч, нафрат ва муҳаббат» билан тўла. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки шоирнинг тинч қурилиш йилларида эркин меҳнат билан шугулланган, қалби севги-муҳаббатга тўла бўлган лирик қаҳрамони уруш даврига келиб она-Ватан мудофаасига отланган ҳақиқий жангчига айланди.

Уйғуннинг «Зафар тароналари» (1942), «Газаб ва муҳаббат» (1943), «Шеърлар» (1944) тўпламларида уруш даврining долзарб мавзулари маҳорат билан ёритилади.

«Ватан ҳақида қўшиқ» (1941) шеърида шоир она-Ватан образини завқ-шавқ ва меҳр-муҳаббат билан чизиб беради. Шеърда аввало она-Ватан тарихи зафарларга тўлиқ эканлиги фахр ва ифтихор билан эслатилади. Сўнгга шоир лирик қаҳрамон тилидан «Қуёшдек оламга нур сочган она-Ватандан ўлса ҳам айрилмаслигини» тўлқинланиб тараннум этади. Шунга кўра минбарбоп услубда ёзилган ва буюк ғалабамизга комил ишонч руҳи билан суғорилган бу шеърни тўлқинланмасдан ўқиб бўлмайди:

Қўйнингда инсоннинг очилур баҳри,
Қуёшдек оламга нур сочган Ватан,
Хаёт гулшанида гул очган Ватан.
Ўлсам айрилмасман қучоқларингдан.

Босқинчи ёвга қарши курашга чақириқ Уйғуннинг «Хайрлашув» (1941) шеърининг асосий мазмунини

ташкил этади. Бу шеър она билан ўғилнинг диалоги асосига қурилган бўлиб, унда она ўз ўғлини мардона жанг қилишга ундайди. Шеърда табиийлик ва самимийлик кучли. Шунга кўра онанинг ўз ўғлига айтган сўзлари она-Ватаннинг жангчиларимизга буйругидек жаранглайди. Шоир халқ иборалари ва ҳикматли сўзларидан ўринли фойдаланиб, онанинг ўз ўғлига ва Ватанга бўлган меҳр-муҳаббатининг теран мазмунини очиб беради. Уйғуннинг «Қасос» (1942) шеърида оқ сочли бегуноҳ онанинг фашистлар томонидан ваҳшиёна қатл этилиши тасвирланади ва ана шу она ҳурмати учун ёвдан қасос олиш, мардона жанг қилиш гоёси олға сурилади.

Уйғун ўз шеърларида ватандошларимизни фашист босқинчиларига қарши ботирларча жанг қилишга чақирар экан, бу ҳаёт-мамот курашининг туб моҳиятини ишонарли тарзда очиб беради. Халқларимиз томонидан фашизмга қарши олиб борилаётган бу уруш озодлик ва мустақиллик, ҳаққоният ва бахт-саодат учун бўлган адолатли уруш эканини шеърий тилда уқтиради. Уйғун бу адолатли курашнинг сўнггида халқларимизнинг буюк ғалабаси муқаррар эканини аниқ кўради ва ғалабага ишонч руҳини ўз шеърларида ёрқин ифодалайди. Шоир «Улуг айём яқин» шеърида:

Кул кетар, ғул қолур, ишон, навжувон,
Боқ, шуъла сочмоқда ғазабли чақин.
Қурол ол қўлингга, йиғлама, қувон,
Улуг айём яқин, ғалаба яқин! —

деб бонг уради.

Уйғуннинг «Жангчи дўстимга», «Шум қадам», «Қаҳрамон», «Партизанлар», «Ғазаб», «Сени мен танийман», «Салют», «Зафар ҳилоли» каби шеърлари ҳам ўзбек ҳарбий лирикасининг яхши намуналари қаторида туради. Уйғуннинг «Фашистнинг ўлиги» (1943), «Қасос» (1944) балладаларида ҳам ҳарбий мудофаа мавзуи, кишиларимизнинг ватанпарварлиги, мардлиги ҳаққоний кўрсатилади.

Уйғун уруш даврида бевосита жанг воқеаларини тасвирлаш, қаҳрамон жангчилар образини яратиш билан бирга, мамлакат ичкарасида қолган кишиларимизнинг ватанпарварлиги, жанг билан жанг орқасининг узвий бирлиги ҳақида ҳам шеърлар ёзди. «Назир

отанинг газаби» (иккинчи шеър), «Сирдарёнинг сири», «Фарҳод қуёши», «Теримчи қиз» каби шеърларида фронт орқасидаги жанговар ҳаёт, фидокорона меҳнат ўз аксини топди.

Уйғун шеърларининг мавзуи ва ғоясигина эмас, балки композицияси ҳам давр руҳига монанддир. Маълумки, Ватан уруши йилларида хат (мактуб) ҳаёт муждаси сифатида кишилар учун энг азиз нарса: кўзга нур, дилга дармон бўлди. Ҳамма одамлар энг азиз кишисидан — жангдан хат келишини орзиқиб кутди. Ана шуни назарга олиб Уйғун ўз шеърларида хат усулига қайта-қайта мурожаат қилди ва асар ғоясини очишда шеърий хат шаклидан унумли фойдаланди. Шоирнинг «Анор», «Севги», «Фронтдан хат», «Икки эллик хат», «Откритка», «Сурат» сингари шеърларининг композицияси жангчининг ўз ёрига ёки ёрнинг фронтдаги севгилисига, ёхуд жангчининг ўз эл-юртига ва эл-юртнинг ўз жангчисига йўллаган мактуби асосига қурилган. Уларда хат усули воситасида ўша жанговар давр руҳи, унинг туб моҳияти ифодаланади. «Сурат» шеърида тасвирланишича, жангчи йигит фронтдан ўз севгилисига «суратингни юбор» деган маънода хат ёзиб юборади. Қиз эса унга қуйидагича маънили жавоб қайтаради:

Юзларимни кўрмак истасанг,
Ё ойга боқ ёки кунга боқ,
Сочларимни кўрмак истасанг,
Уйқудан кеч, ойсиз тунга боқ.
Қошларимни кўрмак истасанг,
Кўкка қара чиққанда хилол.
Кўзларимни кўрмак истасанг,
Назарингни юлдузларга сол.
Ёногимни кўрмак истасанг,
Сахрога чиқ, лолазорда юр.
Лабларимни кўрмак истасанг,
Саҳар туриб ғунчага юз бўр.
Тишларимни кўрмак истасанг,
Ҳавасингни марваридга айт.
Гар ўзимни кўрмак истасанг,
Ёвни енгиб, зафар билан қайт.

Кўринадики, Уйғун ўз шеърида халқимизнинг Ватанга муҳаббатини, душманга нафратини акс этти-

ришда мумтоз адабиётдаги ой, тун, кун, ҳилол, юлдуз сингари анъанавий образлардан ижодий фойдаланган. Бунда шоир лирик қаҳрамон (ватанпарвар қиз) образини яратишда табиатдан одатдагидек асно (фон) сифатида эмас, балки қаҳрамон сиймосини чизишда материал сифатида фойдаланган. Шоир шеър охирида «Гар ўзимни кўрмак истасанг, ёвни енгиб зафар билан қайт» тарзидаги гоёвий хулосани бериш билан асарга юксак замонавийлик, ватанпарварлик руҳини сингдириб юборган. Шоирнинг «Сурат» шеъридаги усталиги ҳам аввало худди ана шунда.

Уйғун «Момогулдирак» шеърида ҳам асар ғоясини ифодалашда табиат тасвиридан ва романтикадан фойдаланган. Шоир халқимизнинг буюк галабага бўлган ишончини манзара асносида, романтика ёрдамида моҳирлик билан кўрсатган. Чиройли байтлар ва ширали иборалар яратиб, момогулдиракни тўпга, жалани ўққа, чақмоқни эса қиличга ўхшатган. Шу билан бирга, уларни жонлантириб момогулдиракни ғолиб Армиямизнинг зафарида дарак берувчи жарчига (эзгулик хабарчисига) айлантирган. Шу тариқа бу ерда шоир чуқур фалсафий фикрни — халқимизнинг душманга қарши олиб борган ғолибона жангининг овозаси бутун оламга тарқаб кетган, бутун коинот бу адолатли жангнинг овозасини тарқатиш учун хизмат қилмоқда, деган фалсафий фикрни илгари сурган. Шеърнинг қиммати ва шоирнинг маҳорати ҳам ана шунда.

Тўғри, Уйғуннинг уруш давридаги шеъриятида нуқсонлар ҳам учрайди. Шоир баъзи бир шеърларида ёшларимизнинг ишқ-муҳаббатини юзаки тарзда, жанговар даврнинг асосий талабларига, замон руҳига боғламасдан акс эттирган.

Уйғун урушдан кейин «Ҳадя» (1946), «Ўзбекистон» (1947), «Ҳаёт ишқи» (1948), «Шеърлар» (1963), «Танланган асарлар» (1974), «Тинчлик куйлари» (1960), «Ҳаёт чақиради» (1961), «Қалбимда баҳор» (1965), «Достонлар» (1972), «Олтин дала» (1973), «Асарлар» (1979) каби тўпламларини нашр эттирди. Бу китобларга кирган янги шеърларда халқимизнинг урушдан кейинги ҳаёти, пахтадан юқори ҳосил олиш, кўрик ва бўз ерларни ўзлаштириш соҳасидаги фидокорона меҳнати ва бошқа замонавий мавзулар ёритилган. Шоирнинг бу даврдаги шеъриятида дўстлик ва тинчлик, Ватан ва одоб-ахлоқ мавзуи муҳим ўрин тутди.

Шоир «Булоқ» шеърда фақат ҳалол меҳнат инсон умрини унинг ўзи учун ҳам, эл-юрти учун ҳам фойдали ва қадрли қилажагини табиат асносида, булоқ образи воситасида гўзал тарзда ифодалайди. «Ишлаб дам оламан» шеърининг лирик қаҳрамони эса:

Бир кун бирон нарса ижод этмасам,
Ўзимни ортиқча сезаман — ёмон.
Бекор ўтган ҳар кун гўёки мени
Судрагандай бўлар ҳалокат томон,—

деган хулосага келади. Шеърда инсоннинг меҳнатга бўлган янгича муносабати умумлаштирилиб, меҳнатсеварлик гоялари олға сурилган.

Уйғуннинг «Булбул», «Сарвга» шеърларида ҳам янги фикр, янги гоя ва янги образлар бор. Буларда шоир мумтоз шеърият анъаналаридан моҳирона фойдаланган. Маълумки, Шарқ шеъриятида сарв образи кўпинча ёрнинг чиройли, тик қоматини ифодалаш воситаси бўлиб келган. Уйғун сарв образига мурожаат қилар экан, аввало ана шу анъанани эслайди. Шундан сўнг бу образнинг янги қирраларини очиб, унга янгича «юк» ортади. Дарҳақиқат, атом ва ракета асри (XX аср) майдонга келтирган янгиликлар шоирга сарв образи воситасида янгича бадиий мушоҳада юритиш имконини беради, яъни Уйғун бу шеърда ойга учаман деб шайланиб турган ракетани сарвга ўхшатади. Демак, бунда эски образ — сарвдан янги замоннинг қудрати ва гўзаллигини очиш учун ижодий фойдаланилган.

Мумтоз шеъриятимиздаги анъанавий образларнинг ана шу ҳилда янгиланиши Уйғуннинг «Булбул» шеърига ҳам хосдир. Бу шеърда булбул ошиқларнинг куйиб, ўртаниб нола қилишини ифодаловчи образ сифатида эмас, балки инсонларга ҳузур-ҳаловат бағишловчи, уларда ҳаётга иштиёқ ҳиссини орттирувчи, тинч ҳаёт нашъасини куйловчи янги образ сифатида намоён бўлади. Шу билан бирга, бу шеърда булбул образи жаҳон тараққийпарвар шоирлари образига ёнма-ён қўйиб тасвирланади. Шеър охирида эса тинчлик рамзи сифатида олинган булбул садоси билан уруш рамзи сифатида берилган ўқлар овози бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Бу ҳол шоирнинг тинчликни улуглаш гоясини бежирим ва ҳаётий қилиб ифодалашига бевосита хизмат қилади:

Булбул нағмасининг мафтунлари кўп,
Мен ҳам у куйчининг битта ғадоси.
Ўқ овози битсин дунёда буткул,
Абадий яшасин булбул садоси.

Уйғуннинг «Мирзагулистон», «Душанбеда», «Тақир», «Жанг» ва бошқа шеърларида ҳам ижодий изланишнинг самараси бўлган оригинал поэтик фикрлар, янги образ ва янги тасвирий воситалар кўзга яққол ташланиб туради. Тўғри, Уйғуннинг бу даврдаги баъзи шеърларида ўз-ўзини такрорлаш, ортиқча риторика ва юзаки тасвирга берилиш каби нуқсонлар ҳам учрайди. Лекин булар шоир ижоди учун характерли эмас ва улар Уйғун шеъриятининг етакчи хусусиятини ташкил этмайди. Буни унинг жамиятни қайта қуриш йилларидаги (80-йиллардаги) шеърияти ҳам тасдиқлайди. Чунки Уйғун сўнгги даврда «Йўловчига», «Қатралар», «Орол денгизи» сингари бақувват шеърлар ёзиб, янги давр руҳини аниқ ифодалади. Ёмонликни қоралаб, яхшиликни улуғлади:

Қарама-қаршилик — ҳаёт қонуни,
Унда яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам бор.
Кўпроқ яхшилик қил қўлингдан келса,
Дунёмиз азалдан яхшиликка зор.

Уйғуннинг сўнгги даврдаги ижодида сатирик шеърлар ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Шоир кўзбўямачилик, порахўрлик, лаганбардорлик, нопоклик ва виждонсизлик каби иллатларга қарши курашда сатира имкониётларидан самарали фойдаланди.

Бугина эмас. Уйғун болалар шеъриятининг ҳам устаси. Шоирнинг болаларга аталган кўп шеърлари маҳорат билан ёзилган. Уйғун ўз шеърларидан бирида болаларга қарата «ғоят қувонардим бўлолса шеърим, қадрдон дўстингиз ва улфатингиз», деб орзу қилган эди.

Уйғуннинг «Ҳадя» китоби, айниқса, «Икки она», «Менинг акам», «Чегарачи», «Соғ баданда соғ ақл», «Гул ўтқаздим богимга», «Қушлар келди», «Лагерда» каби шеърлари мактаб болаларининг сеvimли асарларидан бўлиб қолган. Уйғун бу шеърларида ахлоқ-одоб, инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, дўстлик, аъло ўқиш учун кураш сингари мавзуларни

болаларга хос ва мос тилда содда ва гўзал қилиб тасвирлайди. Шоир «Икки она» шеърида меҳрибон онага ва муқаддас Ватанга муҳаббат-садоқат ғоясини ана шу тарзда моҳирона ифодалайди:

Менинг икки онам бор,
Иккиси ҳам меҳрибон.
Бири менга сут берди,
Бири эса ширин нон...

Бири тукқан онамдир,
Иккинчиси ҳур Ватан,
Иккисига баробар
Қурбон бўлсин жону тан.

Хулоса қилиб айтганда, Уйғун шеърияти ғоявий жиҳатдан ҳам, бадиий жиҳатдан ҳам бақувват ва баркамолдир.

* * *

Уйғун 40- йиллардан то умрининг охиригача драматургия соҳасида ҳам узлуксиз ижод қилиб келди. «Гуландом» (1938), «Алишер Навоий» (Иззат Султон билан ҳамкорликда, 1941), «Она» (1942), «Қалтис ҳазил» (1944), «Ҳаёт қўшиғи», «Асрлар» (1947), «Олтин кўл» (1948), «Навбаҳор» (1949), «Сўнгги пушаймон» (1955), «Хуррият» (1958), «Дўстлар» (1961), «Гирдоб» (1962), «Муқаддас бурч» (1965), «Парвоз», «Парвона» (1966), «Лақма» (1971), «Абу Райҳон Беруний» (1973), «Қопқон» (1975), «Абу Али ибн Сино» (1980), «Зебуннисо» (1982) сингари йигирмадан зиёд сахна асарлари Уйғун қаламига мансубдир. Бу сахна асарларининг кўпчилигида ҳаёт ҳақиқати аниқ акс эттирилган.

Уйғун драматик асарлар ёзишда ҳам муайян ижодий камолот йўлини бошидан кечирди. Бироқ Уйғуннинг драматургиядаги ижодий ўсиши силлиқлик билан эмас, балки қийинчилик билан, мураккаб тарзда кечди. Биринчи пьеса — «Алишер Навоий» ҳозирги замон ўзбек драматургиясининг мумтоз асари даражасига кўтарилгани ҳолда ундан кейин ёзилган икки асар («Она» ва «Қалтис ҳазил») муваффақият қозонмади. Тўғри, «Қалтис ҳазил» комедиясини драматург 50- йилларда қайтадан ишлаб чиқди ва асар янгидан сахна-

лаштирилди. Лекин барибир «Қалтис ҳазил» сахнада узоқ умр кўролмади. Бунинг сабаби — асар сюжетини ташкил этган асосий воқеа ўзбек халқи турмуши учун типик бўлмаганлигидадир. Колхоз бригадири Ҳамдам (35 ёшда) ўз опаси Ойнисанинг (45 ёшда) эри Қамбарга (65 ёшда) «опам сизга вафосизлик қилиб, Турдибой (60 ёшда) билан дон олишиб юрибди», деб «ҳазил» қилади. Пьеса сюжети ана шу уйдирма, сохта воқеа асосига қурилган. Уканинг опа ҳақида бундай «ҳазил» қилиши халқимиз ҳаёти учун ғайритабиийдир. Бу «ҳазил» миллий урф-одатларимизга зиддир. Асосий воқеанинг уйдирмалиги комедиянинг охир-оқибатда муваффақият қозона олмаслигига сабаб бўлди.

Уйғун ўз ижодига талабчанлик билан қараган. Пьесаларини (лозим бўлганда) қайта-қайта ишлаб пишитишга интилган. У «Она» (1957), «Олтин кўл» (1957), «Қалтис ҳазил» (1955), «Сўнгги пушаймон» (1961), «Парвоз» (1974) асарларини қайта ишлаб, уларнинг янги нусхаларини яратди.

Уйғун драмаларини мавзу эътибори билан аввало икки гуруҳга бўлиш мумкин. Бу гуруҳнинг биринчисини ўтмиш ҳақидаги, иккинчисини замонавий воқелик ҳақидаги пьесалар ташкил этади. Уйғуннинг ўтмиш ҳақидаги асарлари орасида тарихий биографик жанрда ёзилган «Алишер Навоий», «Абу Райҳон Беруний», «Абу Али ибн Сино», «Зебуннисо» драмалари салмоқли ўрин эгаллайди. Бу пьесаларда халқ тарихи, хусусан, ўтмиш аجدодларимиз орасидан чиққан буюк шоирлар ва алломалар образи ҳаққоний акс эттирилган.

Уйғуннинг «Алишер Навоий» (Иzzат Султон билан ҳамкорликда яратилган) драмаси ўзбек драматургиясининг мумтоз намунасидир. У ҳаётий зиддиятларга, жонли ҳаракатга асосланган ва чуқур мазмунга эга. Асарда воқеалар ривожлана боргани сари драматизм ҳам кучая боради. Қаҳрамонларнинг феъл-атвори қарама-қаршиликлар ва курашлар давомида тобланади, чиниқади ва пишиб етилади.

Асар марказида буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий образи туради. Драматурглар бош қаҳрамон — Навоий образини ўша даврнинг қайноқ воқеа-ҳодисалари ичида, реалистик бўёқларда кўрсатадилар. Натижада бу образ ўз даврининг буюк фарзанди сифатида бутун борлиғи ва мураккаблиги билан намоён бўлади. Муаллифлар Навоий образини улуг шоир ва

буюк мутафаккир, халқ гамхўри ва адолатли давлат арбоби, меҳрибон устоз ва камтар инсон тарзида тасвирлар эканлар, Навоий дунёқарашидаги илгор томонларни, унинг мамлакат ва халқ олдидаги буюк хизматларини биринчи ўринга чиқариб кўрсатадилар.

Пьесада тасвирланишича, Навоий мамлакат ва халқ тақдирини ҳамма нарсадан устун қўяди. Бинобарин, зулм ва ҳақсизлик оқибатида хонавайрон бўлган халқ ҳаётини яхшилашга, шоҳ ва беклар дастидан зада бўлган элни тинчитиб, шаҳар ва қишлоқларни обод қилишга, илм-фанни, адабиёт ва санъатни ўстиришга интилади. Навоий халқнинг куч-қувватига, адолат ва ҳаққоният тантанасига, она юртнинг порлоқ келажагига ишонч билан қарайди. У «муқаррар, оқибат бизнингча бўлмай, адолат нурлари оламга тўлмай», дея мамлакатда адолат ўрнатиш учун, уни ички зиддиятлардан, ўзаро тарафкашлик жангларидан халос этиш учун фидо-корлик кўрсатади. Навоий фитначи ва иккиюзламачи вазиру бекларга қарши адолатли подшоҳ ва марказлашган йирик феодал давлатни орзу қилади. У подшоҳлар ҳар хил бўлади, уларнинг яхшиси ҳам, ёмони ҳам бўлади, деган нуқтаи назарда туриб, адолатли шоҳ учун қайгуради, Ҳусайн Бойқарони адолатга чақиради.

Драмада Навоий дунёқарашидаги чекланган, заиф томонлар ҳам аниқ кўрсатилган. Чунончи, Навоий давлатни шоҳсиз бошқариш мумкин эканини тасаввур ҳам қила олмайди. Ана шунинг учун ҳам у навкар Турдибойнинг: «Таксир, фуқарога шоҳларсиз мурувват кўргазишнинг йўли йўқми?» деган сўрогига «Мамлакат бир бог бўлса, шоҳ богбондир. Бог богбонсиз хароб бўлар», деб жавоб қайтаради.

Навоийнинг адолатли подшоҳ ҳақидаги фикрлари ўз даври учун, мамлакатда феодал бошбошдоқликлар авж олган ва адолатсиз подшоҳлар ҳукмронлик қилган давр ҳаёти учун ғоятда аҳамиятли эди. Драма муаллифлари буни чуқур тушунган ҳолда Навоий образини ўз замонасининг фарзанди сифатида жонли ва тўлақонли қилиб гавдалантирдилар.

Пьесада Алишер Навоийнинг шахсий ҳаёти тасвирига ҳам кенг ўрин берилган. Асарда у ўз севгиси, ўз севинч ва шахсий қайгулари билан ҳам тўла-тўқис гавдаланади. Бош қаҳрамон образининг ҳар томонлама тасвирланиши асар реализмини кучайтириб, унинг тарбиявий-таъсир қудратини оширган.

Драмада Алишер Навоий образини яратиш жараёнида халқ оммасининг зулм ва истибдодга қарши олиб борган курашидан айрим лавҳалар чизилади. Подшоҳ саройининг фисқу фасод уяси эканлиги, шоҳ ва шахзодаларнинг бебошлиги, адолатсизлиги, улар ўртасидаги ўзаро тож-тахт учун курашлар очиб ташланади. Драмада феодал тузумнинг фожиаи томонлари тасвирига катта ўрин ажратилган бўлса-да, унда ҳаёт бахш руҳ бўртиб туради. Асарда кўрсатилишича, Алишер Навоий осойишталик ва адолатни қарор топтириш учун узоқ йиллар давомида изчил кураш олиб боради. Бироқ унинг бу эзгу ҳаракатлари ўша феодал тузумнинг айби билан беҳуда кетади. Лекин шунда ҳам Алишер Навоий тушкунликка тушмайди. У подшоҳ Ҳусайн Бойқаронинг «дўстим... Сиз дунё лаззатларидан воз кечиб нима орттирдингиз?» деган саволига қуйидагича жавоб беради: «Икки буюк дарё бўйидаги халқимни якқалам қилдим. Тилимизни таҳқир ва ҳақорат ботқогидан шеърят осмонига кўтардим. Мен умримга ачинмаймен, аммо сизга сарф қилган меҳнатларимнинг зое кетганига ачинамен... Ноумид шайтон! Мен ҳали умидларимдин воз кечганим йўқ. Биз етолмаган умидларга келажак наслларнинг етмоғи мумкин. Қачонлардур адолат офтоби барқ уриб чиқмоғи керак. Дунёда бахт ва ҳаққоният тантана қилмоғи лозим. Одамлар орасида низо йўқолмоғи даркор. Аммо қачон? Бу савол ҳамон жавобсиз қолди. Лекин инсоният бу жумбоқни ахир ҳал қилур. Чунки унинг қўлида ҳақиқат ва адолат йўлини ёритувчи тафаккур машғали бор. Шунда кишилар мени ўзларининг буюк ҳамкорликларига қақирурлар ва мен асрлар оша ўз шеърларим билан «лаббай» деб жавоб берурмен. Мен кетдим!.. Ижодимга, халқимга!»

Драмада Ҳусайн Бойқаро (подшоҳ), Гули (Навоийнинг севгилиси), Мажидиддин (гаразгўй вазир), Жомий (улуғ шоир), Турдибой (навкар), Мансур (жосус), Мўмин Мирзо (подшоҳнинг набираси) сингари образлар иштирок этади. Шуниси муҳимки, бу образларнинг ҳаммаси ўзига хос тиниқ бўёқларда чизилган, ҳар қайсиси ўз «юки» га эга. Бинобарин, улар асар ғоясини, хусусан, бош қаҳрамон феъл-атворининг табиатини очишда бевосита қатнашадилар. Драмада воқеаларнинг бориши ва ўсиш механизми учун зарур бўлмаган бирорта ҳам шахс йўқ.

Масалаң, Гули образини олайлик. Гули асарда

муҳим ўрин тутади. Гули — бадий тўқима образ. Драматурглар бу образни яратишда халқ оғзаки ижодидан (халқнинг Навоий ҳақидаги латифаларидан) самарали фойдаланганлар. Асарга Гули образининг киритилиши, бир томондан, асар мазмунини ҳаққоний, табиий ва қизиқарли чиқишини таъминлаган бўлса, иккинчи томондан, бош қахрамон Алишер Навоий образини тўлароқ очишга хизмат қилган.

Ҳақиқатдан ҳам Гули — Алишер Навоийдек улуг инсон севгисига муносиб доно ва фидокор қиз. У ақл ва ҳуснда ҳам, одоб ва садоқатда ҳам етук. Гули ўз севгилиси Алишернинг инсоният ва жамият олдидаги буюк қадр-қимматини жуда яхши сезади. Шу сабабли ёвуз вазир (Мажидиддин) унга «агар сен подшоҳнинг ҳарамига бормасанг, у ҳолда шоҳ Навоийни ўлдиради», деганида Гули ўз жонини қурбон қилиб бўлса-да, улуг шоирни ҳалокатдан қутқазиб қолишга интилади:

Йўқ, асло! Бўлмасин қурбон Алишер!
Қўйинг, эл булбули боз сайрасун, боз!
Қўйинг, юрт бахтини мадх айлаган соз—
Вақтсиз синмасун. Шоҳона ижод
Тугалмай қолмасун... Мен қайда? Ҳайҳот...
Мен оддий бир киши, у элга бошдур.
Агар мен шам эсам, у бир қуёшдир.
Анинг-чун, майлига, қурбон бўлай мен.
Бало шамширига қалқон бўлай мен.

«Алишер Навоий» драмаси бадий маҳорат ва тил жиҳатдан ҳам ғоят таъсирли ва гўзал қилиб яратилган. Асар лиризм билан сугорилган. Пьесанинг кўп саҳифалари шеърий йўл билан битилган. Муаллифлар асарда Навоий шеъриятидан унумли фойдаланиш билан бир қаторда қатор оригинал шеърий диалог ва монологлар, афоризм даражасига кўтарилган чиройли ва сермазмун байтлар яратганлар:

Кимики бўлса инсон, бўлса одам.
Халойиқнинг ғамин ейдур дамо-дам.

(Гули сўзи)

Нокасу ножинс авлодин киши бўлсун дебон,
Чекма меҳнат, яхши бўлмас ҳеч касофат олами.
Ким, кучук бирлан ҳўтукка қанча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, эшшак бўлур, бўлмаслар асло одами

(Навоий сўзи)

Бугина эмас. Асардаги насрий диалог ва монологлар ҳам юксак нафосат билан жозибадор қилиб ёзилган. Уларда ички ҳиссиёт ва ҳаяжон, газаб ёхуд муҳаббат бўртиб туради. Алишер Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро фаолияти устидан чиқарилган ҳукми сифатида акс садо берувчи қуйидаги монологи бу жиҳатдан ибратлидир.

«Гулига бўлган муҳаббатим, халқимга бўлган муҳаббатимнинг бир учқунидир. Сиз халқ бошига не кулфатлар солмадингиз? Сиз Мажидиддинларнинг сўзига кириб мамлакатда адолат эмас, зулмни кучайтирдигиз. Давлатимизни ҳалокат соҳилига келтирдигиз. Мавлоно Хондамир! Бизнинг дарду қайғуларимизни неча асрлар кейинги наслларга элтувчи табаррук саҳифаларга рақам қилингим, Мўмин Мирзонинг ўлими темурийлар хонадонининг инқирозидан нишонадир. Ўз қўли билан ўз набирасини ўлдирган, кечакундуз кайфу сафодан бош кўтармаган, тўйда ҳам, азада ҳам тўхтовсиз ичадиган Ҳусайи Бойқаро салтанатимизни ҳалокатдан сақлаб қолишга қодир эмас!»

Драмада мазмундор ўхшатишлар, чиройли сифатлашлар, пурҳикмат муболага ва мажозлар кўп. Асар беш парда, ўн кўринишдан иборат. Пьеса сюжети қизиқарли бўлганидек, у композиция жиҳатидан ҳам қимматли. Драма ярим асрдан бери томошабинлар олқишига сазовор бўлиб келмоқда.

Уйғун ижодида замонавий мавзу асосий ўринни эгаллайди. Шунга биноан Уйғун драматургиясининг бош йўналишини замонавийлик белгилайди. Муаллиф ўз пьесаларида кўпинча ҳозирги замон воқелигидан олинган ранг-баранг мавзуларни акс эттириб, замондошларимизнинг ҳаққоний образларини яратади.

Уйғуннинг «Она», «Ўзбекистон қиличи» (Н. Погдин, Ҳ. Олимжон, Уйғун, С. Абдулла), «Асрлар», «Ҳаёт қўшиғи» драмаларида халқимизнинг асосан Ватан уруши давридаги (жанг ва жанг орқасидаги) ҳаёти ва кураши кўрсатилади. Бу пьесалар орасида «Ҳаёт қўшиғи» драмаси гоявий-бадий жиҳатдан бақувватлиги билан томошабинларга кўпроқ манзур бўлди. Драмада муаллиф ўзбек халқининг уруш давридаги жанговар ҳаётини акс эттириш билангина чекланмайди. Унинг урушдан олдинги ва урушдан кейинги дастлабки ҳаётидан ҳам қатор лавҳалар чизади. Асар воқеаси 1941—1945 йилларда бўлиб ўтади.

Асл инсон ўз шахсий бахтинигина эмас, аксинча, эл-

юрт (халқ) бахтини ўйлаши керак — «Ҳаёт қўшиғи» драмасининг ғоявий мазмуни ана шундан иборат. Драма қаҳрамонларидан Комил фронтдан бир қўлидан ажралиб қайтади ва бундан руҳан азобланиб, бахтсиз бўлиб қолдим, деб қайғуради. Драматург Комилнинг беҳуда азоб чекаётганини воқеалар давомида очиб беради. Шу асосда пьесада «ўлим ва ғамгинликнинг марсиясини эмас, ҳаёт қўшиғини куйлашимиз керак», деган ғояни олға суради.

Нурмат: Дуруст, йигит кишига қўлдан ажралиш ҳазилакам нарса эмас... Бахтсизлик... Аммо одамнинг бахти фақат саломатлигидагина, холосми? Асл инсон учун ўз бахтидан бўлак бахт йўқми? Бор. Асл инсон учун ўз бахтидан минг карра зўрроқ, минг карра улугроқ бахт бор. Бу бахт — халқ бахти, юрт бахти! Зафар қозонган бахтиёр халқимизнинг муқаддас севинчига нисбатан сен билан менинг шахсий мусибатимиз ҳеч нарса эмас. Агар халқ севинчи бир дарё бўлса, бизнинг қайғумиз бир томчигинадир. Наҳотки, бир томчи қайғуни бир дарё севинч ютиб кетолмайди? Агар сен билан мени шунчалик оғир азобларга дучор қилган қабиҳ душман яна қайтиб бош кўтармасин десанг, ғам билан қаққингни букма!

Комил: (зўр ҳаяжонда) Раҳмат... Раҳмат... Мен бир хаста эдим... Сиз улуғ табиб бўлдингиз... Қимматбаҳо, гавҳарга тенг сўзларингиз ярамга малҳам, дардимга даво бўлди... Сиз ҳақсиз. Ғолибларга йиги эмас, шодлик ярашади. Ғалабага марсия эмас, мадҳия муносиб. Биз ўлим ва ғамгинликнинг марсиясини эмас, ҳаёт қўшиғини куйлашимиз керак!

Асарнинг асосий мундарижаси сифатида акс садо берувчи ҳаёт қўшиғини куйлаш ғояси, айниқса, урушдан кейинги дастлабки кунлар учун ниҳоятда долзарб ва муҳим эди. Бу драманинг давр талабларига ҳозиржавоблиги ва қиммати ҳам, аввало, ана шу катта ғояни ўз вақтида кўтариб чиққанлигида ва унинг ёрқин ифодаланганлигидадир.

«Ҳаёт қўшиғи» драмасида Комил Йўлдошев, Қодир Рустамов, Нурмат ота, Миша, Маърифат хола каби образлар яратилган. Улар ҳар бирининг ўзига хос феъл-атвори, хатти-ҳаракати ва ширали тили табиий қилиб берилган. Тўғри, бу драмада жиддий нуқсонлар ҳам мавжуд. Пьеса воқеалари бир-бири билан кўпинча сунъий боғланган ва натижада ғайритабиийлик юз

берган. Бир қизни севган икки йигит (Қодир билан Комил)нинг бир ҳарбий қисмда хизмат қилиши, бирга разведкага бориши, партизанларнинг Комилни асирликдан қутқариши, Комилнинг жангчи дўсти Миша билан поездда учрашуви, Тожиҳон билан Қодирнинг тўйи белгиланган куни Комилнинг қишлоққа қўққисдан кириб келиши, тезда Тожиҳонга уйланиши воқеаларида ишонтириш қуввати кучсиз. Асарда ишқ-муҳаббат муаммоси осонликча, енгил-елпи ва сунъий тарзда ҳал қилинади.

Умуман олганда, баъзи бир нуқсонларига қарамай, бу драма ҳаётни севишга, ҳаёт қўшигини куйлашга чорловчи ва томошабинларга эстетик завқ-шавқ бағишловчи асардир.

Уйғуннинг «Олтин тўй», «Навбаҳор», «Хуррият», «Парвоз» драмаларида урушдан кейинги даврлардаги ҳаёт ҳақиқати акс эттирилган. Ўзбекистондаги қишлоқ кишиларининг ҳаёти мисолида замондошларимизнинг маънавий қиёфалари, улар ҳаётидаги ижобий хислатлар, шунингдек, турли иллатлар ёритилган. «Олтин кўл» музыкали драмасида колхозчиларнинг пахтачилик соҳасидаги жонбозликлари, фидокорона меҳнатлари умумлаштирилиб тасвирланади. Айрим кишилар онгига дағи манманлик ва ўжарлик каби ярамас одатлар очиб ташланади. Пьесада тасвирланган зиддиятлар ҳаётий, типик. Бу қарама-қаршилик софдил колхозчилар билан илгариги хизматларини пеш қилиб, ўринсиз мағрурланиб юрувчи звено бошлиғи Турсунали ўртасидаги кураш асосига қурилган. Турсунали: «Звеновой мён бўламан, нима қилсам хоҳишим, мен колхознинг фохриман», деб манманликка берилади. Жамоани назарписанд қилмай қўяди. Ишёқмас Ғанивой таъсирига берилиб, меҳнат интизомини бузади. Кўпчиликдан айрилиб қолади. Лекин асар охирида Турсунали ўз айбларига иқрор бўлади.

Асарда Турсунали образига қарама-қарши қилиб Қамбар, Каромат, Шоҳиста, Тоштемир образлари берилган. Улар қишлоқ кишиларининг типик вакиллари сифатида, ҳалол ишлаб, ҳалол яшовчи ёшлар сифатида намоён бўладилар. Бу образларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга.

«Олтин кўл» асосан шеърӣ йўл билан ёзилган. Пьесада халқ оғзаки ижодидан, айниқса, халқ қўшиқларидан самарали фойдаланилган. Драмада ишлатилган

халқ қўшиқлари образлар қиёфасини, ички дунёсини, руҳий ҳолатини очишга хизмат қилиш билан бирга, асарнинг бадиийлигини яширишда ва халқчиллигини намойиш қилишда ижобий роль ўйнаган. Турсуналининг:

Кўрмайин босдим тиканни, тортадурман жабрини
Кўрсам эрди, босмас эрдим, тортмас эрдим жабрини,

тарзида бошланувчи қўшиғи бунга мисол бўлади. Ёки, Турсунали билан Шоҳистанинг халқ ашулалари асосида тузилган дуэти ҳам асар ҳуснига ҳусн қўшган:

Турсунали: Қуралайдир кўзингиз,
Ширин-шакар сўзингиз.
Юз ноз ила кўнглимга
Шубҳа солган ўзингиз.
Шоиста: Қалдирғоч қора бўлур,
Қаноти ола бўлур.
Ёшлиқда берган кўнгил
Айрилмас бало бўлур.

«Олтин кўл» драмасида айрим юзакичиликка ва сохталикка йўл қўйилган. Бош қаҳрамон Турсуналининг қайта тарбияланиш жараёни кўрсатилмаган. Унинг асар охирида қўққисдан ўзгариб, салбий хусусиятлардан ўзини соқит қилиши ишонарли чиқмаган. Шунингдек, Ҳамдам образи ҳам ясама бўлиб қолган.

Уйғуннинг «Навбаҳор» драмасида ҳам қишлоқ кишилариининг урушдан кейинги дастлабки йиллардаги ҳаёти кўрсатилган. Жамоа ҳўжалиги ва деҳқонлар ҳаётидаги ўсиш-ўзгаришлар, янгиликлар улугланиб, айрим раислар онгидаги мағрурлик, калтабинлик ва ўжарлик каби иллатлар фош этилган. Асарда кўрсатилишича, «Навбаҳор» колхозининг раиси Дадавой аввалги хизматларини ва орденларини пеш қилиб, ютуқларидан эсанкирайди. Манманликка берилади. Раҳбарлик усуллари бузилади. Ўзи чаласавод бўлгани ҳолда, қизи Баҳорга «Китоб ўқиб ўтиргандан кўра мендан сўраб қўя қолсанг бўлмайдими?» деб мақтанади. Мамажон ва Сулаймон каби юлғич-текинхўрлар билан дўстлашиб, жамоа ҳўжалиги мулкани талон-торож қилинишига йўл очади. Кўпчиликдан ажралиб қолади.

Дадавойнинг ярамас одатлари асарда воқеа давомида бирин-кетин очила боради. Охири жамоанинг бегараз

танқиди натижасида Дадавойнинг кўзи очилади. Дадавой «Ҳамма айбларимга иқрор бўламан. Ҳали бошқалар тарафидан айтилмаган айбларим ҳам бор. Энди уларни ҳам ўзим айтиб бераман...», дейди.

Дадавойнинг хатоларини очиб ташлаб, уни тўғри йўлга солишда, айниқса қизи Баҳор ва куёви Қодир хайрли иш қилади. Баҳор ҳам, Қодир ҳам ўз шахсий манфаатларидан жамоа манфаатларини юқори қўядилар. Ҳақғўй, айтганидан қайтмайдиган, янгиликка интилувчи кишилар сифатида намоён бўладилар. Дадавойнинг: «Колхознинг каттаси ким? Сенми ё менми?» деган сўрогига Қодир: «Сиз ҳам эмассиз, мен ҳам. Колхознинг каттаси халқ. Сиз билан биз эса халқнинг хизматкорларимиз», дейди.

Умуман олганда, «Навбаҳор» пьесасида ҳаётий воқеа, ҳаётий зиддият акс этган ва жонли қаҳрамонлар воситасида ҳаёт ҳақиқати очиб берилган.

Уйғуннинг «Ҳуррият» драмасида жамоа хўжалиги ҳаётининг яна бошқа бир томони акс этган. Асар воқеаси 50-йилларда бўлиб ўтади. Воқеа механизацияга қарши бўлган раис Қосимнинг амалдан туширилиши ва унинг ўрнига ақлли, тадбирли жувон Ҳурриятнинг жамоа хўжалигига раис қилиб сайланиши билан бошланади. Ҳуррият раис бўлиб сайланган кезларда жамоа хўжалиги иқтисоди орқага кетган, меҳнат интизоми бўшаганди. Ҳуррият ана шу камчиликларни тузатиш учун фидокорона меҳнат қилади. Жамоа хўжалигини бошдан оёқ механизациялаштириш борасида ва меҳнат интизомини мустаҳкамлаш йўлида жонбозлик кўрсатади. Жамоа хўжалиги мулкани талон-торож қилувчиларга, меҳнат интизомини бузувчиларга қарши кескин курашади. Ортиқча ўрин (штат) ва чиқимларга чек қўяди. Эшон ака каби кўзбўямачи, текинхўрларни фош қилади. Жамоа ёрдамида бир қанча тадбирларни амалга ошириб, хўжалик иқтисодини юксалтиришга ва меҳнат интизомини мустаҳкамлашга интилади.

Шундай қилиб, хотин-қизларнинг жамоа хўжалигида катта куч эканини, янги раис Ҳурриятнинг маънавий ўсишини, эски раис Қосимнинг ўз хатоларини тушуниб, жамоа таъсирида тузилишини кўрсатиш — «Ҳуррият» пьесасининг марказий масаласидир.

Драмада янгилик билан эскилик ўртасидаги кураш ва янгиликнинг ғалабаси ҳаётий, жонли ва ишонарли

қилиб кўрсатилган. Айниқса бош қахрамон Хурриятнинг ишчанлиги, ташкилотчилиги, адолатлилиги, ўй-хаёллари, руҳий кечинмалари яққол кўрсатилган. Хуррият жамоа хўжалиги иқтисодини кўтариш, жамоа бойлигига бойлик қўшиш учун курашар экан, қайнагаси Эшоннинг жамоа хўжалиги мулкини ўзлаштиришига йўл қўймайди. Натижада Эшон ўз келини Хурриятдан ўч олади: унинг оиласини бузади. Лекин Хуррият бу қийинчиликларга бардош беради. Зотан, Хурриятнинг иродаси асар ривожини давомида тобланиб, мустақкамлана боради. Драмада Хуррият образига қарама-қарши ҳолда Дўндиқжон образи берилган. Хуррият ўзбек аёлларига хос вазминлик, тадбиркорлик, ҳалоллик, халқ учун сидқидилдан хизмат қилиш сингари фазилатлар соҳиби бўлса, Дўндиқжон енгилтабиат, фақат кайф-сафо билан кун кўришга ўрганган, беҳаё жувон — салбий қиёфа.

Пьесада жамоа хўжалигининг аввалги раиси Қосим ака образи ҳам жонли, ҳаққоний бўлиб чиққан. Қосим ўз вақтида хўжаликни ривожлантиришга ҳисса қўшган бўлса ҳам, лекин янги давр талабларига, хусусан, жамоа хўжалигини ёппасига механизациялаштириш талабига жавоб бера олмай қолади. Бунинг устига, Қосим хотин-қизларни менсимайди. Қосимга, айниқса унинг ўрнига ёш жувонни раис қилиб сайлашлари қаттиқ таъсир қилади. Қосим: «Йўқ, мени раисликдан туширганлари алам қилмайди, аммо ўрнимга оғзинг қани деса, қулоғини кўрсатадиган бир бедаво аёлни сайлаганлари алам қилади! Гўё эркак уруғи қуриб кетгандек! Тавба!» дейди. Асарда Қосимнинг Хуррият билан тўқнашуви ва унинг кўпчилик таъсирида қайта тарбияланиши ҳам тасвирланган. «Ҳа, кўпчилик зўр экан, куч ҳақиқатда экан», — дейди Қосим пьеса хотимасида. Бироқ драмада ҳаққоний бўлмаган воқеа ва меёрига етмаган образлар учрайди.

«Хуррият» пьесасининг давоми сифатида юзага келган «Парвоз» драмасида қишлоқ кишиларининг 60-йиллардаги ҳаёти ва кураши кўрсатилган. Асарда ҳаётда мавжуд бўлган кўзбўямачилик, текинхўрлик, адолатсизлик, бузуқчилик, умумхалқ манфаатидан ўз шахсий манфаатини устун қўйиш, ўз мансабини суиистеъмал қилиш, халқ мулкини ўзлаштириш каби ярамас иллатлар очиб ташланган.

Маълумки, 60- йиллар (тургунлик даври)да ҳаётдаги салбий томонларни рўй-рост тасвирлаш ғайритабиий ҳисобланар эди. Мана шундай бир даврда Уйғун «Парвоз» ни яратиб, катта жасорат кўрсатди. Шуниси муҳимки, «Парвоз» драмасида ҳаётдаги иллатларга қарама-қарши ҳолда замондошларимизнинг олижаноб фазилатлари, намунали хулқ-атворлари яққол акс эттирилган.

Драмада ёмонлик устидан яхшиликнинг, ҳаромхўрлик устидан ҳалолликнинг, ҳақсизлик устидан адолатнинг галабаси тўғри ифодаланган. Асарда ҳаёт ҳақиқатини рўйи-рост гавдалантирувчи ҳаётий образлар анчагина.

«Хуррият» билан «Парвоз» том маънодаги дилогиядир. «Хуррият» даги асосий воқеа «Парвоз» да янада шиддатлироқ тарзда давом эттирилади. Биринчи пьесада иштирок этган Хуррият, Рихсивой, Жабборов, Каримжон, Анор, Пўлатжон, Ўгилхон, Зухраҳон, Дўндиқхон каби образлар иккинчи пьесада ҳам қатнашадилар.

Драматург асосий образларнинг, айниқса бош қаҳрамон Хурриятнинг ҳаётий воқеалар заминида, турли кураш ва зиддиятлар жараёнида маънавий ўсишини кўрсатишга алоҳида эътибор берган. Биринчи пьесада жамоа хўжалиги раиси вазифасида иштирок этувчи Хуррият, иккинчи пьесада ноҳия қўмитасининг биринчи котиби сифатида фаолият кўрсатади. «Хуррият»даги ноҳия қўмитаси котиби Жабборов эса эндиликда вилоят қўмитасининг биринчи котиби.

Асарда кўрсатилишича, Хуррият ўзи раис бўлган жамоа жўжалигини гуллаиб, ўлкамизнинг намунали хўжаликларидан бири даражасига кўтаргач, уни ноҳия миқёсидаги масъулиятли ишга ўтказадилар. Аввал ноҳия ижроия қўмитаси раиси, сўнгра ноҳия қўмитасининг биринчи котиби қилиб сайлайдилар. Хуррият узоқ ноҳияда биринчи котиб бўлиб ишлар экан, турли хил қийинчиликларга дуч келади. Лекин ҳеч нарса — лаганбардорларнинг хушомоди ҳам, ифвогарларнинг дўқ-пўписаси ҳам уни тўғри йўлдан қайтара олмайди, «Йўқ, бу ҳақсизликка йўл қўйиш мумкин эмас! Агар йўл қўй-сак, биз ношуд, бурди йўқ, ҳатто қўрқоқ... одам эканмиз деб айтишимиз... керак бўлади!» дейди Хуррият.

Шундай қилиб, драмада Хуррият асл инсон, моҳир ташкилотчи сифатида намоён бўлади. Асардаги қаҳра-

монлардан бири Хурриятга «ақлингга ҳам, юрагингга ҳам қойилман! Юрагинг аёл кишининг юраги эмас, мард йигитнинг юраги», дейди.

Қисқаси, Хуррият қиёфасида раҳбар ходимга хос ҳақиқатгўйлик, жанговарлик, курашчанлик, пухта ўйлаб иш юритиш ва меҳрибонлик сифатлари муҳассамлашган. Хуррият — ҳозирги замон ўзбек адабиётидаги ижобий образлар қаторидан ўзига муносиб ўрин эгаллаган сеvimли қаҳрамондир.

«Парвоз» пьесасида жамоа хўжалиги раиси Мамасолиев қиёфаси ҳам салмоқли ўрин тутати. У маҳорат билан чизилган салбий образ. Мамасолиев пихини ёрган, айёр. Ноҳияда давлат ва жамоани алдаб, жиноят устига жиноят қилиб, сохта обрўга эришган. Раиснинг айтгани айтган: унинг раъйини ҳеч ким қайтара олмайди. Мамасолиев хўжалик мулкини истаганича талон-торож қилади, ўзлаштиради. Ўзига қарши чиққан ҳар қандай кишидан беаёв қасос олади. У ҳалол жамоа аъзоси Расул акани ўлдиради, ҳақиқатни қарор топтиришга интиланган жангчи Тошпўлатга тухмат қилиб, уни қаматади.

Мамасолиевнинг шахсий-маънавий ҳаёти ҳам жирканчли. У хотинбоз, маънавий бузуқ. Раис ўз жиноий қилмишларини амалга оширишда ҳеч нарсадан тап тортмайди, алдаш, ялиниш, пора бериш, тухмат-қилиш, дўқ-пўписани ишга солиш, ҳатто одам ўлдиришдан ҳам қайтмайди. У ноҳия котиби Хуррият Зиёевани ҳам «маишатга ўргатиб, тилини қисиб, сўзидан чиқмайдиган қилиб олишга» уринади. Бироқ қанчадан-қанча жиноятлар қилса-да, Алимов (обком котиби) сингари ҳомийлари ҳимоясида ҳамма вақт сувдан қуруқ чиққан Мамасолиев охир-оқибатда Хуррият ва бошқа соф виждонли кишилар томонидан фош этилади.

Уйғун асар мазмуни асосида ётган ҳаётий зиддиятни тадрижий акс эттириш ва уни тўғри очиш жараёнида Хуррият, Тошпўлат, Жабборов, Рихсивой каби ижобий қаҳрамонлар яратган. Шунингдек, уларга қарама-қарши қилиб Мамасолиев, Алимов, Мажидов, Саримсоқ сингари салбий образларни ҳам акс эттирган.

Уйғун драматургиясида адолат ва ҳаққоният, ҳалоллик ва вафодорлик, дўстлик ва садоқатнинг фитнафасод, фискуфужур, тухмат, айёрлик ва макр устидан ғалабасини кўрсатиш салмоқли ўринни эгаллайди. Бу хусусият унинг, айниқса, кейинги даврларда ёзилган

«Парвона», «Дўстлар», «Қотил», «Лақма» каби пьесаларида бўртиб кўринади.

Уйгуннинг «Парвона» драмасида замонавий мавзу, ахлоқ-одоб муаммоси маҳорат билан ёритилган. Асарда муаллиф баъзи ёшларнинг севги-муҳаббат ва оила қуриш масаласига енгилтаклик ва шошма-шошарлик билан қарашларини қаттиқ қоралаб, уларни қаҳрамонларнинг фаолияти ва аччиқ қисмати мисолида огоҳлантиради. Пьесада, севги ва оила нозик масала: у — умр савдоси, бунда пухта ўйлаб, шошмасдан, йигит ва қиз бир-бирини обдан синаб, сўнг муайян ҳулосага келиши лозим, акс ҳолда, ўзини чироққа уриб ҳалок бўлган парвона ҳолига тушиб қолиши мумкин, деган гоя ишонарли тарзда илгари сурилган. Асар мазмуни ҳаётий воқеа тўқимасига қизиқарли қилиб сингдирилган.

Аспирант қиз Назокат курортга бориб, Ўткирий исмли усти ялтироқ йигит билан тасодифан учрашиб қолади. Қиз Ўткирийнинг кимлигини, қаерданлигини, нима иш қилишини суриштирмасдан, йигитнинг ҳусни-жамолига ва ширин сўзига маҳлиё бўлиб, «кўнглимдаги одамни энди топдим» деб ўйлайди. «Муроджоннинг севгиси бир шам бўлса, буники қуёш» деб ихтиёрини Ўткирийга топширади. Назокат курортдан қайтгач, шу йигитга турмушга чиқаман, деб туриб олади. Опаси Адолатнинг ва дугонаси Юлдузхоннинг маслаҳатларига қулоқ солмасдан, «узоқ судралган, суриштириш натижасида майдонга келган муҳаббат муҳаббат эмас, бир кўришдаёқ жазиллатган, қалбга оташ ташлаган, қонларга ларза солган муҳаббатгина муҳаббат! Уни ковлаб, пайсалга солиб, совитиб юриш керак эмас», деб уларга эътироз билдиради. Натижада Назокат унаштирилган йигити Муроджондан юз ўгириб, шоша-пиша Ўткирийга тегиб олади. Лекин тезда бу ишнинг миси чиқади. Ўткирий авваллари ҳам бир неча бор уйланган, «уч марта хотин олиб, уч марта хотин қўйган» товламачи, муттаҳам, фирибгар, юлгич шахс бўлиб чиқади. Охиروқибатда Назокат ўз қилмишларидан қаттиқ пушаймон бўлиб, изтироб чекади. «О, қандай даҳшат! Қандай разолат! Ҳаммасига айбдор мен!.. Бадбахт алдади! Алдандим! Парвона бўлиб ўзимни оловга урдим! Ёндим, куйдим!» деб нола қилади.

Назокат образида ишқ-муҳаббат йўлида ўйламай-нетмай ножўя қадам ташлаб, қаттиқ адашган ва бунинг жабрини тортиб, юзи шувит бўлган эрка қиз — бахтсиз

жувон қиёфаси усталик билан гавдалантирилган. Ўткирий образида эса покиза ва содда одамларни алдаб, меҳнатсиз роҳатда яшашга ўрганган айёр, текинхўр, беномус, разил шахслар фош этилган.

Ўткирий илк бор Назокат билан учрашиб суҳбатлашар экан, қизга ўзини одобли, дилкаш, хушчақчақ, ҳалол йигит қилиб кўрсатади. Ўткирий Муроджон билан учрашганда эса унга ўзини «Дорилфунуннинг икки факультетини, яъни тарих ва тил-адабиёт факультетларини тамомлаган, қўш олий маълумотли олим ва ҳали кўп одам билмайдиган, аммо яқин кунларда довруғи узоқларга кетадиган шоирман», деб таништиради. Бироқ воқеа давомида Ўткирийнинг ҳақиқий башараси очила боради. У шоир эмас, ўғри — кўчирмачи. У олим эмас, «умрида бор-йўғи етти синфнигина аранг тугатган» доғули, фирибгар. У покиза эмас, ифлос. Ўткирий тўй бўлиб ўтар-ўтмас, турли йўллар билан Назокатни хўрлай бошлайди, ўринсиз рашк қилади, бўлар-бўлмасга сени ташлаб кетаман, деб хотинини қўрқитади. Назокатни аспирантурадан кетишга, савдога ишга ўтишга, опаси — Адолатни уйдан ҳайдашга, ҳатто ҳовлини сотишга қистайди.

Ўткирий, пок севгини оёқ ости қилган виждонсиз, хотинбоз, У «Назокатхонни умрбод севаман!» деб онт ичади. Лекин тезда айниб Юлдузхонни тузоққа илинтириш пайига тушади. У ҳатто келин ойиси Марҳамат опага ҳам шилқимлик қилади. Қисқаси, Ўткирий маҳорат билан яратилган тип.

«Парвона» пьесасидаги Муроджон, Юлдуз, Адолат, Аброр ва Марҳамат образлари ҳам жонли, тўлақонли бўлиб чиққан. Муроджон севгига содиқ, пок ва камтар инсон, ўз ҳаётини илм-фанга бағишлаган ёш олим. У Назокатнинг вафосизлигидан ниҳоятда қийналади, ғазабланади. Лекин шунда ҳам одамгарчиликдан воз кечмайди, иложи борича Назокатга яхшилик қилишга интилади. Юлдуз одобли, иболи қиз, ҳақиқий дўст. У дугонаси Назокатнинг қилмишига дил-дилидан ачинади. Ўткирийни фош этишда жонбозлик кўрсатади.

Адолат исми жисмига мос қаҳрамон. У прокурор сифатида бутун умрини ҳалол, покиза, одамларни ҳар хил разил шахслар хуружидан асрашга, ҳақсизликка қарши курашга сарф қилган доно аёл. Адолат синглиси Назокатни бахтсизликдан, фожиадан сақлаб қолишга

интилади, унга яхши маслаҳатлар беради. Бироқ унинг ҳаракатлари беҳуда кетади. Назокатни ножўя йўлдан қайтара олмаган Адолат руҳан эзилади. Лекин шунда ҳам тиниб-тинчимаydi. Охир-оқибатда Ўткирийнинг кимлигини аниқлаб, Назокатни балодан қутқаради.

«Парвона» пьесаси — бадий пишиқ асар. Унда ҳамма нарса жой-жойида ва меъёрида. Драматург асар гоёсини ва қаҳрамонлар қиёфасини очишда тил имкониятларидан усталик билан фойдаланган, жумладан, халқ мақол ва ибораларини ўрнида ишлатган. Образлар тилини пухталаштириб, диалог ва монологларнинг сермазмун ва бадий мукаммал бўлиб чиқишини таъминлаган. Асарда инсон ва ҳаёт, хусусан, севги ва муҳаббат ҳақидаги чуқур мазмунли фалсафий фикрлар кўзга ташланиб туради. Масалан, «Оиласиз севги бўлиши мумкин, аммо севгисиз оила оила эмас, омонат бир нарса. Ундай оилада на ҳаловат бор, на бахт» каби жумлалар фикримиз далилидир. Умуман, Уйғун яратган сахна асарларининг тарбиявий-эстетик аҳамияти катта.

* * *

Уйғун адабиётшунос сифатида, айниқса 30- йилларда фаол ижод қилди. Бу даврда у ҳозирги замон ўзбек адабиётининг юксак гоёвийлиги ва халқчиллиги учун изчил кураш олиб борди. «Фош қилиш эмас, хаспўш-лаш» (Бу мақоланинг ҳаммуаллифи Ҳамид Олимжон), «Переверзев назариясининг моҳияти нимадан иборат?», «Адабиётда меньшевизмга қарши» каби мақолалар ёзди. Уйғун ўзбек мумтоз шеъриятини тадқиқ этиш ва адабий портрет жанрини ривожлантириш соҳасида самарали меҳнат қилди. Унинг «Навоийнинг «Чор девон»и ҳақида», «Муқимий», «Амин Умарий», «Шодлик ва бахт куйчиси» сингари мақолалари ўз вақтида кўпчиликка манзур бўлган.

Уйғун турли йилларда А. Пушкин, М. Лермонтов, Т. Шевченко, И. Кривов, В. Шекспир, А. Тўқай, Абай, Я. Колас сингари санъаткорларнинг шеърий асарларини, шунингдек, Л. Толстойнинг «Ҳожимурод» қиссасини, А. Чеховнинг «Чайка», «Олчазор» пьесаларини, қорақалпоқ эпоси «Қирқ қиз» ни ўзбек тилига таржима қилган.

Уйғун ҳозирги замон ўзбек адабиётининг шаклланиши ва ўсишига, хусусан, поэзия ва драматургия жанрларининг тараққиётига катта ҳисса қўшган. Уйғуннинг бу хизматлари муносиб тақдирланган. Уйғун «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби» (1956), «Ўзбекистон халқ шоири» (1965), Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси (1974), Ҳамза номидаги республика Давлат мукофотининг соҳиби (1967). 1985 йилда шоирга Меҳнат Қаҳрамони унвони берилган.

АДАБИЁТЛАР

1. М. Юнусов. Уйғун (адабий-танқидий очерк). Самарқанд, ЎзДУ асарлари, 1955, 55-сон.
2. А. Абборов. Шоир ва драматург. Тошкент, «Фан», 1959.
3. М. Султонова. Уйғуннинг драматик маҳорати, Тошкент, «Фан», 1969.
4. С. Мамажонов. Уйғун (адабий портрет). Тошкент, 1974.
5. Ч. Аҳмаджонова. Уйғун — лирик шоир. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.
6. Ҳ. Абдусаматов. Ҳаёт қўшиғи, Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.
7. Т. Қораев. Уйғун маҳорати. Тошкент, «Фан», 1984.
8. Т. Қораев. Уйғун шеърляти. Тошкент, «Ўқитувчи», 1986.
9. Адабиётимиз автобиографияси, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973.
10. Ўзбек совет адабиёти тарихи, Тошкент, «Ўқитувчи», 1990.

М а т н

Уйғун. Асарлар (олти жилдлик), Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974—1978.

ШАРОҒ РАШИДОВ

(1917—1983)

Атоқли партия ва давлат арбоби Шароф Рашидов ёзувчи сифатида ҳам машҳурдир. У ўз халқига ва адабиётига ҳолис хизмат қилишга интилиб, яхши ният билан ижод этган: турли жанрларда бадиий асарлар яратган.

Шароф Рашидов шоир ва журналист, адабий танқидчи ва адабиётшунос, ҳозиржавоб публицист ва яхши носир сифатида адабиётимизда ўз ўрни, ўз мавқеига эга.

Адабий танқидчилик ва адабиётшуносликда Шароф Рашидов ижодини ёритиш бўйича муайян ишлар қилинган ҳамда адиб ижодининг кўпгина қирралари очиб берилган. «Шароф Рашидов,— деб ёзган эди Николай Тихонов,— халқ ҳаёти манзараларини кенг миқёсда тасвирлаш талантига эгадир... Унинг турмушни яхши билиш фазилатига ўз ўлкаси кўркам ёки шиддатли табиатининг ранго-ранг манзараларини тасвирлай олиш маҳорати қўшилади... Унинг услуби пухта, шу билан бирга ҳаётий тафсилотларга бойдир. Унинг қаҳрамонлари ҳаёт оқимидан олинган, улар кенг китобхонлар оммасига муҳим муаммоларни ҳал этувчи замондошлар сифатида қадрдондир»¹.

Ҳа, тўғри, тан олиш керак: адиб ҳаёт бўлган йилларда адабий танқидчиликда унинг асарларини ортиқча мақташ, кўкларга кўтариб таърифлаш майллари ҳам мавжуд эди. Лекин, бундан ўша даврда Шароф Рашидов асарлари ҳақида танқидий фикр билдириш мумкин эмас эди, унинг асарлари танқиддан холи эди, деган хулоса чиқармаслик керак, Чунки, баъзи мақола-ларда адиб асарларининг ютуқлари билан бирга, нуқсонлари ҳам қайд этилгани маълум.

Ҳақиқатдан ҳам, ёзувчи ижодига шахсга сигиниш ва турғунлик даврининг беҳосият тамғаси босилган. Шунга кўра баъзан унинг асарларида, хусусан қисса ва романларида замонасозлик билан боғлиқ бўлган қусурлар: воқелигимизни бўяб-безаб, пардозлаб тасвирлаш ҳоллари ҳам учрайди. Шунингдек, баъзан, бадиий маҳорат етишмаслиги, баёнчиликка берилиш сезилади. Бироқ, бундан қатъи назар, Шароф Рашидов асарларида инсонпарварлик, ватанпарварлик, қаҳрамонлик, меҳнатсеварлик, дўстлик, биродарлик сингари эзгу, ҳаёт-бахш ғоялар бўртиб туради. Ана шунинг учун ҳам Шароф Рашидов асарларининг ўзига хос тарбиявий-эстетик қиммати катта деб дадил айтиш мумкин.

* * *

Шароф Рашидов 1917 йилда Жиззах шаҳрида камбағал деҳқон оиласида туғилган. Самарқанд Давлат университетиде таълим олган (1937—1941). Шундан

¹ Н. Тихонов. Қудратли ҳаёт оқими. «Шарқ юлдузи» журнали, 1967 йил, 11-сон, 23-бет.

сўнг 1941—1942 йилларда армия хизматида бўлиб, фашист босқинчиларига қарши жанг қилган. Жангда ярадор бўлиб, Ўзбекистонга қайтиб келгач, 1942—1944 йилларда «Ленин йўли» газетасига муҳаррирлик қилган. Кейинчалик Самарқанд вилоят фирқа қўмитасининг котиби (1944—1947), «Қизил Ўзбекистон» газетасининг масъул муҳаррири (1947—1949), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раиси (1949—1950) бўлиб ишлаган. Шароф Рашидов 1950 йилда Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши Раёсатига Раис қилиб сайланади ва 1959 йилгача шу масъул лавозимда хизмат қилади. 1959—1983 йилларда эса собиқ Ўзкомпартия Марказий қўмитасининг биринчи котиби бўлиб ишлайди.

Шароф Рашидов бир неча бор орден ва медаллар билан мукофотланган. Унга икки марта Меҳнат Қаҳрамони унвони берилган.

Шароф Рашидов 30-йилларнинг охирларида адабиётга кириб келди ва 1945 йилгача, асосан, шоир сифатида ижод қилди. Унинг шеърлари бадий жиҳатдан бўшроқ бўлса-да, улар ўз мавзуининг долзарблиги ва ғоявий ниятининг аниқлиги билан эътиборлидир.

Ватан урушидан кейинги даврда Шароф Рашидов ижоди жанр ранг-баранглиги жиҳатидан ҳам бойиб борди. 40-йилларнинг охирларига келиб у адабий танқидчи — адабиётшунос сифатида ҳам шаклланди. Мунаққид ўз мақолаларида адабиётимизда эришилган ютуқ ва тажрибаларни умумлаштирди, сўз санъатининг ғоявий-соғлом, бадий етук бўлиши учун изчил кураш олиб борди.

Шароф Рашидов адабий танқид соҳасида ҳам йил сайин ўсиб борди. Унинг «Ҳаёт ва адабиётда янгиликлар», «Бадий ва ғоявий юксаклик учун», «Юксак идеаллар йўлида», «Қалб даъвати билан», «Замонавийлик — адабиёт ва санъатнинг қалби», «Биродарлар орасида биродар» каби илмий-назарий мақолалари ўз даврида кўпчиликка манзур бўлган эди. Чунки, уларда ҳозирги замон адабиётининг ўзига хос хусусиятлари, адабиёт тараққиётининг ҳаётбахш манбалари, ғоявийлик, халқчиллик, замонавийлик, адабий алоқа ва адабий таъсир ҳақида қизиқарли фикрлар баён этилган.

Шароф Рашидовнинг адабий танқид соҳасидаги фаолияти унинг публицистика бобидаги изланишлари билан чамбарчас боғлиқдир. Адиб публицистикасида

тарбиявий-маърифий аҳамияти зўр бўлган бадий умумлашмалар, фалсафий фикрлар кўп. Ёзувчининг «Жаҳл эмас, ақл билан, ҳасад эмас, ҳавас билан бир-биримизга бахт ва омад тилаб ишлайлик» сингари ҳикматли сўзлари бугунги мураккаб, тўлқинли кунларда ҳам ўз аҳамиятини тўла сақлаб келмоқда. Бу ҳикмат донишманд адибнинг келажак авлодларга насихативасияти сифатида акс садо беради.

Шароф Рашидов публицистикасига хос асосий хусусият шундаки, у ўз мақолаларида ер юзидаги барча халқларни қизиқтирадиган муҳим масалалар тўғрисида, тинчлик, дўстлик, адолат, инсонпарварлик, бахтсаодат, порлоқ истиқбол ҳақида ёзади. Ёзганда ҳам таъсирли қилиб ёзади. «Тарих ҳукми» (1949), «Дўстлик байроғи» (1967) китобларида бу хусусият очиқ кўринадиди.

Шароф Рашидов публицистикасида халқлар дўстлиги, байналмилаллик мавзулари аниқ жаранглаб туради. Халқлар ва миллатлар ўртасидаги дўстликни куйлаш ҳамда унинг жамият ривожидagi буюк ўрнини очиб бериш адиб асарларининг асосий ғоявий мазмунини ташкил этади.

Ёзувчи халқларимиз ҳаётидан халқлар дўстлигининг куч-қудратини намоиш этувчи характерли фактларни топа олган ва уларни таъсирли қилиб ифодалай билган.

Шароф Рашидов ижодида қисса ва роман жанрлари салмоқли ўрин эгаллайди. Адиб қаламига мансуб бўлган «Ғолиблар» (1951), «Кашмир қўшиғи» (1957), «Бўрондан кучли» (1958), «Қудратли тўлқин» (1964), «Дил амри» (1982) каби қисса ва романлар, ҳеч шубҳасиз, ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихида сезиларли из қолдирган.

Адиб қиссалари орасида, айниқса, «Кашмир қўшиғи» асари ажралиб туради. «Кашмир қўшиғи» романтик асар. У Кашмир халқининг севги ва вафодорлик ҳақидаги достони мундарижаси асосида ёзилган. Қиссада муаллиф халқ оғзаки ижодидан самарали фойдаланиш билан бирга, М. Горькийнинг «Изергиль кампир», «Челкаш», «Бўрон қуши қўшиғи», «Лочин қуши қўшиғи», «Қиз ва ўлим» каби романтик асарларидаги рамзий образ яратиш усулларида ижодий озукланган.

Қиссада Кашмир халқининг ўз озодлиги учун эзувчиларга, чет эллик босқинчиларга қарши олиб

борган адолатли кураши ва улар устидан қозонган ғалабаси поэтик эртақ шаклида, рамзий образлар воситасида усталик билан ифодаланган. Асар Кашмир халқига муҳаббат руҳи билан сугорилган. Қиссадаги рамзий ижобий образлар — Наргиз, Атиргул, Лола, Бамбур сингари гуллар ва асаларилар Кашмир халқининг тимсоли бўлиб, ёзувчи бу образлар воситасида халқнинг кураши ва ғалабасини лирик шаклда тасвирлаб берган. Қиссада Бўрон ва Хурод каби рамзий салбий образлар орқали эса маҳаллий ҳукмронлар ва чет эл босқинчилари фош этилган. Адиб ижобий ва салбий образлар ўртасидаги курашни акс эттириш орқали ҳаёт ҳақиқатини ечиб берган. «Ҳаёт курашсиз бўлмайди. Одамлар курашадилар. Қушлар курашадилар. Гуллар курашадилар. Ғалаба фақат кураш билан қўлга киради», деган гояни олга суради.

Қиссада тасвирланишича, эрта баҳорнинг тўнғич гули гўзал Наргиз ўз боғида тинч ҳаёт гаштини суриб, олижаноб севгини мадҳ этувчи ёқимли қўшиқ тинглаб турган бир пайтда боққа Бўрон бостириб киради. Гул ва кўкатларни қаҳратон совуқ ўз гирдобига тортиб, уларни сўлдирмоқчи, ўзига тобе қилиб олмоқчи бўлади. Лекин гулларни таслим қилдиришга Бўроннинг кучи етмайди. Бўрон Хорудни ёрдамга чақиради. Хоруд келиб гуллар боғини вайрон қилади, саҳрога айлантиради. Бироқ Хоруд ҳам қанчалик ёвузлик қилмасин, барибир Наргиз ва унинг дугоналарини (гулларни) ўзига бутунлай бўйсундириб ололмайди. Қисса охирида Наргизнинг севгилиси — асалариларнинг шоҳи паҳлавон Бамбур ўз дўстлари билан гулларга ёрдамга етиб келади. Бўрон ва Хорудни богдан ҳайдаб, гулларга қайтадан ҳаёт бағишлайди. Натижада Наргиз бошлиқ гуллар аста-секин бош кўтариб, яна очила бошлайдилар.

Шундай қилиб, беозор гуллар асаларилар билан бирга, Хоруд ва Бўрон сингари даҳшатли кучлар устидан ғалаба қозонадилар. Дўстлик ва бирлик гулларни буюк зафарга олиб келади. Бинобарин, қиссада дўстлик ва бирлик улугланган:

Агар бирлашсак, дўстлар
Ҳар қанча ёв қочади.
Тўғри, кичик юлдузлар
Бирлашиб, нур сочади.

«Кашмир қўшиғи» қиссаси Хотима ва Муқаддимадан ташқари етти бобдан иборат. Ҳар бир бобда алоҳида алоҳида воқеалар тасвирланса-да, улар ўзаро бир-бири билан мустаҳкам боғлиқ. Демак, қиссада яхлит сюжет мавжуд. Наргиз билан Бамбурнинг пок севгиси, уларнинг Бўрон ва Хоруд каби ёвуз кучларга қарши кураши, Хоруд ва Бўроннинг кирдикорлари, асалариларнинг душманларга берган зарбаси ва шу каби воқеалар тасвири жараёнида асар сюжети ўса боради. Қиссада зиддият кескинлашган сари сюжет ривожлана боради.

Қиссада бадиий тасвир воситаларидан усталик билан фойдаланилган. Масалан, бош қаҳрамон Наргизнинг портрети моҳирона чизилган: «Мана, у оқ шоҳи кўйлагини устидан зангори баҳмал нимчасини кийиб олган, бога эса очилган гулнинг барча гўзаллигини акс эттирувчи кичкина, шинам ва оппоқкина дурра ўраган. Кулоқларига эндигина очилган гулдан исирга тақиб, ясаниб, ёшлик ва гўзаллик севинчлари, орзу-умидларига маст бўлиб, гуллар боғида товланиб турибди». Адиб Наргиз портретини шу қадар ёқимли ва жозибали қилиб чизганки, натижада у чиндан ҳам ҳаёт ва гўзаллик тимсоли сифатида намоён бўлади. Бўрон ва Хоруд портретлари эса Наргиз қиёфасига қарама-қарши ҳолда ажал келтирувчи жирканч ўлат рамзи бўлиб қолган.

«Кашмир қўшиғи» қиссасининг тили гўзал, жозибали, лирик тилдир. Унда ўзига хос ва гўзал, ёқимли ва сермазмун лирик парчалар кўп бўлганидек, ажойиб ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш, муболага каби тасвирий воситалар ҳам кўзга тез-тез ташланиб туради. Ана шунинг учун ҳам мазкур қисса шеъринг насрга ўхшайди. Мирзо Турсунзода бу қиссага ҳақли равишда юқори баҳо бериб, «Мен Шароф Рашидовнинг «Кашмир қўшиғи» ни тожик тилига таржима қилганим билан бахтиёрман. Бу асар ўзининг самимияти ва шоирона маҳорати билан мени мафтун этди. Мен унда Кашмирнинг шўҳ оқар дарёларини, чўққилари оппоқ қор билан қопланган тоғларини ҳамда ёрқин келажакни орзуармон қилувчи халқнинг бегубор қалбини кўрдим. Қўшиқнинг ярми шеър билан ёзилган. Бу латиф, содда шеърлар тожик тилида осонгина чиқа қолди»¹, — деб ёзган эди.

¹ *Мирзо Турсунзода. Самимият ва маҳорат. «Шарқ юлдузи» журнали. 1967 йил. II-сон, 24 бет.*

«Кашмир қўшиғи» нинг 56 халқ тилига таржима қилинганлиги ҳам бу асарнинг юксак савияда ёзилганлигидан далолатдир.

«Кашмир қўшиғи» қиссаси романтик тасвир усулида ёзилган бўлса, «Ғолиблар», «Бўрондан кучли», «Қудратли тўлқин» романлари реализм талаблари асосида яратилган. Маълумки, Шароф Рашидов 1951 йилда ўзбек халқининг Ватан урушидан кейинги дастлабки даврда чўлларга сув чиқариш, янги ерлар очиш учун олиб борган қаҳрамонона кураши ҳақида «Ғолиблар» қиссасини яратган эди. Ёзувчи кейинчалик узоқ йиллар давомида бу қиссани қайтадан жиддий ишлади. Натижада 1972 йилда янги роман «Ғолиблар» юзага келди¹. «Ғолиблар» романида деҳқонларимизнинг асрлар давомида сувсизликдан қақраб ётган ерларга оби ҳаёт чиқаришлари, чўлни боғу бўстонга айлантириш йўлидаги фидокорона меҳнатлари ҳикоя қилинган. Асарда тоғ этагига жойлашган Олтинсой қишлоғининг манзаралари, Олтинсойликларнинг ҳаёти, меҳнати, орзу-истаклари, уларнинг ўз қишлоқларига сув келтириш соҳасидаги фидокорликлари ҳаққоний тасвирланган.

Романда Ойқиз, Олимжон, Умрзоқ ота, Жўрабоев, Смирнов каби ранг-баранг образлар яратилган. Асарнинг бош қаҳрамони Ойқиз меҳнатсевар, ташаббускор, ташкилотчи, жонкуяр қиз. У қишлоқ Советининг раиси сифатида Олтинсойликларнинг сувсизликка қарши курашига бош-қош бўлади. Ойқиз тиниб-тинчимас қиз. У бекор ўтира олмайди. Доимо яратиш, меҳнат қилиш иштиёқи билан ёнади. Шу сабабли Ойқиз изланади, олга интилади, янги-янги ташаббуслар билан чиқади. Ойқиз тезкорлик ва давр талабларига ҳозиржавоблик билан дадил ҳаракат қилади. У қийинчилик ва тўсиқлардан қўрқмайди. Охир-оқибатда Ойқиз ғалаба қилади. Ойқизнинг ғалабаси самарали меҳнат ва беғубор ёшликнинг, ақл ва идрокнинг зафари сифатида кўтаринки руҳ билан тасвирланган.

Шундай қилиб, «Ғолиблар» романи кишиларимизнинг самарали меҳнатини улуғлаш, меҳнат завқини, меҳнат шавқини куйлаш руҳи билан сугорилган. Меҳнат бахт ва роҳат манбаидир, деган гоё асар сюжети бўйлаб қизил ип бўлиб ўтади. Роман қаҳрамонлари

¹ Қаранг: С. Шермухамедов, С. Мирзаев. Адабий дўстлигимиз саҳифалари. Т., 1976 йил, 270—275-бетлар.

меҳнат қилиб роҳатланадилар, меҳнатдан завқ, маънавий озуқа оладилар. Масалан, Ойқиз, Олимжон, Бекбўта, Сувонқул бошлиқ қишлоқ аҳли булоқларнинг кўзини очиш, канал қозиш, тўғон қуриш, янги ерга экин экиб, пахтадан юқори ҳосил олиш соҳасида қувониб, кўтаринки руҳ билан фидокорона меҳнат қиладилар.

Романда Умрзоқ ота, Ҳалим бобо сингари қарияларимизнинг меҳнатсеварлиги, жамоа ва давлат мулки учун жонкуярликлари ҳам самимият билан акс эттирилган. Бевақт ёққан дўл ёш ғўзаларни хавф остида қолдирганда Умрзоқ ота ўз фарзанди ҳақида қандай қайғурса, ғўзалар тақдирига ҳам шунчалик куюнади, елиб-югуриб ғўзаларни офатдан сақлаб қолиш учун чора излайди. Шунга қарамай, дўл ёғиши натижасида деҳқончиликка катта зиён етади. Умрзоқ ота эса ана шу зарарни қоплаш учун ҳукумат томонидан берилган сугурта пулини олишдан воз кечиб, ўзининг давлатимизга бўлган муҳаббатини амалда намоиш этади.

Роман тил жиҳатдан ҳам пухта ишланган. Асарда оҳори тўкилмаган сифатлашлар, янги ўхшатишлар, жонлантиришлар, сермазмун ва чиройли жумлалар кўп. Романда «дунёнинг тўрт томони бор, уч томони ёпилганда ҳам бир томони албатта очиқ туради», «Халқ истаса, тоғни талқон қилади», «Узун гапнинг маъноси ҳамиша қалта бўлади», «Тутунсиз ўтин йўқ, хатосиз одам», «Тил — дил калитидир», «Чиройли сўз — киши қалбига ўт ёқади», «Оила — бахт йўли демакдир», «Агар шахсий ҳаётинг бўлмаса — бахтли бўлолмайсан», «Вақт ўтди — бахт кетди», «Дўстлар билан қилсанг меҳнат, дилинг шердек кучга тўлар» каби халқ мақол ва иборалари, ҳикматли жумлалар кўзга ташланиб туради. Романда юзаки тасвирлар, замонасозлик аломатлари ҳам кўзга ташланади. Баъзи образларнинг хатти-ҳаракатлари етарли даражада асосланмагани сезилади. «Ғолиблар» асарининг давоми (дилогиянинг иккинчи китоби) сифатида майдонга келган «Бўрондан кучли» романида ўзбек колхозчи деҳқонларининг қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш, янги ерларга чигит экиб мамлакатга мўл пахта ҳосили етказиб бериш ва янги обод қишлоқлар яратиш соҳасидаги фидокорона меҳнатлари образли тарзда тасвирланган.

Романнинг асосий қаҳрамони меҳнаткаш халқ оммаси бўлиб, асар халқ кучини улуғлаш, халқ кучига ишонч, халққа садоқат ва муҳаббат гоялари билан

қондириб суғорилган. Романда халқ қудрати бўронлардан ҳам кучли экани ҳаққоний тарзда кўрсатилган. Адиб халқни ҳар нарсага қодир, ҳар нарсага моҳир, ҳар нарсадан ўткир куч сифатида тасвирлар экан, Умрзоқ ота тилидан: «Бўрон кучли, аммо деҳқонлар ундан ҳам кучли ... Бўрон режаларимизни бузолмайди, тақдиримиз ҳам бўроннинг қўлида эмас. Ҳамма нарса меҳнатимизга боғлиқ», дейди.

Ёзувчи романда қишлоқ ҳаётини тасвирлаб, халқ образини яратар экан, ҳаётдаги ижобий томонларни, ижобий образларни кўрсатиш билан чегараланмайди. Балки, колхоз раиси Қодиров, райиждоком раиси Султонов, обком котиби Абдуллаев, колхоз ҳосилот советининг раиси Алиқул, мухбир Ўткир, бригада бошлиғи Мулла Сулаймон, жинойтчи Ғофир, енгил табиатли қиз Назокат каби салбий типларни яратади. Ёзувчи салбий образлар яратишда ҳам ҳаёт ҳақиқатига қаттиқ риоя қилган. Бу ҳол асарнинг ҳаётийлигини оширган. Мисол учун Ойқиз образига қарама-қарши қўйиб яратилган Султонов образини олайлик. Султонов мансабпараст, маишатпараст, мақтанчоқ, кўпчиликдан ажралиб қолган сохта раҳбарнинг типик образидир. Султонов бир амаллаб (обком котиби Абдуллаев каби ҳомийлари ёрдамида) райиждоком раиси мансабига кўтарилиб олгач, халққа, жамиятга хизмат қилиш кераклигини унутиб қўяди. Чунки унинг раҳбарлик лавозимига ўтириб олишдан асосий мақсади халққа хизмат қилиш эмас, балки ўз ҳузур-ҳаловатини, шахсий манфаатини кўзлаб ҳаракат қилиш эди. Шунга кўра у, биринчи навбатда, ўз ҳовли-жойини башанг қилиб олади. Қишлоққа чиққанида ҳам халқ ишига кўмак бериш, жамоа хўжалигини мустаҳкамлашни эмас, балки яхши дам олишни, маишат қилишни, кўнгил очишни асосий мақсад қилиб олади.

Султонов дабдабани, баландпарвозликни, буйруқ беришни яхши кўради. Ишим кўп дейди-ю, иш қилмайди. Аксинча Ойқиз каби соф виждонли кишиларнинг ишига ҳалақит беради, уларга қарши тухмат, бўҳтонлар уюштиради, фиқо фасодлар тарқатади. Бу йўлда лаганбардор мухбир Ўткирни ҳам ишга солади. Султонов ўз устози ва ҳомийси Абдуллаев каби вазиятга қараб товланадиган киши (масалан, у «дўппи тор келиб қолганда» ўзининг қадрдони, жамоа хўжалиғи раиси Қодировни ҳам қабул қилмайди, ундан юз ўгиради).

Бироқ Султонов қанчалик ҳийлакор бўлмасин, барибир асар воқеалари ечимида мағлуб бўлиб, халқ нафратига дучор бўлади.

«Бўрондан кучли» романи бадиий жиҳатдан ҳам анча мукамал. Жумладан, асар тили майин ва илиқ лиризм билан суғорилган. Шунингдек, халқ мақоллари, иборалари ва образли сўзлар билан безатилган. Бундан ташқари, ёзувчи ҳикматли сўз ва халқ мақоллари даражасида турувчи афоризмли жумлалар ҳам тузиб, асар тилини бойитган. «Колхозчисиз раис — сувсиз балиқ», «Қўриқ ва бўз ерлар — ҳосил хазинаси», «Ёмон одат — юқумли касал», «Ифлос қўл билан отилган балчиқ тоза кишига асло юкмайди», «Ёлғиз бўлгач, дарахт ҳам ўса олмайди», «Ёлғиз кишининг ўзи ҳам бахтсиз бўлади, бировга ҳам бахт бермайди», «Меҳнат қилсанг ҳурмат топасан, бахтинг очилади», «Бахт қидирибсанми, уни фақат меҳнатдан топасан» каби жумлалар фикримизнинг далилидир.

Шароф Рашидовнинг «Қудратли тўлқин» асарида ҳам озод меҳнат ва меҳнаткаш инсон образи биринчи ўринга қўйиб акс эттирилган. Бу романда энг гўзал нарсаси инсон меҳнатидир, деган гоя асарнинг умумий руҳига сингдириб юборилган. Ижтимоий меҳнатнинг инсонни тарбиялаб вояга етказиши, меҳнат нашидаси, унинг улкан сафарбарлик кучи, тарбиявий аҳамияти ҳаққоний акс эттирилган. «Қудратли тўлқин» романининг асосий қаҳрамони қудратли халқдир. Унда халқимизнинг Ватан уруши давридаги ҳаёти, унинг жангдаги қаҳрамонлиги, хусусан, Ғалаба ГЭСи қурилишидаги мислсиз матонати жўшқин руҳ билан ҳикоя қилинган.

Маълумки, Шароф Рашидов «Ғолиблар» ва «Бўрондан кучли» асарларида асосан деҳқонлар ва қишлоқ зиёилари ҳаётини ёритган бўлса, «Қудратли тўлқин» романида эса асосий қаҳрамон қилиб ишчилар синфини — қурувчилар оммасини танлаган. Асарда қурувчи ёшлар образи салмоқли ўрин эгаллайди.

Ёзувчи романнинг бош қаҳрамони Пўлат образи орқали янги замон ёш авлодининг шаклланиш жараёнини, унинг инсоний фазилатларини, олижаноб хислатларини, меҳнатда тобланиб, жамоа ёрдамида ўсиб, улғайишини кўрсатиб берган.

Пўлат ўнинчи синфни битиришга тайёрланар экан, имтиҳонлардан тезроқ ўтиш, тезроқ фронтга бориб, отаси — жангчи Ҳайдар Содиқов билан ёнма-ён туриб,

фашист босқинчиларига қарши жанг қилиш ва қаҳрамонлик кўрсатиш орзуси билан ёнади. Бироқ тиббий комиссия Пўлатни ҳарбий хизматга яроқсиз деб топади. Унинг фронтга кетиш учун елиб-югуришлари фойда бермайди. Бундан Пўлат руҳан эзилади, ҳатто бир зум тушқунликка ҳам тушади. У фронтга кетишнинг ҳеч иложини тополмагач, дўсти Анварнинг маслаҳатига кўра, уруш давридаги энг муҳим халқ қурилиши — Ғалаба ГЭСига бориб ишламоқчи бўлади. Лекин районнинг қурилишдаги вакили — ғаразғўй Тўрахонов Пўлатнинг бу орзусини ҳам йўққа чиқаради. Шундан сўнг давлат хўжалиги директори Шермат Қосимов Пўлатни ўз хўжалигига ишга таклиф қилади. Пўлат давлат хўжалигининг қурувчилар бригадасида бетончи бўлиб ишлайди. Дастлабки чиниқиш имтиҳонидан ўтади, унда жамоачилик кўникмаси шакллана бошлайди. Воқеа давомида буюк ғалабага кўпроқ ҳисса қўшиш иштиёқи билан ёнган Пўлат Ғалаба ГЭСи қурилишига ишга боради. Лекин Пўлат ҳали шахсий қаҳрамонлик кўрсатиш ва шуҳрат қозониш истагидан бутунлай озод бўлмаган эди. Мана шунинг учун ҳам у бир қатор камчиликларга йўл қўяди, адашади. Натижада ҳам иш унумига, ҳам ўз соғлигига зарар етказди. Тўрахоновнинг бир огиз дўқи билан қурилишни ташлаб, жўнаб қолади. Лекин йўлда уни виждон азоби қийнайди ва у ўз характеридаги ўжарликни енгиб, яна қурилишга қайтади. Қурилишда у тажрибали, фидойи ишчилар тарбиясида онгли, интизомли ва бардошли кишига, янги замон одамига айланади.

Кўринадикки, ёзувчи Пўлат характерининг шаклланиш жараёнини тасвирлар экан, уни ҳамма нарсага бир қарашда тушунадиган, камчиликсиз, ўз фаолиятида ҳеч қандай нуқсонга йўл қўймайдиган баркамол киши сифатида тасвирламайди, балки уни жонли инсон сифатида гавдалантиради.

«Қудратли тўлқин» романида Акрамхон Тўрахонов образи муҳим ўрин тутди. Ёзувчи Тўрахонов образи орқали ўз шахсий манфаати йўлида ҳар қандай қийинчиликларга бардош бера оладиган, чидамли, ишбилармон, шу билан бирга, ҳийлакор, кўзбўямачи, мансабпараст, «қизил сўзли» шахсни фош қилган. Тўрахонов ҳаётда маълум бир мавқега эга бўлгунига қадар чидам билан ўқийди ва жуда қаттиқ ишлайди, хусусан, ўзини яхши кўрсатиш учун кучини аямайди.

Шунинг учун ҳам Тўрахонов мансаб зинапояларидан жуда тез кўтарилади: ўқитувчиликдан илмий мудир, илмий мудирликдан директор, ундан район ер ишлари бўлимининг бошлиғи, кейин эса ГЭС қурилишидаги район вакили қилиб тайинланади. Ҳамма жойда иш кўрсатиб, ниҳоят, район ижроия қўмитаси раиси даражасигача кўтарилади.

Тўрахоновнинг ҳақиқий башараси, амалпарастлиги, худбинлиги, ичи қоралиги анча вақтгача билинмайди. Тўрахоновнинг феъл-атвори унинг Пўлатга бўлган муносабатида аста-секин очила боради. Тўрахонов катта қобилият эгаси, нотиқ, ишбилармон бўлса-да, асар охирида мағлубиятга учрайди. Чунки, у шахсиятпараст, ғаразгўй, худбин шахс. Зотан, ёзувчи Тўрахонов тақдири мисолида раҳбар қанчалик қобилиятли, қанчалик ишбилармон бўлмасин, агар у ўз тақдирини халқ тақдири билан боғламаса, манманлик ва шахсиятпарастликка берилиб кетса, барибир мағлубиятга учрайди, деган ғояни олға суради.

Романда Баҳор, Анвар, Хайри, Рустам, Никитин, Хайдар, Содиқов, Ҳолмат образлари ҳам жонли, ишонарли қилиб кўрсатилган.

«Қудратли тўлқин» романида воқеа Пўлат ва Тўрахоновнинг фронтга жўнаши билан тугайди.

Шароф Рашидовнинг сўнгги асари «Дил амри» да ҳам Ватан уруши давридаги ҳаёт акс эттирилган. Бироқ, «Қудратли тўлқин» да фронт орқасидаги ҳаёт, меҳнат жабҳаси кўрсатилган бўлса, «Дил амри» қиссасида бевосита фронт воқеалари, жанг манзаралари ёритилган. Романда Ўзбекистон ва унинг кишилари ҳаёти тасвир объекти қилиб олинган бўлса, қиссада Марказий Россиянинг Березовка қишлоғида бўлиб ўтган воқеалар ҳикоя қилинади. Шуниси муҳимки, ёзувчи Березовка қишлоғидаги ҳаётни мамлакатнинг уруш давридаги умумий ҳаёти билан узвий боғлиқ ҳолда акс эттиради. Шунга кўра, асарда Березовкага бўлган муҳаббат Россияга бўлган муҳаббатнинг рамзи сифатида акс садо беради. Қисса Россиянинг уруш давридаги ҳаёти ҳақида тўғри тасаввур беради.

«Дил амри» асарида мавзу муҳим бўлганидек, гоёвий мақсад ҳам аниқ. Адиб бу қиссани ёзишдан «мақсадим урушга лаънат ўқиш, ёш авлодни кишиларимизнинг ватанпарварлиги, мардлиги, қийинчиликларга бардошлиги намунасида тарбиялашдан иборат», деб

айтган эди. Қиссани ўқиб чиқиб, ёзувчи ўз ниятига етганига қаноат ҳосил қилиш мумкин.

Асарда дўстлик, ҳалоллик, Ватанга садоқат улуғланган. Сотқинлик, хиёнат қилишлик, урушқоқлик қораланган.

Қиссанинг асосий қаҳрамонлари катта ёшдаги одамлар эмас, аксинча, Серёжа, Ирина ва Тарас номли 12—13 ёшли болалардир. Адиб ёш болаларни даҳшатли уруш ҳақидаги асарга бош қаҳрамон қилиб танлаш билан катта бир ҳақиқатни очиб берган: фашизмга қарши ҳаёт-мамот курашида мамлакатимиздаги катта-кичик ҳамма кишилар фаол иштирок этганликларини умумлаштириб кўрсатган. Қисса воқеалари марказида турган Серёжа, Ирина ва Тарас образлари ёш ватанпарварларнинг типик вакиллари бўлиб, улар ўз ҳаётларини хавф остида қолдириб бўлса-да, жангчиларимизга, партизанларга ёрдам берадилар. Бу учала образ ҳам адибнинг болалар руҳиятини яхши билишини тасдиқлайди. Чунки ҳар учала образ ҳам болаларга хос тушунча, ҳаракат, завқ-шавқ ва характер билан таъминланган. Ёзувчи бу уч болага бирдек хос бўлган умумий хусусиятларни кўрсатиш билан бирга, уларнинг ҳар қайсисининг ўзига тегишли бўлган хусусиятларни ҳам очиб берган. Серёжа билан Ирина аксингил. Уларнинг отаси жангчи, бобоси партизан, Серёжа бу билан фахрланади ва Есинларга муносиб авлод бўлишга интилади. Уларнинг дўсти Тараснинг тақдири эса бошқача. Тарас ватан хоини Герасимнинг ўғли. Лекин у отасига ўхшамайди. Тарас ватанпарварлик, мардлик руҳида тарбияланган. Ёзувчи Герасимнинг сотқинлигига Тараснинг ватанпарварлигини қарама-қарши қўйиб тасвирлайди ва ота учун бола жавобгар эмас, деган гоёни олға суради.

«Дил амри» асари қизиқарли қилиб ёзилган. Асар сюжети ҳаётийдир. Воқеалар тасвирида сохталик ва ўринсиз муболаға йўқ. Адиб асар тили устида катта меҳнат қилган. Ана шунинг учун ҳам бу қисса китобхонларга эстетик завқ-шавқ бағишлайди. Уларни эзгулик руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

Демак, Шароф Рашидов ҳозирги замон ўзбек адабиётининг ривожига салмоқлик ҳисса қўшган улкан адибларимиздан биридир. Унинг қисса ва романлари ўзбек адабиётидаги ҳаётбахш насрнинг ўзига хос кўринишларидан бўлиб, уларнинг умумий гоёвий-

бадий савияси ўша даврларда яратилган кўп асарлар савиясидан асло қолишмайди. Бинобарин, адиб асарлари ёш авлодни эзгулик руҳида тарбиялайди.

Кези келганда шуни ҳам қайд этиш лозимки, Ш. Р. Рашидов вафотидан сўнг, унинг шахси ва ижоди асоссиз ҳолда қаттиқ қораланган эди. Ўзбекистон мустақил республика деб эълон қилинганидан кейин бу адолатсизликка барҳам берилди. Адибнинг пок номи қайтадан тикланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Шароф Рашидов (адабий портрет). Ўзбек совет адабиёти тарихи-очерки, II том, Т., ЎзФАН, 1962.
2. А. Абровов. Адиб ва замонавийлик, Т., «Фан», 1964.
3. Воҳид Зоҳидов. Нафосат ижодкори, Т., Ўзадабийнашр, 1967.
4. Шароф Рашидов (адабий портрет), Ўзбек совет адабиёти тарихи, III том, Т., Фан, 1972.
5. С. Мамажонов. Лирик олам, эпик кўлам, Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.

М а т н

Шароф Рашидов. Асарлар (беш жилдлик), Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981—1983 йиллар.

МИРТЕМИР

(1910—1978)

Миртемир ҳозирги замон ўзбек шеъриятининг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшган ардоқли лирик шоирдир. Комил Яшин таъкидлаганидек, «Миртемир ўзбек шеъриятининг тамал тошини қўйган устоз, оқсоқол шоирларимиздан. У ғоятда меҳнаткаш, жафокаш, ҳассос, билимдон, камтар, зукко сўз санъаткоридир. Ватанпарвар шоир классик адабиётимизнинг барҳаёт анъаналарини, халқ оғзаки ижодини чуқур ўрганиб, ҳозирги замон ўзбек адабиётини бойитди, юксакликка кўтаришда зўр куч сарф этди»¹.

Миртемир Турсунов 1910 йилда Қозогистон Республикасининг Туркистон ноҳиясидаги Иқон қишлоғида

¹ *Миртемир*. Асарлар, I том, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980, 5-бет.

камбағал деҳқон оиласида дунёга келди. Интернатда тарбияланди, мактабларда ўқиди. Педакадемияда (ҳозирги Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат дорилфунунида) таълим олди. Сўнг рўзнома ва ойнома таҳририятларида ишлади, турли нашриётларда муҳаррирлик қилди, бадиий ижод билан банд бўлди, таржима билан шугулланди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида адабий маслаҳатчи бўлиб ишлади, ёш шоирларни тарбиялашга катта ҳисса қўшди. Миртемир адабий мактабидан баҳраманд бўлган бир гуруҳ ёш шоирлар: «Миртемир ёш қаламкашларнинг меҳрибон, отахон шоири, меҳнаткаш ва заҳматкаш, хассос ва талабчан устози... Забардаст шоиримиз Миртемир ёш қаламкашларни «киприкларим» деб ардоқлаган. Биз ҳам ўша офтобдан нур эмган, «киприклармиз»¹,— деб ёзган эдилар.

Миртемирда адабий-ижодий ишга қизиқиш жуда эрта уйғонди. У 1925 йилдан бошлаб шеър ёзишни машқ қила бошлади. Шоир: «Биринчи шеърим 1926 йили «Ёш ленинчи» газетасида пайдо бўлди»²,— деб эслайди. Миртемир умидли ёш шоир сифатида китобхонлар диққатини тезда ўзига тортди. Унинг биринчи шеърлар тўплами — «Шуълалар қўйнида» 1928 йили майдонга чиқди. Бу китобга шоирнинг «Меҳнат», «Сўнгги хат», «Кураш ва тилак», «Ўзбек қизи Мастоной», «Бахт», «Сахро», «Меҳнат боласи», «Ўт ёниб турса» каби сочма шеърлари киритилган. Бу тўплам нуқсонларидан қатъи назар (ундаги баъзи шеърларда мавҳум байтлар, тушуниш қийин бўлган рамзий иборалар, ортиқча риторика, хира образлар учраб туради), ўзбек шеърлатига яна бир ёш истеъдод кириб келганлигидан гувоҳлик беради.

«Шуълалар қўйнида» тўплами янги давр руҳи билан сугорилган. Унда инсон меҳнатининг бадиий образи чизилган, меҳнатсеварлик ғояси ифодаланган.

Меҳнат — шеър, нафосат ва яратувчи...

Бахт-саодат чашмалари оқади меҳнат туфайли,

Ҳақиқат ўз чироқларини ёқади меҳнат туфайли...

Меҳнат!

Мен сени қучай!

¹ «Ленин йўли» газетаси (Самарқанд), 1961 йил 19 сентябрь.

² Адабиётимиз автобиографияси, Тошкент, 1973, 237-бет.

Юксакларга учай!..
Шеър сочай!
Табиатнинг яширин сирларини очай!
Меҳнат!
Ҳаётнинг, борлиқнинг шеърияти — меҳнат!
Юрагим дўсти, ишончи, толеим — Сен!
Сен — мену, мен — сен!..
Кел, гавҳар кўзларингдан ўпай,
Чўлларга ҳаёт сепай
Сенинг қудратинг билан эркин меҳнат!..
Меҳнат — куч, меҳнат — қувватдир,
Тангрилардан қудратлироқ қудратдир...

Миртемирнинг «Шуълалар қўйнида» китоби ўз даврида шеъриятимизда қувончли воқеа бўлди. «Қўлингиздаги тўплам,— деган эди Сотти Ҳусайн мазкур китобга ёзган сўзбошисида,— ўзбек адабиётига янги кўзғолон, янги умидлар бағишлайди... «Шуълалар қўйнида» ги сочмалардан ҳақиқатан кураш, исён, зафар тароналарини тинглаб оларсиз»...

Миртемир илк шеърларидаёқ янги воқеликни жўшқин куйлаган.

«Шуълалар қўйнида» китобида гунчадек намоён бўлган ижобий томонлар (мавзу фаоллиги, гоёвий аниқлик, замонавийлик, бадий жўшқинлик ва ҳ. к.) Миртемирнинг бундан кейинги асарларида тобора ўса борди. Шоирнинг айрим шеърларида учровчи мавҳум рамзийлик ўрнини ҳаётӣ воқеалар ва жонли қаҳрамонлар эгаллай бошлади. Миртемирнинг «Зафар» (1929), «Қайнашларим» (1932), «Бонг» (1932), «Очлар ўлкасида», «Пойтахт» (1936), «Ўч» (1943), «Танланган шеърлар» (1947), «Танланган асарлар» (1958), «Шеърлар» (1961, 1964), «Янги шеърлар» (1967), «Қуш тили» (1970), «Тингла, ҳаёт» (1974), «Киприкларим», «Излайман» (1976), «Ёдгорлик» (1978) каби тўпламлари шоирнинг халқ ҳаёти билан узвий боғлиқ ҳолда асардан асарга, китобдан китобга ўсиб борганлигидан далолат беради.

Миртемирнинг 60—70-йилларда ёзган шеърлари гоёвий мазмун жиҳатидан ҳам, бадий шакл жиҳатидан ҳам шоирнинг аввалги асарларидан устун туради. Бундай ижодий камолот Миртемирнинг устозлар мактабидан сабоқ олиши, маҳорат сирларини ўзлаштириши ва ҳормай-толмай қунт билан меҳнат қилишининг натижасидир.

Миртемирнинг 30-йиллардаги ижодида янги дунё ва янги инсон мавзуси асосий ўринни эгаллайди. Унинг «Бу шундоқ улкан юртки», «Шодиёна», «Бахшининг айтганлари», «Аму қирғоқлари», «Яли-яли», «Яшил япроқлар», «Ҳам посевной, ҳам васл», «Қоракўзлик», «Бир шўх» каби шеърларида халқимизнинг орзу-истаклари, ҳис-туйғулари, куч-қудрати, эзгу ишлари, янгича қарашлари жўшқин куйланган. Миртемирнинг Алишер Навоийнинг машҳур «Яли-яли»си таъсирида яратилган «Яли-яли» шеърида чўлларни боғу бўстонга айлантираётган халқимизнинг куч-қудрати ва бунёдкорлиги завқ-шавқ билан тараннум этилади:

Дашт юзига юрди элим қахрамон,
Қудрати зўр — топмағуси тоғ омон,
Бахт сувини очғуси у беғумон,
Бўстон ўлур, сувга қониб ҳар томон,
Тўлқинида меҳру вафо, яли-яли.

Миртемир замонамизнинг хилма-хил мавзуларини тасвирлар экан, асарнинг бадиий мукамаллигини таъминлаш учун янги-янги ташбиҳлар ва охори тўкилмаган қофиялар ишлатади. Миртемирнинг 30-йиллардаги шеъриятининг хусусиятларидан бири табиатни жуда нозик ҳис этиб, асар гоёсини очишда табиат тасвиридан санъаткорона фойдаланишидир.

Шоирнинг «Ўйлар», «Қизгалдоқ», «Қоя», «Сени, болалигим», «Хайр, Тошкент», «Лолазордан ўтганда», «Аччисой», «Яшил япроқлар» каби шеърларидаги манзара асар гоёсини бадиий ифодалашга, лирик қахрамоннинг кайфиятини, руҳий кечинмаларини очиб беришга хизмат қилади.

Ёндиради далаларнинг қўнғир тўшларини
Оловланган, ўтдай ёнган июль қуёши,
Водийлар узра ёйиб мармар кулишларини,
Оқариб кўринади тоғларнинг боши.
Тўқайлар соч тарайди елда тўлганиб,
Чўққиларда сакрашар олқор, охулар...
Тоғларнинг этакларида шуълалар ёниб,
Товланиб оқади шишадай сувлар...

(«Хайр, Тошкент»)

Миртемир табиат тасвиридан образ яратиш, асар ғоясини ифодалашда восита сифатида фойдаланади. Шу сабабли, дафъатан қараганда табиатнинг қуруқ тасвиридан иборат бўлиб туюлувчи шеърлар («Сени, болаллигим», «Куз» ва ҳоказо) да ҳам ҳаётни, Ватанни севиш ғояси «яшириниб» ётади.

Миртемир уруш йилларида яратган асарларида ҳам манзара тасвири орқали ҳаётбахш ғояларни ифодалаш санъатидан самарали фойдаланган. Унинг «Бу — менинг Ватаним», «Қирғоқ», «Вафо», «Денгиз бўйларида» каби шеърларида асарнинг асосий ғояси билан узвий боғлиқ ҳолда Ватан гўзаллиги тараннум этилади. Шу сабабли, бу шеърлар ўқувчида Ватанни душмандан ҳимоя қилиш учун гайрат ва шижоат туйғуларини уйғотади.

Миртемир уруш даврида замон минбарида ижод қилди. Агар 20 — 30-йилларда Миртемир шеъриятида асосий ўринни ер-сув ислоҳоти, хотин-қизлар озодлиги, колхоз қурилиши, ижтимоий меҳнатга янгича муносабат каби мавзулар эгаллаган бўлса, Ватан уруши йилларига келиб бу мавзу доираси Ватан мудофааси билан бевосита боғлиқ бўлган янги-янги мавзулар ҳисобига бойиди. Уруш даврида Миртемир шеъриятида асосий ўринни ҳарбий-мудофаа мавзуи ишғол этди. Шоир Ватанга муҳаббат, курашга чақириқ, галабага ишонч мавзуларида қатор бадиий асарлар яратди. Масалан, «Сталинград ҳимоячиларига Тошкент интеллигенциясидан саломнома» асарида шоир она-Ватанимизга хиёнаткорона ҳужум қилган гитлерчи босқинчиларга қарши халқимиз томонидан олиб борилаётган адолатли урушнинг моҳиятини содда ва лўнда қилиб очиб берди. Шу билан бирга, шоир халқимиз номидан жангчиларга мурожаат қилиб, душманни муқаддас Ватан тупроғидан ҳайдаб чиқаришга, тор-мор этишга даъват этади. Шеърини мактуб шаклида ёзилган (қарийб 200 мисрадан ташкил топган) ушбу асарнинг ғоявий хулосаси қуйидаги мисраларда яққол ифодаланган:

Уринг, қасос олинг садоқат учун,
Уринг, ҳақиқат ва адолат учун...
Дунёда қолмасин фашист деган ном,
Меҳнат диёридан оташин салом!

Миртемир «Мен она бўлсам агар», «Сен — она», «Бу — менинг Ватаним», «Она шаҳар», «Бобо», «Ҳамшаҳар», «Ўч», «Олег ва ўртоқлари», «Қирғоқ», «Ҳамшира» сингари шеърларида ҳам халқимизнинг фронтдаги ва фронт орқасидаги ҳаёти ва фаолиятини самимият билан акс эттиради.

Унинг ҳарбий лирикаси халқчил лирикадир. Шоир халқ оммасини қизиқтирадиган, ҳаяжонга соладиган долзарб мавзуларни халқона содда ва теран ифодалаган. Бунда у халқ қўшиқларининг мазмун ва шакллари-дан, жонли халқ тили бойликларидан, қисқаси, халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган. Шунга кўра, шоир тўқиган кўпгина байтлар ҳикматли сўзлар ва мақоллар даражасида туради. Шоир «Ўч» шеърида жангчиларимизни фашистлардан қасос олишга ундар экан, халқ ҳикматларидагидай акс-садо берувчи байтлар яратади:

Омон қолган битта аблаҳ —
Бир қишлоқнинг ёниши!
Омон қолган битта аблаҳ —
Офатнинг соғ қолиши.
Ўлдирилган ҳар муттаҳам —
Омон қолган юз одам!
Ўлдирилган ҳар муттаҳам —
Илгарига бир қадам!

Миртемирнинг ҳарбий лирикаси юксак маҳорат билан яратилган. Чунончи «Сен — она» шеърида мавзуга уруш даври талаблари нуқтаи назаридан ёндашиб, онанинг янгича образини яратади. Шоир она ҳақида шу кунгача айтилмаган, лекин айтилиши керак бўлган бадий бўёқни топиб, уни шеърий тилда ифода этган. «Сен — она» шеърида муаллиф ўз фарзандларини оқ йўл ва зафар тилаб жангга жўнатган, айрилиқ ва ҳижрон тоғини ўз елкасида мардонавор кўтарган ватанпарвар она образини чизар экан, уруш даври руҳини асар мазмунига сингдириб юборади. Шу тариқа шоир шеърнинг жанговар давр талабига монанд ва таъсирли бўлиб чиқишини таъминлайди:

Алишерга алла айтиб ухлатган,
Сен — она.
Оғушида Бобур камолга етган,
Сен — она.

Торобийни оғир жангга жўнатган,
Сен — она.
Оламни нурида мунаввар этган,
Сен — она.
Йигласа — дунёни расо титратган,
Сен — она.
Кулгиси саодат парвариш этган,
Сен — она.
Доҳийлар бешигин бедор тебратган,
Сен — она.
Меҳри баҳорида элни яшнатган,
Сен — она.
Ягона ўглингни жўнатдинг жангга,
Бўл бардам, она!
Онадай ошиқ йўқ она-Ватанга!
Муҳтарам она...

Тўғри, Миртемирнинг уруш даврида ёзган баъзи шеърларида («Бешотар», «Тўйчи Эрйигит ўғли» ва бошқаларда) ҳаётдан узоқ бўлган умумийлик ва мавҳумлик кўзга ташланади. «Отлиқ аскар» шеърида эса жангчиларимиз дулдул миниб, қилич ўйнатиб юрувчи афсонавий қаҳрамонлар тарзида тасвирланган. Натижада бундай шеърларда жангчиларнинг юксак онглилик руҳида олиб борган курашларининг моҳияти аниқ акс этмай қолган. Аммо шунга қарамай, умуман олганда, Миртемирнинг ҳарбий лирикаси уруш даври шеъриятининг ютуғидир.

Аскарларимизнинг қаҳрамонлигини, халқимизнинг куч-қудратини, мустаҳкам иродасини улуғлаш, урушни қоралаб, тинч ҳаётни, халқлар дўстлигини ва бунёдкорлик меҳнатини олқишлаш — Миртемир томонидан ёзилган ҳарбий лириканинг ғоявий мазмунини ташкил этади.

«Қасида» (1945 йил, 8 май) шеърида шоир фашизм устидан қозонилган буюк ғалабамизни табриклаб, тинч ҳаётни улуғлайди, ғалабани таъминлаган қаҳрамон халқимизга таъзим қилади.

Ватан урушидан кейинги даврда Миртемир шеърияти ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарилди. Шоир ҳаётдаги ижтимоий ўзгаришлардан завқланган ва уларни қўллаб-қувватлаган ҳолда кўтаринки руҳ билан ижод қилди, замонавий мавзуларда кўпгина етук асарлар яратди. Миртемирнинг бу даврдаги ижодида

ҳам оддий инсон образи марказий ўрин тутади.
«Эртанги кун» шеърида шоир меҳнат кишисини мадҳ
этди:

Инсон меҳнатида ранг олур ҳаёт.
Инсон меҳнатида ўзгарур жаҳон,
Ҳақиқат туғилар ҳаёдан ҳам бот,
Бутун кучлилардан кучлироқ инсон...

Миртемир шеъриятида халқлар дўстлиги ғоялари
ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Бундан шоирнинг ўзи
ҳам ҳақли суръатда фахрланади:

Дўстлик сўзи — сўзларнинг нақши,
Ҳеч сўз борми бундан ҳам яхши!
Ўз юртимда мен ҳам бир бахши,
Умрим кечар дўстликни қуйлаб.

Шоир халқлар ўртасидаги дўстликни инсонга шод-
лик, пўлат, қанот бағишловчи ҳаётбахш омил сифатида
таърифлайди. Дарҳақиқат, Миртемирнинг «Элу юрт
мақтови», «Бизга келинг», «Украинамсан», «Қирғизис-
тон», «Қирғиз халқига», «Маҳтумқули тўйида», «Бар-
ҳаётлик», «Қозогим», «Олма-отанинг қиши» каби
шеърлари ўзбек шеърлятида халқлар дўстлиги
мавзуида ёзилган яхши асарлардан бўлиб, уларда
халқларимиз ўртасидаги дўстликнинг кучи ва янги
жамият қуришдаги аҳамияти умумлаштириб берилган:

Тоғларни кўтаргай дўстликнинг кучи,
Дўстлик кучи — янги жаҳон қурғувчи.

Миртемир дўстликни қуйлар экан, ҳар бир респуб-
ликанинг ҳаёти, табиати, маданияти ва миллий хусуси-
ятларига оид белгиларини синчковлик билан топиб,
улардан ўринли фойдаланган. Шунга кўра, шоирнинг
бундай шеърлари ўқувчига бадиий завқ бериш билан
бирга, китобхонни у ёки бу халқнинг ҳаёти, миллий
хусусиятлари, маданий бойликлари билан таништириб,
унинг билим доирасини кенгайтиради. Масалан, Мирте-
мир Украинани тасвирлаганида «хирмон-хирмон ғал-
лам, ноним — нонхонам», «давлат — хазинамда порлоқ
дурдонам», «Бажаним, Оксанам, Остап, Зинамсан», деб
ёзса, қозоқ эли ва қозоқ халқини «Олотов бошида гавҳар
чароғим», «Чолқорим, Болқошим — сутим, қаймоғим»,
«Абайнинг ўзидай заҳматкаш устоз», «Жамбулнинг

созидай бургутпарвоз соз», «Олмаотам, Сувногим, Чимкент, Сузоғим — қардош қозоғим» деб ардоқлайди.

Миртемир «Қирғиз халқига», «Қирғизистон» сингари шеърларида қардош қирғиз меҳнат аҳлини чордеворлар ўрнида комбинатлар қуrolлган, борса келмас чўлларда комбайнлар суролган, багри бутун, нони бутун бўлган бахтиёр халқ сифатида муҳаббат билан тасвирлайди. Шоир «Чўққиларда сакрар чўнг мўғиз олқор, ҳар кўли, дарёси ўзи бир чолқор», «Бу юртда Манасдай чўнг ҳикмат — даҳо», «Тоғлар мамлакати — қутлуг макон бу — Қирғизистон бу!» тарзидаги миллий хусусиятларга бой мисралар воситасида қўшни халқларнинг яхлит образини чизиб беради.

Миртемир ўз асарларида, айниқса Қорақалпоғистоннинг ўзига хос қиёфасини, унинг ютуқларини, табиати ва маданиятига оид миллий хусусиятларини усталик билан тасвирлаб берди. Шоирнинг «Қорақалпоқ дафтари» шеърий туркумини қорақалпоқ халқининг серқирра ҳаётини, эришган улкан ютуқларини, орзуистакларини ҳаққоний ифодаловчи, ўзбекнинг ўз иниси қорақалпоққа бўлган чексиз меҳр-муҳаббатини тараннум этувчи, халқлар дўстлигини улугловчи шеърий қисса деб айтиш мумкин. Бу асарда шоирнинг қорақалпоқ халқига бўлган самимий ҳурмати, қон-қардошлик эътиқоди яққол акс этган. Зотан, ўзбек шоири Миртемир қорақалпоқ юртини ўз юрти сифатида севиб, ардоқлаб тасвирлаган ва қорақалпоқ меҳнаткашларининг фазилатларини, эзгу анъаналарини ва яхши ниятларини мафтун бўлиб куйлаган. Бу шеърий туркумда ўзбек ва қорақалпоқ чин дўст-биродар, ҳақиқий қон-қардошдир; бир оиланинг тенг ҳуқуқли икки аъзосидир, деган катта ғоя эҳтиром билан ифодаланади. Шоир бу иккала халқ ўртасидаги беғараз дўстлик ва қардошликни тасвирлаб, «Кўл бўйида» шеърида:

Эл ўртада, юрт ўртада,
Тупроқ ўртада.
Бахт ўртада, қут ўртада,
Қирғоқ ўртада. \

Мулк ўртада, мол ўртада,
Дарё ўртада.
Сув ўртада, бол ўртада,
Сахро ўртада,

деган ҳақли хулосага келади.

«Қорақалпоқ дафтари» асарида шеърӣ туркум жанрининг ўзига хос талабларига тўлиқ риоя қилинган, танланган мавзу атрофлича ёритилган ва туркумни ташкил этувчи шеърларнинг ички мантиқ жиҳатидан ўзаро бир-бирига боғлиқ бўлиши таъминланган. Туркумни ташкил этувчи шеърлар бадий бақувват, баркамол. «Қор қўмсаш», «Кўл бўйида», «Кегайлидан», «Барқут», «Ходиса», «Енгажон» сингари шеърларида чуқур ички ҳиссиёт, самимий ва қувноқ юмор уфуриб туради.

«Ходиса» шеърида шоир Хўжайли йўлида автобусда содир бўлган кулгили бир воқеани ҳазил аралаш тасвирлаб, аввало асарнинг қизиқарли бўлишини таъминлайди. Лекин шоирнинг бу шеърда кўзлаган асосий мақсади бировга беҳуда ҳазил қилиш эмас, балки азиз оналаримизнинг улугвор қиёфасини яратиш — онанинг буюклигини мадҳ этишдир. Шеърнинг ана шу асосий ижтимоий қиммати қуйидаги мисраларда ёрқин намоён бўлади:

Сени эзгу тимсолдай,
Тенгсиз соҳибжамолдай
Қуйлаганим қуйлаган,
Сийлаганим сийлаган.
Чунки, ахир, онасан,
Элимда дурдонасан...
Ишонмасанг меҳримга,
Менинг ҳазил шеъримга
Ич, десанг, онт ичайин,
Ёлғиз Аму кечайин...

Миртемирнинг «Қирқ бир», «Онагинам», «Киприкларим», «Элу юрт мақтови», «Сенга, республикам», «Дорилфунун хиёбонида» каби шеърларида ҳам муҳим фикрлар лирика торларига солиниб, замон руҳига мос равишда маҳорат билан қуйланади. Шундай қилиб, Миртемирнинг сўнгги даврдаги шеърияти туйғулар тугёнига, эҳтиросли бадий мулоҳазаларга, жўшқин ва майин лирикага бой. Шоир ўз шеърларида шакл ва мазмун бирлигини таъминлар экан, тасвирифода воситаларининг янгидан-янги хилларини кашф этади. Жумладан, воқеабанд лирик шеърлар яратади. «Дорилфунун хиёбонида» шеъри Миртемирнинг Самарқандда ўтказган талабалик йилларидан қолган порлоқ

хотиралари ва кейинги даврдаги талабалар ҳаётидан завқланиши асосида яратилган.

Бу шеърда тасвирланишича, лирик қаҳрамон Самарқанд хиёбонида кезар экан, ёшлигида унга сирдош бўлган бир чинор ёнига келиб тўхтади ва чинор бобо билан суҳбатлашади. Бу ҳаёлий суҳбат жараёнида Самарқанднинг ўтмиши билан ҳозирги куни таққосланади ва сўнгги ярим асрлик ҳаётдан қониқиш туйғуси ифодаланади. Лирик қаҳрамон ёшлигини қўмсайди ва чинор чолдан (рамзий қаҳрамондан) ўз ёшлигини қайтариб беришни сўрайди. Шу пайтда Самарқанд дорилфунунининг талабалари хиёбон сари оқиб чиқадилар. Чинор чол эса ёшлигини сўраган лирик қаҳрамонга ана шу қувноқ йигит ва қизларни (талабаларни) кўрсатиб, «ёшлигин изловчи ҳей оқсоч йигит, ёшлигингни ол!» деб хитоб қилади. Ана шундан сўнг шоир қалбида туйгулар туғени янада кучлироқ қайнайди. Шеър лирик қаҳрамон қалбининг ана шу ҳаяжонини ифодалаш билан тугалланади:

Ха, мен ёшлигимни ва шўхлигимни
Шу навқиронларнинг кўзида кўрдим.
Ўша илк севгимни, қалб чўғимни
Шу ёш жононларнинг юзида кўрдим.
Шеърга сиғмай қолди бахтиёрлигим...

«Дорилфунун хиёбонида» шеъри лирикамининг гўзал намуналаридан бўлиб қолди.

Миртемир жонажон Ўзбекистон ва бахтиёр ёшлик мавзуларига қайта-қайта мурожаат қилган. Юртимининг гўзал жамолидан, одамларимининг файзли ҳаётидан қувонган шоир:

Шеърларимда жилва қилсин замона,
Юртим мадҳи бўлсин сўнгги сатрим ҳам,

деб ёзган.

Миртемир она-Ватан мавзуини ёритишда турли образ ва ранг-баранг ифода воситаларини ишлатади. «Сенга, республикам», «Бу шундоқ юртки» шеърларида жўшқин ҳис-туйгулар санъатидан моҳирлик билан фойдаланади. «Сенга, республикам» шеърда шоир кўтаринки руҳ билан китобхоннинг она Ватанга муҳаббатини, ифтихор ва ғурур туйғусини яққол ифодалаган:

Элимсан — тупроғимсан, қадим ота юртимсан,
Машғала чироғимсан, олтин пахтазоримсан,
Тўқис-тўқин боғимсан, баракамсан — қутимсан,
Девкорлар даврасида мардимсан — девкоримсан.

Миртемир дostonчиликда самарали ижод қилган. «Бонг», «Барот», «Агроном», «Жанг» (1930), «Хидир» (1932), «Номус (1934), «Аждар» (1935), «Очлар ўлкасида» (1936), «Сув қизи», «Дилкушо» (1937), «Ойсанамнинг тўйида» (1938), «Қўзи» (1939), «Фарғона» (1940), «Сурат» (1961) сингари катта-кичик дostonлар Миртемир қаламига мансуб. Унинг «Дилкушо» ва «Қўзи» поэмаларида халқимизнинг огир ўтмиши ва инқилобий кураши акс эттирилади. «Дилкушо» дostonида амир хирсининг қурбони бўлган ёш қизнинг фожиали тақдири ҳикоя қилинади. Шу орқали ўтмишда хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқлари амир-амалдорлар томонидан оёқ ости қилинганлиги очиб ташланади.

Миртемир поэмаларининг аксарияти замонавий мавзу тасвирига бағишланган. «Номус» поэмасида ёшлигида ота-онасидан етим қолиб, ниҳоятда қийналган ва оқибатда ўғрилиқ-безорилиқ йўлига кириб қолган Ашур исмли йигитнинг жамоа таъсирида қайта тарбияланиши, виждонли, ҳалол киши бўлиб етишиши акс эттирилади. «Ойсанамнинг тўйида» поэмасида эса қорақалпоқ қизи Ойсанамнинг жамоа ҳўжалигидаги ҳаёти тасвирланади.

Миртемир дostonлари мавзу жиҳатидан хилма-хил бўлганидек, уларнинг бадиийлиги ҳам турлича. Шоир дostonлари орасида «Дилкушо», «Ойсанамнинг тўйида», «Сурат» каби бақувват поэмалар билан бирга, «Бонг», «Аччисой» сингари ўртамиёна, ҳатто гоъвийбадиий заиф асарлар ҳам учрайди.

Миртемир қўшиқ жанрида ҳам баракали ижод қилди. Унинг қўшиқларига хос муҳим хусусият шундаки, у ўз асарларига кўпроқ ҳаёлий кечинмаларни, интим севги мавзуини эмас, балки катта-катта ижтимоий масалаларни асос қилиб олади. Севги-муҳаббат, одоб-ахлоқ мавзуларини эса ҳозирги замоннинг ижтимоий муаммолари билан боғлаб ифодалайди. Шоир қўшиқ ёзганида мазмунга ҳам, шаклга ҳам бирдек катта эътибор беради. Бинобарин, Миртемир қўшиқлари ёқимли, таъсирли, уларда ром қилиш, мафтун этиш санъати кучли. Шоир қўшиқлари маъюсликка ва қайноқ ҳаётдан бешишга эмас, аксинча, қийинчиликларни енгишга, мақсад сари дадил интилишга, яхшиликка чорлайди. Ўқувчига пўлат қанот, завқ-шавқ бахш этиб, уни юксак парвоз томон отлантиради. Шоир «Танбурим

товуши» (1926) номли илк қўшигида баён этган қуйидаги сўзларга умр бўйи қаттиқ амал қилди:

Танбурим торининг янгроқ садоси
Борлиқда умидлар уйғотиб борсин.
Қалбларни эритиб ёниқ навоси
Ҳар руҳда битмас завқ уйғотиб борсин.

Миртемир томонидан турли йилларда яратилган «Яли-яли», «Мард йигит, ёринг бўлай», «Эл қўшиги», «Қора кўзли», «Боғ кўча», «Шаҳримда бир ғўзал бормиш», «Барно», «Устина», «Боқиши», «Келмаган», «Аразлик» каби қўшиқлар шоирнинг инсонга завқ-шавқ бағишлай олганидан далолат беради. Миртемир қўшиқларида кишиларни қизиқтирадиган бадиий фикрлар, кечинмалар илиқ лирик мисраларда ёқимли ва таъсирли куйланади:

Қўшиқлар тўқисам, нўноқ бўлмаса,
Сендан ўзга дилга кўноқ бўлмаса,
Куйласам туну кун сулувлигингни,
Куйлаш мумкинми дил қайноқ бўлмаса?
Ўзаллик тахтидан қулайди наҳот,
Куйчиға шунчалар қайноқ бўлмаса!
Кўнглим ўксинади, кўнглим синади —
Кўнглим билан кўнглинг иноқ бўлмаса!

Миртемирнинг дилрабо қўшиқлари ўзбек қўшиқчилигининг бойлиги сифатида қўшиқ мухлислари қалбидан мустаҳкам ўрин эгаллаган.

Шоир асарларининг тили гоятда содда ва жозибадор, халқчил ва образлидир. У жонли халқ тили бойликларидан: халқ иборалари, мақол ва афоризмлар, ҳикматли сўзлар ва ранг-баранг тасвирий воситалардан унумли фойдаланган. Миртемир шеъриятида:

Оёғи ёмон — тўр булғар,
Таёғи ёмон — эл булғар.

(«Олим» шеъридан)

Тун кечар, келар кундуз,
Мард бир ўлар, номард — юз

(«Тўпчи Эрайигит ўғли» шеъридан)

сингари халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлари кўп ва ўринли қўлланган. Худди шунингдек, шоир шеъриятида мазмун ва шакл жиҳатидан халқ афоризмларини эслатувчи ва уларга тенглашувчи сермаъно, гўзал байтлар яратилган.

Тупроқ остида ҳам зар — ҳамиша зар,
Кумушни занг босса — кумушдир ҳамон.
Денгиз тубларида гавҳардир — гавҳар,
Чиқар тоғ тагидан кон ҳам бир замон

(«Юрт қўшиғи» шеърідан).

Миртемир шеърияти тилининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, унда адабий тилга ҳали тамоман кириб улгурмаган, лекин адабий тилга хизмат қила оладиган сўз ва иборалар ҳам учраб туради. Миртемир жонли халқ тилидан баракали фойдаланиш билан бирга, халқ огзаки ижоди бойликларидан ҳам самарали озиқланади. Шоирнинг «Ухла, «қўзим», «Қўзларим йўлингда», «Қўшиқлар», «Яли-яли» каби шеърлари фикримизнинг далилидир.

Эркатоим қайда экан?
Яшил-яшил боғда экан.
Яшил боғда нетар экан?
Олма кўчат экар экан.
Олмалари қайда экан?
Келаси куз ойда экан.

Кўринадики, «Эркатоим» шеърисида шоир меҳнат ва унинг самараси ҳақидаги гоёвий мазмунни халқ қўшиғи услубида раво ифодалаган.

Шундай қилиб, Миртемир кўплаб лирик ва лиро-эпик асарлари билан шеърят тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган.

Миртемирнинг таржима санъатидаги хизмати ҳам самаралидир. Ўзбек китобхони шоир-таржимон Миртемирнинг катта меҳнати туфайли А. Пушкиннинг «Руслан ва Людмила», «Шоҳ Султон ҳақида эртақ», «Олтин балиқ ва балиқчи эртаги», М. Лермонтовнинг «Исмоилбек», «Савдогар Калашников ҳақида қисса», А. Некрасовнинг «Русияда ким яхши яшайди?», М. Горькийнинг «Бўрон қуши ҳақида қўшиқ» каби

ўлмас асарларини ўз она тилида ўқишга муяссар бўлди. Булардан ташқари, Миртемир машҳур қирғиз эпоси «Манас»ни, шунингдек, Уйғун билан ҳамкорликда қорақалпоқ эпоси «Қирқ қиз»ни, Мақсуд Шайхзода билан ҳамкорликда грузин шоири Шота Руставелининг «Йўлбарс териси ёпинган паҳлавон» достонини ўзбек тилига таржима қилди.

Бугина эмас, у Генрих Гейне, Эжен Потье, Абай, Хачатур Абовян, Бердах, Янка Купала, Нозим Ҳикмат, А. Сурков, А. Твардовский, Пабло Неруда, Самад Вургун, Сильва Капутикян, Аббос Добилов сингари шоирларнинг асарларини ҳам ўзбекчага ўгирди. Миртемир таржималарида асл нусханнинг асосий хусусиятлари, ундаги миллий руҳ сақланиб қолган.

Миртемирнинг адабиёт соҳасидаги хизматлари халқ ва давлат томонидан ўз вақтида тақдирланган. Миртемир «Меҳнат Қизил Байроқ», «Ҳурмат белгиси» орденлари билан мукофотланди. Унга «Ўзбекистон халқ шоири» (1971) фахрий унвони берилди.

Адабиётшунослик ва адабий танқидчиликда Миртемир ижодини илмий асосда ўрганиш ва ёритиш соҳасида муайян ишлар амалга оширилди. Т. Жалолов, О. Шарафиддинов, С. Мамажонов, Н. Каримов, Ҳ. Олимжонova мақолаларида, К. Азимовнинг «Миртемир» (1969), И. Ғофуровнинг «Она юрт куйчиси» (1970), Т. Халиловнинг «Миртемир маҳорати» (1980), Б. Қурбонбоевнинг «Миртемир — дўстлик ва қардошлик куйчиси» (1981) рисоаларида шоир асарларининг ғоявий-бадий хусусиятлари баён этилди. Шунга кўра, мақола ва рисоаларни Миртемир ижодини илмий асосда ўрганиш соҳасидаги дастлабки ютуқ деб ҳисоблаш мумкин.

Хуллас, Уйғун таъкидлаганидек, Миртемир «шеърятимизнинг ҳақиқий маънодаги бобо-деҳқони, заҳматкаш, улкан шоирларидан бири». У том маънодаги халқчил ва ўзига хос шоирдир. Миртемир шеъряти ҳозирги замон ўзбек адабиётининг жиддий ютуғидир.

АДАБИЁТЛАР

1. К. Азимов. Миртемир. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969.
2. И. Ғофуров. Она юрт куйчиси. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970.
3. Т. Халилов. Миртемир маҳорати, Тошкент, 1980.

4. Б. Қурбонбоев. Миртемир — дўстлик ва қардошлик куйчиси. Тошкент, «Фан», 1981.
5. Миртемир замондошлари хотирасида. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.
6. Адабиётимиз автобиографияси, Тошкент, 1973.
7. Ўзбек совет адабиёти тарихи, Тошкент, «Ўқитувчи», 1990.
8. Н. Шукуров, С. Мирзаев. Асарлар поэзиясида Самарқанд. Тошкент, 1970.

М а т н

Миртемир. Асарлар (тўрт жилдлик). Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980—1983.

МАҚСУД ШАЙХЗОДА

(1908—1967)

Мақсуд Шайхзода файласуф шоир, уста драматург, забардаст олим, моҳир таржимон, эҳтиросли публицист сифатида ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихида салмоқли ўрин эгаллайди.

М. Шайхзода аввало шоир сифатида машҳур. Унинг поэзияси замон талабларига ҳозиржавоблиги, чуқур фалсафий умумлашмаларга ва жозибали лиризмга бойлиги, нотиклик услубига хос бўлган кўтаринки руҳи билан ажралиб туради.

Шайхзода асарларининг ғоявий-бадий хусусиятлари, эстетик-тарбиявий аҳамияти Ойбек, Ҳ. Олимжон, К. Яшин, Уйғун, Миртемир, Иззат Султон сингари таниқли ёзувчилар томонидан кўрсатиб ўтилган. Ҳамид Олимжон: «Шайхзода фикрлар шоиридир, у сиёсий шеърлар яратадиган санъаткордир. Кенг маълумотли шоир жуда қалтис мавзуларда асарлар ёзади ва кўпинча яхши натижаларга эришади»¹, деб ёзган бўлса, Ойбек шоир асарларини таҳлил этиб қуйидагича ҳолисона хулосага келади: «Шайхзода шеърларининг шакли ранг-барангдир. У рубоий (фалсафий мазмундаги тўртлик), баллада, поэма ва лирик шеърлар шаклидан фойдаланади. Ўз фикрини ифода этиш тарзи Маяковскийнинг тасвирий воситаларига ўхшаб кетади. У ҳам Маяковский сингари порлоқ ва кутилмаган образлар яратган»².

¹ Ҳамид Олимжон. Танланган асарлар, 2-том, Тошкент 1960, 421-бет.

² Ойбек. Асарлар, 142-том, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1979, 38-бет.

Мақсуд Шайхзода 1908 йилда Озарбайжон диёрининг Ганжа вилоятидаги Оқтош шаҳрида врач оиласида туғилди. Шоирнинг ўзи бу ҳақда «Тошкентнома» поэмасида:

Умрим бино бўлди Озарбайжонда,
Кечти болалигим у гул маконда.
Низомий ватани, Ганжа ўлкаси,
Ўпкамга тўлдирди шеър ҳавосин.
Нур наҳрин мулоим, тинч музыкаси
Кўнглимда уйғотди куйлаш ҳавасин,—

деб ёзган эди.

М. Шайхзода ёшлигидан илм олишга, шеъриятга жуда қизиқди. У мактабда ўқиб юрган чоғларидаёқ шеърлар ва мақолалар ёза бошлади. Шайхзода ўн уч ёшга кирганида унинг «Қизил аскар қўшиғи» шеъри шаҳар рўзномасида босилиб чиқди. Ёш ижодкор ўн беш ёшга тўлганида Оқтошдаги ҳаваскорлар драма тўғараги унинг кичик бир пьесасини сахналаштирди. 1926—1928 йилларда «Коммунист» рўзномасида Шайхзоданинг «Доғистон мактублари» номли мақолалар туркуми эълон қилинди. 1927 йилда «Маориф ва меъна» ойнасида «Наримон ҳақида халқ эртаги» достони чоп этилди.

М. Шайхзода аввал ўз шаҳридаги дорилмуаллиминда, сўнгра Боку давлат педагогика олий илмгоҳида таълим-тарбия олди. 1928 йилда Тошкентга кўчиб келган М. Шайхзода умрининг охиригача шу ерда яшади.

М. Шайхзода Тошкентда аввал мактаб ўқитувчиси, журналист, сўнгра шоир ва педагог-олим сифатида фаолият кўрсатди. У «Шарқ ҳақиқати», «Қизил Ўзбекистон», «Ёш ленинчи» рўзномалари муҳарририятларида хизмат қилди. Узоқ йиллар давомида Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика олий илмгоҳида ўқитувчи, доцент лавозимларида ишлади.

М. Шайхзода шеърлари 1929 йилдан бошлаб республикаимиз матбуотида кўрина бошлайди. Шоир ўз ижодининг илк давридан бошлаб адабиётнинг ижтимоий-тарбиявий ва эстетик ролини тўғри тушунди ҳамда ўз шеъриятини бутунича халқ ва янги замон хизматиға бағишлади.

Шоир ўзига нисбатан талабчан эди. Бинобарин, у: «Шоир ўзи ёзган асарларидан доимо қаноатланмаслик ҳиссини туйиши шарт. Мен, шахсан, доимо бирон шеърни ёки дostonни тугаллаб, бир неча кун ўқимай ташлаб қўяман ва кейинроқ ўқиб кўрсам, ўзимда аллақандай норозилик туяман. Менга шундай туюладики, қўлимдаги асарни ёзганимдан кўра дурустроқ ёзиш қўлимдан келар эди!», деб қайд этган эди. Ҳақиқатан ҳам М. Шайхзода ўзининг дастлабки шеърларидан унчалик қониқмаган. Бу тўғри ҳамдир. Чунки шоирнинг «От ҳақида қасида», «Символ», «Жумҳурият», «С.б.», «Қора тахта», «Комсомолдан рапорт» каби илк шеърларида баёнчилик, ваъзхонлик, қуруқ баландпарвозлик, тасвирнинг юзакилиги, шунингдек, тил, қофия, вазнга доир қусурлар мавжуд эди.

Шайхзода ўз шеърятини бундай нуқсонлардан холи қилишга кўп куч сарфлади: мумтоз ва ҳозирги замон адабиётини чуқур ўрганди, Навоий, Низомий, Ғузулий, Пушкин, Некрасов, Горький, Маяковский ва бошқа улў санъаткорлар маҳорати «сир»ларидан воқиф бўлди. Бу катта меҳнат тезда ўз мевасини бера бошлади. Дарвоқе, М. Шайхзоданинг «Ўн шеър» (1930) номли биринчи тўпламида йилт этиб кўринган образлиликка ва ижодий оригиналликка интилиш сифатлари шоирнинг кейинчалик нашр этилган «Ўндошларим» (1933), «Учинчи китоб» (1934), «Жумҳурият» (1935) каби тўплamlарида тобора ёрқинроқ намоён бўла борди.

30-йилларда Шайхзода шеърятида замонавий мавзу — янги ҳаётни, халқлар дўстлигини улўлаш, ички ва ташқи душманларни фош этиш мавзулари асосий ўринни эгаллай бошлади. Шу билан бирга, унда ҳароратли лиризм, фалсафий мушоҳада кучайди. Шоир бу даврда яратган аксарият шеърларида қаламга олинган мавзунини жонли образлар, оҳори тўкилмаган ташбеҳлар воситасида тасвирлаб берди. «Ватан», «Ҳайкал олдида», «Камтарлик», «Бувижон», «Нишон», «Кремль соати», «Баҳорда ёмғир», «Юлдузларга бўлдим ҳамсоя», «Қонун», «Чимён», «Тингла, эй кўнгил!», «Мисранинг туғилиши» каби шеърларида шоир янги замон ва янги ҳаёт ҳақида поэтик мулоҳаза юритиб, теран хулосалар чиқарди. Бунда шоир ғоявий-фикрий аниқликни янги образ яратиш, қофия ва вазн мукамаллигини, услуб раvонлигини таъминлаш билан

омихта қилди. Шоир «Юлдузларга бўлдим ҳамсоя» шеърида:

Юлдузларга бўлдим ҳамсоя,
Чикдим кўкка пояма-поя.
Бўлди менга олтин ой ёстиқ,
Гумонларим ҳаммаси — тасдиқ.
Учар эдим хаёлдай юксак,
Оқ булутлар остимда тўшак,

— деб ажойиб ва равон қофиялар ишлатади.

Шайхзода 30-йилларда «Мерос», «Ўртоқ», «Чироқ», «Тупроқ ва ҳақ» сингари дostonлар ҳам яратди. «Мерос» дostonида фуқаролар уруши йилларида халқнинг қаҳрамонлик анъаналари янги авлод учун ибрат-мерос бўлганлиги, ёш авлод бу анъанага доимо содиқ қолиши лозимлиги ҳақида фикр юритилган. «Ўртоқ» поэмасида эса халқлар ўртасидаги дўстлик — биродарлик ёритилган.

Умуман олганда, М. Шайхзода 30-йилларда турли мавзуларда пишиқ шеърлар, ҳаётий дostonлар яратди. Тўғри, шоирнинг айрим асарларида ўринсиз дабдаба замонасозлик ва қуруқ баёнчилик сингари нуқсонлар учрайди. Бироқ бундан қатъи назар, М. Шайхзода шеърляти 30-йилларнинг иккинчи ярмида ғоявий-бадий жиҳатдан шаклланди. Бу даврда шоир замонавий мавзуларда поэтик асарлар ёзиш билан ҳаётга тобора чуқурроқ кириб борди.

М. Шайхзода Ватан уруши даврида замон талабига мос, ғоявий-бадий бақувват асарлар ижод этиб, ўзининг «буюк ватанпарвар шоир» (Мирза Иброҳимов) эканини амалда исбот этди. Агарда 30-йилларда Шайхзода шеърлятида тинч қурилиш масалалари асосий ўринни эгаллаган бўлса, Ватан уруши даврига келиб шоир ижодида ҳарбий-мудофаа мавзулари биринчи ўринга чиқди ва ранг-баранг шаклларда ўз аксини топди. М. Шайхзода уруш даврида «Қураш нечун», «Жанг ва қўшиқ», «Кўнгил дейдики» шеърйй тўпламларини нашр эттирди. Ўзбекистон жумҳуриятининг машҳур фарзанди Йўлдош Охунбобоев ҳақида «Оқсоқол» поэмасини яратди. Шунингдек, «Ўн бирлар», «Женя», «Учинчи ўгил» дostonларини ёзиб, уруш йилларида аскарларимизнинг жанг майдонида, кишиларимизнинг меҳнатда кўрсатган қаҳрамонлик ва ватанпарварлик ҳис-туйғуларини тараннум этди.

Маълумки, замон талабларига ҳозиржавоблик — Шайхзода шеъриятининг асосий, етакчи хусусиятларидан биридир. Бу ҳол шоирнинг Ватан уруши давридаги шеъриятида янада очиқ кўринди. Чунки бу йилларда шоир ижодида замон руҳи, давр гоёси марказий ўринда турди ва ёрқин намоён бўлди. Масалан, «Кураш нечун» шеърида шоир гитлерчи фашизмга қарши халқларимиз томонидан олиб борилаётган буюк жангнинг моҳиятини теран фалсафий мушоҳадалар, равон, пурҳикмат мисралар ёрдамида чуқур ва содда қилиб очиб берди. Шу орқали кишиларимизни ватанпарварликка, қаҳрамонликка даъват этди:

Бу кураш ҳаётнинг қонуни учун,
Бу — чорак асрнинг яқуни учун,
Бу кураш — истиқбол машъали учун.

.....
Шу учун курашмоқ бизга фарз бўлди,
Юраклар муқаддас нафратга тўлди...
Зафарнинг нашъасин тотиган эрлар:
«Эрк десанг, урушда енгиб чиқ» дерлар!

М. Шайхзоданинг «Капитан Гастелло», «Қондошлик», «Йўқ, мен ўлган эмасман», «Чорак аср», «Ленинграддан шаббода», «Бизнинг Москва» каби шеърларида уруш ва тинчлик, ўлим ва ҳаёт, дўстлик ва қаҳрамонлик, ёвузлик ва чин инсонийлик ҳақида муҳим ижтимоий фикрлар моҳирона ифодаланган. «Капитан Гастелло» шеърида шоир Ватан уруши жангларида қаҳрамонлик намунасини кўрсатган учувчи Гастелло образини чуқур эҳтирос билан тасвирлаб, ҳақиқий ватанпарвар жангчиларимизнинг ёрқин қиёфасини яратди. Асарда тасвирланишича, капитан Гастелло осмонда душман самолётларига қарши мардона жанг қилади. Учувчи ўқи ва ёнилғиси тугаб қолгач, шошиб қолмайди. «Ўлмаслигининг ўзи ҳам зарба бўлсин душманга» дея ўз самолётини душмanning ҳарбий базасига томон ҳайдайди, самолёт қурол-яроғ базасига бориб урилади ва база портлайди. Шундай қилиб, капитан Гастелло душманга катта талафот етказди ва ўзи ҳам қаҳрамонона ҳалок бўлади.

Шоир асарда ҳаётий ҳодиса ва аниқ шахс образидан фойдаланади. Капитан Гастелло жасоратини ҳикоя қилиш орқали ҳаёт ва ўлим ҳақида чуқур ижтимоий

хулоса чиқаради. Яъни: «Тиз чўкиб юз йил яшагандан кўра, қаҳрамонлик кўрсатиб бир кун яшаш афзал» деган фалсафий фикрний асарнинг умумий руҳига сингдириб, кишиларимизни Гастеллодай мард-ботир бўлишга чақиради:

Умрлар бўладики,
Тиригида ўликдир.
Ўлимлар бўладики,
Ўлган одам тирикдир...
Мен яшамоқ истайман,
Бир асрча муттасил,
Аммо ўлсам розиман —
Гастеллодай мард, асл.

М. Шайхзода уруш даврида бевосита жанг воқеаларини тасвирлаш билан чекланмайди. «Боғбон», «Асалчи», «Йигираман — ип бераман», «Олма» сингари шеърларида кишиларимизнинг жанггоҳ орқасидаги фидокорона меҳнатини, она-Ватанга бўлган чексиз муҳаббатини умумлаштириб кўрсатади.

Шоирнинг уруш йилларида юзага келган аксарият шеърлари бадий маҳорат жиҳатидан ҳам ибратли. Шайхзода мумтоз адабиёт анъаналаридан ва халқ оғзаки ижоди бойликларидан фойдаланиб, ҳарбий-мудофаа мавзуларини содда ва таъсирли қилиб ёритар экан, мақол ва афоризмлар даражасига кўтарилган байтлар тўқийди. Лекин М. Шайхзоданинг уруш давридаги шеъриятида баъзан ҳаётдан узоқ бўлган умумийлик ва мавҳумлик аломатлари ҳам учрайди. «Аждар ва одам», «Семенченко, офарин!», сингари шеърларида фольклор қаҳрамонларига хос хислатлар жангчиларимиз образларига сунъий тарзда кўчирилганлиги сезилади. Оқибатда жангчиларимиз реал одамлардан кўра кўпроқ афсонавий қаҳрамонларга ўхшаб қолган.

Шайхзода ижоди Ватан урушидан кейинги йилларда ҳам замон талаблари даражасида давом этди. Шоир бир қанча яхши асарлар ёзди. Бироқ Шайхзода 50-йилларнинг бошларида тухматга учраб, 1952 йил 31 январда бутунлай асоссиз ҳолда Ёзувчилар уюшмаси аъзолигидан ўчирилди (ҳатто қамалди).

1956 йилда бундай адолатсизликка чек қўйилди: Шайхзода оқланди ва Ёзувчилар уюшмаси аъзолигига

тикланди. Шундан сўнг шоир илҳом ва ғайрат билан меҳнат қилиб, «Олқишларим», «Замон торлари», «Шуъла», «Шеърлар», «Чорак аср девони», «Йиллар ва йўллар», «Шеърлар», «Асарлар» каби тўпламларини, драма ва дostonларини яратди. Бу китобларга кирган шеърӣй асарларнинг аксарияти Шайхзода ижодида фалсафӣйлик, жозибадор нотиклик, ҳароратли лиризм каби хислатлар тобора кучайиб борганлигидан далолат беради.

М. Шайхзода шеъриятида она-Ватан ва янги ҳаёт мавзуси кенг ёритилган. Шоирнинг сўнгги давр ижодининг маҳсули бўлган «Ватан», «Олқишларим», «Бу ер — менинг ерим», «Ўзимиз», «Юртим», «Еттилик балладаси» каби шеърларида мамлакатимиздаги ўсиш-ўзгаришлар завқ-шавқ билан тасвирланган.

Мақсуд Шайхзода Ватан ҳақида тўлиб-тошиб куйлар экан, унинг ободлиги ва фаровонлигини таъминлаётган қўли гул меҳнаткаш инсон номини ҳамиша муҳаббат билан тилга олади. Шоирнинг «Мукофотлар муборак», «Ҳормасин бу қўллар», «Пахтакор ва шоир» сингари шеърлари халқ ва она-Ватан манфаати йўлида ҳалол меҳнат қилаётган азамат замондошларимиз шаънига айтилган мадҳиядек акс-садо берди.

М. Шайхзода шеъриятида халқлар дўстлиги мавзуи ҳам катта ўрин эгаллади. Шоир халқлар ўртасидаги дўстликнинг тарихига, таърифига ва унинг буюк аҳамиятига доир нафис, ажиб мисралар тўқиб, халқлар дўстлигини мадҳ этди. Бунда у бадий тасвирий бўёқ воситаларидан ўринли ва унумли фойдаланди:

Дўстлар, омон бўлсин тинчлик қўшиғи,
Яшасин қаламу, болғаю, ўроқ,
Яшасин табассум, йўқолсин йиғи,
Бўлсин одамзодга тинч айём ўртоқ!
Бор бўлсин инсон!
Соғ бўлсин виждон!

Шайхзода дўстлик ва инсонпарварликни куйлаш билан бирга, урушни ва урушқоқ империалистларни қаттиқ қоралайди. Жаҳонда тинчликни сақлаш, урушнинг олдини олиш учун тараққийпарвар инсоният доимо ҳушёр бўлиши, тинчлик йўлида сергак туриши шарт деган ғояни олга суради. Шоирнинг «Севги ва тинчлик», «Юксал, тинчлик байроғи», «Имзолар»,

«Қардошлар», «Кабутарлар», «Қилич-шамшир эриб йўқолсин!» сингари шеърларида урушга қарши, тинчлик учун кураш мавзуи жанговарлик ва публицистик кўтаринкилик билан ёритилган. Шоир бу мавзуни ёритишда хорижий мамлакатлар халқларининг оғир ҳаётини доимо кўз ўнгида тутати. Бу ҳол «Бомбайда», «Ришканинг қўшиғи», «Ҳар сониди», «Сувнинг ўлими» каби шеърларида очиқ кўринади.

Шайхзода инсон ва дунё, дўстлик ва тинчлик ҳақидаги шеърларида баёнчиликдан қочади, чуқур ижтимоий фикрлар, янги-янги ташбеҳлар, хилма-хил тасвир воситалари топиб, асар гоёсини байтларнинг қатқатига сингдириб юборади. Шу тариқа шоир шакл ва мазмун бирлигини таъминлашга, ўз асарларининг тили, вазни, қофиясини сайқаллаштиришга эришади.

Сўнгги даврда шоир туркум шеърлар, дoston ва балладалар ёзишга кўп меҳнат сарфлади. «Бинафша дастаси» шеърлар туркуми (хусусан, ундаги «Сенинг ўзинг шеър», «Сиёҳдоним», «Қарз», «Товушлар», «Шамолни кўз билан кўриб бўлмайди» каби шеърлар) янги фикр ва янги умумлашмаларга сероб. Шоир оддий сиёҳдондан ҳам, оддий товуш ва шамолдан ҳам ижтимоий мазмун топа олган ва уни ўқувчилар қалбига етказа билган.

М. Шайхзоданинг «Тошкентнома» (1957) лирик-фалсафий поэмаси ўзбек дostonчилигининг жиддий ютуғидир. Асарда шоир истеъдодининг янги-янги қирралари, ўзбек шеърляти имкониятларининг чексизлиги яққол намоён бўлади. Юксак ватанпарварлик туйғуси билан қондириб суғорилган бу асар Шайхзода ижодига хос кўтаринки руҳда ёзилган.

Поэманинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, унда бошдан-оёқ давом этувчи тугал сюжет ва яхлит воқеа йўқ. Лекин асарда айрим-айрим лавҳалар тасвирига сингдирилган яхлит гоё, яхлит фикр, ягона услуб — ички мантиқий боғланиш мавжуд. Бу боғланиш «Тошкентнома» ни бир бутун асар — дoston ҳолига келтирган. Бундан ташқари, «Тошкентнома»да акс этган воқеа, лавҳаларни лирик қаҳрамон — шоир образи ҳам бирлаштиради ва асарга бир бутунлик бахш этади.

Дoston замонавий мавзуда ёзилган. Шоир ўзининг асосий диққатини жумҳурият пойтахти Тошкент шаҳри образини яратишга қаратган. Шу сабабли «Тош-

кентнома»да кўп саҳифалар ҳозирги давр воқелиги тасвирига бағишланган. Шоир Тошкентнинг ҳозирги тараққиётини, унинг халқаро алоқаларини ва тарихий ютуқларини самимий муҳаббат ва эҳтирос билан куйлайди. Тўғри, шоир асарнинг гоёвий мазмунини очиш мақсадида ўрни-ўрни билан Тошкентнинг ўтмиши ҳақида ҳам ҳикоя қилади. Унинг қадимий маданияти ва илгор анъаналари тўғрисида чуқур мушоҳада юритади.

Достоннинг асосий қаҳрамонлари — Тошкент, тошкентликлар ва шоирнинг ўзидир. Асар озод Шарқнинг гўзал пойтахти Тошкентга ва тошкентликларга ҳурмату садоқат билан ёзилган. Шоир Тошкент шаҳрини қуёш ва нур ўлкасининг, бахти барқарор юртнинг сўлим, обод пойтахти сифатида улуглайди. Тошкентликларни эса аҳдига вафодор, ҳалол инсонлар, меҳнатсевар, ватанпарвар, соф виждонли одамлар тарзида таърифлайди. Шоир Тошкент ва тошкентликлар образини юксак бадиий маҳорат билан тараннум этади.

«Тошкентнома» достони афоризм даражасига кўтарилган қуйма мисраларга ва сермазмун ижтимоий фикрларга бой. Шоир Ватан тушунчасининг мазмуни ва моҳияти ҳақида фикр юритиб, ёрқин фалсафий умумлашма яратган:

Ватаннинг маъноси улугвор, улкан,
Ҳа, Ватан сўзининг чеки бепоён.
Бу ерда туғилган, яшаган, ўлган,
Яратган, ишлаган, курашган инсон.
Ватан меҳри билан ўз қадрин билган,
Ватансиз кимсалар дарвиш дейилган.
Юраклар — юлдузлар, Ватан — коинот,
Бир тилак, бир гоё, бир тан коинот..✓

Шайхзоданинг «Тошкентнома» достони ўн саккиз бобдан ташкил топган бўлиб, шоир асарнинг гоёвий мазмунини ифодалашда мумтоз шеъриятимиз анъаналаридан, халқ оғзаки ижоди бойликларидан самарали фойдаланган. Шоирнинг ўзи ҳам дoston охирида буни мамнуният билан эътироф этади:

Мен ўзбек шеърининг тўққиз вазнида
Сенинг достонингни оҳангга солдим.

«Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби» М. Шайхзода драматургия соҳасида ҳам самарали меҳнат қилди. Унинг «Жалолиддин» (1944), хусусан, «Мирзо Улуғбек» (1960) фожиалари ўзбек драматургиясида ўз вақтида воқеа бўлган эди.

«Жалолиддин» — тарихий-романтик фожа бўлиб, унда Ўрта Осиё халқларининг XIII асрда мўғул босқинчиларига қарши олиб борган қаҳрамонона кураши кўрсатилган. Асарда тарихий шахслар образлари (Жалолиддин, Темур Малик кабилар) билан бирга, бадий тўқима образлар (Элборс паҳлавон ва бошқалар) яратилган. Асардаги Жалолиддин, Темур Малик, Элборс паҳлавон, Султон Бегим каби қаҳрамонлар фаолияти тимсолида аجدодларимизга хос ватанпарварлик, мардлик, жасурлик гоёлари олға сурилган. Асардаги Хоразм шоҳи қўрқоқ Султон Муҳаммад ва Самарқанд ҳокими Амир Бадриддин образларида эса қўрқоқлик, хоинлик ва душманга таслим бўлишлик фожиаси очиб берилган.

«Жалолиддин» фожиасининг сюжети қизиқарли бўлиб, у драматик ва фожиавий ҳолатларга бой. Асарда тасвирланган ҳаётий зиддият кескин, унинг ривож ва ечими ҳам меъёрида. Пьеса мундарижаси марказида мўғул босқинчиларига қарши курашга раҳбарлик қилган Жалолиддин Мангуберди (Хоразм шоҳи Султон Муҳаммаднинг ўғли) ва халқ саркардаси Темур Малик (Хўжанд ҳокими) образлари туради. Бу образлар, хусусан, Жалолиддин пьесада халқ қаҳрамони сифатида яққол намоён бўлади. Жалолиддиннинг ватанпарварлиги, унинг кучли иродаси, мардлиги, босқинчи ёвларга қарши кураши драманинг кўп ўринларида маҳорат билан акс эттирилади.

Ойбек ва Ғафур Ғулом ёзганидек, «Жалолиддин тимсолида автор халқни душманга қарши курашга сафарбар қила олган, она-Ватан учун ўз ҳаётини бағишлаган довюрак, доно, моҳир қўмондон образини яратди. Драматург асарда... тарихий жараённинг ҳақиқий мазмунини, унинг ички маъносини бадий мужассамлаштиришга интилган... Ватан ўғлонларининг эрк,

¹ М. Шайхзода. Асарлар, 2-том, 496—497-бетлар.

мустақиллик, номус ва шараф учун бошлаган фидоко-рона кураши ёрқин, маънодор, драматизм билан тўла, ҳаяжонли картиналарда гавдаланади. Жалололиддин образи асарда тўлақонли, жонли ва улугвор образдир. Сўзи, ҳаракати ва бутун сиймоси билан романтик руҳли баҳодир, айни замонда ҳақиқий одабийлик хислатларидан баҳраманд... «Жалололиддин» давримизга гоят ҳам-ҳанг»¹.

«Жалололиддин» фожиаси ватанпарварлик ва қаҳрамонликини улугловчи, босқинчилик ва хоинликини қораловчи асар сифатида Ватан уруши даври талабларига жавоб берди, ёш авлодни мардлик-мангулик руҳида, она-Ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашга хизмат қилди.

М. Шайхзоданинг «Мирзо Улугбек» фожиасида XV асрдаги тарихий ҳақиқат бутун мураккаблиги билан кўрсатилган. Драматург асарда XV асрнинг яхши анъаналарини маъқуллаш билан бир қаторда, феодал тузумнинг фожиали томонларини очиб ташлайди, зулм ва истибдодни, хурофий бидъатни кескин қоралайди. Фожиада феодал истибдоди ҳукмронлик қилган даврда ҳақиқат ғалаба қилиши, мамлакатда адолат қарор топиши мумкин эмас, деган гоё олға сурилади.

«Мирзо Улугбек» фожиасининг асосий гоёвий мазмунини адолатли подшоҳ ва буюк астроном олим Улугбек бошчилигидаги илгор зиёлилар, тараққийпарвар шахслар билан қора ниятли гуруҳлар ўртасидаги кескин кураш ташкил этади. Драматург XV аср тарихий ҳақиқатини Улугбек, Али Қушчи, Саккокий, Абдураззоқ Самарқандай, Феруза, Бобо Кайфий, Пири Зиндоний, Отамурод, Хўжа Ахрор, Саид Обид, Гавҳаршодбегим, Шайхул Ислон, Абдуллатиф каби образларнинг ўзаро муносабатидан келиб чиққан ҳолда ёритишга интилган.

Драматург бу қаҳрамонлар ёрдамида узок ўтмишдаги тарихий ҳақиқатни бадий шаклларда қайта тиклаган. Ўша даврдаги мураккаб ҳаётни, XV асрда Мовароуннаҳрда тожу тахт учун бўлган кескин курашни жонли ва таъсирли қилиб акс эттирган.

Фожианинг бош қаҳрамони салкам қирқ йил подшоҳлик қилган буюк астроном олим Мирзо Улугбек. Асарда Улугбек ҳаётининг сўнгги икки йили акс этган.

¹ Ойбек, Ғафур Ғулом. «Жалололиддин» драмаси ҳақида. «Қизил Ўзбекистон», 1946 йил 18 февраль.

М. Шайхзода Улуғбек образини ҳар томонлама мукаммал ва етук қилиб очиб беришда катта маҳорат кўрсатган. Бунда у ўша давр учун хос бўлган ҳаётий зиддиятлар, қарама-қаршиликларни асарда моҳирлик билан ёритган. Мирзо Улуғбек адабиёт ва санъатни қадрловчи, ҳаёт ҳодисалари ҳақида кенг мулоҳаза юритувчи донишманд инсон, хушчақчақ суҳбатдош, адолатпарвар давлат арбоби, буюк астроном олим, меҳрибон оила бошлиғи ва жонкуяр ота қиёфаларида намоён бўлади.

Драматург Улуғбекнинг шахсий фазилатларини, башарият олдидаги (илм соҳасидаги) буюк хизматларини ўша даврда тахт-тож учун олиб борилган тарафкашлик жанглари, маърифат ва жаҳолат, фан ва дин ўртасидаги кураш заминида очиб беради. Шунга кўра фожиада ўша давр руҳи, давр ҳақиқати яққол гавдаланади. Асарда кўрсатилишича, Улуғбек подшоҳлик қилиш билан бирга, илм-маърифат ишлари, хусусан, фалакиёт илми билан жиддий шугулланади, илмда буюк кашфиётлар очади. Улуғбек илмни ҳамма нарсадан — бойликдан ҳам, подшоҳликдан ҳам устун қўяди. Шунга кўра у ўз дўстлари ва шогирдларига насиҳат қилиб, дейди:

Илм инсон кўзин очар, қулогин очар,
Фан мияга идрок билан ёругни сочар.
Фан мияга кирган жойда, билинг, муҳаққак,
На шайтонга ўрин бордир ва на фолбинга.
Алалхусус абадийдур ҳикмат фанлари.
Дақиқ фанлар таништирар бизга дунёни.
Коинотга очиб берар эс деразасин,
Олиб ташлар ниқобларни сирлар юзидан:
Замон ўтар, ваҳшат битар, ёмонлик кетар...

Улуғбек илмнинг амалий аҳамиятига катта баҳо беради. Илм воситасида жаҳолатга барҳам бериб, мамлакатда адолат ўрнатишни, халқ аҳволини яхшилашни орзу қилади. Бироқ, олим ўзининг бу эзгу ниятига ета олмайди. Феодал тузуми шароитида унинг орзулари чил-парчин бўлади. Қорагуруҳчи руҳонийлар Улуғбекка қарши зимдан кураш олиб борадилар. Улар ўз қора ниятларини амалга оширишда, ҳатто Улуғбекнинг ўз ўғли — мансабпараст ва мақтанчоқ, худбин ва кўрқоқ Абдуллатифдан ҳам фойдаланадилар. Улуғбек-

нинг адолатпарварлиги, ростгўйлиги ва илмий кашфиётлари рақибларнинг буюк олим ҳақида иғво тарқатишлари, Улугбекни диндан юз ўгирган — даҳрий деб айблашлари учун қўл келади. Қорагуруҳчилар динни байроқ қилиб олиб, Улугбекни тахтдан воз кечтиришга ва, ниҳоят, уни ваҳшийларча ўлдиришга муваффақ бўладилар.

Шундай қилиб, фожиада Улугбекнинг 40 йил давом этган ҳукмронлиги ва илм-фан йўлидаги фаолияти яқунланади. Абдуллатифнинг лашкарбошиларидан бўлган Аббос салтанатдан бутунлай воз кечиб, ҳажга кетаётган буюк олим Улугбекни ёвузларча ўлдиради. Асар ана шундай фожиа билан тугаса-да, унда илм-фаннинг, илгор кучларнинг ғалабасига ва абадийлигига ишонч руҳи барқ уриб туради.

М. Шайхзоданинг «Мирзо Улугбек» фожиаси шеърӣ тилда ёзилган. Асар чуқур мазмунли афоризмларга, ёрқин ифодаланган фалсафӣ фикрларга бой. Пьесадаги монолог ва диалоглар (хусусан, Улугбек монологлари) санъаткорлик билан яратилган. Бунда Шайхзоданинг буюк драматург В. Шекспирдан ижодий ўрганганлиги очиқ сезилади.

«Мирзо Улугбек» ўзбек драматургиясининг тарихий мавзудаги энг мукаммал фожиаларидан биридир.

М. Шайхзода шоир ва драматург сифатидагина эмас, йирик адабиётшунос олим сифатида ҳам танилган. Маълумки, М. Шайхзода Боку давлат олий илмгоҳини битиргач, Тошкентда аспирантурада таълим олди. Натижада у олим сифатида танилиб, 30-йиллардан бошлаб адабиётшунослик тараққиётига сезиларли ҳисса қўша борди. Шайхзода ўзбек мумтоз шеърӣ ва янги адабиётӣ ҳақида илмӣ асарлар ёзиш билан кифояланмади. Олим қардош халқлар адабиётлари, хусусан, адабий ҳамкорлик ва адабий таъсир ҳақида ҳам чуқур мазмунли мақолалар ёзди. М. Шайхзоданинг илмӣ асарлари янги фикрларга сероблиги, бадий таҳлилнинг теранлиги ва аниқлиги билан ажралиб туради. Бу фазилат унинг «Қулбоболар ва ҳурболалар», «Адибнинг ютуғи», «Гениал шоир», «Навоийнинг лирик қаҳрамони», «Алишер Навоийнинг поэтик маҳорати», «Маяковский — янги тип шоир» сингари мақолаларида очиқ кўринади.

М. Шайхзоданинг таржима санъати соҳасида ҳам ўзига хос ўрни бор. Шоир «Сўл марши», «Жуда соз»,

«Тўёна» (Маяковский), «Мис чавандоз», «Моцарт ва Сальери» (А. Пушкин), «Икки асира» (М. Лермонтов), «Гайдамаклар» (Т. Шевченко), «Ромео ва Жульетта», «Ҳамлет» (В. Шекспир) сингари машҳур асарларни, шунингдек, Н. Тихонов, А. Сурков, А. Лоҳутий, Жамбул, Нозим Ҳикмат каби шоирларнинг кўпгина шеърларини маҳорат билан ўзбек тилига ағдарган.

М. Шайхзода ижодининг адабиётшуносликда ёритилиши соҳасида ҳам муайян ишлар амалга оширилган. О. Шарафиддинов, М. Зокиров, Б. Имомов, О. Абдуллаев, Ҳ. Олимжонова, И. Ғафуров ва бошқаларнинг мақола ва рисоаларида М. Шайхзода асарларининг гоёвий-бадий хусусиятларига доир муҳим фикрлар баён этилган.

Хуллас, Мақсуд Шайхзода ранг-баранг ва серқирра ижоди билан ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихида ўзининг мустақкам ўрнига эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Б. Имомов. Трагедия ва характер, Тошкент, «Фан», 1963.
2. М. Зокиров. Мақсуд Шайхзода, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969.
3. И. Ғафуров. Ўртоқ шоир, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
4. О. Абдуллаев. Шеърятнинг тиниқ осмони, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
5. Мақсуд Шайхзода замондошлари хотирасида, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
6. Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки, II том (М. Шайхзода ижоди ҳақидаги қисм), Тошкент «Фан», 1962.
7. Адабиётимиз автобиографияси, Тошкент, 1973.
8. Ўзбек совет адабиёти тарихи, Тошкент, «Ўқитувчи», 1990.

М а т н

М. Шайхзода. Асарлар (олти жилдлик), Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1968—1973.

ЗУЛФИЯ

(1915 йилда туғилган)

Зулфия ҳозирги замон ўзбек лирикасининг йирик намояндаларидан биридир. Шоиранинг ижод уфқлари кенг, бадий мушоҳадалари ўткир, эҳтироси жўшқиндир. Зулфия шеърляти ҳаётбахш лирик туйғуларга, янги фикрларга, чуқур мазмунга, теран ҳиссиётга, ажойиб образларга, ранг-баранг тасвирий воситаларга бойдир.

Зулфия ўзига хос ижодкор. Унинг ўз тили, ўзига хос ва ўзига мос услуби бор. У ҳаёт ва ундаги ранго-ранг масалалар ҳақида ўзига хос бадиий тарзда фикр юритади. Бевосита қайноқ ҳаётни тасвирлаб, ундаги кичик воқеа ва ҳодисалардан катта ижтимоий хулосалар чиқаради.

Зулфия ижоди ҳақида адабиётшуносликда кўпгина тадқиқотлар қилинган. «Шоира Зулфия» (Абдулла Олимжон), «Зулфиянинг ижодий йўли» (Ғ. Мусина), «Шоира Зулфия» (М. Султонова), «Қалб куйчиси» (А. Акбаров), «Зулфия ижоди» (Л. Қаюмов) каби рисоаларда шоира шеъриятининг ғоявий-бадиий фазилатлари унинг асарлари таҳлили асосида очиб берилган.

Шоира лирикаси рус, украин, қozoқ, озарбайжон, туркман..., шу билан бирга, ҳинд, афгон, араб, чех, поляк, болгар, венгер, мўғул, француз ва немис китобхонлари томонидан ҳам севилиб ўқиляпти.

Зулфия 1915 йил 1 мартда Тошкент шаҳрида ҳунарманд оиласида дунёга келди. У мактабларда ва ўқув юртларида таълим олди. А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтида аспирантурада ўқиди. Сўнгра Ўзбекистон Давлат нашриётида, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида, рўзнома ва ойнома таҳририятларида ишлади. У узоқ йиллар давомида «Саодат» ойномасининг бош муҳаррири сифатида қизғин фаолият кўрсатди (1953—1985).

Зулфия жамоат арбоби сифатида республика маданий ҳаётида фаол қатнашади. Зулфиянинг тинчлик учун кураш соҳасидаги фаолияти ҳам ибратлидир. У Деҳли, Қоҳира, Коломбо ва бошқа шаҳарларда тинчлик учун кураш масалаларига бағишлаб ўтказилган халқаро анжуманларда иштирок этди, оташин нутқлар сўзлаб, ажойиб шеърлар ёзди.

Зулфия ёшлигидан бадиий адабиётнинг, хусусан, лириканинг мафтун бўлган. Зулфия ўзининг ёшлик чоғларини эслаб, «буюк Навоийнинг ҳассос газаллари, Ғазулийнинг дostonлари, Пушкиннинг биллурдай мусаффо сатрлари, Байроннинг исёнкор шеърлари, ғам-алам билан суғорилган Лермонтов мисралари ва оддий, аммо самимий Некрасов образлари мени борган сари ўзига мафтун қила борди»¹ деб ёзган эди.

Зулфия ўн уч — ўн тўрт ёшларидан бошлаб шеър

¹ Адабиётимиз автобиографияси, Т., 1973, 138-бет.

машқ қила бошлади. Унинг шеърлари илк бор 1930 йилда матбуотда эълон қилинди. 1932 йилда ёш шоиранинг биринчи китоби «Ҳаёт варақалари» нашр этилди. Бу илк тўплам, хусусан, ундаги «Ёш тракторчига», «Механик Қумри», «Улуғ байрамга», «Озод қиз», «Бизлар», «Мактаб йўлида», «Ишчи — комсомолга», «Завод йўлида», «Пахта сари» каби шеърлар ўқувчилар томонидан илиқ кутиб олинди. Чунки бу асарларда янги ҳаёт, эркин меҳнат, хотин-қизлар озодлиги мавзулари самимият билан куйланган.

Зулфиянинг «Механик Қумри» шеъри озод қиз образини яратишга интилишининг дастлабки самараси бўлиб, унда Қумрининг ўтмиши унинг ҳозирги даврдаги ҳаёти билан таққосланади. Шу орқали янги турмуш, хотин-қизлар озодлиги улуғланади. Бироқ «Механик Қумри», «Колхоз қизи», «Ишчига» каби дастлабки шеърларида юзакичилик ва баёнчилик очиқ кўриниб туради.

Ёш шоира устозлар маҳоратини қунт билан ўрганиш, ўз устида узлуксиз ишлаш орқали бундай ижодий қусурлардан қутула борди.

1Зулфиянинг ижодий ўсишида Ҳамид Олимжоннинг ва ўзбек адабиёти Ойдиннинг таъсири, кўмаги катта бўлди. Зулфия Ҳамид Олимжон ҳақида «Йирик шоир, бениҳоя меҳнаткаш, ноёб интизом эгаси, дўстларига меҳрибон, душманларига аёвсиз Ҳамид Олимжон — турмуш ўртоғим, болаларимнинг отасигина бўлиб қолмасдан, айна чокда уйгун йўлдошим ва сезгир маслаҳатчим ҳам эди. Мен ундан фикрлашни, меҳнат қилишни ва шеър ёзишни ўргандим, унинг ижод мактабида таълим олдим»¹, деб ёзган эди.

Шоира Зулфия шеърлятида йил сайин замонавийлик, лирик жўшқинлик орта борди. Биринчи китоби «Ҳаёт варақалари» билан 30-йилларнинг охирларида майдонга келган тўпламлари («Шеърлар», «Қизлар қўшиғи») ўзаро таққосланса, бу ўсиш-ўзгариш яққол кўринади. «Ҳаёт варақалари» да умумийлик, юзакичилик кўзга ташланса, «Шеърлар», «Қизлар қўшиғи» китобларида табиийлик ва самимийлик, ҳаққонийлик ва жўшқинлик устун туради.

Хотин-қизларнинг янги даврдаги ҳаётини куйлаш — «Қизлар қўшиғи» тўпламининг асосий ғоявий

¹ Зулфия. Шеърлар, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 9-бет.

мазмунини ташкил этади. Тўпламга кирган «Сенинг мактовинг», «Сени севардим», «Хожар», «Нишондор қиз», «Она қувончи», «Баҳор», «Аҳд», «Студентка», «Кутиш», «Мартни кутганда», «Баҳор кечаси» сингари шеърларнинг аксариятида ижтимоий меҳнат, янги инсон, илмсеварлик, ватанпарварлик мавзулари муваффақият билан куйланади. «Сенинг мактовинг» шеърида хотин-қизларнинг кўтаринки руҳи, меҳнатга янгича муносабатлари бадиий ифода этилади:

Тонг ели эсади сочингни тараб,
Ғайратинг тунлардан яратар кундуз.
Сен чиққан далага, сени кузатиб
Сўнг кетар уйига кўкдаги юлдуз.

Зулфия уруш даврида ижодий фаоллик кўрсатди. Урушнинг биринчи кунларида ёзувчи Ойдин билан ҳамкорликда ҳарбий-мудофаа мавзуларида «Ватанпарварлар аҳолини ҳимоя қилишга тайёр», «Ватан учун жон фидо», «Мардларга мадад берди» каби очерклар ёзди. Сўнгра «Верность» (1943), «Уни Фарҳод дер эдилар» (1943), «Ҳижрон кунларида» (1944) тўпламларини нашр қилдирди.

Зулфиянинг ҳарбий-ватанпарварлик лирикасида ўша жанговар кунларнинг долзарб мавзулари ёрқин ифодаланади. Шоиранинг «Менинг Ватаним», «Қўлимда қуролу устимда шинель», «Йигитларга», «Эримоқда қор», «Бизни кут», «Ҳижрон», «Палак» ва бошқа шеърларида халқимизнинг она-Ватанга оташин муҳаббати, қаҳрамонлик, инсонпарварлик, душманга нафрат, курашга чақириқ, буюк галабамизга комил ишонч гоёлари маҳорат билан акс эттирилади. Шоира 1942 йилдаёқ «Менинг Ватаним» шеърида галабага ишонч гоёларини баралла куйлаган:

Ишончим буюкки, бўлур зўр байрам,
Менинг севганим ҳам қайтади голиб.
Йўлига чиқаман кучогим тўла
Боғларингда ўсган гуллардан олиб.
Бутун халқим билан байрамга чиқиб,
Ғалабани қутлаб, оламан созим.
Сенга, азиз Ватан, сенга, она-юрт,
Меҳринг, ишқинг билан тўлиқ овозим.

Зулфия «Палак» шеърида колхозчи қизлар ҳаётидан олинган одатдаги бир воқеани акс эттириб, буюк

галабага ишонч гояларини олға суради. Шоира урушнинг энг огир, энг долзарб кунларида оз-оздан бўлса-да, вақт топиб палак (кашта) тиккан — тўйга тайёргарлик кўрган қизнинг бу эзгу ҳаракатидан галабага ишончни ифодаловчи ижтимоий мазмун топади ва уни жуда чиройли қилиб бадий ифодалайди.

Зулфия уруш йилларида ботир жангчилар, фидокор жамоа аъзолари, ватанпарвар ишчи ва зиёлиларнинг умумлашма образларини яратади. Айниқса ватанпарвар, фидокор аёл, вафодор ёр образини тасвирлашда катта ютуққа эришади. Унинг «Қўлимда қуролу, устимда шинель», «Хижрон кунларида», «Гуллар очилганда», «Вафо», «Икки шеър», «Сулув тонг» шеърларида ватанпарвар аёл қиёфаси бадий бўёқларда тасвирланади. Шу орқали давр руҳи, замон гояси асарнинг мағзи-мағзига усталик билан сингдириб юборилади.

Зулфиянинг Хамид Олимжоннинг «Қўлингга қурол ол» шеъри таъсирида ва унга жавоб сифатида яратилган «Қўлимда қуролу, устимда шинель» асари шеърий хат шаклида ёзилган. Асар композицияси жангчи йигит ва вафодор қиз мактублари асосига қурилган. Унда ёшларимизнинг она диёрга садоқати, хижронга бардоши, галабага ишончи табиий қилиб ифодаланган. Қизнинг жангчи йигитга йўллаган жавоб хатида асарнинг гоявий хулосаси ва лирик қаҳрамон — ватанпарвар қизнинг маънавий қиёфаси яққол гавдаланади:

Бирга жанг қилармиз туриб ёнма-ён,
Таниш бўлиб қолар ўқлар овози.
Мен узган ўқимдан фашист йиқилса,
Сен мамнун бўларсан, Ватан ҳам рози.

Ишқинг қанотида сени сўроқлаб,
Парвоз қилмоқдаман осмонда енгил,
Тездан етажакман сенинг ёнингга,
Қўлимда қуролу, устимда шинель.

Зулфия уруш даврида тарихий-биографик материал асосида «Уни Фарҳод дер эдилар» номли дoston ёзди. Асар лиро-эпик характерга эга бўлиб, унинг бош қаҳрамони таниқли ўзбек артисти, ватанпарвар жангчи Қобил Қори Сиддиқовдир. Дostonда бу образ ҳаётий, бинобарин, унутилмас бўлиб чиққан. Шоира бу қаҳрамон орқали халқимизнинг фашизмга қарши мардонавор курашини умумлаштириб кўрсатган.

Достон воқеаси хушовоз артист Қобилнинг Тошкент театрида машхур Фарҳод ролини ўйнаётганлиги тасвири билан бошланади. Шоира:

Бу куйчига тан бериб, буткул
Қўшиғини унутди булбул

сингари лирик мисраларда Қобилнинг хушовозини мафтун бўлиб тасвирлайди. Сўнгра Қобилнинг Ватан уруши давридаги жанговар ҳаёти, Украинада душманга қарши ботирларча жанг қилиши, унинг она юртимизга чексиз муҳаббати ҳикоя қилинади. Достонда Қобил Қори сўзи билан иши бир-бирига монанд қаҳрамон сифатида гавдаланади. У дейди:

Азиз Ватан, жонажон Ватан,
Керак бўлса қурбон жону тан.
Бахт, эркимиз қолсин деб элда,
Муҳаббатинг, қудратинг дилда
Кўрсатамиз курашда сабот,
Ёвдан сени қиламиз озод.
Халқим учун, санъатим учун
Яна жангга кираман бу кун!

Достонда Қобил Қорининг жангда огир ярадор бўлгандан кейинги ҳолати ва мардона ўлими таъсирли акс эттирилган. Қобил сўнгги нафасини олиш олдида жангчи дўстларини курашни давом эттиришга, душмандан аёвсиз қасос олишга чақиради. Шоира бош қаҳрамоннинг ана шу огир пайтдаги руҳий ҳолатини ёрқин тасвирлаб, достонни буюк ғалабамизга комил ишонч руҳи билан суғурди.

«Уни Фарҳод дер эдилар» достонида очиқ кўринганидек, шоира қайгули, изтиробли ва фожиали воқеалар ҳақида ҳам кишиларни ғалабага, қийинчиликларни енгишга чорловчи ҳаётбахш асарлар ярата олган. Бу хусусият унинг «Кечир, қолдим гафлатда», «Баҳор келди сени сўроқлаб...», «Ҳижрон кунларида», «Кўрганмидинг кўзларимда ёш», «Сен қайдасан, юрагим», «Не балога этдинг мубтало» каби шеърларида очиқ кўринади. Шоиранинг турмуш ўртоғи Ҳамид Олимжоннинг ҳалок бўлиши (1944) муносабати билан ёзган бу шеърларида ҳаёт ва ўлим, муҳаббат ва ҳижрон, севгига содиқлик ва бевақт айрилиқ ҳақида, чуқур ижтимоий

ҳодисалар ҳақида теран фикрлар юритилади. Бунда шоира «асл инсон учун ўз шахсий бахтидан минг карра зўрроқ, минг карра улутроқ бахт бор. Бу бахт — халқ бахти, юрт бахтидир» (Уйғун) деган ҳикматга қатъий амал қилади. Шоира ўз бахтини халқ ва юрт бахтида кўради ҳамда мавзунини шу нуқтаи назардан ёритади. Бу ҳол Зулфия шеърларининг шахсий ҳаёт доирасидан чиқариб, уларга ижтимоий руҳ, катта тарбиявий-эстетик қувват бахш этган.

Дарҳақиқат, Зулфиянинг бу туркум шеърларида фақат шоиранинг ўз шахсий ҳис-туйғулари билан бирга, уруш туфайли чексиз азият чеккан барча аёлларнинг ҳам руҳий ҳолатлари акс этган. Бу туркум шеърларда ифодаланган мунгли куйлар ўқувчига жуда таъсир этади. Лекин бу ғамгин куйлар асар давомида ҳаётбахшликни тараннум этиш даражасига ўсиб чиқади. Севган ёридан бевақт айрилиб, унинг фироқида ёнган, ич-ичидан эзилиб, қанчадан-қанча қайгули дамларни бошидан кечирган шоира (лирик қаҳрамон) «Баҳор келди сени сўроқлаб» шеърининг хулосасида «Ҳаётни куйлайман, чекинар алам» деб хитоб қилади. Демак, шоира энг азиз ва энг сеvimли кишисидан жудо бўлгач, гоят қийналади, руҳан азоб чекади. Лекин ҳаётдан воз кечмайди, тушкунликка берилмайди. У ҳаётни куйлаш, эл-юртга сидқидилдан хизмат қилиш орқали ўз дардига даво топади ва ана шу ҳаёт ҳақиқатининг гоят босиқлик ва моҳирлик билан шеър мисраларининг маъзига жойлайди. «Ҳаёт жилоси» шеърининг олинган қўйидаги мисралар ҳам ана шу фикрни тасдиқлайди:

Қарадиму, кўзимни ортиқ
Узолмадим тирик ҳаётдан.
Созим, қалбим, қўшигим билан
Мафтун бўлдим мен қайта бошдан.

Зулфиянинг урушда галаба қозониб, ўз эли, ўз уйига соғ-саломат қайтиб келган аскарлар ҳақидаги «Она элда тўлишар наҳор», «Ғолиблар қайтганда» каби шеърларида ҳам ҳаётбахш руҳият, юксак инсонпарварлик, келажакка ишонч туйғулари барқ уриб туради.

Кўринадики, ҳаёт қайси масалани кун тартибига қўйса, шоира ўша долзарб масала ҳақида ҳозиржавоблик билан қалам тебратади. Зулфия ижодининг замонавийлиги, ҳозиржавоблиги, халқ ва мамлакат

ҳаёти билан мустаҳкам боғлиқлиги ҳам ана шунда. Шоира доимо замонамизнинг муҳим мавзуларига мурожаат қилади ва ҳар сафар уларни чуқурроқ, гўзалроқ қилиб акс эттиришга интилади. Бу хусусият айниқса шоиранинг урушдан кейинги ижодига хос.

Урушдан кейинги даврда Зулфиянинг «Хулкар» (1947), «Мен тонгни куйлайман» (1950), «Дугоналар билан суҳбат» (1953), «Лирика», «Юрагимга яқин кишилар» (1958), «Гулларим», «Танланган асарлар» (1959), «Шеърлар» (1963), «Водий тухфаси», «Юрак ҳамма вақт йўлда» (1966), «Шалола» (1976), «Йиллар, йиллар» (1978), «Достонлар» (1975), «Камалак» (1985) каби ўнлаб китоблари нашр этилди. Бу асарларда замонанинг ранг-баранг мавзулари маҳорат билан ёритилган.

Зулфия шеъриятида ҳаётга, оддий инсонга муҳаббат, эзгулик ва тинчликнинг жаҳон бўйлаб тантана қилишига комил ишонч руҳи бўртиб туради. Шоира:

Кўксим тоғ, шодлигим баҳорги дарё,
Мен сени куйлайман, сўзим, созимда,
Бахтимга сен борсан, эй нузли дунё,
Шодлик, баҳор яшар ҳур овозимда,—

деб ёзади.

Зулфия шеъриятида она-Ватанга муҳаббат ғояси муҳим ўринни эгаллайди. Шоира «Сенга, азиз Ватан, сенга, она-юрт, меҳринг, ишқинг билан тўлиқ овозим» деб ёзади ва она-Ватанни мафтун бўлиб куйлайди. Шоира она-Ватан образини кенг маънода ишлатади. «Қайинзорда», «Қозоғистон ўланлари», «Балхаш оқшоми», «Тожикистон хотиралари», «Чоржўй — Қўнғирот», «Жануб оқшоми» сингари шеърларида Ватан образи ҳаётий кечинмалар ва гўзал манзаралар воситасида гавдалантирилади. Шоира «Юртимни куйлайман» шеърида лирик қаҳрамоннинг эзгу ниятлари ва ҳис-туйғуларини акс эттиради.

Шоира Ватан мавзуини тасвирлашда ҳис-туйғудан маҳрум бўлган баландпарвоз, дабдабали гапларга, қуруқ ваъзхонликка берилмайди, аксинча, жонли ҳаётий кечинмалар, гўзал манзаралар яратиш йўли билан мақсадга эришади. «Қалбим қолган эди бу ерда», «Юртимни куйлайман», «Ватан тонги», «Биз тонгни севган-чун», «Қайинзорда», «Кўлда» ва бошқа шеърларида шоира худди шу йўлдан бориб, Ватан образини яратади.

Зулфия Ватан образини чизишда уста манзарачи сифатида ҳам танилди. Чунки шоира ўз лирикасида манзара тасвиридан моҳирона фойдаланади. Ўлкамизнинг гўзал табиатини эҳтирос билан ифодалайди. Зулфия шеърларида манзара қуруқ безак учун эмас, аксинча, асар ғоясини очишда бадиий восита сифатида ишлатилади:

Гўдак тушунчамда Ватан деб билдим
Атрофни ўраган чаман боғингни.
Туганмас меҳрингга ўхшатиб севдим
Ойга кўзгу бўлган соф булогингни.

Зулфия шеъриятининг яна бир муҳим хусусияти шундаки, у қайси мавзуни тасвирлашидан қатъи назар, унинг асарларида чин инсонийлик ҳис-туйғулари уфуриб туради. Шоира шеърларида инсон қадр-қимматини улуғлаб, меҳнаткаш оддий одамларни жамиятнинг кўрки ва соҳиби сифатида мадҳ этади. Унинг «Юрагимга яқин кишилар», «Лобар қизларга», «Чўпон», «Раис шундай бўлса», «Богбон», «Мироб», «Таҳсину таъзим!» каби шеърларида оддий кишиларимиз ва уларнинг ажойиб фазилатлари ҳақидаги поэтик фикрлар гоят нафис ифодаланган. Шоира ўз меҳнатлари билан жамиятни ҳаракатга келтираётган, янги тарих яратаётган соф виждонли одамларнинг ҳаммасини «юрагимга яқин кишилар» деб атади.

Зулфия меҳнаткаш инсон ва ижтимоий меҳнат ҳақида ёзганида, одатда, ҳозирги замон хотин-қизлари образини яратишни биринчи ўринга қўяди. Зотан, шоира: «Юрагим тўридан жой олган, ҳаётим унинг ҳаёти билан чамбарчас боғланган менинг дугонам, тенгқурим, гўзал ва оқила, муҳаббатли ва вафодор оддий аёлнинг турмуши кўркамлашиб, янги поғоналарга кўтарилаётгани менинг олдимга янги вазифалар қўйиб, ёзишга йўллайди... Менинг дугонам... ўсмоқда, янги-янги ёрқин жилвалар кашф этмоқда»¹, деб ёзган эди.

Шоира ўз сўзига қаттиқ амал қилмоқда. Дугоналари ва умуман барча ўзбек аёллари ҳаётида, дунёқарashiда юз берган сифат ўзгаришларини ўз асарларида тасвирлаб бермоқда. Шунга кўра, унинг «Она», «Ўзбек

¹ Адабиётимиз автобиографияси, 254-бет.

қизининг овози», «Зоотехник қиз», «Чевар қиз қўшиги», «Хамма сафарбар», «Икки ўртоқ», «Менинг меҳрибон онагинам» сингари шеърларида меҳрибон, мунис, вафодор, меҳнаткаш хотин-қизларимизнинг жонли образлари кўзга ташланади. Шоиранинг бу хил шеърларида самимият, ҳис-туйғу кучли, улар илиқ, роҳатбахш лиризм билан сугорилган.

Зулфия лирикасида халқлар дўстлиги мавзуи ҳам катта ўрин эгаллайди. Шоира халқлар ва миллатлар ўртасидаги бегараз дўстлик ва маънавий яқинликни қадрлаб, уни ихлосу муҳаббат билан тараннум этади. Унинг «Яқинлик», «Қозоғистон ўланлари», «Балхаш оқшоми», «Кўкчатов», «Қармоқ», «Дўстимга» каби шеърларида халқларимиз ўртасидаги дўстликнинг кучи ва унинг жамият тараққиётидаги ўрни умумлаштириб берилган. Шоира халқлар дўстлиги мавзуини ранг-баранг шаклларда, жонли, ҳаётий кечинмалар воситасида ифодалайди. «Кўкчатов» шеърида қозоқ ўтови лирик қаҳрамоннинг кўнглига хуш ёқади. Дўмбира овози уни она алласидай эркалайди. Лирик қаҳрамон:

Кўкчатов тавсифин қозоқдан сўранг,
Менинг қалбим кўчиб, қамашди кўзим.
Нур макри, сув акси, ишқдай мовий ранг —
Табиат қулига айландим шу зум,

дея Кўкчатов табиатига мафтун бўлади. Унинг «Раққоса қайинлар ичига йўқолгиси», «Ойна кўлининг тоши бўлгиси» келади... Шоиранинг усталиги шундаки, у Кўкчатов табиатининг гўзаллигини мафтун бўлиб тасвирлаш, гўзал табиат манзараларини чизиш орқали халқлар дўстлиги гоёсини асарнинг магзига сингдириб юборади.

Зулфия шеърлятидаги дўстлик мавзуининг доираси кенг. Шоира Ватанимиз халқларининг хорижий халқлар билан бўлган дўстона алоқалари ҳақида ҳам бақувват асарлар ёзди. Унинг бундай шеърларида дўстлик гоёлари тинчлик, озодлик ва демократия учун кураш гоёлари билан бирлашган ҳолда намоён бўлади.

Зулфиянинг халқлар дўстлиги ва тинчлик учун кураш мавзуида ёзилган «Тинчлик вахтасида», «Салом сизга, эркпарвар эллар!», «Салом, Миср!», «Саодатнинг америкалик хонимга жавоби», «Ўғлим, сира бўлмайдиган уруш!» сингари шеърлари жанговар кўтаринки рух

билан йўғрилган. Уларда бутун дунёдаги тараққий-парвар инсониятнинг тинчлик ва озодлик йўлида олиб бораётган кураши бадиий тарзда умумлаштирилиб, демократия ва тинчлик тарафдорларининг куч-қуввати улуғланган.

Зулфия тинчлик мавзуидаги асарларида инсонпарварлик ва байналмилаллик ғояларини олга суриш билан бирга, урушни ва уруш оловини ёқувчи корчалонларни қоралайди. «Ўғлим, сира бўлмайди уруш!» шеърида урушда жафо чеккан миллион-миллион аламдийда оналар номидан урушни лаънатлаб, бонг уради:

Уруш! Номинг ўчсин жаҳонда,
Ҳамон битмас сен солган алам.
Сен туфайли кўп хонадонда
Ота номли буюк шодлик кам.

Юлдинг ота демак бахтини,
Жуда мурғак гўдақларимдан.
Яхши ҳам бор шундай Ватани,
Далда бўлди юракларимга...

Мен онаман, менинг юрагим
Фарзандларим қувончига кон.
Дил орзиқар, баъзан тилагим
Ваҳималар ўраган замон...

Кўкрак сути ва меҳнат билан
Биз жаҳонга берганмиз турмуш,
Она қалби оёққа турса,
Ўғлим, сира бўлмайди уруш!

Зулфия ўз шеърларида ҳаётий воқеаларга асосланган ва таянган ҳолда тинчлик ишининг енгизишига, бутун дунёда тинчликнинг барқарор бўлишига қатъий ишонч билдиради. Шу билан бирга, тинчликсевар элларни, тараққийпарвар инсониятни доимо ҳушёрликка чақиради («Салом сизга, эркпарвар эллар»).

Зулфиянинг чет эл халқлари ҳаёти ва курашини акс эттирувчи шеърлари инсонпарварлик ва байналмилаллик ғоялари билан суғорилган. Бу хусусият шоиранинг халқлар дўстлиги ва тинчлик учун кураш мавзуида ёзилган «Мушоира» поэмасида яққол кўринади. Маълумки, ҳиндлар шеърхонликни мушоира деб

атайдилар. Зулфиянинг бу достони эса мушоира ҳақидаги асардир. Унда Осиё ва Африка тараққий-парвар ёзувчиларининг Ҳиндистонда бўлиб ўтган (1956) конференцияси воқеалари, шеър баҳси, шеър-хонлик ҳикоя қилинади. Асар лиризмга бой бўлиб, унда сермазмун фикрлар, чуқур мулоҳаза ва мушоҳадалар ёрқин ифодаланади. Мушоирада қатнашган шоирлар ўз мамлакатларининг (Осиё ва Африка мамлакатларининг) табиат манзаралари заминида, ўзига хос миллий либосида акс эттирилади ҳамда мажозий йўл билан ифодаланади. Зулфия дунёдаги барча шоирларнинг фақат тинчликни, фақат эзгуликни қуйлашларини орзу қилади ва ўз асарини кўтаринки руҳда яқунлайди:

Давраимиз меҳрга тўлиқ бир олам,
Дўстлар бари жам.
Буюк мушоира этади давом
Келингиз сиз ҳам!

Шундай қилиб, Зулфия урушдан кейинги даврда бутун дунёда тинчлик учун кураш ва халқлар дўстлиги мавзуларини тасвирлашда салмоқли ютуқларга эришди. Шоиранинг Ҳиндистон республикасининг Жавоҳарлал Неру номидаги Давлат мукофоти (1968) ва халқаро «Нилуфар» мукофоти (1970) билан тақдирланганлиги ҳам бежиз эмас, албатта.

Зулфия кейинги даврларда оила ва бурч, ахлоқ-одоб, ёшлик ва шодлик, виждон ва имон, ишқ-муҳаббат каби мавзуларда ҳам чуқур мазмунли шеърлар яратди. Шоира бу шеърларида ҳаётдаги келажаги порлоқ ижобий хусусиятларни қўллаб-қувватлаш билан бирга, айрим салбий воқеа-ҳодисаларни танқид қилди. Масалан, бахтини ўз қўли билан яратаётган озод хотин-қизларни улуглаш билан бирга, эскиликка берилишни, турмушдан орқада қолиб «уй қизи» бўлиб ўтириб қолишни, ҳозирги қайноқ ижтимоий ҳаётдан четда туришни кескин қоралади:

Жоним, ўтмиш чодирин иргит,
Тонгдай яшна, эрклиларга хос!
Танҳоликни абадий тарк эт,
Хур дўстларинг билан қадам бос!

Зулфия ижоди мавзу доираси ва ғоявий мазмуни жиҳатидангина эмас, балки жанр ва бадиий маҳорат жиҳатидан ҳам бойиб, сайқаллаша борди. Зулфия ижоди туркум шеърлар билан ҳам бойиди. Шоиранинг «Юрак ҳамма вақт йўлда», «Камалак», «Водий тухфаси», «Сени куйлайман, ҳаёт!», «Тонг ва шом аро» каби шеърий туркумларида Ватан ва замон, инсон ва ҳаёт, дўстлик ва ҳалоллик, севги-муҳаббат ва оилавий бурч ҳақидаги теран фикрлар лирика торларига солиниб, юракдан куйланади. «Сени куйлайман, ҳаёт!» туркумида шоира ўз услубининг азалий ғоявий-бадиий хусусиятларига содиқ қолган ҳолда ёрқин бадиий мушоҳадалар воситасида инсоннинг улуғворлигини, инсон қадрқимматини тараннум этади. Ҳаётбахш ғояларни олга суради. Масалан, шу туркумдаги «Халқимга айтар сўзим» шеърида шоира ўзининг суюкли она халқига ўз ижоди ҳақида камтарлик билан ҳисоб беради, халқимизни улуғлаб, унга чин қалбидан миннатдорчилик билдиради:

Ҳали бор олдинда ўтмаган бурчим,
Ўтайман кўзимда тирик турса нур.
Умримдаги барча фасллар учун
Халқим, жоним, сенга буюк ташаккур!

Зулфия ўз шеърида халқнинг жамиятдаги ҳал қилувчи ролини ва унинг бунёдкорлик меҳнатини ишонарли воқеа ва образлар мисолида асослаб беради. Натижада асарда лирик қаҳрамон (шоира) образи билан бир қаторда меҳри дарё, бағри кенг, ҳалол ва фидокор халқимизнинг салобатли образи бутун борлиғи билан намоён бўлади. Шундай қилиб, «Халқимга айтар сўзим» шеъри ўзининг кучли, чуқур мазмуни ва юксак бадиийлиги билан Зулфия шеъриятида алоҳида ўрин тутди.

Ҳа, рост, бошқа ижодкорлар сингари Зулфия ҳам баъзан замонасозлик қилиб, ҳаётни бир томонлама, юзаки акс эттирган. Шоиранинг партия ва Ленин ҳақидаги «Нур», «Съезд ишламоқда», «Партия, сенга салом!» шеърларида тургунлик даврининг таъсири яққол сезилади.

Зулфиянинг дoston жанридаги изланишлари ҳам самаралидир. Шоира «Уни Фарҳод дер эдилар», «Икки ўртоқ», «Мушоира», «Водил юлдузлари», «Сўроқлайди

шоирни шеърим», «Қуёшли қалам» каби поэмалар яратиб, ўзбек дostonчилиги анъаналарини янада ривожлантирди. Зулфиянинг «Қуёшли қалам» асари дostonчилигимизда ўзига хос қувончли воқеа бўлди. Унда улуг адиб, сеvimли шоир ва донишманд олим Ойбекнинг ёрқин образи зўр ҳаяжон ва катта муҳаббат билан қизиб берилган.

Зулфия Ҳамид Олимжоннинг машҳур дostonи асосида «Зайнаб ва Омон» опера либреттосини ёзди. С. Сомова билан ҳамкорликда «Семурғ» дostonи асосида сахна асарини тайёрлади. Бу Зулфия болалар адабиёти хазинасига ҳам муносиб ҳисса қўшганлигидан далолат беради. Бугина эмас, Зулфия болаларга атаб қизиқарли шеърлар битган. Шоира ўз шеърларида бахтиёр болаларни ардоқлаб, уларни «гулларим» деб эркалайди. Болаларга аталган китобини ҳам «Гулларим» деб атаган. Зулфиянинг «Қизил майдонда», «Сенинг тонгинг», «Мен туғилган кун», «Тилла қўнғиз», «Лолақизгалдоқ», «Учрашув», «Капалак», «Қизчам» сингари шеърлари болаларимиз томонидан севилиб ўқилмоқда. Чунки бу асарларда болаларни қизиқтирадиган хилма-хил мавзулар улар тушунчаси ва дидига мос равишда содда ва раvon тилда ифодаланган.

Зулфия бадий очерк ва публицистика соҳасида ҳам самарали ижод этди. Унинг «Ойдин Собирова» (1953) бадий очеркида ҳозирги замон ўзбек адабиётининг ёрқин намояндаларидан бири бўлган Ойдиннинг ибратли ҳаёти ва сермазмун ижодий йўли қизиқарли тарзда ҳикоя қилинади, хотин-қизлар озодлиги масаласи билан боглиқ бўлган муҳим фикрлар бадий бўёқда ифодаланади. Зулфия кейинчалик «Дугоналар билан суҳбат», «Паранжили хотин билан учрашув», «Бирлашган ҳолда илгарига», «Қоломбо кабутарлари», «Югославия хотиралари», «Шаҳринисо ҳақида» каби асарлар яратиб, ўзининг бадий очерк ва публицистика соҳасидаги ютуқларини мустаҳкамлади.

Зулфиянинг бу зайлдаги мақолаларида жанговар рух, лирик оҳанг устун туради.

Зулфия — моҳир таржимон. У Н. Некрасовнинг «Рус аёллари» дostonини, Мустай Каримнинг «Ой тутилган тунда» пьесасини, Демьян Бедныйнинг «Зийнатнинг қасами», Леся Украинканинг «Умид кутаман», «Оқшомги соатда», «Қуйларим» асарларини, шунингдек, Нозим Ҳикмат, Амрита Притам, Сильва Капуттик-

ян, Марварид Дилбози, Светлана Сомова каби турли миллат шоирларининг кўпгина шеърларини ўзбек тилига таржима қилди.

Зулфиянинг хизматлари муносиб тақдирланган: у икки марта Ленин ордени, уч марта Меҳнат Қизил Байроқ ордени, Халқлар дўстлиги ва Ҳурмат белгиси орденлари соҳибаси, Зулфия 1985 йилда Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлди, 1965 йилда Ўзбекистон халқ шоираси унвонини олди. У Давлат мукофоти (1977) ва Ҳамза номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти совриндори бўлган.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдулла Олимжон. Шоира Зулфия. Тошкент, «Фан», 1953.
2. Ғ. Мусина. Зулфиянинг ижодий йўли, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1961.
3. М. Султонова. Ижод саҳифалари, Тошкент, «Фан», 1975.
4. Лазиз Қайумов. Шоира Зулфия, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1965.
5. Адҳам Акбаров. Қалб куйчиси, Тошкент, 1965.
6. Ҳ. Ҳасанова. Нозик қалблар эҳтироси, Тошкент, «Фан», 1981.
7. Ўзбек совет адабиёти тарихи, Т., «Ўқитувчи», 1990.
8. Адабиётимиз автобиографияси. Т., 1973.

М а т н

Зулфия. Асарлар (уч жилдлик). Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985—1986.

АСҚАД МУХТОР

(1920 йилда туғилган)

Атоқли ўзбек ёзувчиси Асқад Мухтор ажойиб истеъдод соҳибларидан бўлиб, у адабиётнинг деярли ҳамма жанрларида маҳорат билан қалам тебратаётган санъаткордир.

А. Мухтор 1920 йилда Фаргона шаҳрида темир йўл ишчиси оиласида туғилиб, болалар уйида тарбияланди. Ёшлигидан адабиётга қизиқиб, бадиий асарлар мутолаасига берилди. 1938—1943 йилларда аввал ЎЗДУда, сўнгра ТошДУда ўқиб, дорилфунун таълимини олди. Шундан кейин Андижон педагогика олийгоҳида ўқитувчи ва кафедра мудири, «Ёш ленинчи», «Қизил Ўзбекистон» рўзномалари таҳририятида адабий ходим бўлиб ишлади. «Шарқ юлдузи», «Гулистон» ойномаларида,

«Ўзбекистон санъати ва адабиёти» рўзномасида бош муҳаррир, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раисининг ўринбосари бўлиб хизмат қилди.

А. Мухторнинг бадиий ижоди 1938 йилдан бошланган. У «Тилак» «Тонг эди», «Қасам», «Абадиёт» каби илк шеърларида турли мавзуларни акс эттирди. 1939 йилда «Совет адабиёти» ойнамаси шоирнинг «Бизнинг авлодлар» поэмасини нашр этди. Бу асар А. Мухторнинг ҳаёт ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айлантириш йўлидаги биринчи ютуғи бўлиб, унда халқимизнинг ўтмиш ҳаётидан лавҳалар чизиб берилган.

Ватан уруши йилларида ёш шоир «Бугуннинг хитоби», «Жангчининг байрам кечаси», «Ғалаба ишончи», «Ватан», «Москванинг қалби» «Европадан хат», «Нур ошиқлари», «Ғалаба» сингари шеърлар ёзиб, ўша жанговар давр талабларига ҳозиржавоблик кўрсатди. А. Мухтор ижоди урушдан кейинги даврларда ҳар томонлама ўсди ва у истеъдодли шоир ва ёзувчи сифатида танилди.

Асқад Мухтор поэзияси ўзбек шеъриятининг ёрқин саҳифасини ташкил этади. Унинг асарлари чуқур фикрларга, эҳтиросли туйғуларга, ёрқин ва гўзал тасвирларга бой. А. Мухторнинг «Пўлат куювчи» (1947), «Ҳамшаҳарларим» (1949), «Раҳмат, меҳрибонларим» (1954), «Чин юракдан» (1956), «Танланган асарлар» (1958), «99 миниатюра» (1962), «Лирика» (1966), «Қуёш беланчаги» (1971), «Чархпалак» (1976), «Сизга айтар сўзим» (1978), «Қайси асрдан гапираяпсиз» (1982), «Сирли нидо» (1984) каби тўпламларида бу фазилатлар очик кўринади.

А. Мухторнинг шеъриятдаги камолоти силлиқ ва осон кечгани йўқ. Шоирнинг урушдан сўнгги дастлабки йилларда ёзилган баъзи шеърларида замон руҳи очик сезилмайди, ёрқин бадиий умумлашма ва чуқур мазмун етишмайди. Чунончи, «Поездда ва поезддагина эмас», «Дақиқа ва абадийлик», «Китоб чиққан соат» каби шеърларида замон руҳи билан суғорилган аниқ ғоя, ижтимоий мазмун ўрнини мавҳум, тушунилиши қийин бўлган мулоҳазалар, ноаниқ фикрлар эгаллаб олган. Аммо шуни ҳам алоҳида қайд қилиш лозимки, бундай нуқсонлар шоир шеъриятида камдан-кам учрайди. Зотан, А. Мухтор шеърияти ҳозирги воқелик билан чамбарчас боғланган бўлиб, унинг хусусиятини жанго-

варлик, юксак ғоявий-бадийлик сингари сифатлар белгилайди.

А. Мухтор хилма-хил мавзуларда лирик шеърлар ёзди. Бинобарин, «Кекса мастер сўзи», «Бобомнинг бобоси», «Боғим», «Тонг отди», «Дадам машҳур печкачи ўтган», «Таниш», «Шундай ўтган умр армонсиз», «Тугилди-ю абадийлик топди» каби шеърларида инсон ва янги ҳаёт қурилиши, халқимизнинг бунёдкорлик фаолияти ҳақидаги ғоялар ихчам ва нафис ифодаланган. Шоир ўз шеърларида воқеа-ҳодисаларни қуруқ баён этмайди, балки ёрқин бадий буюклар орқали масаланинг туб моҳиятини кенг ва атрофлича очади ҳамда муҳим ижтимоий муаммоларни ўртага ташлайди. «Шундай ўтган умр армонсиз» шеъридаги лирик қаҳрамон ўз умрини Зарафшон дарёсидай жўшқин ўтказишни орзу қилади. Лирик қаҳрамоннинг ўз умрини ҳаётбахш дарё — Зарафшондай ўтказиш орзуси катта мантиққа эга. «Боғим» шеърида ҳам она-Ватанга, халққа хизмат қилиш ғояси худди шундай тарзда, яъни табиат ҳодисаси ҳақида чуқур мушоҳада юритиш орқали ифодаланади. Шоир боғнинг кузда сарғайиб, япроқ тўкишини, хазонрезгиликни умр тугашининг рамзи сифатида таърифламайди. Аксинча, табиатнинг бу ҳодисасидан ўзига хос, янгича фикр айтиш учун моҳирона фойдаланиб, боғнинг сарғайиб, япроқ тўкишини қуйидагича изоҳлайди:

Гўё бутун рангини, бутун хушбўйини,
Бутун борлигини ташлаб кетмоқчи.

А. Мухторнинг «Асрим» шеърида XX асрнинг буюк тарихий воқеалари, фан ва техника тараққиёти ихчам ва аниқ бадий таъкидлар орқали умумлаштирилади. Шоир XX аср ҳақида мушоҳада юритиб, «Атом майдаланди, ой бўлди яқин» деб ёзар экан, ана шу биргина мисранинг ўзидаёқ нейтрон ва протоннинг кашф этилиши билан боғлиқ бўлган оламшумул илмий тараққиётни, инсоннинг космосга парвоз қилишидек буюк ғалабани ифодалашга муваффақ бўлади. Лирик қаҳрамоннинг бундай поэтик мулоҳазалари XX асрнинг бадий умумлашмаси бўлиб чиққан:

Кураш, емириш, яратиш, қуриш —
Мана шундай бўлди асримизда бахт.
Сизда қандай бўлар — билмадим,
Бизда шундай бўлди ҳамма вақт.

А. Мухторнинг шеърлари чуқур мазмун ташиши билан бирга, ҳажмининг ихчамлиги ва пишиқлиги билан ҳам диққатга сазовордир. Шоир кичик бир шеърга олам-олам мазмунни сигдириш ва ёрқин ифода-лаш маҳоратига эга. А. Мухторнинг «Умрим узоқ бўлур» шеърида Ватанга муҳаббат ғояси қисқа ва жозибадор қилиб берилган. Унда Ватанни мадҳ этувчи анъанавий образлар, дабдабали поэтик таъкидлар ва қуруқ таъриф-тавсифлар йўқ. Чунки бу шеър умр ҳақида мулоҳаза юритаётган оддий инсоннинг юрак мушоҳадаси бўлиб, асарда Ватанга муҳаббат туйғуси лирика воситаси билан тасвирланган:

Умрим узоқ бўлар
(Сезиб турар кўнгил) —
Баракали бўлар шубҳасиз.
Кумуш чўққисига қарайман дадил:
Мен бормасман унга тухфасиз...
Умрим бўлар узун —
Бирон дақиқаси беҳуда
кетмас.
Аммо шу юртимни
Кўриб тўймоқ учун,
Севиб тўймоқ учун етмас,
йўқ етмас.

Асқад Мухторнинг «Виждон сўзи», «Хола ва бола», «Бир туп ўрик», «Олтин нурларингда тебрат дунёни» каби шеърларида ҳам хилма-хил мавзулар ана шундай маҳорат билан ёритилади.

Шоир шеърятининг яна бир характерли хусусияти шундаки, унда лирик қаҳрамон ўзининг аниқ маънавий қиёфасига эга. «Таниш» шеърида лирик қаҳрамон жангчи-ишчининг «қилган иши нақ жар солишга» арзиса-да, шоир жар солмайди: уни таъриф-тавсифларга кўмиб ташламайди. Аксинча, жангчи-ишчининг таржимаи ҳолидан фақат бир лавҳани тасвирлаш орқали ишчи образини очишга муваффақ бўлади. Асқад Мухтор шеърятини том маънодаги замонавий шеърятдир. Шоир замон руҳини ва давр ғоясини теран

бадий умумлашмалар воситасида гавдалантиради. Ёрқин бадий образлар яратиб, фалсафий мазмун билан сугорилган муҳим хулосаларни ўқувчи онгига етказди. Бу хусусият шоирнинг қайта қуриш давридаги шеърлятида («Ватаннинг тирик томчиси» туркумида), айниқса, яққол намоён бўлган:

Уни микроблардан эҳтиёт қилинг,
Муҳаббат кашф этди балки дунёни,
Ҳар гўдакни мўъжиза деб билинг,
Қутқариши мумкин дунёни!

(«Умид»)

Умрнинг умидвор онлари қутлуг,
Найсон томчилари юзимда.
Ёрни муштламагин, ерда гуноҳ йўқ,
Айб ўзингда!

(«Томчилар»)

Асқад Мухтор шеърляти мавзуининг ранг-баранглиги, ғоявий жиҳатдан теранлиги, замон талабига ҳозиржавоблиги билангина эмас, шакл ва жанр хилма-хиллиги жиҳатидан ҳам эътиборлидир. Жумладан, шоир ижодида сюжетли шеърлар ҳам анчагина. «Теримда», «Чолу кампирлар», «Мамадали ота — пахтакор», «Бу жойларнинг даҳшат, ваҳимаси», «Хиёбонда», «Чол», «Мис қалпоқли йигит», «Бригадиримиз», «Бир туп ўрик» каби шеърлар кичик, тугал сюжет асосига қурилган бўлиб, уларда образ ва ғоя аниқ бўлганидек, жозибадорлик ҳам кучли.

«Теримда» шеърляда зангори кема ҳайдовчиси Латиф образи яратилган. Шеърдан Латифнинг теримга қандай тушганлигини, унинг пахта териш машинасини севиб бошқарганини, теримчи қизлар билан қилган ҳазил-мутоибаларини, колхоз кишилари ҳақидаги ўй-хаёлларини, табиатан хушчақчақ бўлган бу йигитнинг тўсатдан юз берган ҳодиса туфайли ўзгариб қолганини: «гоҳ жаҳли чиқиб, гоҳ юрагида ишқ ўти пайдо бўлган»ини англаб оламиз.

Кўринадики, «Теримда» асари ўқувчида мавзуга доир тўлиқ тасаввур ҳосил қилади. Шу билан бирга, у осонлик билан ёд олинади. Учинчидан, бу шеърда лирик қахрамоннинг ички кечинмалари, севги нашъаси давримизнинг ижтимоий масаласи: пахтачиликни меҳа-

низациялаш, жисмоний меҳнатни енгиллаштириш масаласи билан боғлиқ ҳолда берилади. «Теримда» шеър — том маънодаги халқчил ва замонавий асар.

Асқад Мухторнинг «Оталарга маслаҳат» асари ҳам сюжетли шеърнинг яхши бир намунасидир. Унда тасвирланишича, бир кишининг икки ўғли ва бир қизи бор экан. Катта ўғли отасига тақлид қилиб арақ ичишни, папирос чекишни истаб қолади. Буни, яъни «тирмизакнинг бузилиши» хавфини сезган ота зудлик билан бола тарбиясига жиддий киришади: ота арақ ичишни, папирос чекишни ташлайди. Рўзгор ишларида хотинига ёрдамлашади. Отанинг бу эзгу ҳаракатлари болаларга ижобий таъсир қилади ва уларнинг хулқу одобида, феъл-атворида сифат ўзгаришлари юз беради. Натижада болаларнинг хулқ-одобидан ота-она хурсанд бўлади. Шоир ана шу воқеани ҳикоя қилиб, ундан қуйидагича хулоса чиқаради:

Шундай тажрибани қўллаб кўринг-а,
Бола, ахир, умрнинг нақши.
Ёшлигидан бошланг тарбиясини,
Туғилмасдан бошласангиз яна ҳам яхши.

Асқад Мухтор лирик асарлар, сюжетли шеърлар ёзиш билан бирга «Бизнинг авлод» (1939), «Шералининг дўсти барҳаёт», «Пўлат қуювчи» (1947), «Адолат» (1948), «Катта йўлда» (1949), «Мангуликка дахлдор» (1969), «Дол қоя» (1986) каби поэмалар ҳам яратди. Бу асарларда турли мавзулар, хилма-хил воқеалар тасвирланган. «Пўлат қуювчи» ўзбек шеъриятида ишчилар синфи ҳақида яратилган йирик бадиий асар бўлиб, унда металл қуювчиларнинг уруш ва урушдан сўнгги дастлабки йиллардаги ҳаёти акс эттирилади. Асарда ўзбек металлургия комбинатининг ташкил этилиши жараёнида маҳаллий аҳоли орасидан Шомурод сингари малакали ишчиларнинг етишиб чиққанлиги ҳаётӣй воқеалар асосида тасвирланади. Бинобарин, поэмада ўзбек йигити Шомуроднинг пўлат қуювчи бўлиб етишиши, унинг онг-тушунчасидаги ўсиш-ўзгаришлар табиий қилиб ифодаланган.

«Пўлат қуювчи» поэмасида халқлар дўстлиги ғояси тасвирланган. Шоир ўзбек йигити Шомурод билан рус қизи Мария ўртасидаги самимий муносабатларни акс

эттириш воситасида икки халқ ўртасидаги мустаҳкам дўстликни мадҳ этади.

А. Мухтор ижодида «Катта йўлда» поэмаси ҳам муҳим ўрин тутadi. Бу асарда қишлоқларимиздаги ҳалол, фидокор кишилар ҳақида ҳикоя қилинган. Ҷамоа хўжалиги деҳқонларига хос ажойиб хислатлар поэманинг бош қаҳрамони Арслонқул образида умумлаштириб берилган. Арслонқул ижтимоий меҳнат жараёнида етишган, меҳнатсевар, софдил, ўтюрak ўсмир сифатида гавдаланади. Арслонқул ёшлар звеносининг бошлиғи. У қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштиришда катта ташаббус кўрсатади. Тақир даштдан янги ер очиб пахта экади. Ғайрат ва матонат билан ишлаб, ўртоқлари ёрдамида турли қийинчиликларни енгиб чиқади. Натижада асрлар бўйи сувсизликдан қақраб ётган янги ерда мўл ҳосил ундирилади.

Асқад Мухтор «Мангуликка дахлдор» достонида эса ҳаётни маълум даражада бўлса-да идеаллаштиришга йўл қўядики, бу тургунлик даври сиёсатининг шоир ижодидаги акс садосидир.

А. Мухтор шеърияти сингари унинг прозаси ҳам сермаъно ва сержилодир. У 40-йилларнинг ўрталаридан бошлаб прозада мунтазам суратда ижод қилиб келмоқда. Адибнинг дастлабки айрим очерк ва ҳикоялари «Пўлат шаҳри» (1949), «Истиқбол» (1951), «Ҳаётга чақириқ» (1956) тўпламларида жамланган. Ёзувчи ўз ҳикоя ва очеркларида ўзбек пахтакорлари ва саноат ишчилари образини яратишга интилади. Ҳаётдаги янгиликларни улуглаб, эскилик сарқитларига қарши кураш олиб боради. «Ҳаётга чақириқ» даги ҳикоялар бадиий бақувватлиги билан А. Мухторнинг истеъдодли ҳикоянавис сифатида шаклланганлигини кўрсатади.

А. Мухтор қисса ва роман жанрларида баракали ижод этди. «Дарёлар туташган жойда» (1950), «Қорақалпоқ қиссаси» (1958), «Бўронларда бордек ҳаловат» (1975), «Бухоронинг жин кўчалари» (1980), «Манба» (1986), «Жар ёқасидаги чақмоқ» (1982), «Кумуш тола» (1987) каби қиссалар адабиётимиз хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

А. Мухтор «Дарёлар туташган жойда» қиссасини саноат мавзуга бағишлади. Асар Ўзбекистоннинг тўнгич металлургия заводи, завод ишчиларининг ҳаёти, кураши, орзу-истаклари ҳақида ҳикоя қилади. Бу қисса

ўз вақтида мавзу эътибори билан ўзбек насрида янгилик бўлган. Амалиёт билан назариянинг бирлиги муваффақият гаровидир, деган гоя қиссанинг асосий ғоявий йўналишини ташкил этади. Ёзувчи амалиётни ҳам, назарияни ҳам ҳаётбахш дарёга ўхшатади ва ана шу икки дарё бирлашганда улут куч-қудрат пайдо бўлади, деган ғояни олға суради.

Қиссада ақлий ва жисмоний меҳнат ўртасидаги муҳим тафовутнинг кун сайин йўқолиб бораётганлигини кўрсатишга ҳаракат қилинган. Шу мақсадда завод ишчилари ва инженерларининг хилма-хил образлари яратилган. Улар орасида, айниқса инженер Манзура образи ажралиб туради. У ишчан ва ташаббускор аёл бўлиб, заводда пайдо бўлаётган янгиликка интилиш ҳаракатларида фаол қатнашади, уларни бир марказга уюштиришга уринади. Янги-янги кашфиётлар яратишни орзу қилади.

Асарда завод ҳаёти ҳақида тўғри тасаввур берувчи лавҳалар анчагина. Лекин қиссада ёзувчининг завод ҳаётини, ишчи ва инженер-техниклар турмушини яқиндан билмаслиги билан боғлиқ бўлган нуқсонлар ҳам учрайди.

Ёзувчи бундай нуқсонларни кейинги қиссаларида тузатиб борди. «Қорақалпоқ қиссаси» асарида муаллиф қорақалпоқ халқининг инқилобнинг дастлабки кунларидаги ҳаётини, уларнинг уруғ-аймоқчилик низоларидан, қоронғилик ва жаҳолат дунёси сарқитларидан қутула борганини, янги ҳаёт қуриш машаққатларини ҳамда янги онгнинг шаклланишини Жапақ, Степан, Сулув, Аллон, Палман, Эремет сингари образларнинг фаолиятлари, ички кечинмалари, ижобий ва салбий образлар ўртасидаги кескин тўқнашувлар тасвири орқали очиб берди. А. Мухтор «Қорақалпоқ қиссаси» асарида характер яратишда руҳий таҳлилдан фойдалана олиш ва ҳаётгий сюжет тўқиш маҳоратини эгаллаганлигини намойиш этди. «Қорақалпоқ қиссаси»даги бу ютуқ «Бухоронинг жин кўчалари», «Бўронларда бордек ҳаловат» повестларида янада мустаҳкамланди.

А. Мухтор қиссаларидаги фазилятлар адибнинг «Опа-сингиллар» (1955), «Тугилиш» (1960), «Давр менинг тақдиримда» (1964), «Чинор» (1969), «Аму» (1985) романларига ҳам тегишлидир. Чунки бу романларда ҳаёт ҳақиқати бевосита тадқиқ этилади, янги-янги образлар яратилади.

А. Мухторнинг «Опа-сингиллар» романида ўзбек халқининг 20-йиллардаги мураккаб ва зафарли ҳаёти кўрсатилган. Унда янги жамиятнинг қурила бошланиши билан бир қаторда янги кишиларнинг юзага келиши, янгича онгнинг шаклланиш жараёни ҳам тўғри акс эттирилган.

Ўзбекистонда оғир ва енгил саноатнинг вужудга келишини, шу билан боглиқ ҳолда ишчилар синфининг шаклланишини кўрсатиш, хотин-қизлар озодлигини тасвирлаш «Опа-сингиллар» романининг маркази ҳисобланади. Асарда ўзбек хотин-қизлари онгидаги жиддий ўзгаришлар, уларнинг эскилик сарқитларидан қутулиб, янги тузумнинг фаол қурувчиларига айланганликлари ёрқин тасвирланади.

Роман марказида оддий ўзбек аёли Онахон образи туради. Онахоннинг янги ҳаёт қучоғида ўсиб, онгли, маданиятли кишига айланиши ва катта бир саноат корхонасининг раҳбари даражасига кўтарилиши ҳамда бу соҳадаги ибратли ишлари, жонкуярлиги бадий бўёқларда тасвирлаб берилган.

Романда ўзбек аёли Жўрахон образи меҳр билан яратилган. Адиб бу образ орқали ўзбек хотин-қизлари ҳаётидаги инқилобий ўзгаришларни, уларнинг янги ҳаёт қурилишининг фаол иштирокчиларига айланганлигини кўрсатган.

«Опа-сингиллар» — кўп қамровли ва мураккаб воқеаларга бой йирик асар. Бинобарин, унда романнинг асосий мавзуи билан боглиқ ҳолда халқлар дўстлиги, сиёсий кураш акс эттирилган. Асарда Онахон, Жўрахон, София Борисовна, Ефим Данилович, Эргаш Султонов, Қудратиллахўжа, Афғончойфуруш, Наимий, Нусратулла сингари ранг-баранг образлар яратилган.

А. Мухтор «Опа-сингиллар» романида характер яратиш, хусусан, характер камолотини очиб бериш санъатини эгаллаган ёзувчи сифатида кўзга кўринади. Бироқ бу роман ёзувчининг мураккаб сюжет яратиш, миллий хусусиятни ифодалаш, жонли халқ тилидан фойдаланиш маҳорати устида янада қунт билан ишлаши кераклигини кўрсатди..

А. Мухторнинг «Туғилиш» асарида 60-йиллар ҳаёти қаламга олинган. Бу романда уч нарсанинг туғилиши: Ўзбекистонда катта саноат қурилиши вужудга келиши, шу билан боглиқ ҳолда янги шаҳарнинг қад кўтариши ҳамда шу шаҳарнинг бунёдкорлари ва биринчи фуқаро-

лари бўлган янги авлоднинг ўсиб етишиши эҳтирос билан тасвирланади. «Туғилиш» романида қурувчилар жамоаси тайёр — шаклланган ҳолда кўрсатилмайди, аксинча, унинг шаклланиш ва ўсиш жараёни, ёш ишчиларнинг қийинчиликларни енгиб, курашлар гирдобиди пўлат каби тобланиб, монолит кучга — аҳил жамоага айланиши акс эттирилади. Романнинг дастлабки бобларида уюшмаган, тарқоқ, аллақандай қурамаларни эслатувчи, бир-биридан узоқ турувчи ёшлар асар сўнггида ижтимоий меҳнат жараёнида мустаҳкам уюшган, ибратли жамоа сифатида гавдаланади.

«Туғилиш» романида меҳнат жамоаси янги кишиларни тарбиялаб етиштирадиган ўзига хос мактаб эканлиги очиб берилган. Айрим ярамас шахслар таъсирида йўлдан адашиб, боши берк кўчага кириб қолган Абубакир (Бек), ҳаётдан ва жамоадан ажралиб қолган думбул раҳбар Поччаев, беҳуда шуҳрат кетидан қувиб, сохталикка йўл қўйган Самадий, шунингдек, Адолат ва Садбарнинг қайта туғилиши тасвирланган саҳифаларда ҳаёт нафаси уфуриб туради.

Романда ишчи-инженерларнинг ранг-баранг ва мурраккаб образлари яратилган. Асарда тасвирланган Луқмонча, Жуман, Элчибек, Нафиса, Адолат образлари инсонпарварлик, дўстлик, меҳнатсерварлик хислатлари билан бир-бирларига ўхшасалар-да, лекин улар ўзларига хос хусусиятлари билан бир-биридан фарқ ҳам қиладилар. Романда, айниқса бош қаҳрамон Луқмонча (Раҳим Луқмонов) образи муваффақиятли чиққан. У тиришқоқлиги, одампарварлиги, хушфёъллиги, камтарлиги, меҳрибонлиги, донолиги ва билимдонлиги билан ўқувчи қалбидан чуқур ўрин олади.

Ёзувчи қизиқарли воқеалар воситасида Луқмончанинг маънавий қиёфасини очади, характерини шакллантиради. Хусусан, Луқмончанинг ёнғинда қолган уйдан комсомол билетини олиб чиқиши, кўприк қурилишида юз берган ҳалокатдан ўртоқлари ҳаётини (ўз жони эвазига) сақлаб қолиши, ўлими олдида адашган севгилиси Садбарни тўғри йўлга солиши ва уни исноддан сақлаб қолиши моҳирона тасвирланган.

Романда Жуман Сариев ёрқин адабий тип даражасига кўтарилган. Жуман 60-йиллардаги илгор ёшларнинг типик вакили бўлиб, унда ёшларимизга хос қатъиятлилиқ, инсонпарварлик ўз ифодасини топган.

Урушда вайрон бўлган шаҳарларни қайта тиклашда жонбозлик кўрсатиб, меҳнатда чиниққан Жуман йўлланма билан мазкур саноат қурилишига келади. Бу ерда учраган турли қийинчиликларни матонат билан енгиб, меҳнатда ва шахсий ҳаётда бошқаларга ибрат бўлади. У ҳамиша жамоа ҳақида, одамлар ҳақида ўйлайди. Жумладан, безори Анвар таъсирида ўғрилиқ йўлига кириб қолган Абубакирни ва ноҳақ айбланиб, жамоадан узоқлаштирилган «бахти қаро қиз» Адолатни ҳаётга, тўғри йўлга қайтаришда жонбозлик кўрсатади. Жуманнинг ўзига хос феъл-атвори асарда ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Адиб Жуман образига қарама-қарши қилиб Поччаев қиёфасини чизган. Поччаев образи орқали «инкубаторда тайёрланган» раҳбар қиёфасини очиб берган. Поччаев — ҳаёт университетидан сабоқ олмаган, осонлик билан «шуҳрат» қозонган, «ёшига ярашмайдиган даражада жиддий ва сипо, одамларни эснатадиган даражада қуруқ» раҳбарлардан. Романда Поччаевнинг сохта хатти-ҳаракатлари ҳам, унинг қайта тарбияланиши ҳам ишонарли чиққан.

Асарда Элчибек Бўриев образида раҳбар билан омма ўртасидаги алоқа қандай бўлиши кераклиги очиб берилган. Элчибек — жўшқин қалб эгаси, ўз қарамоғидаги кишиларга гамхўр. У ёшлар участкасига бошлиқ бўлиб келар экан, «Ҳали мўрт, қотмаган бетонга ўхшаш» меҳнат жамоасини тўғри бошқариб, уни оёққа турғизади, кучларни жипслаштириб, қудратли ишчилар гуруҳига айлантиради. У ўз гуруҳидаги ҳар бир кишининг руҳиётини, шахсий ҳаётини, орзу-истакларини, ички дунёсини билади, уларни ҳаёт сўқмоқларидан дадил олга бошлаб боради.

Булардан ташқари, романда расмий раҳбар Субҳонкул Раҳмонқулов, таъминот бўлими бошлиғи юлғич Самандаров, айёр Холдор, енгилтак Хумохон каби салбий образлар ҳам яратилган. Асарда тасвир этилишича, қурилиш бошлиғи Раҳмонқулов қотиб қолган қонун-қоидалар асосида яшашга ва «меҳнат қилиш»га одатланиб қолган. У ўз бурчини юзаки, бир томонлама тушунади; жамоа фикри билан ҳисоблашмайди. Режа ҳақида ўйлайди-ю, уни бажарувчиларга гамхўрлик қилишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Раҳмонқулов ўз ҳузур-ҳаловати ва шахсий обрўйини биринчи ўринга қўяди. Натижада асар охирида у мансабидан

ҳам, обрӯ-эътиборидан ҳам ажралади. Ҷамоа назаридан қолади. «Туғилиш» романида айрим нуқсонлар ҳам мавжуд. Асарда тасвирланган катта саноат корхонаси қурилишининг кўп қиррали ҳаёти республикамизнинг умумий ҳаёти билан етарлича боғланмай қолган. Асар тилида айрим қусурлар учрайди. Сангин, Оксана каби образлар чала ва хира бўлиб қолганга ўхшайди.

Асқад Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда» романида ҳам замонавий мавзу ёритилган. Роман бутун кучини, ақл-идрокини даврнинг буюк ишига бағишлаган, халқ ва Ватан олдидаги муқаддас бурчини чуқур ҳис этадиган, ўз бахтини халқ бахтида кўрадиган ва ҳар қандай қийинчиликларни енгишга қодир бўлган оддий кишиларни улуғлашга бағишланган. Асар гоёси роман тўқимасига сингдириб юборилган, замон ва инсон бахтининг моҳияти ҳақида, ҳаётдаги туб ўзгаришлар ва инсон тақдири ҳақида чуқур фалсафий хулосалар чиқарилган.

Романнинг бош қаҳрамони Аҳмаджон замондошларимизнинг типик образи. Аҳмаджон асримизнинг улугвор мақсади учун, инсон бахт-саодати учун курашади, астойдил меҳнат қилади. Аҳмаджоннинг ҳаёт йўли мисолида ёзувчи бутун бир даврнинг ўзига хос хусусиятларини, ҳаётини воқеаларини умумлаштириб беради. Ёзувчи Аҳмаджонни давримизнинг (уруш ва урушдан кейинги дастлабки йилларнинг) турли хил воқеалари, ранг-баранг қийинчиликлари ичидан олиб ўтиб тоблайди, чиниқтиради.

Дарҳақиқат, Аҳмаджон ўз бошидан не-не машаққатларни кечирмасин, не-не азоб-уқубатларга дучор бўлмасин, барибир, у ўз ҳаётидан мамнун. Чунки у инсоннинг эзгу ишига, XX асрда бажарилиши керак бўлган муқаддас ишга ҳисса қўшаётганини чуқур ҳис этади. Ана шунинг учун ҳам ўзини бахтли деб билади. Зотан, «Давр менинг тақдиримда» романида кимки ўз тақдирини халқ ва Ватан тақдири билан боғлаб, халқ ва Ватан манфаатига сидқидилдан хизмат қилса, шубҳасиз, бахтли бўлади, деган гоё бўртиб туради. Ёзувчи асарнинг асосий йўналишини ташкил этувчи бу катта гоёни романнинг умумий руҳидан, образларнинг, хусусан, бош қаҳрамон Аҳмаджоннинг ҳаёт йўли ва тақдири тасвиридан келтириб чиқарган. Аҳмаджон — жонли ва тўлақонли образ.

«Давр менинг тақдиримда» романи қизиқарли ва таъсирли қилиб ёзилган. Асар мазмуни тугал ва жозибадор. Айниқса романнинг биринчи фасли (қисми) китобхонни ўзига мафтун этади. Ёзувчи образлар феъл-атворини, хусусан, Аҳмаджон ва Сўнагул қиёфасини очишда руҳий таҳлил санъати имкониятларидан унумли фойдаланган. Ана шу сабабли асардаги кўп қаҳрамонлар ҳаётий чиққан. Бироқ романнинг биринчи фаслига нисбатан иккинчи ва учинчи фасллари бирмунча бўшроқ, юзакироқ ёзилган. Натижада айрим қаҳрамонлар асар гоёсининг оддий жарчисига айланиб қолган.

Асқад Мухторнинг «Чинор» романи «Шарқ адабий анъаналарини эслатувчи янги бир шаклда ёзилган. Чинорнинг катта шохларидан ҳар томонга тарвақайлаб кетган қиссалар ҳозирги куннинг жонли воқелигини акс эттирса, унинг теран илдизлари — ҳикоятлар яқин ўтмиш ҳақида, ривоятлар эса пилдираб учган япроқлар сингари енгил, улар... қадим афсоналарга бориб туташидилар...

Буларнинг ҳаммаси ҳам бир ўзбек оиласи ҳақида. Бу оила катта, қадимий, маданий, меҳнаткаш ва шу маънода «тагли-зотли». Унинг ҳар бир аъзоси халқ ҳаётида маълум бир масъулиятли юкни ўз зиммасига олган. Жонажон тупроққа чуқур томир ёйган бақувват ва қадимий чинор мангулик рамзи, халқимиз рамзидир. Оила боши Очилбува сафари билан шартли равишда ўзаро боғланган қиссаларнинг ҳар бири мустақил ахлоқий-эстетик гоёни олдинга суради. Ҳикоятлар ва ривоятлар эса бу фикрларни қувватлаб, янада мустаҳкамлайди»¹.

Асқад Мухторнинг драматургия соҳасидаги изла-нишлари ҳам самаралидир. «Мардлик чўққиси», «Ёш юраклар», «Зар қадри», «Сахро тор», «Яхшиликка яхшилик», «Самандар» пьесалари Асқад Мухтор қаламига мансуб. Буларнинг аксариятида ижобий образлар марказий ўринда кўрсатилган. Лекин драматург ҳаётни бўяб-безаб тасвирлаш йўлидан бормайди, аксинча, уни қандай бўлса шундайлигича ифодалашга интилади. Ҳаётдаги ижобий нарсаларни қўллаб-қувватлаш билан бирга, нопоклик, ифвогарлик, қаллоблик, мансабпараст-лик, шуҳратпарастлик сингари салбий томонларни ҳам

¹ Асқад Мухтор. «Чинор», Тошкент, Ўзадабийнашр, 1969, 2-бет.

рўйирост фош этади. Бу, айниқса, «Самандар» драмасида очик кўринади.

Пьесанинг бош қаҳрамони — завод директори, инженер Самандар ўн бир йиллик илмий изланишларининг самараси ўлароқ «энг инсоний машина» — янги ускуна (станок) ихтиро этади. Бироқ бу янгиликни ҳаётга жорий этишда катта тўсиққа дуч келади. Убайдулла Ҳамдамов бошлиқ нопок шахслар ана шу буюк кашфиётни йўққа чиқаришга жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилиб, воқеликни бузиб талқин этадилар. Тухмат, игво, ҳақорат тошларини отиб, Самандарни руҳан майиб қилмоқчи бўладилар. Воқеа давомида Самандарни давлатнинг катта маблағини беҳуда сарфлаган жиноятчи деб ёмон отлига чиқаришгача бориб этадилар. Самандар директорлик лавозимидан бўшатилади, завод лабораториясида ўз илмий ишларини давом эттириш имкониятидан маҳрум этилади. Уни ҳатто яшаб турган уйдан ҳайдаб, ижарада қийналиб кун ўтказишга, руҳан эзилишга мажбур этадилар.

Самандар адолатсизлик ва ҳақсизликларга мардона чидайди. Унинг мустаҳкам иродасини ҳеч нарса бука олмайди, эътиқодига заррача доғ туширмайди. У тинимсиз ишлаш, изланиш орқали ўзининг ҳақ эканини исботлайди.

Асқад Мухтор моҳир таржимон сифатида ҳам танилган. А. Пушкин, М. Лермонтов, В. Маяковский, А. Блок, К. Симоновнинг поэтик ва драматик асарларини, В. Шекспир, Шиллер, А. Корнейчук, А. Исаакян, А. Сафронов пьесаларини, П. Павленко, В. Василев қиссаларини ўзбек тилига таржима қилган.

А. Мухторнинг адабиёт ва санъат соҳасидаги хизматлари муносиб тақдирланди: у икки марта Меҳнат Қизил Байроқ ордени, Халқлар дўстлиги ордени билан мукофотланди. Унга «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» фахрий унвони берилган. А. Мухтор «Чинор» романи учун Ҳамза номидаги республика Давлат мукофотини олишга сазовор бўлган.

АДАБИЁТЛАР

1. О. Тоғоев. Асқад Мухтор (адабий портрет), Тошкент, Ўзадабий-нашр, 1966.
2. Б. Сайимов. Асқад Мухтор прозаси, Тошкент, «Фан», 1968.
3. Т. Ҳамид. Қўшиқлар қанотида (Асқад Мухтор шеърояти), Тошкент, 1975.

4. О. Шарафиддинов. Ижоднинг катта йўлида («Биринчи мўъжиза», тўплам), 1979.
5. С. Мирзаев. Талантнинг уйғониши. «Ўзбек классик ва совет адабиёти масалалари» (тўплам), Тошкент, «Фан», 1966.
6. У. Норматов. Қалб инқилоби, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
7. Ўзбек совет адабиёти тарихи, Тошкент, «Ўқитувчи», 1990.

М а т н

Асқад Мухтор. Асарлар, тўрт жилдлик, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980—1983.

САИД АҲМАД

(1920 йилда туғилган)

Саид Аҳмад ўзининг ранг-баранг ҳикоялари, публицистик мақолалари, реалистик қиссаю романлари, хушчақчақ комедиялари билан ҳозирги замон ўзбек адабиётида муносиб ўрин эгаллайди. У, айниқса, сатира ва юмор устаси сифатида машҳур.

Саид Аҳмад Ҳусанхўжаев 1920 йилда Тошкент шаҳрида туғилди. Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика олий илмгоҳида таълим олди (1938—1941). У адабиётимизга аввало журналист-очеркчи сифатида кириб келди. Саид Аҳмад ўзининг очерклари, ҳикоялари билан матбуотда кўрина бошлади. Адибнинг униб-ўсишида матбуот ижодий мактаб сифатида муҳим роль ўйнади. У «Ёш ленинчи», «Қизил Ўзбекистон» рўзномаларида, «Муштум», «Шарқ юлдузи» ойнномаларида, Ўзбекистон радио комитетида хизмат қилди.

Саид Аҳмад аввало ҳикоянавис сифатида танилди. Унинг биринчи ҳикоялар тўплами — «Тортиқ» 1940 йилда майдонга чикди. У ўз устида узлуксиз ишлаш, ҳаёт ҳақиқатини, устоз ёзувчилар ижодини синчковлик билан ўрганиш орқали дастлабки ҳикояларидаги бадиий қусурлардан қутула борди. Саид Аҳмаднинг ёзувчи сифатида шаклланишида, айниқса, Ғафур Ғулом ва А. Қаҳҳорнинг хизмати катта бўлди. Саид Аҳмаднинг ўзи бу ҳақда: «Аслида мени ҳажв йўлига Ғафур Ғулом бошлаб кирган... Ғафур ака ўттизинчи йилларда ҳажв жанрида баракали ижод қилди. Ихчам, кулгили ҳикояларнинг жуда яхши намуналарини яратди. Мен шу ҳикоялар таъсирида адабиётга кирганман. Кейинчалик бу буюк ёзувчи билан яқиндан танишганим, ундан росмана ижодий таълим олишим

ҳажвга бўлган интилишимда жуда катта ёрдам берди. Ундан кейин Абдулла Қаҳҳор ҳикояларидаги сиқиклик, сўзни исроф қилмаслик, тагдор гап айтиш санъати мен учун бир дарслик хизматини ўтади!» — деб ёзган эди.

«Эр юрак» (1942), «Фарғона ҳикоялари» (1948), «Муҳаббат» (1949), «Қадрдон далалар» (1949), «Чўл шамоллари» (1961), «Онажонлар» (1962), «Хазина» (1963), «Таъзим» (1966), «Қисса ва ҳикоялар» (1968) ва бошқа китоблари қиёсий ўрганилганда Саид Аҳмаднинг ижодий камолоти яққол кўзга ташланиб туради.

Саид Аҳмад ижоди урушдан сўнг, хусусан, 50-йилларга келиб ўз тараққиётининг юқори босқичига кўтарилди. Шу даврнинг маҳсули бўлган «Турналар», «Онажонлар», «Кўклам тароналари», «Хазина», «Тўлқинлар», «Ҳайқириқ», «Чўл бургути», «Ўрик домла», «Лочин», «Одам ва бўрон», «Бўстон», «Тўйбоши» каби ҳикоялар Саид Аҳмаднинг сўзга ҳасис, фикрга саҳий, юморга бой ёзувчи бўлиб етишганлигидан, унинг ўз устозлари А. Қодирӣ, Ғ. Ғулом, Ойбек, А. Қаҳҳор анъаналарини муваффақият билан давом эттираётганлигидан далолат беради.

Саид Аҳмаднинг кўп ҳикояларини, хусусан, «Чўл шамоллари», «Чўл оқшомлари» туркумига кирган ҳикояларни шу жанрнинг намуналари дейиш мумкин. Адиб бу ҳикояларида жонли, тиниқ қаҳрамонлар яратиб, воқеликдаги янгиликларни, оддий кишиларимиз ҳаётидаги ўсиш-ўзгаришларни, улар онг-тушунчасидаги ибратли жиҳатларни умумлаштириб беради. Саид Аҳмаднинг «Чўл ҳикоялари»ни «чўлларда бошланган янги ҳаёт ва янги одамлар қиссаси» деб аташи ҳам бежиз эмас, албатта. «Чўл ҳикоялари» туркуми бир-бирини мантиқан тўлдирувчи ва давом эттирувчи йигирматадан зиёд ҳикоядан ташкил топган бўлиб, уларда чўл ва чўлқуварлар ҳаётидан ҳаётӣ лавҳалар чизилган. Чўлларни ўзлаштириб, Ватан бойлигига бойлик қўшаётган оддий одамларнинг ажойиб фазилатлари очиб берилган; уларнинг бир-бирига асло ўхшамайдиган характерлари, ўзига хос жонли образлари яратилган. Ёзёвонлик чўл бургути Раҳимжон («Чўл бургути»), чўлни боғу роққа айлантриб, ўлкамизни ширин-шакар меваларга сероб қилишни ўзининг асосий мақсади қилиб олган ўрик домла (шу номли ҳикояда), ўзининг ақлу фаросати ва мардона меҳнати

билан чўлқуварларни қойил қолдирган тракторчи Ойша («Лочин») каби образлар шулар жумласидандир.

Ёзувчи бу қаҳрамонлар ҳақида меҳр билан, уларга мафтун бўлиб қалам тебратади. Бунда хушчақчақ юмор билан ҳаётбахш лирика уйғунлашиб кетгандай бўлади.

«Бу атрофда уни танимайдиган одам йўқ. Бу чўлларда у ёнбошламаган тепа, отининг туёғи тегмаган сой қолмаган. Олов бола. Чўлда от чоптириб келаётганини кўрсангиз тўнининг икки бари шамолда ҳилпираб, худди бургут қанот қоқиб учиб келаётгандек. Ғайратини айтмайсизми, қони томирдан тошиб чиқиб келаётгандек. Нимага қўл урса, гуллатади. Қўли гул деб шуни айтса бўлади. Каналнинг бериги томонидаги ерларга кўзингиз тушдими? Ҳа, балли. Бургут обод қилган» («Чўл бургути»).

«Елғиз қолдим. Ойшанинг трактор ҳайдашини кузатиб туриб хаёлга толдим. Бургутнинг йигитлари парвоз қилган чўлга яна бир лочин учиб келгандек бўлди. Бу шундай лочинки, на унинг қанотини қирқиб бўлади, на ўзини қафасга солиб бўлади. У қафасни парчалаб кенгликларга парвоз қилган шаддод чўл лочини эди» («Лочин»).

Саид Аҳмаднинг «Чўл ҳикоялари»да чўл табиати, кенг далалар, бепоён яйловлар, чўл тонги ва унинг файзли оқшомлари ёрқин бўёқларда аниқ ва тиниқ акс эттирилган. Адиб чўл ҳақида, чўлқуварлар ҳақида ҳикоялар яратар экан, ҳаёт ҳақиқатини бутун борлигича кўрсатишга интилади, бадий тўқимадан фойдаланиш ҳуқуқини суиистеъмол қилмайди, сохта сюжет, уйдирма воқеа тўқимайди, аксинча ҳаёт ҳақиқатини бузмасдан, реал акс эттиради. Дарҳақиқат, «Умуман мен нимани ёзган бўлсам, уни қаердадир кўрганман, ё ўз бошимдан ўтказганман»¹, деб ёзган эди Саид Аҳмад «Ўзим тўғримда» номли мақоласида.

Саид Аҳмад ҳикояларида ҳаёт қони, ҳаёт нафаси уфуриб тургани учун ҳам улар завқ-шавқ билан ўқилади. Халқимизга хос миллий хусусиятлар, эзгу анъанага ва урф-одатлар тасвири табиий равишда асарлар сюжетида сингдириб юборилади. «Қуда ва қудағайлар», «Сумбул», «Лайлак келди», «Ялпиз ҳиди», «Онажонлар», «Хотинлар», «Одам ва бўрон», «Орият» каби ҳикояларда бу ҳол очиқ кўринади. Бу ҳикояларда

¹ Саид Аҳмад. Танланган асарлар. 1-том, Тошкент, 1971 й., 7-бет.

халқимизга хос сўз ўйинлари, аския ва муболагалар ҳам тез-тез кўзга ташланиб туради:

«Гапимга ишонмадингми? Майли, ҳозир сельпонинг араваси чўлга кетади. Бориб ўз кўзинг билан кўр. Этигингни ечиб, Нажим отанинг ерида ярим соат ялангоёқ қимирламай тур, ундан кейин биласан. Агар товонингдан илдиз отиб, елкангдан шохлаб кетмасанг, шартта калламни кесиб ол, вой, десам номардман...» («Орият»).

Саид Аҳмад ижодида ҳажвий ҳикоялар салмоқли ўрин эгаллайди. Ёзувчининг «Лаъли бадахшон», «Бегона», «Ханка билан Танка», «Менинг дўстим Бобоев» каби ҳажвий ҳикояларида ҳаётда учраб турувчи нопоклик, манманлик, маиший бузуқлик, игвогарлик, кўзбўямачилик сингари иллатлар усталик билан фош этилади. Бунга адибнинг «Муштум» ойномаси саҳифаларини беаган, телетомошабинларга завқ бағишлаган миниатюралари ҳам яққол мисол бўла олади.

Саид Аҳмад ҳикоялари сюжетининг қизиқарлилиги, услубининг равонлиги, тилининг пишиқ ва образлилиги билан ҳам ўқувчиларга манзур бўлади.

Саид Аҳмад 50-йиллардан бошлаб қисса ва роман жанрларида ҳам самарали ижод қилиб келмоқда. Унинг «Қадрдон далалар» (1949), «Ҳукм» (1958) қиссалари, хусусан, «Уфқ» (1964—1970) трилогияси ва «Жимжитлик» (1989) романи ана шундан далолат беради. «Қадрдон далалар» — Саид Аҳмаднинг биринчи йирик асари. Унда адиб пахтачиликни ривожлантириш, қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш соҳасида жонбозлик кўрсатган замондошларимизнинг ҳаётий образларини гавдалантиришга ҳаракат қилган. Асардаги Назокат, Ҳошимжон, Жўрабой, Ҳожимат, Ражаб бобо образлари жонли ва ишонарли чиққан. Бироқ асарда ўша давр адабиёти учун характерли бўлган нуқсон — ютуқларни ошириб кўрсатиш, ҳаётни бўяб-безаб акс эттириш кўзга ташланиб туради.

Саид Аҳмаднинг «Ҳукм» повести қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш мавзуига бағишланган. Асарда муштумзўрлар билан меҳнаткаш деҳқонлар ўртасидаги ҳаёт-мамот кураши ҳаққоний кўрсатилган. Шу билан бирга, колхоз душманлари талвасага тушиб, қанчалик уринмасинлар колхозлаштириш ҳаракатини тўхтатиш мумкин эмаслиги бадиий равишда умумлаштириб берилган. Агар «Ҳукм» қиссасида халқ куч-қудрати,

халқнинг бирлиги ва уюшқоқлиги, шунингдек, халқ донишмандлиги тасвирига янада кўпроқ эътибор берилганида ҳамда адабиётда бунгача акс эттирилган баъзи бир воқеалар такрорланмаганида эди, асарнинг аҳамияти, шубҳасиз, ошган бўлар эди. Умуман олганда, «Хукм» қиссасида давр руҳи уфуриб туради.

Саид Аҳмаднинг «Уфқ» трилогияси адабиётимизнинг жиддий ютуғидир. Трилогиянинг биринчи китоби — «Қирқ беш кун» романида халқимизнинг Катта Фарғона канали қурилишидаги қаҳрамонона меҳнати, қудратли халқ ҳаракати акс эттирилган. Трилогиянинг иккинчи китоби «Ҳижрон кунлари» деб аталади. Унда халқимизнинг уруш давридаги оғир ҳаёти, кураши, матонати, ватанпарварлиги ҳикоя қилинади. Трилогиянинг учинчи китоби — «Уфқ бўсағаси»да урушдан кейинги дастлабки йиллардаги воқеалар, қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш манзаралари тасвирланган. Демак, қишлоқ кишиларининг олижаноб фазилатларини кўрсатиш, уларнинг эзгу ишлари ва юксак орзуларини ифодалаш «Уфқ» трилогияси сюжетининг асосини ташкил этади. Трилогияда ўзбек халқига хос бўлган бағри кенглик ва ориятлилиқ, фидойилиқ ва меҳнатсеварлик, болажонлик ва меҳр-муҳаббат сингари фазилатлар умумлаштирилган ҳамда табиий қилиб акс эттирилган.

«Уфқ» трилогиясида Азизхон, Икромжон, Раҳмонберди тоға, Низомжон, Иноят оқсоқол, Асрора, Дилдор, Турсунбой сингари ранг-баранг образлар яратилган. Булар орасида, айниқса, Икромжон ва Азизхон образлари ҳар жиҳатдан мукаммал тасвирланганлиги билан ажралиб туради. Азизхон биринчи китобнинг, Икромжон — иккинчи ва учинчи китобнинг бош қаҳрамони. Адиб Азизхон ҳаёти орқали канал қурилиши жараёнида қирқ беш кун давомида содир бўлган воқеа-ҳодисаларни, қаҳрамон онгидаги ўсиш-ўзгаришларни ёрқин акс эттирган.

Икромжон образи орқали эса оддий кишиларнинг она-Ватанга бўлган чексиз муҳаббати маҳорат билан тасвирланган. Донгдор колхозчи Икромжон ака жангга бориб, ўз фуқаролик бурчини шараф билан бажаради, мардона жанг қилади. Икромжон жангдан бир оёғидан ажралиб қайтади. Лекин у тушкунликка тушмайди, колхозда фидокорона меҳнат қилиб, эл-юрт ҳурматини қозонади. Бироқ, унинг яккаю ягона ўғли Турсунбой тўғри йўлдан бормади. У жанг майдонидан қочиб, оила

ва эл-юртга иснод келтиради. Турсунбойнинг бу қилмишидан Икромжон ғоят азоб чекади, руҳан эзилиб, қадди букилади. Лекин пўлат продали Икромжон бу азобларга ҳам бардош беради.

Икромжон ака қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш соҳасида ҳам фидокорона меҳнат қилиб, ўзининг халқ, Ватан олдидаги бурчини бажаради. Шу тариқа трилогияда Икромжон ака ҳаёти мисолида мамлакатимизда шахсий бахт тушунчаси билан халқ бахти тушунчасининг уйғунлашиб кетганлиги, халқ бахтисиз чинакам шахсий бахтга эришиб бўлмаслиги ва, умуман, бахт меҳнатда, жамоатда, она-Ватанга беминнат, ҳалол хизмат қилишда эканлиги ёрқин ифодаланган. Зотан, Икромжон ўз бахтини халқ бахтида кўрган ва она-Ватан манфаатини ўз шахсий манфаатидан доимо устун қўйган соф виждонли, мард инсон образидир.

Ёзувчи Икромжон образини яратишда психологик таҳлил санъатидан усталик билан фойдаланган: Икромжоннинг ҳаракатларини, руҳий ҳолатини акс эттира олган. Масалан, Икромжоннинг қочоқ ўғли Турсунбой билан тасодифан учрашиб қолган пайтдаги руҳий ҳолати тасвирини олайлик. Икромжон қалбида бир пайтнинг ўзида ҳам меҳр-муҳаббат, ҳам қаҳр-ғазаб алангаланади. У аввало оталик меҳри билан Турсунбойни бағрига босади. Аммо бу меҳр ўрнини тезда ҳақли равишда қаҳр-ғазаб эгаллайди: ота ўғлини лаънатлайди, уни хоин сифатида ўлдирмоқчи бўлади. Турсунбой қочади, ота милтигини ўғлига тўғрилаб отади ва «Хайрият, ўқ тегмади» деб ўзига-ўзи таскин беради.

Трилогияда бадиий бўёқларда ёрқин ва жонли қилиб ифодаланган бундай ҳаётий воқеалар ва тасвирлар кўп. «Уфқ» трилогиясида Икромжон, Азизхон, Низомжон сингари бадиий тўқима образлар билан бирга, халқимизнинг асл фарзандлари Йўлдош Охунбобоев, Усмон Юсупов, Ғафур Ғулом каби тарихий шахсларнинг образлари ҳам яратилган.

Саид Аҳмад «Уфқ» да ҳаётдаги ибратли томонларни, ажойиб инсонларни тасвирлаш билан бирга, салбий жиҳатларни ҳам рўйирост акс эттиради. Бунда сатира ва юмор икониятларидан унумли фойдаланади. Асардаги Иноят оқсоқол — мукаммал ишланган сатирик образ. Адиб унинг жирканч маънавий дунёсини, бойликка ҳирс қўйиб, одамгарчилик хислатини йўқотганлигини аёвсиз фош этган.

Умуман олганда, Саид Аҳмад ижоди сатира ва юморга, ранг-баранг кулгига бойлиги билан бошқа ёзувчилар ижодидан ажралиб туради. Адабиётшунос олим Умарали Норматов қайд қилганидек, «Саид Аҳмад асарларида кулгининг ҳамма тури — қувноқ ханда, енгил табассум, беозор ҳазил-мутойбадан тартиб киноя-кесатик, масхара ва ғазабли қаҳқаҳагача учрайди. Шундай бўлса-да, Саид Аҳмад кулгиси асосан юмористикдир. У қувноқ, ҳазилкаш ҳажвчи. Ёзувчи табиятан лирик бўлганидан ҳажвиятда ҳам лириклигича қолади, ҳажвияларида ҳам лирик жўшқинлигини сақлайди»¹.

Бу хусусият Саид Аҳмад прозасидагина эмас, унинг «Келинлар қўзғолони», «Куёв», «Фармонбиби аразлади» сингари комедияларида ҳам очиқ намоён бўлади. Чунки, бу пьесалар сюжети хушчақчақ кулги — юмор асосига қурилган бўлиб, драматург халқимизга хос миллий урф-одатларни, одоб-ахлоқни эъзозлаш билан бирга, кундалик турмушда учровчи қусурларни ўткир юмор воситасида очиқ ташлайди.

Саид Аҳмаднинг «Келинлар қўзғолони» комедиясидаги бош қаҳрамон Фармонбиби ўзига хос миллий характер бўлиб, унда меҳрибон оналаримизнинг хусусиятлари жамланган. Фармонбибида қаттиққўллик, ўзбилармонлик, ўжарлик билан ҳалоллик, тежамкорлик, мардлик, интизомга риоя қилишлик, меҳрибонлик, болажонлик хусусиятлари узвий бирликда намоён бўлади. Ана шунга кўра, Фармонбиби ҳаётий қаҳрамон сифатида томошабинлар ҳурматиға сазовор бўлади.

Саид Аҳмаднинг «Жимжитлик» романида 80-йилларнинг биринчи ярмидаги ҳаёт ҳақиқати Мирвали Рихсиев директорлик қилаётган совхоз мисолида очиб берилган. Адиб совхоз ҳаётини республика ҳаёти, халқимиз турмуши, меҳнати, дарди, муаммолари, орзу-истаклари заминида акс эттиради. Ёзувчи юзаки қараганда бир меъёрда, сокинлик ва жимжитлик билан ўз йўлидан тараққий этиб бораётгандай туюлувчи ҳаётимиздаги ҳар хил иллатларни, кескин зиддиятларни, алгов-далговликларни яққол кўрсатган. Бинобарин, романнинг номи ҳам киноявийдир. Романда

¹ Ўзбек совет адабиёти тарихи, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1990, 393-бет.

Толибжон: «Бу жойларга жимжитлик қидириб келдим» деса, Мирвали: «Жимжитликни одамзод ўлганда топади. Гўрга кирганда», дейди. Ёзувчи эса, «бу нотинч XX асрда жимжитлик қидириш телбалик» дир деган хулосани асар тўқимасига сингдириб юборади.

Романда ранг-баранг образлар яратилган. Булар орасида, айниқса Мирвали қиёфаси алоҳида ажралиб туради. Мирвали образида икки хил киши — ҳам яхши одам, ҳам ёвуз одам қиёфаси гавдалантирилган. Ёзувчи романнинг биринчи қисмини «Бир танда икки одам» деб бежиз атамаган, албатта. Ҳақиқатан ҳам, Мирвали салоҳиятли, ишбилармон, ташаббускор, ташкилотчи. Унинг республика миқёсида раҳбар бўлишга, ҳатто бирор вазирликни бошқаришга қурби-қобилияти етади. Бироқ Мирвали характерида ижобий хусусиятлар билан бир қаторда, амалпарастлик, шухратпарастлик, хушомадгўйлик, кўзбўямачилик, юлгичлик, нопоклик, хиёнат ва жиноят қилишдан тап тортмаслик сингари салбий иллатлар ҳам талайгина.

Романда тасвирланишича, дунёда Мирвали қилмаган пасткашлик ва ифлослик қолмаган. У истаган вақтида хоҳлаган номаъқулчиликни қилаверади: ўз қарамоғидаги кишиларга зўравонлик қилади; халқ ва давлат мулкани истаганча ўмаради; бузуқчилик қилишдан — одамларнинг оиласини бузиш ва ёшлар ҳаётини захарлашдан (сулув келинчак Бодомгул ўлимини, врач қиз Седона қисматини ёки ўқувчи бола Азизбекнинг руҳан қийналишларини эсланг) ор қилмайди. Мирвали, ҳатто одам ўлдиришдан ҳам қайтмайди. У ўз йўлига тўсиқ бўлган ёки энди кераксиз бўлиб қолган ҳар қандай яқин кишисини ҳам ўйламай-нетмай осонлик билан гумдон қилади. Мирвали ўзининг энг яқин сирдоши ва югурдаги Расулбекни, тоғда тинчгина ўз тирикчилиги билан машғул бўлиб юрган камтар ва ҳалол майор Асқаралини ёвузларча ўлдиради. Ёшликдаги дўсти, ҳақгўй қариндоши Толибжоннинг, ҳатто райком секретари Ҳожимурод Холматовнинг ўлими ҳам Мирвали ёвузлигининг оқибатидир.

Мирвали не-не жиноятларни қилмасин, бундан унинг пинаги ҳам бузилмайди, чунки жумҳуриятда унинг мушугини «пишт» дейдиган одамнинг ўзи йўқ. Дарҳақиқат, ёзувчи Мирвалининг ярамас қилиқларини, ваҳшиёна кирдикорларини тасвирлаш билан бирга,

Мирвали характеридаги иллатлар қандай пайдо бўлганлигини ва қандай қилиб ривожланиб борганлигини ҳам очиб ташлаган. Романда кўрсатилишича, Мирвали ўзи хон — қўланкаси майдон. У на каттани, на кичикни тан олади, на райкомга, на обкомга бўйсунди. Унинг манманлиги шу даражага бориб етадики, райкомнинг биринчи котиби Қодиров совхозга борганида Мирвали уни қабул қилмайди. Эшик олдидаги навбатчи райком котибининг йўлини тўсиб, директор «Ҳозир қабул қилолмас эканлар, эртага келсин, дедилар», дейди. Мирвали ҳатто обкомнинг биринчи котиби Маҳкамовни ҳам менсимади. Маҳкамов совхозга келганида унга хурматсизлик билан қўпол муомала қилади.

Бугина эмас. Мирвали ўзига ёкмаган не-не котибларни беҳуда ёмонлайвериб, охир-оқибатда уларни сабабсиз ишдан олинишига эришган. Ана шунинг учун ҳам «бу райондагилар райком котибини кундалик рўзномага ўхшатсалар, обком котибларини ойлик журналга ўхшатишарди. Мирвали икковини бирпасда ўқиб эски-тар, янгисини кутарди... Раҳимов воҳада фақат шу Мирвалининг гапини гап дерди. Ҳозирги бўлиб ўтган тўқнашувни кузатиб турган одам бўлса, албатта, Мирвали тушмагур бу «журнал»ни ҳам ўқиб бўпти-да, дейиши аниқ эди.

Мирвалининг орқа таянчи қанчалик зўр бўлмасин ва у қанчалик усталик билан ҳаракат қилмасин, барибир, охир-оқибатда халқ газабига учрайди, боши берк кўчадан чиқолмай қолади. Бошқача қилиб айтганда, Мирвали ўз қилмишларига яраша эл-юрт қарғишига қолади — тириклайин ўлади.

Мирвали тақдири мисолида Саид Аҳмад катта бир фалсафий фикрни ўртага ташлаган ва уни образли тарзда ҳар жиҳатдан асослаб берган: аниқроғи, адиб Мирвалининг ҳаёт йўлини тасвирлаш орқали кимки, халқимизнинг ҳалоллик, тўғрилиқ, адолатпарварлик ва инсонпарварлик сингари эзгу анъаналарини менсимай, уларни оёқ ости қилса ва нопок ишларни амалга оширса, у қанчалик қобилиятли бўлмасин, барибир, охир-оқибатда хору зор бўлиб ўлади, деган ҳикматли фикрни олға сурган. «Жимжитлик» романидаги Ҳожимурод Холматовнинг фожиали қисмати ҳам ана шундай хулоса чиқаришга асос бўлади.

Донгдор колхоз раиси Ҳожимурод Холматов «банкда булбулнинг қафасидек тор кассада пул олиб, пул

бериб» ўз тирикчилигини тинчгина ўтказиб юрган, тажрибаси зўр ҳисобчи, ниҳоятда тўғри, ҳалол ва содда одам Нурмат тоғани қўярда-қўмай колхозга кассирликка ишга олиб кетади. Дастлабки бир йилда раису кассир жуда иноқ бўлиб, бир-бирига ишониб ишлайди. Кейинча раис кассирдан тилхатсиз бир йўла ўттиз минг сўм пул олиб, Нурмат тоға бошига қора кун солади; коса косага текканда, у «олган бўлсам тилхатимни кўрсатсин. Шунча пулни тилхатсиз, ҳужжатсиз, гувоҳсиз бериб бўладими? Ахир, ёш бола эмас-ку», дея пул олганидан тонади, пасткашлик қилади. Натижада кассирнинг мол-мулки мусодара қилиниб, ўзи ўн икки йилга қамалади, хотини эса қўлидаги ёш боласи билан уйдан ҳайдаб чиқарилади. Бу аёл бир неча йил давомида адолатсизлик ва бедодлик азобидан ўртаниб, фарёд чекади, номард раисни қаргай-қаргай охири телба бўлиб дунёдан ўтади.

Асарда тургунлик давридаги адолатсизлик ва шафқатсизликнинг қурбони бўлган Нурмат тоға қисмати жуда таъсирли ва ҳаққоний акс эттирилган. У ўша даврдаги жирканч амалдорлар томонидан гижимлаб, эзгилаб ташланган аянчли бир кимсанинг ҳаётий образи сифатида жуда жонли ва тўлақонли бўлиб чиққан. Ёзувчи бу образни яратишда Нурмат тоғанинг «қамоқдан озиб-тўзиб, букчайиб қайтиб келгандан» кейинги ҳаёти, унинг Мирвали қўлида, тоғдаги шийпонда ёлғизликда гам чекиб кун ўтказиши, база бошқарувчиси (собик колхоз раиси) Ҳожимурод Ҳолматовга тасодифан дуч келиши ва ундан қасос олиши воқеаларидан усталик билан фойдаланган. Нурмат тоға Ҳожимуродни ўлдирмайди, лекин ўлдиргандан ҳам баттар қилади...

Шуниси муҳимки, ёзувчи «Жимжитлик» романида салбий жиҳатлар тасвирига ортиқча берилиб кетмайди, романни ҳар хил салбий воқеа-ҳодисалар, салбий шахслар билан тўлдириб ташламайди, меъёрга, турмуш ҳақиқатига риоя қилади. Ҳожимурод, Мирвали, Луқмонов, Расулбек, Жаъфар, Насим сингари салбий образларга қарама-қарши ҳолда Толибжон Усмонов, Жайрона, Нурмат тоға, Эрали чавандоз, Маҳкамов, Исроил Маликов, Салима, Асқарли, Катта эна, Рисолат ая, Зайнаб ва Азизбек каби софдил, ҳалол, ўзи ҳам пок, сўзи ва иши ҳам пок бўлган турли ёшдаги ва турли феъл-атвордаги кишилар образини муҳаббат билан

тасвирлайди. Саид Аҳмад ана шу ижобий образлар воситасида турғунлик йилларида ҳам адолат ва ҳаққоният йўлидан чекинмай, жамият тараққиётини таъминлашга, орзу-умидларимизни мустаҳкамлашга сидқидилдан хизмат қилган меҳнат аҳлини улуғлайди. Халқимизга хос ҳалоллик, тўғрилик, маънавий-виждоний покликни маҳорат билан тасвирлайди. Ёзувчи соф, беғубор инсоний фазилатларни шўх таржимон қиз — Жайрона образида айниқса ёрқин ифодалаган.

Жайрона — мураккаб ва мукаммал адабий қаҳрамон. Жайрона тимсолида адиб юксак ахлоқ-одоб ва маданият соҳиббаси бўлган ақлли, тадбиркор ўзбек қиз-жувонларининг умумлашма образини яратган. Жайрона «олов бўлиб ёнадиган, юрганда оёғидан ўт чақнайдиган» сулув ва ориятли қизлардан. У «шаддод, бир гапирсанг, иккини қайтарадиган, кўп ўқиган, кўп мутолаа қилган, мулоҳазали қиз эди. Бутун қурилиш аҳлининг кўзини ўйнатиб оловдек кийиниб юарди».

Жайрона бир неча йил чет мамлакатларда таржимон сифатида ҳалол хизмат қилади ва ҳамма жойда халқимиз ва давлатимиз ишончини оқлайди: ўз шаънига заррача бўлса-да, доғ туширмайди.

Жайронанинг инсоний фазилатлари унинг Толибжонга бўлган самимий муносабатларида айниқса яққол намоён бўлади. Толибжоннинг кўз очиб кўрган турмуш ўртоғи чет элда вафот этади, унинг армияга кетган яккаю ягона ўғлидан «қорахат» келади. Натижада Толибжон ўзга юртда огир дардга чалиниб, ётиб қолади. Ана шунда Жайрона одамгарчиликнинг юксак намунасини кўрсатади: бетобни оёққа турғазмасдан тинчимайди. Жайрона Тошкентга қайтиб келгандан кейин ҳам Толибжонга ҳамдам ва ҳамдарад бўлади. Толибжоннинг кўнглини кўтаради, уни тушқунлик ва умидсизлик балосидан қутқаради. Толибжонга турмушга чиқиб, бу адолатталаб, софдил ва камтар инсонга ҳар жиҳатдан далда беради. У билан биргаликда турғунлик даври иллатларига, ҳаётдаги ноҳақлик ва адолатсизликка қарши мардона курашади. Бироқ Мирвали ўз одамлари — Жаъфар ва Насим полвон қўли билан Толибжонни ўлдириб Жайронанинг ҳаётига заҳар солади.

«Жимжитлик» романининг мазмун йўналиши ҳаётий ва қизиқарли бўлганидек, сюжетнинг ўсиб бориши ҳам меъёрида. Бинобарин, китобхон воқеаларнинг давомини

ва қаҳрамонларнинг тақдирини, асарнинг ечимини орзиқиб кутади.

«Жимжитлик» — кўп қиррали роман. Унда акс эттирилган воқеалар ва тақдирлар бир-бири билан ўзаро мустаҳкам алоқада. Воқеаларнинг бири иккинчисини тўлдиради ёки бошқа бир йўналишда давом эттиради. Романдаги Мирвали ва Раҳимов чизиги ҳам, Толибжон ва Жайрона йўналиши ҳам, Нурмат тоға ва Ҳожимурод билан боғлиқ ҳодисалар ҳам, Салима ва Асқаралиники ҳам, қисқаси, бошқа ҳамма чизиқлар ҳам охир-оқибатда бир марказга келиб туташади ва асарнинг умумий ғоя ва мундарижасини ташкил қилади.

Романда ҳаётий ва бадиий тасвирлар ўзаро бирлашиб кетган. Кийиксовди момо афсонаси, Эрали чавандознинг қисмати, шунингдек, Қора Лочин ва Қора Бахмал сингари учқур отлар номи билан боғлиқ воқеаларда бу руҳ айниқса очиқ сезилиб туради.

«Жимжитлик» романида миллий хусусият кучли. Ўзбекона ҳаёт манзаралари, ўзбек миллий феъл-атвор, халқимизга хос бўлган урф-одат ва анъаналар ёрқин акс этган. Қишлоқ аҳлининг меҳнатсеварлиги, табиат бойликларига ва ҳайвонот дунёсига бўлган эзгу муносабати, уларнинг ўзаро бир-бирига меҳр-муҳаббати, ёши улуғларни эъзозлаши, мардлиги, тоғлиқларнинг тўй-томошаси, маъракаси, дафн маросимини ўтказишдаги аҳиллиги, одоб-ахлоқи, Катта эна, Рисолат ая сингари кексаларнинг меҳрибонлиги, болажонлиги, шунингдек, уларнинг ғаму мусибатларга бардошлиги, тоғ болаларининг қувончи, шўхлиги ва ўзига хослиги кабиларнинг тасвири бунга мисол бўла олади.

Саид Аҳмад, айниқса, халқимизга хос бўлган меҳр-оқибатни, соддалик ва ҳалолликни, аҳиллик ва доноликни мафтун бўлиб тасвирлайди. Толибжонга уй-жой қуриш учун қишлоқда уюштирилган ҳашар тасвирини олайлик. Ёзувчи бу ҳашардан Толибжоннинг қанчалик таъсирланганлигини ифодалаш орқали халқимизнинг олижаноб фазилатларини улуғлаган. «Толибжон эса ҳашарчиларнинг бир ота-онанинг боласидай аҳилликларига, онасининг улар билан очик, ўз жигарларидек гаплашишига қараб юраги тўлқинланиб кетади. Дунёнинг ҳеч ерида бунақа аҳил одамларни кўрмаганди. Яхши-ёмон кунларда бир-бирининг пинжига кириши, биттасининг дардига ҳаммасининг жони оғришига,

биттасининг қувончига ҳаммаси баб-баравар яйраб кетишига ҳайрон бўлиб қолган эди».

«Жимжитлик» романи тил ва услуб жиҳатдан ҳам пухта-пишиқ, у ўқимишли қилиб ёзилган. Асарда Саид Аҳмад ижодига хос хушчақчақ юмор, сўз ўйинлари кўзга ташланиб туради. Совхозда Ғафур Ғуломнинг 60 ёшлик юбилейини нишонлаш, Эрали чавандознинг Тошкентга — Ғафур Ғулом уйига меҳмон бўлиб бориши воқеалари тасвири самимий юмор, ҳазил-мутойиба, сўз ўйинлари билан безатилган. Роман энгил ўқилади.

Саид Аҳмад қаҳрамонлар тилини ҳам, автор нутқини ҳам пухта ишлаган. Қаҳрамонлар тили уларнинг феъл-атвори ва тушунчасига мос — табиий қилиб берилганки, зерикмай, толиқмай ўқилади. Мисоллар: «Менга қара, гўдак, сени уч модда билан айблайман. Бири кекирдангингдан, бири киндигингдан, яна бири оёгингдан дорга осадиган айблар. Агар биттасини айтсам, оёқларим тагида эмаклаб юришга ҳам рози бўласан» (министр Лукмонов сўзидан). «Долимбой, кичкина қуданг мелиса деб эшитдим. Ростми? Мелисалик ҳам яхши ҳунар. Ёнида тўппончаси бўлса, яна нима керак. Келининг мўмин-қобилгинами, ё мелисани қизиман, деб қайнонасини токчага чиқазиб қўяяптими?» (кампир сўзидан).

Саид Аҳмад қаҳрамонлар тилини улар қиёфаларининг хусусиятларидан келиб чиқиб, содда, ихчам, образли ва сермазмун жумлалар тузади. Бунда у жонли халқ тили байликларидан, халқ мақоллари, халқ иборалари ва турли тасвир воситаларидан унумли фойдаланади. Қуйидаги мисол фикримизнинг далилидир: «Вой нимасини айтасан, болам, ғойибим ҳозир бўлиб, уйим тўлиб қолди. Энди оёғимни узатиб кетаверсам ҳам бўлади. Дийдорини кўролмаяман-да, бу кўз ўлгур дунёни зимистон қилиб қўйди. Келганинг жуда яхши бўлди-да, болам. Толибжонгинамнинг ичи тўла дардга ўхшайди. Энди ўзинг уни багрингга ол. Ўкситма. Ҳар қалай юртнинг тепасидаги одамсан» (кампирнинг сўзидан).

Адиб халқ тили бойликларини ҳам, турли хил тасвир воситаларини ҳам тежаб-тергаб ўз ўрнида ишлатиб, аниқликка ва равонликка, қисқалик ва образлиликка — чуқур бадиийликка эришади. Ўз мазмунига кўра халқ

афоризмлари даражасида турувчи ҳикматли жумлалар тузади: «Жайрона, ҳеч ким ўзга юртда дардга чалинмасин экан. Ўз юртингда оғрисанг, юртинг ҳавоси ҳам дори бўлади. Аммо мусофирликда жуда ғариб бўлиб қоларкансан» (Толибжон сўзи). «Ўзинг биласан, қаришинг бор. Иссиқ-совуғинг бор, ётиш-туришинг бор. Ёнингда биттагина ҳамдамнинг бўлса дегандим-да, яна ўзинг биласан. Қариб, боши ёстиққа етганда хотин киши ҳар ерга сиғиб кетаверади. Мана. Мен сиғаяпман-ку. Эркак қариганда ҳеч бир кунж-кавакка сиғмайди» (кампир сўзидан).

«Жимжитлик» романида нуқсонлар ҳам бор. Узоқ йиллар давомида республикамизда биринчи раҳбар бўлиб ишлаган Шавкат Раҳимов образининг нуқул салбий томондан акс эттирилиши ҳаёт ҳақиқатига мос эмас. Шунингдек, обком конференциясида Биринчини кескин танқид қилган Толибжон Усмонов фаолияти, адолатли ишлари кенгроқ, батафсилроқ, чуқурроқ тасвирланиб, у иллатларга қарши курашувчи асосий образ даражасига кўтарилса, нур устига аъло нур бўларди. Шунингдек, адиб асарнинг баъзи ўринларида психологик таҳлил санъати имкониятларидан етарли фойдаланмаган. Ҳатто, романда асосий қаҳрамон Мирвали феъл-атвориға тааллуқли бўлган чуқур руҳий ҳолатлар тасвири кам десак, хато бўлмайди. Романда етарли асосланмаган, бинобарин, ишонтириш қуввати заиф бўлган баъзи воқеа ва ҳодисалар ҳам учрайди.

Саид Аҳмаднинг сўз санъати соҳасидаги хизматлари давлатимиз ва халқимиз томонидан муносиб тақдирланган. Ёзувчи Ленин ордени, Халқлар дўстлиги ордени билан мукофотланган. Унга «Уфқ» трилогияси учун Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти берилган. Саид Аҳмад «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» деган юксак унвон соҳибидир.

Саид Аҳмад ижоди адабий танқидчилик ва адабиётшуносликда тегишли тарзда ҳолисона таҳлил этилган. Бир қанча мақола ва тақризлар, танқидий-биографик очерк ва рисоалар яратилган. Хусусан, М. Султонова, У. Норматов, И. Ғофуровнинг илмий асарларида Саид Аҳмад ижодининг асосий ғоявий-бадий хусусиятлари тўғри кўрсатилган.

АДАБИЁТЛАР

1. Л. Қайумов. Саид Аҳмад «Замондошлар» китобида, Тошкент, 1972.
2. М. Султонова. Ёзувчи услубига доир. Тошкент, «Фан», 1973.
3. У. Норматов. Саид Аҳмад. Тошкент, 1978.
4. И. Ғофуров. Прозанинг шоири. Тошкент, 1981.
5. Ўзбек совет адабиёти тарихи, Тошкент, «Ўқитувчи», 1990.

М а т н

Саид Аҳмад. Сайланма (4 жилдлик), Тошкент, 1980—1981.

ОДИЛ ЁҚУБОВ

(1926 йилда туғилган)

Етук бадий асарлар яратишга қодир бўлган ҳақиқий истеъдодлар ҳаётда камдан-кам учрайди. Таниқли адиб Одил Ёқубов ана шундай ноёб истеъдод соҳибларидан биридир. У ўз ижоди билан ҳозирги замон ўзбек адабиётини бойитди, бадий тафаккур тараққиётига салмоқли ҳисса қўшди.

О. Ёқубов 1926 йилда Қозогистоннинг Чимкент вилояти Туркистон ноҳиясидаги Отабой қишлоғида туғилди. Тошкент Давлат дорилфунунининг филология куллиётини тахсил олди.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида маслаҳатчи (1955—1959), «Литературная газета» да махсус муҳбир (1959—1963, 1967—1970), «Ўзбекфильм» да, Ўзбекистон Кинематография давлат қўмитасида (1963—1967), Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида (1970—1982), «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномасида бош муҳаррир (1982—1987) бўлиб ишлади. О. Ёқубов 1987 йилдан то 1991 йилгача Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бошқарувининг биринчи котиби бўлиб ишлади. Ҳозирги кунда у Республика атамалар қўмитасининг раисидир.

Одил Ёқубов Меҳнат Қизил Байроқ, «Хурмат белгиси» орденлари билан мукофотланди. У «Улугбек хазинаси» романи учун Ҳамза номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти билан тақдирланди.

О. Ёқубов — сермахсул санъаткор. У ўзининг ҳикоя

ва очерклари, публицистик мақола ва пьесалари, хусусан, қисса ва романлари билан китобхонлар оммасига танилган. Унинг «Мураккаб сайлов» (1956), «Юрак куймоғи керак» (1957), «Олма гуллаганда» (1960) драмалари республикамиз театрларида сахналаштирилган.

Одил Ёқубов, айниқса, қисса ва роман жанрларида катта маҳорат кўрсатди. Унинг биринчи қиссаси «Тенгдошлар» 1951 йилда нашр этилди. Шундан сўнг адиб «Бир фелъетон қиссаси», «Муқаддас», «Ота изидан», «Қанот жуфт бўлади», «Излайман», «Биллур қандиллар», «Ларза», «Тилла узук», «Матлуба» сингари қиссалари билан ўзбек реалистик қиссачилиги тараққиётига катта улуш қўшди.

О. Ёқубов қиссаларининг аксарияти бадиий жиҳатдан бақувват. Адиб асарларида замондошларимизнинг мураккаб ва етук образларини чизишга интилиш кучли. Зотан, у ўз қиссаларида ҳаётий қаҳрамонлар яратиб, инсон ва замин, виждон ва бурч, севги ва муҳаббат, ахлоқ ва одоб, меҳнат ва тинч ҳаёт ҳақида қизиқарли тарзда ҳикоя қилади.

Шуниси қизиқи, О. Ёқубов қиссаларида адолат ва ҳаққониятнинг, ҳалоллик ва садоқатнинг хиёнат, фитна-фасод, тухмат, ҳийлаю макр устидан ғалабаси тўлақонли образлар воситасида жонли ва табиий қилиб ифодаланади. Бу фазилат, айниқса, «Муқаддас» қиссасида очик кўринади. Асар мазмунига Шариф билан Муқаддаснинг ҳаёти асос қилиб олинган. Ёзувчи бу икки ёш қалбнинг бошидан кечган айрим воқеаларни, хусусан, уларнинг севги саргузаштини, олий мактабга кириш имтиҳони топшириш билан боглиқ кечинмаларини ҳаяжонлантирарли даражада акс эттирган. Шариф ўз севгилиси Муқаддас билан бирга кириш имтиҳонлари топширади. Бироқ йигит имтиҳонда нопок йўл тутиб, ўзи сезмаган ва истамаган ҳолда Муқаддасга жабр қилиб қўяди. Қиз имтиҳондан ўтолмайди. Бу воқеа йигит қалбида чуқур из қолдиради, у ғоят қийналади, изтироб чекади. Охир-оқибатда унинг маънавий ҳаёти остин-устун бўлиб кетади.

Қиссада ёзувчи ахлоқ-одоб ва ёшлар тарбиясига оид муҳим муаммоларни кўтариб чиққан. Поклик, виждоний софлик, тўғрилиқ ва ҳалоллиқни улуглаб, баъзи ёшлар ҳаёти ва онгида учровчи олғирлик ва қинғирлик сингари иллатларни қоралаган.

Одил Ёқубов турли мавзуларда ҳикоя, очерк ва қиссалар ёзиб, прозада муайян малака ҳосил қилгач, ўз кучини роман жанрида ҳам синаб кўрди. Биринкетин бешта роман ёзиб, ўзининг катта прозанинг моҳир устаси эканини намойиш этди.

О. Ёқубов романларининг мавзу доираси кенг ва хилма-хил. «Эр бошига иш тушса...» (1965) романида уруш мавзуи қаламга олинган бўлса, «Диёнат» (1981), «Оқ қушлар, оппоқ қушлар» (1986) романларида 70—80-йиллардаги ҳаёт ҳақиқати тасвирланган. «Улуғбек хазинаси» (1973), «Кўҳна дунё» (1983) романларида эса тарихий ўтмиш мавзулари ёритилган.

О. Ёқубов романлари гоёвий мазмунининг бойлиги ва бадиий бақувватлиги билан китобхонларга манзур бўлди. Хусусан, «Улуғбек хазинаси» романчилигимиз шуҳратига шуҳрат қўшди.

Романда Мирзо Улуғбек, Али Қушчи, Қаландар Қарноқий, Хуршидабону, Амир Жондор, Абдуллатиф, Салоҳиддин каби ранг-баранг, ёрқин образлар яратилган. Феодал жамиятда адолатнинг барқарор бўлиши ва илм-фаннинг изчил ривожланиши мумкин эмаслиги ҳаётий зиддият ва қизикарли сюжет тасвири орқали кўрсатиб берилган.

Романда Улуғбек, Али Қушчи, Абдуллатиф сингари тарихий-воқеий, Хуршидабону, Қаландар Қарноқий каби бадиий-тўқима образлар юксак маҳорат билан яратилган. Бу асарда салкам қирқ йил подшоҳлик қилган Улуғбек ҳаётининг драматик воқеаларга бой бўлган сўнгги даври акс эттирилган. Асарда тасвирланишича, Улуғбек подшоҳлик қилиш билан бирга, илм-фанда (хусусан, астрономия фанида) оламшумул янгиликлар кашф этади. Нодир китобларни йигиб, бой хазина яратади. Улуғбек илм-фанни ўстириш орқали мамлакатда адолат ўрнатишни, эл-улус аҳволини яхшилашни, жаҳолатга барҳам беришни орзу қилади.

Бироқ Улуғбек қанчалик ҳаракат қилмасин, у ўзининг маърифат ва адолат йўлидаги эзгу мақсадларига эриша олмайди. Чунки реакцион феодаллар ва диншариат пешволари Улуғбекнинг йўлига ғов бўладилар. Унга қарши турли йўллар билан кураш олиб борадилар. Реакцион кучлар ўз қора ниятларини амалга оширишда Улуғбекнинг ўгли — мансабпараст ва худбин Абдуллатифдан фойдаланадилар, Қорагуруҳчи руҳонийлар ва фитначи беклар Улуғбек бошлиқ маърифатпарвар

кучларга қарши курашда динни байроқ қилиб оладилар; турли фисқу фасод ва тухматлардан фойдаланадилар. Охир-оқибатда улар маърифатпарвар подшоҳ Улуғбекни ваҳшийларча ўлдиришга муваффақ бўладилар.

Шуниси характерлики, Улуғбек бу фожиадан бир қанча вақт аввал қорагурухларнинг мудҳиш ниятидан, мамлакат осмонини қора булут қоплаётганлигидан воқиф бўлади. Бироқ уни ҳокимият тақдиридан кўра, кўпроқ узоқ йиллар давомида йиғилган илм-фан хазинасининг тақдири қийнайди. «Йўқ! Мен салтанатдан айрилишдан қўрқмаймен. Фақат бу элга қирқ йил раҳнамолик қилиб орттирган бойлигим — мадрасаю расадхонам, нодир хазинам — тўплаган кутубхонам ва, ниҳоят, яратган асарларим — барчаси поймол бўлишидан қўрқамен. Ҳа, фақат шундан қўрқадурмен», — дейди Улуғбек.

Ана шу мулоҳазаларга кўра, Улуғбек ўзининг содиқ шоғирди, таниқли астроном олим мавлоно Али Қушчинини ўз ҳузурига чорлаб, унга илм-фан хазинасини жоҳил гумроҳлардан, маҳдуд мутаассиблардан асраб қолиш ва уни келажак авлодларга етказиш чораларини кўриш вазифасини топширади. Улуғбек Али Қушчига: «Қирқ йил салтанат тебратиб, орттирган буткул бойлигим, расадхона ва кутубхонам, битилган ва ҳали ниҳоясига етмаган рисолаю китобларим — барчаси сенинг қўлингдадир. Алқисса, бу хазинани жоҳил гумроҳлардан, маҳдуд мутаассиблардан асраб қолмоқ... ёлғиз сенинг ихтиёрингдадир... Аммо эсингда бўлсин: кўп хатарли юмуш бу!» дейди.

Романда Али Қушчи бошлиқ софдил илм аҳлининг Улуғбек топширигини бажариш — илм хазинасини сақлаб қолиш ва ундан келгуси авлодларни баҳраманд қилиш соҳасидаги жонбозликлари қизиқарли ва таъсирли қилиб ифодаланган. Романда Али Қушчи толиби илм Мирам Чалабийга қараб: «Шу бу кунгача не иш қилган бўлсак, шу юмушни қиламиз, болам! Устод, жаннатмакон Мирзо Улуғбек ҳазратлари ёққан илм шамини ўчирмоқ гуноҳи азим бўлур... Зеро, илм аҳлининг ганимлари бўлмиш мустабид шоҳлар келиб кета берар, аммо бу маскан, бу захматкан ҳалқ абадул-абад ҳаётдир. Шу юрт ҳурмати, келгуси авлодлар ҳурмати, устод бошлаган улуғ ишни охирига етказмоқ даркор, азизим», — дейди.

Али Қушчининг бу доно сўзлари «Улуғбек хазинаси» асарининг мағзи сифатида акс садо беради. Романда ўша замон ҳақиқати бор мураккаблиги ва зиддиятлилиги билан ҳаққоний акс этган.

Романда Улуғбек, Али Қушчи сингари тарихий шахсларнинг башарият олдидagi (илм соҳасидаги) буюк хизматлари, уларнинг феъл-атвори, шахсий фазилатлари очиб берилади. Шу билан бир қаторда, сарой ҳаёти, теурийларнинг ўзаро тарафкашлик жанглари, маърифат билан жаҳолат, фан билан дин ўртасидаги кураш, Мовароуннахр халқларининг ўша даврдаги оғир қисмати ҳам ҳаққоний тасвирланади. Ёзувчи асардаги асосий образлар тақдирини халқ ҳаёти билан узвий боглиқ ҳолда очиб беради. Шунга кўра, романда давр руҳи бўртиб туради. Бу ҳол, ўз навбатида, О. Ёкубовнинг «Улуғбек хазинаси» романида А. Қодирий, С. Айний, Ойбек, М. Шайхзода сингари устод ёзувчиларнинг ўтмиш ҳаётни акс эттириш соҳасидаги анъаналарини муваффақият билан давом эттирганлигидан далолат беради.

«Улуғбек хазинаси» романи лирик нафосат билан йўғрилган. Тили пишиқ ва ширали. Унда руҳий ҳолат таҳлили жуда юқори.

«Улуғбек хазинаси» романи муносабати билан Чингиз Айтматов Одил Ёкубовга йўллаган мактубида шундай дейди: «Яхши китоб ҳақида сўзлаш мароқли. Юқори савияда яратилган Сизнинг китобингиз тарихий даракларни юксак бадий шаклда гавдалантирганлиги билан мени тўлқинлантирди. Бу ёзувчилик маҳоратининг биринчи белгиси»¹.

Одил Ёкубов тарихий ўтмиш мавзуини акс эттириш, халқимиз орасидан етишиб чиққан буюк алломалар образини яратишда «Кўҳна дунё» романида ҳам катта ютуққа эришган.

«Улуғбек хазинаси», «Кўҳна дунё» асарларига хос бўлган ёрқин бадий умумлашмалар адибнинг «Диёнат», «Оқ қушлар, оппоқ қушлар» романларида ҳам очиқ кўринади. Бу кейинги икки роман замонавий мавзуларни ёритишда ёзувчи имкониятларининг тобора кўпайиб, маҳорати янада ўсганлигидан далолатдир.

¹ Қаранг: Н. Фозилов. Устозлар даврасида, Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти, 1988, 124-бет.

«Диёнат» романида қишлоқ ва шаҳар ҳаётидаги ибратли томонларгина эмас, балки салбий ҳодисалар ҳам усталик билан очиб берилади. Кишиларимиз онгида, руҳиятида камол топган инсонпарварлик, ҳалоллик, поклик, камтарлик сингари фазилатлар улуғланиб, 70-йилларда ҳаётда анча илдиз отган мансабпарастлик, қонунбузарлик, кўзбўямачилик, манманлик, диёнатсизлик каби иллатлар фош этилади. Романда етук олим ва камтар инсон Нормурод Шомуродов, райком котиби Аброр Шукуров, биолог олим Соқижон Обидов, раиснинг келини Латофат сингари образлар қалби ҳам, иши ва орзу-истаклари ҳам гўзал бўлган кишилар сифатида муҳаббат билан тасвирланади. Ёзувчи бу қаҳрамонларнинг ҳар бир ҳаракатини, юриш-туришини, ўй-хаёлларини мантиқан асослашга, уларнинг ички ва ташқи дунёсини табиий ва ишонарли қилиб тасвирлашга муяссар бўлган.

Колхоз раиси Отақўзи Умаров «Диёнат» романидаги асосий йирик образлардан биридир. Адиб илғор колхознинг шуҳратпараст раиси Отақўзининг ташкилотчилик қобилиятини, ишчанлиги ва уддабуронлигини қадрлаш билан бирга, ундаги манманлик, ўзбошимчалик, мансабни суиистеъмол қилишлик, кўзбўямачилик каби ярамас одатларни кескин қоралайди. Шу орқали айрим мансабдор шахслар, хусусан, баъзи колхоз раислари характерида учровчи қусурларни, шунингдек кўз илғамас даражада нозик бўлган бошқа иллатларни яққол акс эттиради. Асардаги Воҳид Миробидов, Жамол Бўрибоев образлари воситасида ҳаётдаги салбий воқеа-ҳодисалар очиб ташланади. Шундай қилиб, «Диёнат» романида ҳаёт ҳақиқати бутун борлиғи билан акс этган. Тўғри, «Диёнат» романида онда-сонда бўлса-да, мантикий далилнинг етишмаслиги сезилади. Айрим такрорлар ва асар тилига доир баъзи нуқсонлар учрайди.

О. Ёкубовнинг «Оқ қушлар, оппоқ қушлар» романида 80-йилларнинг бошларидаги ҳаёт ҳақиқати акс эттирилган.

О. Ёкубов ўзининг янги романи ҳақида фикр юритиб, «Деидиларки, дунёда оқ қушлардай беозор, пок, бегубор қушлар йўқ эмиш. Мен ана шундай қушларда бебаҳо фазилатли меҳнат кишиларини кўраман. Айрим ҳолларда порахўрлик, ифвогарлик, мансабпарастлик иллатлари илдиз отган 80-йиллар бошида ҳам ўзларига

гард юқтирмай покиза яшаб, ҳалол кун кўрган заҳматкаш бобо деҳқонларимизни ўша гўзал оқ қушларга қиёс қилгум келади. Ва шу боисдан асаримнинг номини «Оқ қушлар, оппоқ қушлар» деб атадим»,— деган эди.

Дарҳақиқат, романда ёзувчи ўз ниятига тўлиқ эришган. Ҳар қандай шароитда ҳам ҳалол ишлаб, ҳалол яшаган, оққушлардай покиза бўлган одамларимизнинг қиёфаларини самимий меҳр-муҳаббат ва ихлос билан тасвирлаб берди. Асардаги бундай қаҳрамонлар орасида маҳсулот тайёрлашда кўзбўямачилик қилишдан бош тортгани, нопокликдан ҳазар қилгани учун ишдан ҳайдалган софдил бригадир Шораҳим Шоввоз, бутун борлигини илм-фанга бағишлаган, доимо адолат ва ҳаққоният учун курашиб келган профессор Расул Нуриддинов, собиқ комбат, республика халқ контроли комитети раисининг муовини Иван Белобородов образлари алоҳида ажралиб туради.

Романда тасвир этилишича, 1945 йилда япон самурайларини тор-мор этишда қатнашиб, ўз ватанпарварлик бурчларини шараф билан адо этган бу уч азамат урушдан сўнгги даврда ҳам фидокорона меҳнат қилади, ҳалол ишлаб, ҳалол яшайди. На бойлик, на мансаб, на шуҳрат ва на бемаъни маишат бу ҳақиқий инсонларни тўғри йўлдан тойдира олмайди.

Лекин уруш йилларида булар билан бирга жангда бўлган ва улардан кўп яхшиликлар кўрган Музаффар Фармонов урушдан соғ-саломат юртига қайтиб келгач, ўз аҳдини бузади, дўстликка хиёнат қилади. Музаффар Фармонов «ошна-оғайнилари» ёрдамида «Даштстрой» таъминот бўлимининг бошлиғи лавозимига кўтарилгач, босар-тусарини билмай қолади. Мансабини суистеъмол қилади. Маънавий жиҳатдан бузилади, ёши анчага бориб қолганига қарамай, Тошкентдаги қудағайи Клара Жамоловна билан, ҳатто ёш котибаси билан айш-ишрат қилади, «Боғи эрам» ва «Шаршара» да кайф-сафо суради. Музаффар Фармонов содиқ дўстлари Шораҳим ва Расулни назар-писанд қилмай қўяди. Хусусан, Шораҳимлар оиласига нисбатан жуда адолатсизлик ва виждонсизлик қилади. Иван Белобородовни эса пора бериб қўлга олмоқчи бўлади. Музаффар Фармонов шахсий бойлик йиғишга муккасидан кетади. Давлатнинг ярим миллион сўм пулини ўмаради, халққа, давлатга катта зиён етказди. Лекин бу нопок шахс

кечикиб бўлса-да, охир-оқибатда ўз қилмишидан пушаймон ейти.

«Оқ қушлар, оппоқ қушлар» романида қайта қуриш ва покланиш даври адабиётига хос бўлган хусусият — танқидий руҳ кучли. Бироқ адиб асарда салбий жиҳатлар тасвирига ортиқча берилиб кетмайди. Аксинча, адолат ва ҳаққоният йўлидан бориб, жамиятимиз тараққиётини таъминлаётган ҳалол, меҳнатсевар кишиларимиз образларини биринчи ўринга қўйиб, ёрқин тасвирлайди. Асарда Шораҳим, Расул Нуриддинов, Иван Белобородов сингари асосий қаҳрамонларгина эмас, балки меҳрибон она Ойсулув, шифокор врач Соҳибахон, агроном Шоқосим, ёш археолог Нигора, истеъдодли ҳайкалтарош Беҳзод каби кичик образлар ҳам жонли ва ҳаққоний қилиб кўрсатилган.

Романда айрим нуқсонлар ҳам мавжуд. Асар ечими янада теран ва таъсирли қилиб берилса, асосий салбий кимса Музаффар Фармоновнинг нопок ишлари, инқироzi ва фожиаи янада чуқурроқ акс эттирилса роман ҳар жиҳатдан бойиган ва сайқаллашган бўлар эди.

О. Ёқубовнинг ижоди ўзбек насрининг ёрқин саҳифасини ташкил этади. Салоҳиддин Мамажонов тўғри қайд қилганидек, «Адиб ўзбек прозасини, тўғрироғи, романчиликни бир босқич юқорига кўтарди. «Улугбек хазинаси» романи «Ўтган кунлар», «Навоий»-лардан кейин тарихий романчилигимиздаги ҳодисадир, янги босқичдир, у тарихий-психологик роман сифатида ажралиб туради. Бироқ бунда ҳозирги замон романчилигида равшан сезилаётган... фалсафий йўналиш вазни ҳам сезиларли ҳолда кўринади. Бу фазилат «Кўҳна дунё» романига келиб салмоқли ўринни эгаллайди ва бу асар тарихий-фалсафий роман томон ташлаётган дадил қадам бўлади. Социал-психологик роман бўлмиш «Диёнат» ўзбек адабиётининг етук асарлари сафидан мустаҳкам ўрин олди... «Оқ қушлар, оппоқ қушлар» романида таҳлилий, танқидий тафаккур кучли»¹.

О. Ёқубовнинг сўнгги йиллардаги ижодида публицистика жанри салмоқли ўрин эгаллайди. У ҳозирги даврнинг долзарб мавзуларида «Наврўз арафасидаги ўйлар», «Мурувватни унутмайлик» сингари бақувват публицистик мақолалар ёзиб, қишлоқ аҳли,

¹ С. Мамажонов. Адибнинг бадиий олами. «Совет Ўзбекистони» рўзномаси. 1986 йил 12 декабрь.

хусусан, қишлоқ хотин-қизлари ҳаётини тубдан яхшилаш, уни ҳозирги кун талаблари даражасига кўтариш, ўлкамизни янада обод қилиш, табиатни севиш, асраш, табиат бойликларидан тежаб-тергаб фойдаланиш ҳақида бонг урди.

Ёзувчи ўз мақолаларида табиатнинг дахлсизлигини таъминлаш, унинг қадимий чиройини ўзига қайтариш, Орол денгизи фожияси ва унинг асл сабаблари ҳақида куйинчаклик билан ёзар экан, табиатга зулм қилиш гуноҳи азим экани, келажак авлодлар кечирмайдиган айб экани ҳақида дангал ва жуда таъсирли қилиб ёзади. Пахта яккаҳоқимлигига қарши, пахтачиликда заҳарли дориларни кўп ишлатишга қарши, пахтанинг харид нарҳини кўтариш тўғрисида қимматли фикрларни ўртага ташлайди.

О. Ёқубов табиат бойликларини исроф этишни, адолатсизлик ва ноҳақликни, кўзбўямачилик ва қўшиб ёзишни, давлат ва халқни алдашни жамиятимизнинг соғлом танасидаги жароҳат деб атайди. Бундай иллатларга қарши узлуксиз курашиш, оддий инсон қадр-қимматини баланд кўтариш ғоясини олға суради. Адибнинг бу даъвати ҳозирги замон руҳига ҳам-оҳангдир.

Хуллас, Одил Ёқубов ҳозирги замон ўзбек адабиёти хазинасига, хусусан, сўнгги йиллардаги наср тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган улкан адиблардан биридир.

АДАБИЁТЛАР

1. О. Шарафиддинов. Ижод довлари оша. («Биринчи мўъжиза» тўпламида), Тошкент, 1979.
2. У. Норматов. Замондошларимизнинг маънавий бисоти. («Етуклик» тўпламида), Тошкент, 1979.
3. С. Мирвалиев. Роман ва замон, Тошкент, Р. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
4. Н. Худойберганов. Парвоз давом этади, Тошкент, 1980.
5. М. Қўшжонов. Қалб поклиги, «Сайланма». 1-том, Тошкент, 1982.
6. А. Расулов. Тиниқлик. («Янги замон — янги қаҳрамон» тўпламида), Тошкент, 1976.
7. П. Шермухамедов. Диёнат, «Шарқ юлдузи» ойнамаси, 1986, 10-сон.

М а т н

О. Ёқубов. Сайланма (3 жилдлик), Тошкент, 1985—1987.

ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ

(1928 йилда туғилган)

Истеъдодли носир, ажойиб таржимон, зукко адабиётшунос олим сифатида танилган П. Қодиров, айниқса, насримиз ривожига салмоқли ҳисса қўшди.

П. Қодиров 1928 йилда Тожикистоннинг Ўра-Тева ноҳиясидаги Кенг Кўл қишлоғида чорвадор оиласида туғилган. 1951 йилда Тошкент давлат дорилфунунини битирган. М. Горький номидаги Жаҳон адабиёти институти (Москва)да аспирантура курсини ўтаб, 1954 йилда «Абдулла Қаҳҳорнинг урушдан сўнгги ижоди» мавзuida кандидатлик диссертациясини ёқлаган. 1954—1963 йилларда СССР Ёзувчилар уюшмасида ўзбек адабиёти бўйича маслаҳатчи, 1963—1988 йилларда Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтида катта илмий ходим бўлиб ишлаган. «Ўйлар» (1971), «Дил ва тил» (1972), «Халқ тили ва реалистик проза» (1973) сингари монографиялар ёзиб, сўз санъатининг тил ва бадиий маҳоратга доир муҳим муаммоларини ёритишга муносиб улуш қўшган.

П. Қодиров «Сенинг изларинг» киносценарийси ва «Инсоф» пьесасининг муаллифи. Унинг таржима санъати соҳасидаги хизматлари ҳам самаралидир. У Лев Толстойнинг «Қазаклар», К. Фединнинг «Илк севинчлар», П. Толиснинг «Саратон», Хидир Деряевнинг «Қисмат» ва бошқа бир қанча насрий асарларни ўзбек тилига ўгирган.

П. Қодиров республикамизда жамоат арбоби сифатида ҳам танилган. У Ўзбекистон халқ депутати. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги адабиёт, санъат ва меъморчилик соҳасида Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофотлари қўмитасининг раиси ҳамдир.

П. Қодиров «Халқлар дўстлиги» ордени ва медаллар билан, «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган маданият ходими» (1978) унвони билан тақдирланган. «Юлдузли тунлар» романи учун Ҳамза номидаги республика Давлат мукофотига сазовор бўлган.

П. Қодиров ўз ижодини 50-йилларнинг бошларида талабалар ва ўқитувчилар ҳаёти ҳақида айрим ҳикоя ва очерклар ёзишдан бошлади. Унинг биринчи китоби — «Студентлар» 1950 йилда нашр этилди. Кейинчалик

«Беш йилликлар фарзанди» (1951), «Олимамиз» (1953), «Ҳикоялар» (1953) каби тўпламларини чоп эттирди. Шундай қилиб, П. Қодиров 50-йилларнинг биринчи ярмида ижодий изланиш даврини босиб ўтди. Шундан сўнг у насрнинг энг қийин ва йирик жанрларига қўл уриб қиссачилик ва романчиликда истеъдодини намоён эта бошлади.

П. Қодиров «Қадрим» (1959), «Эрк» (1969), «Мерос» (1974), «Нажот» (1981) каби қиссалар, «Уч илдиз» (1958), «Қора кўзлар» (1965), «Олмос камар» (1977), «Юлдузли тунлар» (1978), «Авлодлар давони» (1988) сингари романлар яратиб, ўзбек насри тараққиётига салмоқли ҳисса қўшди. Бу асарларда инсон қадр-қимматини улуғлаш, инсонпарварлик ва адолатпарварлик, ҳалоллик ва соф виждонлилик, ватанпарварлик ва халқлар дўстлиги каби гоёлар олға сурилган. П. Қодиров қиссаю романларининг замонавийлиги ва тарбиявий-эстетик аҳамияти ҳам асосан ана шунда.

П. Қодировнинг «Қадрим» қиссида ўзбек адабиёти учун янги мавзу — газчилар ҳаёти Искандар, Зулайхо, Даврон, Ашур каби жонли образлар орқали гавдалантирилган. Қаҳрамонлар характерининг мураккаблиги ва тўлаллиги жиҳатидан, хусусан, Искандар ва Зулайхо образлари ажралиб туради. Асарда ёш ишчи Искандар дунёқарашининг шаклланиши, унинг ўз қадр-қиммати-ни тушуна бориши, ҳаётдаги ўрнини топиб олиши жараёнини тасвирлашга асосий эътибор берилган.

Қиссада воқеаларнинг Искандар тилидан, унинг бошидан ўтказган кечинмалар сифатида ҳикоя қилиниши ёзувчига образларнинг (хусусан, бош қаҳрамоннинг) руҳиятини чуқур таҳлил қилиш имкониятини берган.

П. Қодировнинг машҳур пахтакор Мамажон Дадажоновнинг порлоқ хотирасига бағишланган «Мерос» қиссасини ўзбек пахтакорлари меҳнатини тасвирлашдаги ўзига хос янгилик деб айтиш мумкин. Асарда пахтакорлар ҳаёти, уларнинг машаққатли меҳнати ўзининг бутун борлиги билан реал акс эттирилган. Пахтакорлар меҳнати шунчаки ўйнаб-қулиб далада енгил-елпи иш қилиш эмас, балки мислсиз жисмоний қийинчиликларга чидаш ва уларни енгилдан иборат эканлиги маҳорат билан очиб берилган. Асардаги Ёлқин, унинг укаси Турсун, онаси, Рустам, Ўктам, Жобир Тошбеков каби образлар ҳаётини ва таъсирчан бўлиб чиққан...

Қиссанинг бош қаҳрамони Ёлқин Отажонов фидойи пахтакор, Фаргоналик бу йигит Мирзачўлни ўзлаштиришда жонбозлик кўрсатади; ўзини асло аямай, кечани кеча, кундузни кундуз демай тинимсиз меҳнат қилади. Шу тариқа йирик пахтачилик совхозининг директори Ёлқин Отажонов не-не қийинчиликларни енгиб, мамлакат хирмонига хирмон қўшади. Шухратли — юлдузли қаҳрамон сифатида танилади. Бироқ, охир-оқибатда «оёқ остидан чиққан фалокат, катта йўлда содир бўлган бемаъни бир тасодиф» натижасида ўн гулидан бир гули ҳам очилмасданоқ ҳаёт билан хайрлашади. Ундан укаси Турсунга пахтакор меҳнати — машаққатли, оғир меҳнат мерос бўлиб қолади. «Начора, болам! Энди Ёлқинжон учун ҳам сен узоқ умр кўр. Қаҳрамонлик сенга акангдан мерос... Аканг ўзини аямади. Энди сен ўзингни сал аягин, эҳтиёт бўлгин! Сен борсану пахта бор. Одамдан азизи йўқ!» — дейди она ўғли Турсунга насихат қилиб. Онанинг бу сўзлари қиссанинг асосий ғояси сифатида акс садо беради.

П. Қодировнинг биринчи романи «Уч илдиз» 50-йиллар ўзбек прозасида муҳим воқеа бўлди. Абдулла Қаҳҳор бу романга юксак баҳо бериб, «Анча вақтдан бери мен ўзбек адабиётида момақалдиروқ гулдуросини эшитмай юрган эдим. Назаримда, мана шу асар адабиётимизга момақалдиروқдай гулдурос солиб, чақмоқдай ялтиллаб кириб келаяпти», — деган эди¹.

«Уч илдиз» талабалар ҳаётига бағишлаб ёзилган биринчи ўзбек романидир. Асарда шахсга сиғиниш ва унинг зарарли оқибатлари ўша давр имкониятлари даражасида очиб ташланган. Бинобарин, шахсга сиғиниш даврининг таъсирида 50-йилларда олий ўқув юртларида илдиз отган тарафкашлик, мансабпарастлик, сохталик, дабдабазлик — «қизил сўзлик», ҳақиқатдан кўз юмиб, ростгўй олимларни беобрў қилиш сингари иллатларни фош этиш, илм фидойилари билан сохта «олим»лар ўртасидаги зиддиятни ва бунинг асл моҳиятини очиб бериш, истеъдодли, ҳақгўй зиёлиларни ва толиби илмларни қўллаб-қувватлаш — «Уч илдиз» романининг асосий ғоявий мазмунини ташкил этади.

¹ Қаранг: Абдулла Қаҳҳор замондошлари хотирасида, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987, 346-бет

Асар воқеаси асосан бир дорилфунун даргоҳида бўлиб ўтади. Роман мазмуни асосида ётган зиддият ана шу даргоҳда ишлайётган ёки таълим олаётган одамларнинг ўзаро муносабатларида намоён бўлувчи мафкуравий курашдан иборатдир. Асар конфликтли Акбаров, Тошев сингари соф виждонли ва адолатли олимлар билан нопок Ҳакимов, унинг ҳамтовоғи Эшонбоев сингари қинғир шахслар, сохта олимлар ўртасидаги кураш жараёнида гавдаланади. Зотан, романда яккабошчилик билан коллективчилик, манманлик билан камтарлик, қинғирлик билан ҳалоллик, поклик билан нопоклик, лоқайдлик билан фаоллик ўзаро бир-бирига қарама-қарши қўйиб тасвирланади, шу орқали эзгулик улуғланади. Асарда тўғрилиқнинг сохталик устидан, Акбаров, Тошев, Маҳкам сингари соф виждонли замондошларимизнинг Ҳакимов, Эшонбоев каби қинғир шахслар устидан ғалабаси яққол ифодаланган.

Романда Маҳкам, Гавҳар, Очил сингари фаол талабалар ҳамда Акбаров, Тошев каби ҳалол олимлар — педагогларнинг фаолияти — турмуши, таълим-тарбияси, ўқиш-ўқитиши, ахлоқ-одоби ва орзу-истаклари ёрқин бўёқларда тасвирлаб берилган. Шу билан бирга Ҳакимов, Эшонбоевларнинг кирдикорлари яққол кўрсатилган.

Асарнинг бош қаҳрамони Маҳкам мафкуравий «хато»ларга йўл қўйган деган баҳонада «урилган», ишдан ҳайдалган тарихшунос олим Тошевнинг қизи Гавҳарни севиб қолади. Воқеалар давомида Маҳкамнинг кўзи очила боради: у Ҳакимов, Эшонбоев каби домла-ларнинг ҳақиқий қиёфасини англаб олади. Худди шунингдек, мансабпараст шахслар томонидан ёмон отлиққа чиқарилган Акбаров, Тошев, Умаров сингари педагог ва илмий ходимларнинг чин инсонлар, ҳақиқий олимлар эканига қаноат ҳосил қилади. Натижада Маҳкам курашлар жараёнида ўсиб, тобланиб янги авлоднинг ёрқин вакили сифатида гавдалана боради. Самимийлик, эътиқодга садоқат, вафодорлик ва рост-гўйлик, қийинчиликлардан қўрқмаслик ва уларни енгишга дадил интилиш Маҳкам қиёфасида мужассам. Ёзувчи Маҳкам образини яратар экан, бу йигит шахсининг шаклланиш жараёнини очишда руҳий таҳлил санъатидан унумли фойдаланади.

«Уч илдиш» романи чуқур мазмунли фалсафий умумлашмаларга, ҳикматли сўз ва ибораларга сероб.

Романнинг номи ҳам теран мазмун ташийди, яъни ёзувчи асарда талабалик даврида шаклланадиган эзгуликлар ҳақида ҳикоя қилар экан, мустаҳкам билим олишни, фаол фуқаро малакасини касб этишни ва севги-садоқатда устувор туришни самарали, мазмундор ҳаёт кечиришнинг уч илдизи деб атайди. Шу билан бирга, ана шу уч илдизи ҳам мустаҳкам бўлган кишигина жамиятнинг ҳақиқий аъзоси бўлади, ҳаётда ўз ўрнини эгаллаб, эл-юрт ҳурматини қозонади,— деган фикрни олға суради. Адиб профессор Акбаров тилидан студент-ёшларга қарата: «Шу илдизларнинг бири ўқишда ўсса, бири жамият учун қилинган ишда ўсади. Илдизлар бир дарахтга келиб бирлашгандай, булар ҳам ҳаётларингизда бирлашиб, бир-бирига киришиб кетади. Шу илдизларингиз қанчалик чуқур бўлса, шунчалик кенг шох ёя оласизлар, қанчалик мустаҳкам бўлса, ер юзида шунчалик маҳкам қад кўтариб тура оласизлар»,— дейди.

«Уч илдиз» асарида Абдулла Қодирий романларидаги теран бадиий нафосат, Абдулла Қаҳҳор ижодига хос ихчам ва содда тил, руҳий таҳлил санъати таъсири рўйирист сезилади. Бу ҳол П. Қодировнинг устозлар мактабидан сабоқ олганини, уларнинг анъаналарини ижодий давом эттирганлигини кўрсатади.

П. Қодировнинг «Қора кўзлар», «Олмос камар» романларида ҳам замонавий мавзулар қаламга олинган. «Қора кўзлар» романида чорвадорлар ҳаёти, катта жамоа ҳўжалигини бошқариш муаммолари Исмат бобо, Холбек, Хулкар каби образлар воситасида ҳаққоний ёритилган бўлса, «Олмос камар» романида эса катта шаҳарларни қайта қуриш ва ободонлаштириш жараёнида юзага келган мураккабликларни бартараф этиш, қадимий эзгу урф-одатларни, иқлим шароитини сақлаб қолиш билан боғлиқ муаммолар ўзининг бадиий ифодасини топган.

П. Қодиров ижодида «Юлдузли тунлар» романи алоҳида ўрин эгаллайди. Адиб бу романни яратиш билан тарихий мавзуни бадиий ўзлаштиришнинг янги намунасини кўрсатди. Роман ўзининг ҳаққонийлиги ва қизиқарлилиги билан ажралиб туради.

«Юлдузли тунлар» — тарихий-биографик роман. Унда улуг ўзбек шоири, адиби ва машҳур подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг (XV—XVI аср) зиддиятли ҳаёти, фаолияти, марказлашган йирик

давлат тузиш йўлида чеккан азиятлари, кўрсатган қаҳрамонликлари кенг тарихий кўламда тасвирлаб берилган. Роман воқеаси Бобурнинг Андижондаги ёшлик чоғларини тасвирлашдан бошланади. Роман Бобурнинг Шайбонийхон ҳужумларига қарши курашда гоҳ енгиб, гоҳ енгилиб, ниҳоят Афғонистон ва Ҳиндистондаги тарқоқ хонликлар устидан галаба қозониши, «Бобурийлар сулоласи» деб ном олган йирик феодал давлатни тузиши каби воқеалар силсиласини ўз ичига олади.

Роман воқеаси Бобурнинг Аграда ўзи ташкил этган боғда вафот этиши билан якунланади. Ана шу воқеалар тасвири жараёнида Бобур талантли лирик шоир, адиб, моҳир саркарда, буюк давлат арбоби, самимий инсон, меҳрибон ота, санъат ва адабиёт ҳомийси, тарихчи олим сифатида гавдаланади.

Романда ҳаёт ҳақиқати, Бобур яшаган мураккаб, гоҳат зиддиятли давр, хусусан, асар бош қаҳрамони Бобур ҳаёти билан боғлиқ бўлган воқеалар ниҳоятда табиий қилиб ифодаланган. Адиб романда «Бобурнома», «Хумоюннома» сингари асил манбалардан ижодий фойдаланган. Романда ҳаёт ҳақиқати бадиий ҳақиқатга айлантирилган.

Шуниси муҳимки, роман марказида Бобур образи турса-да, асарда меҳнаткаш халқ тарихий ҳаракатга келтирувчи асосий куч сифатида намоён бўлади. Худди шунингдек, асарда фожиали воқеалар, зиддиятлар, изтироблар тасвири катта ўрин эгаллаган. Роман воқеаси бош қаҳрамон Бобурнинг вафотини акс эттириш билан тугаса-да, унда ҳаётбахш руҳ (оптимизм) балқиб туради. Романда подшоҳ Бобур ўлган бўлса-да, буюк шоир Бобур ўлмаган, унинг ҳаёти у яратган дилбар асарларда мангу давом этмоқда, деган гоҳ ёрқин акс эттирилган.

Ёзувчи асарда Бобурнинг бутун онгли ҳаёт йўлини қамраб олиб тасвирлар экан, уни оқибатли фарзанд, меҳрибон ота, талантли шоир ва адиб, илм-фан ва маданият аҳлининг мураббийси, буюк ватанпарвар инсон, доно подшоҳ, моҳир саркарда, зийрак дипломат сифатида кўрсатган. Бунда Бобур образининг ёрқин, мукамал чиқишида ёзувчининг руҳий таҳлил санъатидан моҳирона фойдаланганлиги ва ҳар бир воқеани пухта асослай билганлиги алоҳида аҳамият касб этган. Романдаги Бобурнинг она-Ватанга бўлган меҳр-му-

ҳаббати, ўз Ватанидан йироқда яшашга мажбур бўлиб чеккан изтироблари, она юртни соғиниши тасвирланган ўринлар руҳий таҳлилнинг намунасидир. Бунда ёзувчи ана шу психологик тасвир ва таҳлил воситасида Бобурни буюк ватанпарвар инсон сифатида гавдалантира олган. Бобур ўз ҳаётининг сўнгида суюкли ўғли Ҳумоюнга васият қилиб, «Мен тугилган юрт билан алоқани узманглар, шояд мен битган китоблар икки орадаги алоқанинг ришталари бўлса»,— дейди.

Бобур асарда ҳақиқий инсон сифатида жонланади. Ёзувчи унинг инсоний фазилатларини ўз онаси Қутлуг Нигорхонимга, ўз опаси Хонзодабегимга, суюкли хотини Моҳим бегимга ва азиз фарзанди Ҳумоюнга бўлган меҳр-муҳаббати мисолида очиб беради. Натижада Бобур китобхон кўз ўнгида пок қалбли оқил инсон сифатида гавдаланади. «Ҳумоюн, жигарим,— дейди Бобур оғир касал бўлиб ётган ўғлига қараб,— сенинг бетоқатлигингга мен тоқат келтирай! Сенинг шу оғир дардингни худо сендан олиб менга берсин».

Асарда Бобурнинг хотин-қизларга муносабати ҳам реал акс этган. Бобур хотини Моҳим бегимнинг ақлу фаросатига, фарзандларини меҳр-оқибатли қилиб тарбиялаётганига тан бериб: «Моҳим, Сиз менинг беназир малагимсиз! Мен шоҳ бўлсам ҳам улуг қалбингиз ўтрусида қулмен!»— дейди.

Романда Бобур образининг турли қирралари очила боради. Бобурнинг мамлакат, халқ, адабиёт, санъат, маданият олдидаги буюк хизматлари, шунингдек, унинг моҳир саркардалиги, жангда кўрсатган қаҳрамонлиги, мустаҳкам иродаси, тадбиркорлиги қизиқарли акс эттирилган.

Бобур зўр бир давлат тузиб, юртни тинчитиш, мамлакатни обод қилиш йўлида курашар экан, илм, фан, санъат, адабиёт аҳлига ҳар жиҳатдан ёрдам беради. У ақлнинг қудратига ишонади, фидойиликни, содиқликни, софдилликни улуғлайди.

Ёзувчи Бобурнинг андижонлик йигит Тоҳирга, меъмор Фазлиддинга, тарихчи Хондамирга, ажойиб рассом Беҳзодга, ҳинд фуқароси Ҳиндубекка бўлган муносабатларини тасвирлаш орқали унинг буюк орзуларини, йирик давлат тузиш, мамлакатни обод қилишга астойдил ҳаракат қилганлигини, адабиёт ва санъат ривожига катта ҳисса қўшганини очиб берган. Бобурнинг меҳнаткашларга, навкарларга, санъат ва адабиёт

аҳлига меҳрибонлигини кўрсатган. «Менинг тақдирим ғалати, мавлоно, атрофимни обод қилганим сари ўзим сўлиб бормоқдамен... Мен бир зўр давлат тузиш мақсадини зиммамга олганимда бунинг қанчалик мушкул эканини тасаввур қилмаган эканмен. Туну-кун меҳнат, ташвиш, ўт-олов... худди ҳаракатдаги вулқонлар орасига тушиб қолгандекмен. Кўзлаган мақсадим амалга ошгунча умрим етгайми, йўқми, билмайман»,— дейди Бобур.

Романда Бобурнинг ақлу фаросати, ҳар нарсани чуқур ўйлаб ҳал қилиши яққол ифодаланган. Асарда тасвир этилишича, ҳинд ҳукмдори Иброҳим Лўдининг онаси Байда Бобурга заҳар бериб, энг оғир жиноятга қўл уради. Бобур эса маликани қийнаб ўлдириш ўрнига, унга ҳаёт бахш этиб, мардлик ва тантиликнинг, ёмонликка яхшилик билан жавоб қайтаришнинг ажойиб намунасини кўрсатади. «Бизни заҳарлаб ўлдирмоқчи бўлган бу маккор хоним учун энг олий жазо шуки, биз мана, тирикмиз! Бу хонимнинг ўзию ўгли қилолмаган улкан ишларни биз қилмоқдамиз!.. Малика бизнинг бундан кейинги зафарларимизни ҳам кўрсин, ёмонликка яхшилик қилиш мард кишининг қўлидан келишига амин бўлсин. Агарда маликада виждон бўлса, ўгли қилмай кетган ишларни биз қилганимизни кўриб виждони азоблансин. Агар виждони бўлмаса, ичида фақат баҳиллик чаёнлари бўлса, бу чаёнлар ўзини чақиб ётаверсин. Маликага бундан ўзга жазо муносиб эмасдир!» дейди Бобур.

Романда ибрат олишга лойиқ бўлган бундай ўринлар кўп. «Юлдузли тунлар» романининг замонавийлиги ҳам худди ана шу ибратда.

«Юлдузли тунлар» романида сарой муҳити, ундаги зиддиятлар ҳам ҳаққоний акс эттирилган. Амир-амалдорларнинг, бекларнинг адолатсизлиги, золимлиги, бир-бирига хиёнат қилиши, шаҳзодаларнинг бебошлиги, ўзаро тарафкашлик жанглари очиқ кўрсатилган. Шу билан бирга, булар ҳаммаси ўша давр ҳаёти билан боглиқ ҳолда Бобур образи, хусусан, унинг донолиги, тадбиркорлиги, ижобий ва салбий ишлари, ютуқлари ва хатоларини очиб беришга тўла бўйсундирилган.

П. Қодиров сарой муҳити ва амир-амалдорларнинг кирдикорларини фош этишда ўша давр ҳаёт ҳақиқатига тўлиғича асосланган. Бобур ўзининг энг яқин қўриқчи-

си Тоҳирнинг: «Сиз подшоҳсиз, ҳазратим. Беклар Сизнинг итоатингиздалар»,— деган сўроғига жавобан: «Итоатимда бўлиб итоат этдирурлар. Буларнинг шундай гирдоблари борки, сал беҳабар қолсангиз гарқ қилиб юборурлар...» дейди. Бу қисқа жавобда подшоҳ саройи фитна-адоват уяси эканлигига, теурийлар ўртасидаги ўзаро бемаъни низолар, уларнинг бир-бирини алдаб, бир-бирига хиёнат қилишдан қайтмасликларига ишора қилинган.

Асарда тасвирланишича, Бобур ўз фаолияти давомида бир неча бор муваффақиятсизликка учрайди, лекин тушкунликка берилмайди, доимо улуг мақсад йўлида олга интилади, қийинчиликларни тадбир ила енгади.

«Юлдузли тунлар» романида Бобур ҳаёти ва фаолиятидаги салбий томонлар ҳам очиб берилган. Хусусан, унинг подшоҳ сифатидаги хато ишлари, шафқатсизлиги, Бобур шахси ва дунёқарашидаги зиддиятлар, қарама-қаршиликлар кўрсатилган. Ёзувчи асарда Бобурнинг бутун фаолиятини бирдек оқлаб қўя қолмайди, балки оқни оқ, қорани қора қилиб тасвирлайди. Ана шунинг учун ҳам Бобурнинг буюк тарихчи Хондамир билан суҳбатда айтган қуйидаги сўзлари романнинг ғоявий хулосаси, адибнинг Бобурга берган ижтимоий умумлашмасининг асл магзи сифатида акс садо беради.

Бобур: «Авлодлар ҳақиқатни билсинлар, бизни фаришта деб ўйламасинлар. Қилган гуноҳларимиз ўзимизга нечоғлик оғир тушганидан огоҳ бўлсинлар... Жангларнинг қонли селлари, салтанатнинг тошқин дарёдай бетиним талотумлари жонимга тегди. Тожу тахт бевафолигини кўпдан бери сезиб юрибман. Менга вафо қилса, фақат ёзган асарларим вафо қилмоғи мумкин. Ватанимга ўзим қайтолмасам ҳам, асарларим қайтмоғи мумкин. Эндиги орзум — мен тугилган юртимга қилолмаган фарзандлик хизматимни асарларим қилса...»,— деб нола қилади. Романнинг бошқа бир жойида Бобур: «Неки хатолик, неки гуноҳ қилган бўлсам, ҳаммасининг бирламчи сабаби менинг подшоҳлигимдир»,— дейди. Кўринадики, адиб подшоҳликни, оқламайди, ундаги зиддиятларни, адолатсизликларни фош қилади.

«Юлдузли тунлар» романида Тоҳир, Фазлиддин, Хонзодабегим, Нигорхоним, Хумоюн, Моҳим бегим, Шайбонийхон, Хондамир, Малика Байда каби тарихий

ва бадий тўқима шахс образлари ҳам гавдалантирилган. Булар ҳаммаси роман мазмуни ривожини таъминлашда муҳим роль ўйнайди.

П. Қодиров бобурийлар авлоди тарихини бадий тадқиқ этишни «Авлодлар довони» романида давом эттирди. Асарда Акбарнинг Ҳиндистонда Бобур тузган давлатни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш йўлида олиб борган кураши кенг тасвир этилган.

АДАБИЁТЛАР

1. О. Шарафиддинов. Улғайиш. «Адабий этюдлар» китобида. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967.
2. У. Норматов. Ҳаёт билан ҳамнафаслик. «Етуклик» китобида. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
3. М. Қўшжонов. Баҳсларда улғайган ижод. Сайланма. Икки жилдлик, 1-жилд. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1982.
4. П. Шермухамедов. Пиримқул Қодиров (адабий портрет), Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
5. М. Сатторов. А. Каттабеков. Олис юлдузлар жилоси, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1984.

М а т н

Пиримқул Қодиров. Сайланма асарлар (уч жилдлик), Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1988—1989 й.

ЭРКИН ВОҲИДОВ

(1936 йилда туғилган)

Эркин Воҳидов ўзбек адабиётига 60-йилларда кириб келди. У шоир сифатида сўнгги йилларда мамлакат ҳаётида ва ижодий ишда жонланган демократик ҳаракат, курашчанлик ва ошкоралик руҳи таъсирида ўсиб камолотга етди.

Эркин Воҳидов 1936 йилда Фарғона вилояти Олти-арик ноҳиясида туғилди. 1960 йилда Тошкент давлат дорилфунунинг филология факультетини битирди. «Ёш гвардия» ҳамда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётларида масъул лавозимларда ишлади. «Ёшлик» журнаliga Бош муҳаррир бўлди. «Шарқий қирғоқ» тўплами учун Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти билан тақдирланди (1983). Шоир «Ҳурмат белгиси» ордени билан мукофотланди. Ўзбекистон халқ шоири. У Ўзбекистон халқ депутати.

Эркин Воҳидов адабиётнинг турли жанрларида ижод қилиб, асардан асарга тобора ўса борди. Шоирнинг бундай ижодий ўсишида унинг устозлардан ўрганиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Эркиннинг устозлардан ижодий ўрганиши, асосан икки йўл билан содир бўлди: биринчидан Эркин ёшлигидан бошлаб Навоий, Ғузулий, Пушкин, Есенин, Ҳ. Олимжон, Ғайратий каби шоирларнинг асарларини ўқиб ўрганди. Ана шунинг учун ҳам у, масалан, Ҳамид Олимжон ҳақида: «Мен уни устоз дейман. Мени илк бор шеъриятнинг сеҳрли гулбоғига ғойибона етаклаган, ханда уриб оққан мисралари ёш қалбимга шалоладай қуйилган, менга бахт ва шодликни куйлаш санъатини ўргатган шоир...» деб ёзган эди. Иккинчидан, Эркин Воҳидов ўз фаолияти давомида Абу Али ибн Сино, Ҳофиз Шерозий, Бедил, Фридрих Шиллер, И. Гёте, А. Пушкин, С. Есенин, А. Блок, М. Светлов, А. Твардовский, Сильва Капутикян, А. Малишка, Расул Гамзатов сингари шоирларнинг бир қанча асарларини таржима қилди. У, айниқса, И. Гёте-нинг «Фауст», Сергей Есениннинг «Эрон тароналари» асарларини ўзбек тилига моҳирона ўгирди. Шу жараёнда бу шоирлар ижодидан таъсирланди, улардан ижодий ўрганди.

Эркин Воҳидовнинг ўзига ҳос истеъдоди унинг лирик шоир сифатида ўзбек шеъриятини кўпгина англиклар билан бойитишида ёрқин намоён бўлди. Маълумки, шахсга сиғиниш йилларида шеъриятда ижтимоий пафос асосий ва етакчи бўлгани ҳолда бевосита инсоннинг ҳис-туйғуларини тасвирлашга етарли эътибор берилмай келинган эди. Эркин Воҳидов биринчилардан бўлиб бу ақидани бузиб, шеъриятнинг ҳақиқий ҳаёт билан алоқасини мустаҳкамлашга хизмат қилди. Лириканинг хилма-хил намуналарини яратиб, шеъриятимиз савиясини ошириш учун курашди.

Эркин Воҳидов дастлабки шеърларидаёқ бадиий маҳоратга, асар сифатига алоҳида эътибор берди ва яхши натижаларга эришди. Бунга шоирнинг «Тонг нафаси» (1961), «Ақл ва юрак» (1963), «Менинг юлдузим» (1964) каби дастлабки тўпламлари мисолида қаноат ҳосил қилиш мумкин. Чунки, бу тўпламларга кирган шеърларнинг аксарияти майин, дилрабо, ёқимли лирика намуналари бўлиб, уларда чин инсонийликни улуглаш, фуқаролик ҳис-туйғулари уфуриб туради. Шоир ишқ-муҳаббат, ёшлик ва дўстлик, инсон ва

инсонпарварлик, меҳнат ва роҳат, ватан ва ватанпарвар-
лик, поклик ва ҳалоллик, адолат ва вафодорлик,
камтарлик ва тўғрилиқ сингари ҳаётий, долзарб
мавзуларни лирика торларига солиб ўзига хос ёқимли
услубда куйлайди. Масалан: «Гўзаллик» шеърида
инсон ва меҳнат мавзуи тасвирланиб, меҳнат оламниги-
на эмас, балки одамнинг ўзини ҳам ўзгартиради; гўзал
ва кўркем қилади, деган гоյ усталик билан ифодала-
нади:

Мулки борлиқ ичра бир маҳал,
Кўрксизгина олам яралган.
Бермоқ учун дунёга сайқал.
Олам аро одам яралган.
Шундан бери инсон тинмайин
Шу ер узра тер тўкар ҳамон,
Ерни гўзал қилгани сайин
Гўзал бўлар ўзи ҳам инсон.

Эркин Воҳидов шеъриятида замонавий руҳ бўртиб
туради. Шоир замонамизнинг ранг-баранг мавзуларини
ёритишда бармоқ вазни имкониятларидан ҳам, аруз
вазнидан ҳам бирдек маҳорат билан фойдаланди.
Шоирнинг гўзал газаллардан, мухаммас ва қасида-
лардан ташкил топган «Ёшлик девони» (1969) Эркин
Воҳидовнинг аруз вазни нозикликларини чуқур ўзлаш-
тирганини, янги замон гоյларини ифодалашда анъана-
вий газал шаклидан моҳирона фойдалана олишини
намоён қилди.

Эркин Воҳидовнинг «Лола сайли», «Ёшлигим, кел»,
«Барча шодлик сенга бўлсин», «Ширин», «Дўст билан
обод уйинг» сингари кўплаб шеърлари газал жанрининг
мукаммал намуналаридир. Уларда қаламга олинган
мавзу юксак савияда ёритилган. Бинобарин, газалларда-
ги мисралар ўзаро мустаҳкам боғлиқ бўлиб, яхлит бир
ҳаётий манзарани ёхуд тугал бир гоյвий мазмунни
ҳосил этади. «Дўст билан обод уйинг» газалида шоир
хилма-хил тасвирий воситалар, халқ мақол ва афо-
ризмлари даражасидаги ҳикматли мисралар яратиб,
ўзининг дўстлик ҳақидаги бадий хулосаларини газал-
нинг умумий руҳига сингдириб юборади.

Дўст билан обод уйинг,
Гар бўлса у вайрона ҳам,

Дўст қадам қўймас эса,
Вайронадир кошона ҳам...
Дўст кидир, дўст топ жаҳонда.
Дўст юз минг бўлса оз,
Кўп эрур бисёр душман
Бўлса у бир дона ҳам.

Эркин Воҳидов газалларининг тили ҳар қандай ортиқчалик ва жимжимадорликдан холи. Шоир мисралари гоят табиий ва равон оқади. Ана шу сабабли Эркин Воҳидов газалларининг деярли ҳаммаси бастакорлар ва ҳофизлар томонидан қуйга солиниб, қўшиқ қилиб айтиб келинмоқда.

Эркин Воҳидовнинг 70—80-йиллардаги шеъриятида ижтимоий қуйлар янада кучайди. Бу шоирнинг «Нидо» (1965), «Ҳозирги ёшлар» (1974), «Тирик сайёралар» (1978), «Шарқий қирғоқ» (1981), «Бедорлик» (1985), «Муҳаббатнома», «Садоқатнома» (1986) каби тўпламларига кирган ранг-баранг янги шеърлари («Зангори шуълалар», «Биз ишляпмиз», «Манфаат фалсафаси», «Унутиш қўшиги», «Темир тан даҳолар» ва ҳ. к.) да яққол кўзга ташланади.

Шоир ижтимоий ҳодисаларни ифодалашда Ўзбекистон ва ўзбек халқи ҳаётининг турли соҳаларига бево-сита мурожаат этади. Халқимизнинг ўтмишини, хусусан, унинг меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳр-оқибатлилик, бағри кенглик сингари ажойиб фазилатларини мафтун бўлиб тасвирлайди. Шу билан бирга, халқимизнинг шодлигу қувончларини, дарду аламларини, ташвишу изтиробларини, орзу-истакларини миллий либосда гоят таъсирли ва жозибали қилиб ёрқин ифодалайди.

Эркин Воҳидов ўзининг «Ўзбегим» шеърида захматкаш халқимизнинг яхлит бадиий образини яратиб, ўзбекнинг қадр-қимматини баланд қўтаради; ўзбекнинг бой ва қадимий тарихга эга бўлган мард халқ эканини шеърини тилда таъкидлаб, қуйидаги фалсафий хулосага келади:

Тарихинг битмакка халқим,
Мингта Фирдавский керак.
Чунки бир бор чеккан оҳинг,
Мингта дoston, ўзбегим.

Эркин Воҳидов шеърлятида нотинч замонамизнинг халқ оммасини қизиқтирадиган, ташвишлантирадиган ранг-баранг масалалари асосий ўринни эгаллайди. Шоир ҳозирги воқеликдаги ибратли томонларни, ижобий нарсаларни тасвирлаш билан бирга, салбий жиҳатларни ҳам аямасдан акс эттиради. Жумладан, хотин-қизларимиз ҳаётидаги қийинчиликларни, уларнинг нолаю фиғонларини дил-дилдан ачиниб тасвирлайди:

Замин дардича бор бир аёл дарди,
Ойнинг доғи балки унинг доғидир,
Фарёд олов бўлса олам ёнарди
Шарқлик жувонларнинг чеккан оҳидан.

Эркин Воҳидов ўз асарларида жамиятни қайта қуриш мавзуини ҳам қаламга олади. Қайта қуришнинг моҳиятини чуқур идрок этган ҳолда уни қўллаб-қувватлайди. Шу билан бирга, бу ҳаётий масалани ҳар томонлама ўйлаб, пухта ҳал қилиш керакки, токи «биздан кейин ҳеч бир авлод қайта қурмасин», деб бонг уради:

Кунлар кўрдик,
Остонада турган истеъдод
Бизнинг кўрган у кунларни
Қайта кўрмасин.
Шундай қайта қурайликки,
Энди умрбод,
Биздан кейин ҳеч бир авлод
Қайта қурмасин.

Эркин Воҳидов халқ ва жамият тақдирига тааллуқли ижтимоий масалаларни ёритишда воқеа ва ҳодисаларни қуруқ баён этиш йўлидан эмас, аксинча, янги ташбеҳлар, содда ва теран байтлар яратиш, асар ғоясини бадиий тарзда гавдалантириш йўлидан боради. Шоирнинг икки жилдлик «Сайланма» асарлари («Муҳаббатнома», «Садоқатнома») ана шундан далолат беради.

Ҳозирги замоннинг долзарб, ранг-баранг ижтимоий мавзулари тасвирига бағишланган жиддий, ўйчан шеърлар Эркин Воҳидов ижодида асосий, салмоқли ўринни эгаллайди. Шу билан бирга, шоир бисотида қувноқ, хушчақчақ, самимий юморга бой шеърлар ҳам

мавжуд бўлиб, улар Эркин Воҳидов шеърятининг муҳим бир хусусиятини ташкил этади. Шоирнинг «Дониш қишлоқ латифалари» туркумига кирган «Матмусанинг қишлоғи», «Матмусанинг қалпоғи», «Матмусанинг лагани», «Матмусанинг чархпалағи», «Матмусанинг тандири», «Матмусанинг уйланиши», «Қизиқувчан Матмуса», «Матмуса — рассом», «Матмусанинг дутори», «Тандир кийган Матмуса» каби хушчақчақ шеърлари ўқувчиларга манзур бўлди.

Эркин Воҳидов хилма-хил лирик шеърлар ёзиш билан бирга, «Буюк ҳаёт тонги» (1960), «Орзу чашмаси», «Нидо» (1964). «Палаткада ёзилган дoston» (1966), «Қуёш маскани» (1970), «Чароғбон» (1971), «Бахмал» (1974), «Рухлар исёни» (1979) каби дostonлар ҳам яратган. Бу дostonларнинг аксарияти гоёвий мазмун жиҳатидан ҳам, бадиий жиҳатдан ҳам бақувват, гўзал. Уларда турли мавзулар теран акс эттирилган. Масалан, «Нидо» поэмаси урушга қарши тинчлик учун кураш мавзуига бағишланган бўлиб, унда ҳозирги ёшларнинг ҳис-туйғулари, орзу-истаклари, интилишлари — замондошларимизнинг қиёфаси маҳорат билан тасвирланади. «Нидо» дostonи Ватан урушида ҳалок бўлган мард, фидойи оталарнинг ўрнини босиш, халқимизнинг муносиб авлоди бўлиб етишиш гоёси билан суғорилган. Поэма йигирма яшар лирик қаҳрамоннинг:

Ҳайқираман,
Тоғлар бағридан
Гумбурлаган садо келади.
Она Ернинг оташ қаъридан
«Ўғлим!» деган нидо келади,—

тарзидаги шеърӣй монологи билан бошланади.

Поэмада тасвирланишича, отаси жангда ҳалок бўлган ёш йигит отасидай халқпарвар, ватанпарвар бўлишга аҳд қилади. Бинобарин, у масъулиятни ва ҳозирги давр руҳини чуқур идрок этади. Поэмада шоир ўзининг тенгдош, асрдош, ватандош дўстларига қарата ана шу йигит — лирик қаҳрамон тилидан қуйидагича хитоб қилади:

Асрдош биродар,
қўлни бер,
Кел, Ерга қилайлик
қасамёд:

Бўлурмиз гал келса
 Ҳар биримизга
Тинчлик жангтоҳининг
 фидоси.
Бу сенга,
 бу менга,
 бу бизга,
Йигирманчи аср нидоси.

«Нидо» поэмаси енгил услуб ва ширали тил билан ёзилган. Унда таъсирли ва жозибадор лирик парчалар кўп.

Эркин Воҳидов дostonлари орасида «Рухлар исёни» алоҳида ўрин тутади. Инқилобчи ҳинд шоири Нарзул Ислоннинг ҳаёти ва фoжиа̀ли тақдири дoston сюжети учун асос қилиб олинган. Лекин, шоир бу билан чекланиб қолмайди; эрк ва тенглик, фидойилик ва мангулик, ҳақиқат ва тўғрилиқ, самимийлик ва риёкорлик, содиқлик ва хиёнат ҳақидаги афсоналар ва ривоятларни ҳам дoston мундарижасига усталик билан сингдириб юборади.

Мустақиллик, озодлик, тенглик, адолат ва ҳақиқат учун кураш го̀ялари «Рухлар исёни» дostonининг асосий го̀ясини ташкил этади. Адабиётшунос Умарали Норматов айтганидек, «Рухлар исёни» — фалсафий дoston. Муаллиф Нарзул Ислон жасорати, фидойилиги, оғир қисмати баҳонасида шоирнинг, умуман ижодкорнинг ҳаётдаги ўрни, гражданлик бурчи, қолаверса, инсонийлик, фидойилик, эрк ташналиги, ижтимоий ва маънавий ҳаётнинг бошқа хилма-хил муаммолари устида ўй-мушоҳадаларга толади.

«Рухлар исёни» — шакл жиҳатидан ҳам ўзига хос, новаторона асар. У хилма-хил шеърий шакллар, ритм, ҳиссий оҳанг ва ранглар; ҳам реал ҳаётий лавҳалар, ҳам ривоятлар, шартли-рамзий ифодалар бирикмасидан ташкил топган. Шу хилдаги шакл ва ифода рангбаранглиги асар замирида ётган ҳаётий ҳақиқатни мураккаблиги, хилма-хил қирралари билан ифода этишга хизмат қилади. Шоирнинг узоқ йиллик кузатиш, ҳаётий тажриба, хулоса, ўй-мушоҳадаларини, кўнгил дардларини тўкиб солишга имкон беради»¹.

«Рухлар исёни» дostonида қайта қуриш руҳига мос

¹ Ўзбек совет адабиёти тарихи, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1990, 434-бет.

бўлган қуйидаги пурҳикмат мисралар кўзга яққол ташланиб туради:

Шоир бўлсанг,
Бўлсин қалбинг
Элга қурбон бўлгудек.
Шоир бўлсанг,
Бўлсин халқинг
Сенга қалқон бўлгудек.
Шоир бўлсанг,
Сени элинг
Қалби билан тингласа,
Ёд олмаса ҳамки шеъринг,
Фидолигинг англаса.

Шундай қилиб, Эркин Воҳидовнинг дostonчиликдаги ютуқлари, бу жанр ривожига қўшган ҳиссаси катта. Бироқ, шоир дostonларининг айримларида, хусусан «Қуёш маскани», «Тошкент садоси» дostonларида қасидагўйлик, реал ҳаётни ҳаддан ташқари бўяб-безаб мадҳ этиш ҳоллари сезилади. «Орзу чашмаси», «Чароғбон» асарларида эса юзакилик, жўн-соддалик, ибтидоийлик кўзга ташланади. Лекин, муҳими шундаки, Эркин Воҳидов дostonчиликда ҳам асардан асарга ижодий ўсиб, юзакичилик ва асоссиз қасидагўйликдан қутула борди. Бунинг энг ишончли далили шоирнинг сўнгги давр ижоди, хусусан, «Рухлар исёни» ва «Истамбул фожиаси» сингари йирик шеърый асарларидир.

Эркин Воҳидов драматург сифатида ҳам танилган. Унинг «Олтин девор» (1970) комедияси Ҳамза номидаги ўзбек Давлат академик драма театрида муваффақият билан сахналаштирилди ва томошабинларнинг олқишига сазовор бўлди. «Олтин девор» асарида драматург бойликка ҳирс қўйиш ва қингир йўллар билан мол-мулк орттиришга интилиш устидан кулади, ҳалол ишлаб ҳалол яшаш ғоясини олга суради. Асарда Мўмин образи маҳорат билан яратилган. «Олтин девор» комедияси мазмунан бой бўлганидек, бадий жиҳатдан ҳам мукамал. Асарнинг бошидан охиригача кулгу уфуриб туради. Чунки, унда ҳажвий мазмунга эга бўлган воқеа ва зиддиятлар биринчи ўринда намоён бўлади. Пьесадаги асосий образлар, хусусан бош қаҳрамон Мўмин комик характерга эга. Бундан ташқари, асарда киноя,

кесатиқ, масхаралаш, сўз ўйинлари, аския каби кулги воситаларидан унумли фойдаланилган.

Эркин Воҳидов ижодида «Истамбул фожиаси» (1985) шеърӣ драмаси алоҳида ажралиб туради. Асар қайта қуриш даври руҳи билан суғорилган. Унда поклик билан нопоклик, тўғрилиқ билан эгрилик, ҳалоллик билан кўзбўямачилиқ, адолат билан адолатсизлик, самимийлик билан носамимийлик ўртасидаги кескин тафовут ва кураш ҳозирги қайта қуриш даври талаблари асосида ёрқин акс эттирилган.

«Истамбул фожиаси» драмасида асосан уч образ (колхоз раиси Жалол, унинг хотини Саодат ва укаси Искандар) мавжуд. Учови ҳам ҳаёт ҳақиқатига мос равишда яратилган ва асар гоёси ана шу қаҳрамонларнинг фаолиятлари, хатти-ҳаракатлари, диалог ва монологларига моҳирлик билан сингдириб юборилган.

Драмада кўрсатилишича, Саодат муайян вақтда ёшлиқ қилиб хатога йўл қўяди: Искандарнинг пок юрагига ишқ ўтини ёқиб, «тақдир тақозосига кўра», унинг акаси Жалолга турмушга чиқади. Шу боисдан ака-ука ўртасига совуқлик солиб, ўзи билмаган ва истамаган ҳолда турли нохуш воқеаларнинг сабабчисига айланади. Севгилисига ета олмаган Искандар эса қаттиқ изтироб чекади ва алам билан армияга кетади. Фашистларга қарши мардона жанг қилади. Оғир жангларнинг бирида иложсиз қолиб, ёв қўлига асир тушади. Асирликдан қочади. Турли таъқиб ва қийинчиликларга дуч келади. Кўп йиллар давомида она-Ватан меҳрига зор ва хор бўлиб, чет элларда дайдиб юради. Она юртида эса бу воқеадан хабарсиз ҳолда фронтда қаҳрамонларча ҳалок бўлган жангчи сифатида унинг ҳайкалини яратиб Искандарнинг номини кўкларга кўтарадилар. Ҳатто Жалолни қаҳрамоннинг акаси деб кўтар-кўтар қиладилар.

Ҳақиқатда эса, Искандарнинг қисмати аянчли бўлади. У фожиа устига фожиага йўлиқади, бироқ Искандар ўз бошидан не-не гурбатларни, аччиқ қисматларни кечирмасин, доимо она юрт соғинчи билан ҳамнафас бўлади. Охир-оқибатда у она-Ватан ва ўз халқи юзига қарай олмайдиган нохуш ҳолга тушиб бевақт қарийди. Ана шу қарилиқ чоғида Искандар. Ўзбекистондан турист сифатида чет элга борган акаси Жалол билан собиқ севгилиси — ҳозирги янгиси Саодатга дуч келиб

қолади. Бу учрашув кўриниши пьеса чўққисини ташкил этади ҳамда асарнинг кескин драматик ҳолатларга, чуқур фожиали воқеаларга энг бой ва энг таъсирли саҳифалари сифатида ўқувчи қалбини ларзага солади. Чунки, бу учрашувда ҳаёт ҳақиқати, аниқроғи, чалкаш тақдирлар қисмати, даҳшатли воқеаларнинг асл сабаблари шекспирона маҳорат билан очиб берилади. Бу учрашув ҳақида Жалолнинг ўзи шундай дейди:

Мен бу кеча бир лаҳза ҳам ухлаганим йўқ,
Бутун умрим кўз олдимдан бирма-бир ўтди,
Искандарнинг узоқ йиллар чеккан дардини
Бир кечада юрагимдан кечирдим бугун.
Бу ерда мен ўлиб кетган укам биланмас,
Ўлиб кетган виждон билан учрашиб қолдим,
Сен билмайсан, анча-мунча гуноҳларим бор.

Драматург Жалолнинг шу учрашувдан сўнгги руҳий ҳолатини тасвирлаш, бошидан кечган воқеаларни эслаш орқали шахсга сигиниш ва турғунлик даврига хос бўлган сохталик, кўзбўямачилик ва қўшиб ёзиш каби иллатларни фош этади.

Жалол эслайди:

Бу воқеа ўн етти йил илгари бўлган,
Эндигина раис бўлиб сайланган эдим.
Эрта баҳор бир кун обком вакили келиб
Бир пиёла чой устида гап очиб қолди:
«Биз маслаҳат қилдик,— деди,— областимизда
Сизнинг колхоз машғал бўлиб туриши керак.
Қурултойга сиз борасиз. Нутқ гапирасиз».
«Нега,— дедим,— қўшни колхоз ҳамма жиҳатдан
Олдинда-ку...» У: «Йўқ,— деди,— ҳамма жиҳатни
Ўйламоқни бизга қўйинг. Сиз муносибсиз.
Қаҳрамоннинг акасисиз. Табиат Сизга—
Кўп хислатлар бериб қўйган. Кўрсаткич бўлса...
Кўрсаткични тўғрилайсиз. Ёрдам берамиз».
Бўшлик қилдим. Кўндим. Шундан бошланиб кетди...

Кўринадики, Жалол юқори ташкилотларнинг хоҳишига бўйсуниб, тўғри йўлдан чекинади. Кўзбўямачилик билан бирни икки деб кўрсаткични кўтаради. Шу тарзда давлатни ҳам, халқни ҳам алдаб, сохта обрў-шуҳратга эришади. Қўша-қўша орденлар олади, қаҳрамон бўлади. Охир-оқибатда Жалол ўз қилмишидан қаттиқ пушаймон бўлиб руҳан эзилади. Асарда ана шу

руҳий ҳолат акс эттирилган. Жалолнинг пушаймони унинг ўз тилидан қуйидагича ифодаланган:

Мен умримни яшаб бўлган одамман, энди
Болаларга мендан ёлгон мерос қолсинми?
Фарзандларим мени ёлгон кафанга ўраб,
Сохта тобут билан гўрга олиб борсинми?!
Бизни кўмиб, устимиздан тупроқ тортишар,
Лекин, ахир, ҳақиқатни кўмиб бўлмайди.
У бамисли товонтешар, минг тупроқ тўкма,
Бир кун келиб қаердандир ёриб чиқади...
Бор гапни мен тиригимда айтишим керак,
Ҳеч бўлмаса, гўримда тинч ётишим керак...

Драмада кўзбўямачилик ва сохталик фожиаси билан бир қаторда ватангадолик фожиаси ҳам очиб ташланган. Искандар чет элда акаси Жалолни учратгач, биринчи навбатда, «Она юртдан бир кафт тупроқ келтирмадингни?» деб сўрайди. Жалол эса: «У тупроқда битган майиз бор», дея унга майиз беради. Искандар «бир дона майизни огзига солиб, узоқ тамшанади». Сўнгра: «Шукр, шукр, юртим нафасини туйгандек бўлдим», деб энтикади. Искандар: «Қани энди насиб бўлиб бағрингда ўлсам, бу дунёдан ҳеч беармон кетардим. Гўё она қучоғида ухлаган боладек, тупроғингда эркаланиб ётган бўлардим», дея нола қилади, изтироб чекади.

Шундай қилиб, драматург Искандар образини яратиш, унинг аччиқ қисматини кўрсатиш билан она-Ватан туйғусининг қанчалик муқаддас, қанчалик бебаҳо туйғу эканини, бу туйғуни бошқа ҳеч қандай туйғуга қиёс қилиб ёки алмаштириб бўлмаслигини ғоят таъсирли қилиб кўрсатган. Шу тариқа она-Ватанга муҳаббат гояларини асарнинг мағзи-мағзига сингдириб юборган.

«Истамбул ~~фожиаси~~» бадиий жиҳатдан ҳам етук. Драма ҳозирги ҳаёт ҳақиқатидан келиб чиқувчи чуқур мазмунли фалсафий умумлашмаларга, халқ ҳикматлари даражасига кўтарилган сермазмун фикрларга сероб. Саодат тилидан Искандарга қарата айтилган:

Энди билдим, ҳақиқат бир юксак тоғ экан,
Ундан кўзни юмиш мумкин, терс қараш мумкин.
Аммо тупроқ билан кўмиш беимкон экан.
Энди сенга сўнгги сўзим: Ватанинга қайт,
Ўтган ишлар ўтди, энди қолган умрни
Ёлгон билан эмас, ҳалол ва пок яшайлик,—

сингари сўзларда асарнинг бу фазилати яққол кўринади. Бу шеърий драма тил, қофия ва вазн жиҳатидан ҳам пухта ишланган. Тўғри, дostonда турли нуқсонлар ҳам мавжуд. Жалолнинг раислик фаолиятидаги салбий жиҳатлар, чигал муаммолар кенгроқ ва теранроқ акс эттирилса, ўша давр ҳақиқати янада яққолроқ очилган бўлар эди. Асарда етарли далилланмаган, бинобарин, ишонтириш қуввати заиф бўлган баъзи фикрлар учрайди. Драманинг номи унинг мазмунига унчалик мос эмас. Чунки фожиа Истамбулда эмас, бошқа жойда юз берган. Истамбулда эса ака-ука учрашган ва аввал бўлиб ўтган фожиаларни эслашган, холос. Умуман олганда, «Истамбул фожиаси» драматургиямизнинг ютуғидир.

Эркин Воҳидов ижоди ўзбек шеъриятининг энг катта ютуқларидан бири сифатида 60-йиллардан бугун адабий танқидчилик ва адабиётшуносликнинг диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. О. Шарафиддинов, Л. Қаюмов, У. Норматов, Н. Худойберганов, Н. Шукуров, И. Ғафуров ва бошқаларнинг асарларида Эркин Воҳидов ижодининг асосий голавий-бадий хусусиятлари атрофлича очиб берилган.

АДАБИЁТЛАР

1. Л. Қаюмов. Замондошлар, Тошкент, 1985.
2. Н. Худойберганов. Ҳақиқат ёғдулари, Тошкент, 1984.
3. О. Шарафиддинов. Халқ устозим, мен эса толиб, «Шарқ юлдузи» ойномаси, 1986, 12-сон.
4. Н. Шукуров. Шоирнинг юлдузи. «Адабий портретлар» китобида, Тошкент, 1985.
5. У. Норматов. Эркин Воҳидов. «Ўзбек совет адабиёти тарихи», Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1990.

М а т н

Эркин Воҳидов. Сайланма. Икки жилдлик («Муҳаббатнома», «Садокатнома»), Тошкент, 1986.

АБДУЛЛА ОРИПОВ

(1941 йилда туғилган)

Абдулла Орипов 60-йилларда Эркин Воҳидов, Омон Матжон, Ҳалима Худойбердиева, Ойдин Ҳожиева сингари ижодкорлар билан бир қаторда ўзбек адабиётига кириб келди. Абдулла ижодининг илк давридан бошлаб ўз услуби ва ўзига хос янгроқ овози билан шеъриятимизда янгилик яратиб, кўпчиликнинг диққатини ўзига жалб этди.

Абдулла Орипов 1941 йил 21 мартда Қашқадарё вилоятининг Косон ноҳиясида туғилди. Тошкент Давлат дорилфунунини битириб (1963), нашриётлар (1963—1974)да, «Шарқ юлдузи» ва «Гулхан» ойнамалари тахририятлари (1974—1980) да, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси (1980—1985) да масъул лавозимларда ишлади. Ҳозирги вақтда Абдулла Орипов Ўзбекистон муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш давлат қўмитасига раҳбарлик қилмоқда. У «Ҳурмат белгиси» ордени, Ҳамза номидаги жумҳурият Давлат мукофоти совриндори.

Абдулла ўз устозлари Ғафур Ғулом, Хамид Олимов, Чўлпон, Усмон Носир, Миртемир, А. Қаҳҳор ва бошқа ижодкорлар асарлари таъсирида ўсиб камолотга етди. У йил сайин адабиётимиз тараққиётига кўпроқ ва қимматлироқ ҳисса қўша борди. Абдулла Орипов «Митти юлдуз» (1965), «Кўзларим йўлингда» (1966), «Онажон» (1969), «Чашма», «Рухим» (1971), «Ўзбекистон» (1972), «Ҳайрат» (1974), «Юртим шамоли» (1976), «Нажот қалъаси» (1980), «Йиллар армони» (1984), «Ишонч кўприклари» (1989) сингари бир-биридан сара бўлган шеърий тўпламларнинг муаллифидир.

Ҳозирги кунда Абдулла Ориповни бутун мамлакат яхши билади ва унинг асарларини севиб ўқийди. Абдулла осонликча ижодий камолотга эришмаган, албатта. Зотан, шоир ёшлигиданоқ ижодий ишга катта масъулият билан қаради. Бинобарин, устози А. Қаҳҳор: «Абдулланинг битта хислати менга маъқул. У фақат ўзи кўрган ва ўзи билан нарсаларнигина ёзади»¹,— деб бежиз айтмаган. Бунинг устига, шоир асарга жило ва сайқал беришдан асло эринмайди. Чунки у шеъриятни виждон иши деб билади. Шунинг учун ҳам Абдулла самимий ихлос ва мамнуният билан:

Бошин эггай ҳамиша
Остонамда Абдулло,
Энг олий бахтим менинг,
Онажоним, шеърият,
Топган тож-тахтим менинг,
Жонажоним, шеърият,—

деб қуйлаган эди.

Тўғри, Абдулланинг барча шеърларини бирдек етук асарлар деб бўлмайди. У ҳам бошқа ижодкорлар сингари ўз бошидан ижодий изланиш даврини кечирди. Буни шоирнинг ўзи ҳам инкор этмайди. Унинг қуйидаги мисралари бежиз яратилмаган, албатта:

¹ «Муштум» ойнамаси, 1991, 5-сон, 11-бет.

Мен бир тажрибасиз, гўр йигит, нечун
Адашдинг деяпман дунёга, ҳайҳот.
Оҳ, шоир, ханжарни ўзингга ургин,
Сен ўзинг адашмай ўсдингми, наҳот.
Ҳа, ёшликда мен ҳам бир оз адашдим...
Адашган йўлидан ким қайтса, шу мард.

(«Юзма-юз»)

Ҳа, Абдулланинг дастлабки баъзи шеърларида ноаниқлик аломатлари, шунингдек, баҳсли, зиддиятли ўринлар сезилади. Бироқ, уларни гоёвий нуқсон сифатида эмас, балки ўсиш қийинчиликлари сифатида изоҳлаш ва талқин этиш лозим. Чунки бу шеърларда шоирнинг нияти холис бўлиб, воқелик бузиб акс эттирилмаган.

Бундан ташқари, шоирнинг кейинчалик яратилган «Жаннатга йўл» достонида ва айрим шеърларида мунгли нидо, маъюсликнинг мавжудлиги ҳам асослидир. Булар Абдулланинг хатоси эмас, аксинча, шоирнинг шахсга сиғиниш ва турғунлик даврларидаги адолатсизлик ва кўзбўямачилик сингари иллатларга бўлган кескин эътирозининг инъикосидир. Таниқли олим Матёқуб Қўшжонов ҳақли равишда қайд этганидек, «Вақтлар ўтди. Қайта қуриш ишлари бошланди. Бир вақтлар шоирнинг мунгли бўлиб кўринган шеърлари мавжуд ҳаётнинг акс-садоси экани, шоир қаламга олган манфур ҳодисалар ўша даврга хос ҳақиқатнинг ўзи экани маълум бўлди. Унинг ҳақиқатгўй, ҳозиржавоб шоир эканига ҳамма тан берди»¹.

Абдулла Орипов асардан асарга гоёвий-бадий жиҳатдан ўсиб борган. Натижада чин реалист, ростгўй, ватанпарвар ва халқпарвар шоир сифатида халқимизга манзур бўлган.

Абдулла Орипов шеъриятида она-Ватан — Ўзбекистон образи ўзининг салобати, борлиги билан гавдаланади. Она-Ватанга ва заҳматкаш халқимизга меҳр-муҳаббат туйғуси шоир ижодининг асосий гоёвий мундарижасини ташкил этади. Абдулла она-Ватан туйғусининг қанчалик муқаддас, қанчалик бебаҳо эканини, бу туйғуни бошқа ҳеч қандай туйғуга алмаштириб бўлмаслигини дил-дилдан куйлайди. Шо-

¹ «Совет Ўзбекистони» рўзномаси, 1991 йил 29 март.

ир «Ишонч кўприклари» китобида Ватан ва она ҳақида теран бадиий умумлашма яратган. Ҳар бир инсоннинг дунёда онаси битта бўлгани сингари Ватани ҳам биттадир, деган ғояни самимият билан яққол ифодалаган:

Бисёр бўлса агар бол ҳам бекадр,
Такрор айтилганда рангсиздир калом.
Бу ёруғ оламда Ватан биттадир,
Биттадир дунёда она деган ном...

Абдулла Ориповнинг асосий тасвир объекти — она-Ватан — Ўзбекистон, асосий қахрамони эса меҳнаткаш ўзбек халқидир. Абдулланинг ўзи бу ҳақиқатни «Мен куйлайман бу олам аро, мағрур турган халқимни фақат», деб қайд этган эди. Чиндан ҳам, шоир ўз ижодида бу мавзуга қайта-қайта мурожаат этади ва ҳар гал бир-биридан нодир, гўзал асарлар ёзиб, Ўзбекистон ва ўзбек халқи ҳаётининг янги-янги қирраларини очиб беради. Кишиларимизнинг меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, бунёдкорлик, бағри кенглик сингари хислатларини мафтун бўлиб тасвирлаш орқали халқимизнинг яхлит, умумлашма образини яратади, ўзбек халқининг миллий характери-ни меҳр-муҳаббат ва гурур билан чизиб беради:

Юлдузлар, билмайсиз менинг халқимни,
Бундайин заҳматкаш ер юзида кам.
Елда тиним бордир, унда тиним йўқ,
Шундай ишпарастдир, у мунисинам.

Абдулла Орипов ростгўй ижодкор сифатида халқимизнинг қувончига ҳам, дарду гамига ҳам бирдек шерик. Шунга кўра, унинг ижодида шодлик ва қувонч туйғуси кўпинча ташвиш, дарду алам туйғуси билан узвий бирликда намоён бўлади. Шоир халқимизнинг ҳалол ишлаб, ҳалол яшаётганидан қанчалик шодланса, баъзи кишиларимизда меҳр-муҳаббат, тўғрилиқ ва садоқат йўқолиб бораётганидан шунчалик ташвишланади, изтироб чекади. Шоирнинг ўз она халқи тақдирига дил-дилидан ачиниб, куйинчаклик билан «Қаршингда ҳасратли ўйга толаман, қачон халқ бўласан, сен эй, оломон?!» — деб нидо қилиши ҳам ана шундан далолат беради. «Қўриқхона», «Денгизга», «Саратон»

каби шеърлар ҳам шоирнинг меҳнаткаш халққа чексиз меҳр-муҳаббатидан, унинг халқ дарду ғамига малҳам бўлишга бутун борлиги билан интилганлигидан нишона бўлиб, уларда халқ қисматига доир туйғулар тугёни ёрқин ифодаланади. «Қўриқхона» шеърида шоир фақат ноёб бўлиб қолган, ҳатто бутунлай йўқолиш даражасига бориб етган ўсимлигу жониворларнигинга эмас, балки меҳр-оқибат, садоқат, тўғрилиқ, ҳалоллик ва адолат сингари инсоний фазилатларни ҳам кўз қорачиғидай авайлаб-асрашга ва покиза сақлашга чақиради:

Инсоф йўқолмасин, ўранг мустаҳкам,
То уни юзсизлик этмасин хароб.
Эзгуликни асранг, оламда у ҳам
Тождор турна каби бўлмасин камёб.
Оқибатни асранг, оқибат гўё,
Айиқдай қайдадир топмасин завол.
Ҳаёни асрангиз, куймасин ҳаё,
Оташга дуч келган полопон мисол...
Виждонни асрангиз ҳар недан ортиқ,
Ягона заминни асрагансимон.
Боболардан қолган ноёб бу тортиқ
Токи авлодларга етолсин омон.

Абдулланинг «Аёл» шеърида ҳам ахлоқ-одоб ва виждонга доир муҳим гоя жуда таъсирли қилиб ифодаланади. Бу асарда уруш туфайли ўн гулидан бир гули ҳам очилмасдан ўн тўққиз ёшида бева бўлиб қолган келинчакнинг кўз очиб кўрган ёрига содиқлиги самимият билан тасвирланади. Шеърда ёрига садоқатли аёлнинг матонати сабру қаноат туйғусидан маҳрум баъзи аёлларнинг бешарм хатти-ҳаракатларига қарама-қарши қўйилади. Бу қиёсий тасвир бева — келинчак образининг янада улугворлик касб этишида муҳим роль ўйнаган:

Назокат пайтимас, яқинроқ келинг,
Буюк зот қошида айлангиз салом.
Шу содиқ бевага саждалар қилинг,
Шу содиқ бевага айланг эҳтиром.

Абдулла Орипов халқимизга хос эзгуликни, юксак ахлоқ-одобни улуглашда узоқ ва яқин ўтмиш мавзуларига ҳам мурожаат қилади. Халқимизнинг ўтмишини,

ажойиб анъаналарини, ўзига хос миллий хусусиятларини, урф-одатларини ихлос билан тасвирлаб, улардан ҳозирги кун муаммоларини ҳал қилишда моҳирона фойдаланади. Жумладан, шоир халқимизнинг эзгу анъаналарига таянган ҳолда халқ ва Ватан манфаати тақозо этса, тоғни талқон этишга, игна билан қудуқ қазишга, халқ ва Ватан учун жон фидо қилишга тайёр экани ҳақида бонг уради. Абдулланинг «Ёзажакман» шеърисида:

Бошингга агар қўнса шу кун шарпаи иқбол,
Пойингга, элим, бош уриб қуръон ёзажакман,—

дея аҳду паймон қилиши бунга ёрқин далилдир.

Абдулла Орипов том маънода миллий шоир. Чунки унинг ижодида, биринчи навбатда, ўз миллатининг ҳаёти, унинг кайфияти, орзу-истаклари, ўзбек халқи турмуш тарзига доир ранг-баранг мавзулар асосий ўринни эгаллайди. Бироқ шоир бу билан чекланмайди. Абдулла Орипов айни бир пайтда байналмилал шоир ҳамдир. У ер юзидаги барча халқларни қизиқтирадиган муҳим масалалар ҳақида ҳам самимият билан ёзади. Дарҳақиқат, адабиёт ҳам, ёзувчи ҳам аввало миллий бўлиши, ўз халқининг туб миллий манфаатларини кўзлаши ва унга бевосита хизмат қилиши лозим. Бу объектив ҳақиқатдир. Лекин ёзувчи ҳаётни доимо холисона, ҳаққоний тасвирлаши, бошқа миллатларга ҳам самимий дўстлик, биродарлик нуқтаи назаридан қараши лозим. Абдулла Орипов ижоди бу жиҳатдан ҳам ибратлидир. Чунки шоир шеъриятида халқлар дўстлиги мавзуи бўртиб туради. Масалан, Абдулла ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги дўстлик ҳақида куйлар экан, унинг тилидан шакар-бол томади:

Дўсту қардошдир азалдан
ўзбегим тожик билан,
Иккиси бир байт газалдан
ўзбегим тожик билан.
Қай йўсин айлай қиёс мен
бул ширин дўстлик сўзин,
Тотлидир болдан, асалдан,
ўзбегим тожик билан.

Сўз санъаткорининг «Арманистон», «Қозоғистон», «Қирғиз диёри», «Ўзбекистон», «Совга» каби асарлари ҳам халқлар дўстлиги, биродарлиги гоёлари билан сугорилган. Демак, Абдулла Орипов шеъриятида миллийлик билан байналмилаллик узвий бирликда намоён бўлади. Шоир ҳаёт ҳақиқатини бадий ҳақиқатга айлантиришда доимо халқлар дўстлиги гоёсига содиқ бўлиб қалам тебратади. Миллий мавзуларни тасвирлаганда ҳам, халқаро мавзуларни ёритганда ҳам инсонпарварлик, дўстлик гоёларини асарнинг умумий руҳига сингдириб юборади. Чунки Абдулла Ориповни фақат ўз миллати ва ўз мамлакатининг ташвишу дардларигина эмас, балки бутун жаҳон халқларининг тақдири, ғаму аламлари ҳам безовта қилади. Буни шоирнинг чет эл мавзуларига бағишланган, хусусан, Ғарбий Европа ва Америка сафари таассуротлари асосида ёзилган «Икки Америка», «Мексика», «Лос-Анжелос кўчаларида», «Тунислик бола» сингари шеърларида яққол кўриш мумкин.

«Тунислик бола» шеърида шоир Рим (Италия)да тунислик бегуноҳ бир боланинг безорилар томонидан эрмак-мазах қилиниб, ёндириб юборилганлиги ҳақида ғазабланиб ёзади. Абдулла бу боланинг фожиасини ўз шахсий фожиаси сифатида қабул қилиб, зўравон — текинхўрларга лаънат ўқийди. Шу билан бирга кишиларни, ирқи ва миллатидан қатъи назар, инсон эркини, инсон ҳуқуқини дадил ҳимоя қилишга даъват этади:

Афсус разолатга ботди бу очун,
Айбни яратганга тўнкамоқ нечун?
Сенга ўт қўйдилар бир эрмак учун,
Римга нега келдинг тунислик бола?
Биламан, сен учун парча нон қахат,
Замин мазор бўлса, Африка лахат.
Ўт қўйса, ўт қўйсин ўз элинг фақат,
Римга нега келдинг тунислик бола?

Кўринадики, Абдулла Орипов фикрлар ва эҳтирослар шоиридир. Абдулланинг ижод қамрови кенг, фикри теран, бадий мушоҳадалари кучли, эҳтироси жўшқин, парвози юксак. У лоқайдликини билмайди. Ана шунга кўра, шоир шеърлари жўшқинлиги ва лирик туйғуларга бойлиги билан ўқувчиларни мафтун этади.

Абдулла шеърларида фалсафий теранлик билан жўшқин лиризм уйғунлашиб кетган. Унинг «Ўзбекистон», «Муножот»ни тинглаб», «Авлодларга мактуб», «Ўйларим», «Баҳор», «Биринчи муҳаббатим», «Юзмаюз», «Отелло», «Куз», «Саратон», «Денгизга» ва бошқа шеърларида мана шу хусусият яққол сезилади. Бу фусункор ва теран шеърлар ўзбек миллий адабиётининг мумтоз намуналари бўлиб, улар юксак бадиийлиги, мантиқан кучлилиги, жўшқинлиги, ёқимлилиги ва лирик туйғуларга бойлиги билан ажралиб туради:

Эшилиб, тўлғониб ингранади куй,
Асрлар гамини сўйлар «Муножот».
Куйи шундай бўлса, гамнинг ўзига
Қандай чидай олган экан одамзод.

(«Муножот»ни тинглаб)

Абдулла ўз шеърларида рамзий образлардан, киноя, пичинг ва сўз ўйинларидан моҳирона фойдаланади. Кундалик оддий воқеалардан катта ижтимоий хулосалар чиқаради ва буларни тасвирлашда кўпинча янгиликлар кашф этади. Шоир «Абдулла Қодирийга» шеърида ўзбек халқининг бебаҳо қадриятлари, асл истеъдоднинг қадр-қиммати ҳақида бадиий мулоҳаза юритиб, чуқур мазмунли, афоризм даражасига кўтарилган мисралар яратади ҳамда уни содда ва ихчам шаклда жозибадор қилиб ифодалайди:

Азалий ҳақ гапни яширмоқ нечун,
Завол йўқ энг асл истеъдод учун.
Агарда коинот тегирмон бўлиб,
Оламни янчса ҳам, қолгай у бутун.

Абдулла Орипов шеърляти ҳаёт ҳақиқатига асосланган ва уни синчковлик билан кузатиш, таҳлил этиш натижасида ҳосил бўлган бундай теран мазмунли, ажойиб бадиий хулосаларга бой. Шоир ўзининг она ҳақидаги шеърларида аёл ҳақида шу кунгача айтилмаган, лекин айтилиши шарт бўлган теран фикрларни топиб, уларни маҳорат билан ифодалайди:

Инсон атаб бўлмас ҳеч бир, ҳеч маҳал,
Аёлни танимас такаббур бошни.

Ундайин юлдузнинг сўнгани афзал,
Агар тан олмаса сендай қуёшни.
Аёл чехрасида кўрсанг табассум
Билки, замон тинч, осойиш олам.
Аёлга тиласанг гар толе маъсум,
Дунёни оловдан асра, эй Одам!

(«Сени она дедим»)

Абдулла меҳрибон оналар образини яратиш билан бирга, оталар ҳақида ёзишни ҳам унутмайди. Шоирнинг «Оталар илгида замон билан вақт» шеърида меҳрибон, мард, заҳматкаш оталаримизнинг умумлашма лирик образи яратилган. Шоир шеърида гўзал, теран бадий хулоса чиқаради:

Мен кўкка термулиб кутмасман мадад,
Дўст излаб ҳар ёнда кезмасман сарсон.
Дўсту мададкор ҳам отадир абад
Шони — шонинг эрур, армони — армон.

Абдулла Орипов шеърларида ҳаёт ва тараққиёт, меҳнат ва ижод, севинч ва ташвиш, гам ва алам, устоз ва шогирд, дўстлик ва садоқат, эътиқод ва хиёнат, олғирлик ва нопоклик ҳақидаги янги-янги бадий хулосаларнинг бўртиб туриши шоир ижодига алоҳида бир ҳусн бахш этган. Шоирнинг «Устозларим» шеърида ифодаланган ғоявий мазмун ҳам бунга мисол бўла олади. Дарҳақиқат, бу шеърда муаллиф ўзининг марҳум устозлари — «аҳли шуаро» яшаб ижод этган машғум шахсга сизиниш даврининг тавсифномасини яратган. Шу орқали устоз шоирлар хизматини, асосиз камситишга, уларга беҳуда тош отишга қарши ўткир фикр билдириб, устозлар руҳини шод этган:

Марҳум устозларим,
Раҳматли зотлар,
Энди сиз тинч ётинг маконингизда.
Ўкинманг, маломат қилсалар агар,
Абадий бардош бор имконингизда.

Абдулла Ориповнинг 90-йилларда майдонга келган «Ҳаёт сабоқлари», «Фожиа», «Гина», «Вафо қиларми-сан, баҳорим!», «Темур боғлари» сингари шеърларида ҳам кўпчиликни ҳаяжонлантирадиган катта фикрлар, турфа туйгулар ёрқин ифодаланган:

Темурдек зотнинг-ку қайтмоғи гумон,
Лекин не бўлса ҳам изи қолибди.
Қанча чеврилмасин кўҳна бу жаҳон,
Боғи, иморати, сўзи қолибди...

(«Темур боғлари»)

Абдулла Орипов шеърияти ҳаёт билан ҳамнафас, халқчил ва курашчан шеърятдир. Шоир асарлари фалсафий теранлиги, жозибадорлиги, жўшқинлиги, равонлиги, бадиий етуклиги билан эътиборлидир.

Абдулла Орипов шеъриятида публицистик рух кучли. Шунингдек, унда танқидий рух ҳам бўртиб туради. Шоир ҳаётни бўяб-безаб, ортиқча мақтаб, кўкларга кўтариб ўтирмайди. У бор гапни бутун борлиги ва мураккаблиги билан лўнда ва дангал қилиб айтиб қўя қолади. Бу хусусият шоирнинг жамиятчи қайта қуриш ва покланиш масалалари ҳақидаги шеърларида, айниқса очиқ кўринади. Абдулла Орипов қайта қуришнинг моҳиятини чуқур идрок этган ва уни қўллаб-қувватлаган ҳолда бу соҳадаги хато ва нуқсонларни, митингбозлигу ваъзхонликларни, иш ўрнига гап сотишларни, бир-бирига тош отишларни очиқчасига қоралайди. Шоир баъзи шахсларнинг бир-бирини асоссиз айблаб, беобрў қилишларини пичинг ва киноя воситасида фош этади:

Тараққиёт экан, замонлар келиб,
Орзу босиб кетди бутун оламини.
Ҳозир мақтанишар: — «Қўйингиз билиб,
Мен бадном қилганман энг зўр Одамни».

(«Тараққиёт»)

Яна бир мисол:

Парво қилманг, бўлмагани бўлдирамиз,
Паймонаси тўлмагани тўлдирамиз.
Бир замонлар отар эдик, осар эдик,
Энди эса мажлис қилиб ўлдирамиз.

(«Гап битта»)

Абдулла Орипов шеъриятида ҳажвиёт катта ўрин эгаллайди. Шоирнинг «Тулки фалсафаси», «Ёзғувчиликка ариза», «Турғунбой», «Темир одам», «Эътиқод» каби шеърларида, «Ранжқом», «Жаннатга йўл» достонларида бу хусусият яққол намоён бўлади. Бу асарларда адолатсизлик ва қаллоблик, айёрлик ва кўзбўяма-

чилик, хиёнат ва виждонсизлик, порахўрлик ва ёлгончилик, ўғрилик ва тамагирлик сингари иллатлар ҳажв остига олинади. Шоир ҳаётда учровчи иллатларни фош этишда турли хил тасвир воситаларидан, жумладан, рамзий образлардан ва ҳар хил мажозлардан ўринли фойдаланади.

«Жаннатга йўл» драматик достонида қиёмат ва охират, жаннат ва дўзах, савоб ва гуноҳларни ўлчайдиган афсонавий тарози сингари диний тушунчалар ва фантастик воқеалар ҳақида ҳикоя қилинади. Йигит, Она, Ота, Дўст, Ўспирин, Қария сингари ҳаётий қаҳрамонлар билан бирга, Тарозибон, Фаришта, Хур қиз, Югурдак, Садо ва бошқа рамзий образлар яратилади. Ана шулар воситасида муайян ҳаёт ҳодисалари очиб берилади. Ҳаётда учровчи турли хил иллатлар фош этилади. Шоир адолат ва тўғрилиқка, виждон ва инсофга, ахлоқ-одоб ва яхшиликка доир умуминсоний қадриятларни, олижаноб фазилатларни тарғиб-ташвиқ этишда диний тушунчалардан ҳам, рамзий образлардан ҳам донолик билан фойдалана олган. Шоирнинг дostonда кўзлаган нияти асар охирида берилган қуйидаги мисралардан очиқ сезилади:

Бир ривоят баҳонаю, дoston сўйладим,
Турли-туман тақдирларни айлаб мужассам
Одамларга ибрат бўлсин, дея ўйладим.

Абдулла Орипов «Жаннатга йўл» драматик достонида ҳозирги ҳаётдаги иллатларни фош этишда диний-афсонавий воқеага мурожаат этган бўлса, «Ҳаким ва ажал» достонида эса асар гоёсини гавдалантиришда узоқ ўтмиш мавзудан ўринли фойдаланган. Жаҳон тиббиёт илмининг буюк даҳоларидан бири Абу Али ибн Сино ҳақида ёзилган бу дostonда умуман, инсон ҳаётига тааллуқли ва абадий замонавий бўлган муаммолар кўтарилган. Ҳаёт ва инсон, илм ва ўлим, олижаноблик ва ҳасадгўйлик ҳақидаги теран ижтимоий фикрлар бадий тарзда гавдалантирилган.

«Ҳаким ва ажал» достонида ҳикоя қилинишича, Абу Али ибн Сино узоқ йиллар давомида тиббиёт соҳасида ҳаддан зиёд азият чекиб, меҳнат қилади. Кўп изла-нишлар натижасида буюк кашфиёт яратади: ўлимга қарши даво топади. Бироқ ғаразгўй ва шуҳратпараст шогирди Мирзо ўз устозининг оламшумул кашфиётига

ҳасад билан қарайди. У Абу Али ибн Синога қараб беҳаёлик билан:

Мен — иблисман, одамларнинг ўзидан чиққан,

Сен — зақосан, йўқдир Сени кўрарга кўзим,—

дейди ҳамда Абу Али ибн Сино кашф этган ноёб, бебаҳо, ҳаётбахш дорини қасддан йўқотади. Абдулла Орипов «Ҳаким ва ажал» достонида ана шу драматик воқеани афсус ва надоматлар билан ҳикоя қилиб, ҳасадгўйлик ва бахилликни, ёвузлик ва ичиқораликни беаёв фош этади. Шу асосда ҳақиқий инсонийликни, илм ва заковатни улуглаб, инсонлар бир-бирига беминнат ва бетама яхшилик қилиши лозим деган фалсафий фикрни олга суради.

Абдулла Ориповнинг «Ранжком» (1988) достонида жамиятни қайта қуришнинг асл маъносини, хусусан, демократия ва ошкораликнинг туб моҳиятини англамасдан «янги ширкат»лар тузиб, ҳалол яшаётган инсонларни беҳудага ранжитиб юрган одам шаклидаги махлуқлар фош этилади. Уч нокас «Ҳашарот» журнали таҳририяти хоналаридан бирида тўпланиб, яхшиларга озор беришни, уларни ранжитишни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўйган «Ранжком» ташкилотини тузади. Шу «мажлис»да бу уч шахсдан бири дейди:

Шундай қилиб, янги ширкат туздик, ўртоқлар.

Мен раисман. Сизлар аъзо. Ҳозирча каммиз...

Биз маънавий ташкилотмиз — «Ранжком»миз яъни,

Ўзгаларни ранжитмоқлик бизнинг ишимиз.

Достон воқеаси ана шу «Ранжком» аъзолари (раис, биринчи аъзо, иккинчи аъзо образлари)нинг ўзаро суҳбати ва уларнинг фаррош аёлдан дакки еб, шармандаю шармисор бўлиши асосига қурилган. Асарда кўрсатилишича, ташкилот аъзолари меҳнатсиз, бемаъни ва беибо ҳаёт кечиради. Улар нима қилса, нима деса ўз хоҳиши; уларни тергайдиган, ҳақ йўлга бошлайдиган бирорта кимса йўқ. Ана шунинг учун ҳам фаррош аёл худога мурожаат қилиб:

Лекин нечун бу қавмнинг йўли доим шай,

Қандоқ қилиб бир-бирларин излаб топарлар...

Ўзгаларда не ташвишу буларда не гам,

Врми десанг, Ҳизр сифат пешволари бор.

Не бўлса ҳам, сен шулардан асрагин эгам,

Шундайларнинг қўлларида юртни қилма хор,—

деб нола қилади.

«Ранжком» достонида реал ҳаёт ҳодисаси акс этган. Жонли образлар яратилган. Иллатларни очиб ташлаш асосида муҳим ғоя — ҳалол ишлаб, бегалва, пок яшаш ғояси ифодаланган.

Абдулла Орипов асарларининг тили бой, ихчам, сержило ва равон. Улар мавҳумликдан ва жимжимадорликдан холи бўлиб, жонли халқ тили бойликлари, халқ ҳикматлари билан безанган. Бир мисол:

Тингла, бу абадий садо бўлади,
Гадонинг душмани гадо бўлади.
Иккови бир-бирин егунича то
Ўртада бу дунё адо бўлади.

Абдулла ўз асарларининг бадиий мукамаллигини таъминлашда қофия ва вазн имкониятларидан ҳам моҳирона фойдаланади. Бармоқ, аруз ва сарбаст вазнларида етук шеърлар ёзиб, шеърӣ оҳангларнинг ранг-баранг намуналарини юзага келтиради.

Абдулла Орипов — моҳир таржимон. У Пушкин, Шевченко, Низомӣ Ганжавӣ, Қайсин Қулиев сингари шоирларнинг бир қанча шеърларини таржима қилган. Абдулла, айниқса, Дантенинг машҳур «Илоҳӣ комедия» асарини ўзбек тилига ўгириб, хайрли ишни муваффақият билан бажарди.

Абдулла Орипов ижоди ҳақида адабий танқидчилик ва адабиётшуносликда анча ишлар қилинган. И. Султон, М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов Л. Қаюмов, У. Норматов, Н. Худойбергенов, И. Ғафуров, Р. Воҳидов, М. Ҳошимова сингари муаллифлар шоир асарларининг гоъвий-бадиӣ хусусиятлари ҳақида мақолалар, тақриз ва рисоалар ёзиб, шоир ижодини ҳақли равишда юксак баҳоладилар. Иззат Султон шоир ижодини таҳлил этиб, Абдулла Орипов шеърятининг «энг муҳим хусусияти одамларни бирлаштирувчи куч, қудратдир. Бу — ҳақиқӣ шеърятнинг энг улуг фазилатидир», деган хулосага келди. Одил Ёқубов эса: «Абдулла Орипов шеърятига нисбатан ташбеҳ қўллайдиган бўлсак, у дутор навосига ўхшайди: бирда чексиз мунг билан дилларни ларзага келтирса, бирда шўхчан тус олади, майин ва ўзига хос таронаси тагин кишини мафтун этади. Унинг асарлари қон томирида ўт билан сувдек бир-бирига зид туйғулар тинимсиз оқиб туради. Шунинг учун ҳам бир шеър ҳаётнинг етук фалсафӣй гидроки ҳосиласи билан тўйинган, бошқа бир шеърӣ эса

дарду ғамга тўлиқ, нолали ва руҳсиз, бир шеъри шўхчан, қочиримли ва юморга бой, бошқа бир шеъри эса саховатли қалб меҳрига тўлиқ, шунинг учун ҳам у бетакрор, ҳаётнинг ўзидай мураккаб, ҳаётнинг ўзидай сўлим ва жозибали, юракларга яқин.

Она-Ватан — Абдулла ижодининг бош мавзуи. Ватанни ундан ҳам кучли севиш, шарафлаш мумкинлигини ҳозирча бунчалик ёрқин намоён этаётганлар кам»¹ — деб ёзди.

Фавқулодда улкан истеъдод эгаси, том маънода файласуф шоир, моҳир таржимон ва жамоат арбоби Абдулла Орипов ҳозирги замон ўзбек адабиётининг кўрки ва ғуруридир. У мустақил Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳиясининг муаллифидир.

АДАБИЁТЛАР

1. О. Шарафиддинов. Шеърият — қалб ёлқини. «Ҳаёт билан ҳамнафас» китобида, Тошкент, «Ёш гвардия», 1983.
2. М. Қўшжонов. Онажоним шеърият, Тошкент, «Ўқитувчи», 1984.
3. И. Ғофуров. Шеърият — курашчанлик демак, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.
4. Н. Худойберганов. Довонлардан доvonларга. «Ҳақиқат ёғдулари» китобида, Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.
5. Р. Воҳидов, М. Ҳошимова. Шеърият — шоир юраги, Тошкент, «Фан», 1987.

М а т н

Абдулла Орипов. «Йиллар армони» (1987), «Ишонч кўприклари» (1989) тўпламлари.

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномаси, 1991 йил 28 март.

Х О Т И М А

Ҳозирги замон ўзбек адабиёти халқимиз ва диёри-миз ҳаётининг ўзига хос йилномасидир. Унинг юзага келишида янги воқелик асосий замин бўлди. Бу адабиёт янги жамият билан бирга тугилди ва у билан бирга ўсиб, мураккаб ва мазмундор тараққиёт йўлини босиб ўтмоқда.

Ҳозирги замон ўзбек адабиёти ўтмиш адабиёти-нинг меросхўри ва унинг янги замондаги ўзига хос давомидир. Янги хил бу адабиёт ўз тараққиётида уч манбадан: а) ўзбек мумтоз адабиёти анъаналаридан; б) халқ оғзаки ижоди бойликларидан; в) қардош ва дўст халқлар адабиётларининг ўзаро ҳамкорлиги ва ўзаро ижодий таъсиридан озиқланиб келди. Шунингдек, янги хил адабиётнинг шаклланишида жаҳон тараққийпарвар адабиётининг илғор анъана ва тажрибалари ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Янги адабиётнинг илдизлари инсониятнинг узоқ тарихли бой адабий-маданий анъаналарига бориб тақалади.

Қадимги адабий анъаналарнинг меросхўри бўлган ҳозирги замон ўзбек адабиётининг бошқа халқлар адабиётлари билан баҳам кўришга лойиқ бўлган бебаҳо бойликлари ва янги анъаналари бор.

Ҳозирги замон ўзбек адабиёти ўтган 75 йил ичида жаҳон адабиёти хазинасига ўз ҳиссасини қўшиш-га улгурди. У инсониятга Ҳамза, С. Айний, А. Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ойбек, Ҳ. Олимжон, Ғ. Ғулом, А. Қаҳҳор каби ноёб истеъдодларни етказиб берди ва реализм, миллийлик ва байналмилаллик, ватанпарвар-лик, халқчиллик, инсонийлик ва бадиий маҳорат бобида сезиларли даражада ютуқларга эришди.

Ҳозирги замон ўзбек адабиёти ўз тараққиёти давоми-да гоявий мазмун, бадиий маҳорат, жанр ва услуб ранг-баранглиги жиҳатидан йил сайин ўсиб, жаҳоннинг илғор адабиётлари қаторидан жой олди. А. Қодирий ва Ойбек романлари, Чўлпон ва Фитрат асарлари, Ҳамза ва Яшин драмалари, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, У. Носир, Уйғун, Миртемир, М. Шайхзода, Зулфия, Э. Воҳидов, А. Орипов шеърлари, А. Қаҳҳор, Ойдин, Ш. Холмирзаев ҳикоялари, Шароф Рашидов, О. Ёқубов, А. Мухтор,

Саид Аҳмад, П. Қодиров, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин, Ў. Умарбеков, Ў. Ҳошимов, Худойберди Тўхтабоев, Ҳаким Назир, Назир Сафаров прозаси адабиётимизнинг бебаҳо бойлигидир.

Ҳозирги вақтда ўзбек адабиётини на фақат ўзбек китобхонлари, балки бутун дунёдаги миллион-миллион китобхоналар севиб мутолаа қилмоқда, ундан маънавий озик олмоқда.

Зотан, ўзбек ёзувчилари, одатда, тор миллий мавзуларни акс эттириш билангина қифояланиб қолмай, балки жаҳондаги барча халқларни, миллион-миллион соф виждонли китобхонларни қизиқтирадиган мавзуларни, умумбашарий муаммоларни кўтариб чиқадилар. Чин инсонийликни улуглаб, дўстлик, озодлик, тенглик, адолат, тинчлик, бахт-саодат гоёларини тарафларини таърифлаш билан қўллашадилар. Адолатсиз ва қиргинбарон урушларни қоралаб, тинчликни куйлайдилар. Демак, ўзбек адабиётининг жаҳондаги тараққийпарвар инсониятни қизиқтирувчи, унинг туб ҳаётий манфаатларига мос келувчи ўзига хос маънавий бойликлари ва эзгу анъаналари бор.

Шуниси муҳимки, бу маънавий бойликлар ва яхши анъаналар ёзувчиларимизнинг самарали ижодий меҳнатлари туфайли тобора кўпаймоқда. Шунга кўра, ўзбек адабиётининг тарбиявий-эстетик аҳамияти ортиб бормоқда.

1991 йилда Ўзбекистоннинг мустақил республика деб эълон қилиниши адабиёт ва санъатимиз тараққиётига ҳам кенг имкониятлар яратиб берди.

Мустақил республикамиз мустақил адабиётининг келажаги порлоқдир.

Ҳозирги кунда ўзбек ёзувчилари сафи янги-янги истеъдодлар ҳисобига кенгаймоқда. Шу билан боғлиқ ҳолда адабиётимиз хазинаси ҳам бойиб бормоқда. Бошқача қилиб айтганда, ёзувчиларимизнинг янги авлоди, адабиётимизнинг янги даври — мустақиллик даври адабиётини яратмоқда. Улар ўзларининг ранг-баранг шеърӣ, насрий ва драматик асарларида ҳозирги мустақиллик даврида жумҳуриятимизда амалга оширилаётган инқилобий ўзгаришларни ҳаққонӣ акс эттириб, ёш авлод дунёқарашининг шаклланишида фаол иштирок этмоқдалар. Меҳнаткаш халқ оммасини юксак гоёлар руҳида тарбиялашга улкан ҳисса қўшмоқдалар.

Муаллифлардан	3
Муқаддима	4

Биринчи қисм

Ҳаёт ва адабий жараён

I. Октябрь инқилоби, гражданлар уруши, халқ хўжалигини тиклаш даврида ўзбек адабиёти (1917—1929)	7
II. Янги жамият қуриш учун кураш йилларида ўзбек адабиёти (1929—1941)	17
III. Ватан уруши ва урушдан кейинги дастлабки йилларда ўзбек адабиёти (1941—1956)	29
IV. Янги ўзбек адабиёти тарихининг ҳозирги босқичи (1956—1992)	49

Иккинчи қисм

Ҳозирги замон ўзбек адабиёти намояндалари

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий	77
Садриддин Айний	95
Абдулла Қодирий	116
Чўлпон	138
Ойбек	151
Ғафур Ғулом	180
Ҳамид Олимжон	202
Абдулла Қаҳҳор	220
Комил Яшин	248
Уйғун	267
Шароф Рашидов	294
Миртемир	307
Мақсуд Шайхзода	322
Зулфия	335
Асқад Мухтор	349
Сайд Аҳмад	363
Одил Ёкубов	377
Примқул Қодиров	386
Эркин Воҳидов	395
Абдулла Орипов	406
Хотима	420

Мирзаев Сайдулла, Шермухамедов Саид.

М 54 Ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихи. Дорил-фунунлар ва педагогика олийгоҳларининг филол. куллийтлари сиртки бўлим талабалари учун ўқув қўлл. / Т. Бобоев таҳр. қилган /.— Т.: Ўзбекистон, 1993.— 422 б.

ISBN 5-640-01265-X

1. Автордош.

Икки қисмдан иборат мазкур қўлланмада ўзбек адабиётининг ўзига хос хусусиятлари, шаклланиши, тараққиёт босқичлари ёритилган. Шунингдек, унда ўзбек адабиёти йирик намояндаларининг ижодий йўли таҳлил этилган.

Қўлланма олий ўқув юртлари филология куллийтларининг талабаларига мўлжалланган.

Мирзаев Сайдулла, Шермухамедов Саид
История современной узбекской литературы.

ББК 83.3 Ўз — 7

~~№ 86—9.~~

Навоий номли Ўзбекистон
Республикаси Давлат
кутубхонаси.

4603020102 — 116

М — 2—93
М 351(04)93